

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Wydział Historyczny
Instytut Prahistorii

Paulina Suchowska

**Kontakty społeczności Europy środkowej i strefy egejskiej w drugim tysiącleciu przed
Chr. Próba analizy archeologiczno-chronometrycznej**

Praca doktorska napisana w Instytucie Prahistorii
Wydziału Historycznego UAM, pod kierunkiem
Profesora dr hab. Janusza Czebreszuka

Poznań 2010

Rodzicom i Mężowi

Spis treści

Od Autora	7
Wstęp	8
Rozdział I. Systemy periodyzacyjne epoki brązu w Europie środkowej i w strefie egejskiej.	
Chronologia porównawcza	13
I. 1. Uwagi ogólne	13
I. 2. Metody przyrodnicze w chronologii	14
I. 2. 1. Metoda radiowęglowa	15
I. 2. 2. Dendrochronologia	16
I. 2. 2. 1. Europa środkowa	17
I. 2. 2. 2. Strefa śródziemnomorska	17
I. 3. Systemy periodyzacyjne epoki brązu w strefie egejskiej i Europie kontynentalnej	19
I. 3. 1. Chronologia strefy egejskiej	19
I. 3. 1. 1. Podział tradycyjny	19
I. 3. 1. 2. „Wysoka chronologia”	22
I. 3. 1. 3. Wnioski	24
I. 3. 2. Chronologia Europy środkowej	25
I. 3. 2. 1. Systemy periodyzacji	25
I. 3. 2. 2. Chronologia absolutna	29
I. 4. Chronologia porównawcza Europy środkowej i strefy egejskiej	33
Rozdział II. Historia badań nad zagadnieniem handlu i wymiany. Główne założenia terminologiczne, metodyczne i metodologiczne	39
II. 1. Uwagi ogólne	39
II. 2. Zarys historii badań nad problematyką wymiany handlowej w pradziejach oraz znaczenie innych nauk w archeologii	43
II. 2. 1. Zarys historii badań	43
II. 2. 2. Znaczenie innych nauk	46
II. 3. Przegląd hipotez	48
II. 3. 1. Model K. Polanyiego i jego warianty	48
II. 3. 1. 1. Model K. Polanyiego	48
II. 3. 1. 2. Koncepcja „portów handlowych”	51
II. 3. 1. 3. Warianty Modelu K. Polanyiego	52
II. 3. 2. Marksizm i neomarksizm	54
II. 3. 3. Model ekonomiczny	55
II. 3. 3. 1. Teoria systemu światowego I. Wallersteina	55
II. 3. 3. 2. Teoria systemu światowego w badaniach archeologicznych	56
II. 3. 4. Koncepcje C. Renfrew (archeologia procesualna)	60
II. 3. 4. 1. Modele podstawowe (<i>down the line, prestige chain exchange, freelance commercial trade, directional commercial trade</i>)	61
II. 3. 4. 2. Koncepcje syntetyzujące C. Renfrew	64
II. 3. 4. 3. Koncepcja <i>peer-polity interaction</i>	67
II. 3. 4. 4. Warianty tezy C. Renfrew	69
II. 3. 5. Analizy kartograficzne dyspersji	71
II. 3. 6. Kontekstualizm (archeologia postprocesualna)	73
II. 3. 7. „ <i>Warriors on the move</i> ” – K. Kristiansen i T. Larsson	75
II. 4. Podsumowanie	76
Rozdział III. Społeczeństwa Europy środkowej i strefy egejskiej – zarys aspektu społecznego	77
III. 1. Uwagi ogólne	77
III. 2. Kwestie społeczne w pradziejach	78
III. 2. 1. Charakter więzi społecznych	79
III. 2. 2. Wewnętrzne zróżnicowanie społeczne	80
III. 2. 3. Jednostki organizacji społeczno-politycznej w epoce brązu	81
III. 2. 3. 1. Społeczności acefaliczne, egalitarne, plemiona i grupy ludzkie	82
III. 2. 3. 2. Wodzostwa i społeczności rangowe	82
III. 2. 3. 3. Państwa archaiczne i społeczności stratyfikowane	84
III. 2. 4. Formy władzy	86
III. 3. Przejawy stratyfikacji społecznej w epoce brązu	88
III. 3. 1. Europa środkowa	90
III. 3. 1. 1. Osadnictwo	90
III. 3. 1. 2. Pochówki	98
III. 3. 1. 3. Skarby	103
III. 3. 2. Grecja mykeńska	104
III. 3. 2. 1. Osadnictwo	104
III. 3. 2. 2. Pochówki	111

III. 3. 2. 3. Tabliczki z pismem linearnym B	115
III. 3. 2. 3. 1. <i>Wa-na-ka i ra-(la)-wa-ke-ta</i>	116
III. 3. 2. 3. 2. <i>E-qe-ta i te-re-ta</i>	118
III. 3. 2. 3. 3. <i>Ko-re-te i po-ro-ko-re-te</i>	119
III. 3. 2. 3. 4. <i>Qa-si-re-u</i>	119
III. 3. 2. 3. 5. <i>Da-mo, wo-ro-ki-jo-ne-jo, da-ma-te i collectors</i>	120
III. 4. Podsumowanie	121
Rozdział IV. Organizacja wymiany i handlu społeczności kultury mykeńskiej z ludnością zamieszkującą poszczególne regiony basenu Morza Śródziemnego oraz Europy kontynentalnej	124
IV. 1. Uwagi ogólne	124
IV. 2. Egipt	125
IV. 2. 1. Uwagi ogólne	125
IV. 2. 2. Pozostałości oddziaływań egejskich w Egipcie	127
IV. 2. 3. Pozostałości oddziaływań egipskich w Egei	129
IV. 2. 4. Mykeńskie źródła pisane	131
IV. 2. 5. Egipskie źródła pisane	131
IV. 2. 6. Podsumowanie	134
IV. 3. Anatolia	135
IV. 3. 1. Uwagi ogólne	135
IV. 3. 2. Importy anatolijskie w Egei	135
IV. 3. 3. Importy egejskiej w Anatolii	136
IV. 3. 4. Mykeńczycy w Anatolii	138
IV. 3. 5. Źródła pisane a kontakty kulturowo-handlowe	138
IV. 3. 6. Podsumowanie	139
IV. 4. Syro-Palestyna (Lewant)	140
IV. 4. 1. Uwagi ogólne	140
IV. 4. 2. Importy syro-palestyńskie w Egei	141
IV. 4. 3. Importy egejskie w Syro-Palestynie	142
IV. 4. 4. „Kolonie” syro-palestyńskie w Egei	143
IV. 4. 5. Źródła pisane a kontakty kulturowo-handlowe	144
IV. 4. 6. Podsumowanie	145
IV. 5. Mezopotamia	146
IV. 5. 1. Uwagi ogólne	146
IV. 5. 2. Importy mezopotamskie w Egei	146
IV. 5. 3. Importy egejskie w Mezopotamii	149
IV. 5. 4. Źródła pisane a relacje międzykulturowe	150
IV. 5. 5. Podsumowanie	151
IV. 6. Cypr	152
IV. 6. 1. Uwagi ogólne	152
IV. 6. 2. Importy cypryjskie w Egei	153
IV. 6. 3. Importy egejskie na Cyprze	154
IV. 6. 4. Źródła pisane a wymiana kulturowo-handlowa	154
IV. 6. 5. Podsumowanie	155
IV. 7. Centralne Śródziemnomorze (Italia).....	156
IV. 7. 1. Uwagi ogólne	156
IV. 7. 2. Źłoza metali a kontakty międzykulturowe	158
IV. 7. 3. Importy egejskie w Italii	159
IV. 7. 4. Importy italskie w Egei	161
IV. 7. 5. Naczynia ceramiczne a kontakty międzykulturowe	161
IV. 7. 6. Podsumowanie	162
IV. 8. Północna Grecja i Bałkany	163
IV. 8. 1. Uwagi ogólne	163
IV. 8. 2. Przegląd stanowisk	164
IV. 8. 3. Podsumowanie	167
IV. 9. Europa wschodnia	168
IV. 9. 1. Uwagi ogólne	168
IV. 9. 2. Kultura mykeńska a społeczności Europy wschodniej	169
IV. 9. 3. Elementy wschodnioeuropejskie w Śródziemnomorzu	170
IV. 9. 4. Elementy śródziemnomorskie w Europie wschodniej	171
IV. 9. 5. Podsumowanie	174
IV. 10. Europa północna i zachodnia	175
IV. 10. 1. Uwagi ogólne	175
IV. 10. 2. Skandynawia	175
IV. 10. 3. Wyspy Brytyjskie	179
IV. 10. 4. Francja	182

IV. 10. 5. Półwysep Iberyjski	184
IV. 10. 6. Podsumowanie	185
IV. 11. Przypadek szczególny: wraki statków handlowych w basenie Morza Śródziemnego	186
IV. 11. 1. Uwagi ogólne	186
IV. 11. 2. Uluburun i Gelidonya	187
IV. 11. 3. Pont Iria, Kyme oraz Dokos	189
IV. 11. 4. Podsumowanie	190
IV. 12. Podsumowanie końcowe	190
Rozdział V. Powiązania Europy środkowej i strefy egejskiej. Przegląd pozostałości archeologicznych	196
V. 1. Uwagi ogólne	196
V. 2. Bursztyn	198
V. 2. 1. Skład chemiczny bursztynu a badania nad jego proveniencją	199
V. 2. 2. Bursztyn w oczach Greków i Rzymian	200
V. 2. 3. Bursztyn w Egei	202
V. 2. 3. 1. Okres środkowohelladzki III B – późnohelladzki II	203
V. 2. 3. 2. Okres późnohelladzki III	204
V. 2. 3. 3. Podsumowanie	206
V. 2. 4. Szlak bursztynowy	208
V. 3. Fajans i szkło	213
V. 3. 1. Zarys historii i stanu badań	213
V. 3. 2. Skład chemiczny i technologia produkcji	216
V. 3. 3. Fajans w Europie środkowej	217
V. 3. 4. Szkło w Europie kontynentalnej	220
V. 3. 5. Podsumowanie	221
V. 4. Metal	222
V. 4. 1. Metal jako surowiec	223
V. 4. 1. 1. Źłóża metalu i metalurgia brązu w Europie środkowej	223
V. 4. 1. 2. Źłóża metalu i metalurgia brązu w Grecji mykeńskiej	225
V. 4. 2. Wyroby z metalu	228
V. 4. 2. 1. Broń	228
V. 4. 2. 1. 1. Miecze mykeńskie poza Egeą	228
V. 4. 2. 1. 2. Miecze typu <i>Naue II</i>	229
V. 4. 2. 1. 2. 1. Uwagi ogólne	229
V. 4. 2. 1. 2. 2. Wybrane typologie <i>Naue II</i>	231
V. 4. 2. 1. 2. 3. <i>Naue II</i> w Egei	233
V. 4. 2. 1. 3. Sztylety	237
V. 4. 2. 1. 3. 1. Sztylety typu <i>flange-hilted</i> (<i>Peschiera</i>)	237
V. 4. 2. 1. 3. 2. Sztylety cypryjskie	239
V. 4. 2. 1. 4. Groty włócznie i strzał	239
V. 4. 2. 1. 5. Pancerze	243
V. 4. 2. 1. 6. Nagolenniki	246
V. 4. 2. 1. 7. Hełmy	248
V. 4. 2. 1. 8. Tarcze	250
V. 4. 2. 2. Narzędzia	253
V. 4. 2. 3. Elementy stroju i ozdoby	257
V. 4. 2. 3. 1. Szpile	258
V. 4. 2. 3. 2. Zapinki	261
V. 4. 2. 3. 3. Pierścienie, bransoletki i kolczyki	264
V. 4. 2. 3. 4. Koła „czterosprychowe”	267
V. 4. 2. 4. Naczynia metalowe oraz ich gliniane imitacje	268
V. 4. 2. 4. 1. Naczynia metalowe	269
V. 4. 2. 4. 2. Imitacje w glinie naczyń metalowych	271
V. 4. 2. 4. 3. Podsumowanie	274
V. 5. Ceramika „barbarzyńska” w Grecji	275
V. 5. 1. Przegląd stanowisk z ceramiką „barbarzyńską”	276
V. 5. 1. 1. Argolida	276
V. 5. 1. 2. Achaja	277
V. 5. 1. 3. Mesenia	279
V. 5. 1. 4. Attyka	279
V. 5. 1. 5. Fokida	279
V. 5. 1. 6. Lokryda	279
V. 5. 1. 7. Lakonia	280
V. 5. 1. 8. Koryntia	280
V. 5. 1. 9. Wyspy Morza Egejskiego	281
V. 5. 2. Podsumowanie	282

V. 6. Pobocznicze	284
V. 7. „Idole chlebkowate”	286
V. 8. Wybrane elementy dekoracyjne oraz motywy symboliczne	288
V. 8. 1. Ornamentyka spiralna i pasmowa	289
V. 8. 2. Motywy zdobnicze w formie lilii oraz bluszczu (elementy sercowate)	292
V. 8. 3. Motywy ptasich głów	293
V. 8. 4. Technika repusowania i grawerowania	295
V. 9. Podsumowanie końcowe	295
Rozdział VI. Rozwój kontaktów kulturowo-handlowych pomiędzy społecznościami Europy środkowej i strefy egejskiej w drugim tysiącleciu p.n.e.	298
VI. 1. Kontakty międzykulturowe i wymiana w pradziejach	298
VI. 2. Rozwój kontaktów kulturowo-handlowych w epoce brązu	302
VI. 2. 1. Faza pierwsza (2400/2300-2000 p.n.e.)	302
VI. 2. 2. Faza druga (2000-1700/1600 p.n.e.)	304
VI. 2. 3. Faza trzecia (1700/1600-1300/1200 p.n.e.)	306
VI. 2. 4. Faza czwarta (po 1300/1200 p.n.e.)	308
VI. 3. Modele wymiany w Europie środkowej i strefie egejskiej	310
VI. 4. Relacje środkowoeuropejsko-mykeńskie – etapy napływu zabytków	313
Zakończenie	317
Skróty	319
Bibliografia	322

Od Autora

Prezentowana praca doktorska nie powstałaby gdyby nie pomoc i wsparcie kilku osób oraz instytucji. W tym miejscu pozwolę sobie wymienić tych, którym zawdzięczam najwięcej.

Dziękuję serdecznie za pomoc oraz dyskusje, ale także za krytykę – zawsze konstruktywną – mojemu opiekunowi naukowemu i przełożonemu Panu profesorowi, dr. hab. Januszowi Czebreszukowi.

Za wsparcie i dobre słowo dziękuję Panu profesorowi dr. hab. Aleksandrowi Koško, jak również pracownikom Zakładu Prahistorii Polski (zwłaszcza dr M. Ignaczakowi i dr P. Makarowiczowi oraz prof. dr hab. Aleksandrze Cofa-Broniewskiej, prof. dr hab. Marzenie Szmyt, dr Józefowi Bednarczykowi, dr Piotrowi Chachlikowskiemu, mgr Danucie Żurkiewicz, mgr Karolinie Harat, mgr Marcinowi Maciejewskiemu) oraz Pracowni Archeologii Śródziemnomorskiej Epoki Brązu (mgr Mateuszowi Jaegerowi, mgr Mariuszowi Kuflowi, mgr Łukaszowi Pospiesznemu). Za pomoc i wsparcie oraz za liczne, interesujące dyskusje (choć nie zawsze na temat) dziękuję również Pani dr Agnieszce Matuszewskiej, dr Marcinowi Szydlowskiemu oraz mgr Justynie Cieszewskiej.

Przygotowanie tej pracy nie byłoby możliwe, gdyby nie pomoc osób i instytucji, które wspierały moje badania. Zasadniczy etap związany ze zbieraniem i porządkowaniem materiału możliwy był dzięki licznym wyjazdom na kwerendy biblioteczne, stypendia oraz staże naukowe. Z nich wymienić należy przede wszystkim Stypendium Rządu Greckiego na Uniwersytecie Arystotelesa w Tesalonikach, staż naukowo-badawczy na Uniwersytecie Christiana-Albrechtsa w Kilonii, praktyki w ramach Programu Erasmus w Muzeum Schloss Gottorf w Kilonii oraz kwerendę biblioteczną na Uniwersytecie College London. Wyrazy podziękowania składam na ręce profesora Johannes Müllera (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, profesorów Kostasa Kotsakisa i Stylianosa Andreou (Aristotle University of Thessaloniki), profesora Clausa von Carnap-Bornheim (Muzeum Schloss Gottorf), dr Andrew Bevana (University College London) oraz dr Benjamin Ducke (Oxford Archaeology). Za wszechstronną pomoc jestem również wdzięczna dyrekcji i pracownikom mojego macierzystego Instytutu Prahistorii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Szczególne podziękowania za zawsze bezinteresowną pomoc (również finansową i naukową), za wsparcie w chwilach zwątpienia i za ogromną cierpliwość należą się moim Rodzicom oraz Mężowi. Serdecznie dziękuję moim Bliskim za zrozumienie i oddanie, zwłaszcza w momentach gdy przyjaźń staje się wartością najwyższą.

Wstęp

Kontakty międzykulturowe, wymiana dóbr i handel towarzyszyły człowiekowi niemalże od początku. Spowodowane to było przede wszystkim nierównomiernym występowaniem różnych surowców takich jak: obsydian (por. Torrence 1986), krzemień (por. Domański, Webb 2000) oraz metal (por. Muhly 1973; Stos-Gale, Macdonald 1991). Fakt rejestrowania w źródłach archeologicznych surowców nie występujących naturalnie na danym obszarze ewidentnie świadczy o ich imporcie i rozwijaniu relacji międzykulturowych. Z czasem zaczęto wymieniać również i inne towary (np. bursztyn, futra i skóry, oliwę, miód, przyprawy i perfumy).

Prezentowana praca dotyczy kontaktów kulturowych pomiędzy społecznościami Europy środkowej i strefą egejską, a dokładniej rzecz ujmując ludnością mykeńską. Ponieważ zarówno w pojęciu Grecja mykeńska, jak i Europa środkowa zawiera się pewien nośnik informacji, należy więc na wstępie ustalić położenie geograficzne omawianych regionów Europy. Kwestie te są istotne bowiem jak słusznie zauważył K. Kristiansen (1998:27) to „*geografia definiuje fizyczne granice procesów historycznych*”.

Ludność mykeńska charakteryzowała się dynamiką społeczno-geograficzną. W trakcie swojego rozwoju, który trwał ponad sześć wieków, rozprzestrzeniła się ona na znaczne terytoria, zakładając również zamorskie kolonie i enklawy kupieckie. Rdzenne obszary kultury mykeńskiej obejmowały swym zasięgiem Peloponez oraz przyległe tereny Grecji środkowej (Attykę, Beocję i Tesalię). Następnie pod panowaniem mykeńskim znalazła się Kreta, Wyspy Cykladzkie i Egejskie. Z kolei Epir i północne części Grecji (Macedonia, zachodnia Tracja) pełniły rolę peryferii świata egejskiego, na obecność społeczności helladzkiej na tych obszarach wskazują zabytki oraz elementy architektoniczne o cechach egejskich (Wardle 1993:126; Lichardus, Vladár 1996:91; Mitrevski 1998:450). W klasycznym okresie kultury mykeńskiej założone zostały kolonie na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej (np. Milet), na Cyprze i Rodos (Vermeule 1964:115; Hooker 1977:113; Taylour 1983:148; Harding 1984:233; Niemeier 2005). Co więcej w zachodniej części Anatolii znajdowało się państwo-miasto *Ahhiyawa*, utożsamiane ze światem mykeńskim (Blegen 1975:186; Roaf 1998:146; Wolski 2000:55, 118; Mee 2008:374).

Idea Europy środkowej jest także dość wymowna, nie odnosi się jedynie do pojęć stosowanych w geografii, ale wyraża również głębokie kulturowe, historyczne oraz archeologiczne konotacje. Jest ponadto jednym z podstawowych tematów badawczych podejmowanych w europejskich studiach archeologicznych. W związku z powyższym każde dokładniejsze próby zdefiniowania granic Europy środkowej uzależnione są od tego, jakie

czynniki brane będą pod uwagę: polityczne, historyczne czy kulturowe. Z perspektywy tej pracy najistotniejszy jest aspekt kulturowy, a właściwie społeczno-kulturowy, analizie bowiem podlegać będą jednostki społeczno-kulturowe (jak społeczność unietycka, Otomani-Füzesabony, mogiłowa i pól popielnicowych) zajmujące omawiany obszar Europy w epoce brązu. Zasadniczo więc pod uwagę zostaną wzięte następujące państwa w ramach współczesnego podziału politycznego: Austria, Niemcy, Polska, Węgry, Republika Czeska, Słowacja, Słowenia oraz Szwajcaria. W zakres terytorialny pracy nie wliczono Serbii i Chorwacji. Z kolei Rumunia (zwłaszcza Transylwania) ujęta będzie aspektowo, co swoje uzasadnienie ma m.in. tym, iż w przygotowaniu jest praca doktorska koncentrująca się na kontaktach egejsko-wschodnioeuropejskich (Cieszewska 2010).

Na temat relacji społeczności egejskich i środkowoeuropejskich istnieje rozległa literatura, w której dyskutowane są nie tylko konkretne znaleziska, drogi kontaktu kulturowego, ale również modele wymiany i zakres przemian cywilizacyjnych i kulturowych. Mimo tej ogromnej wiedzy nadal istnieje wiele kwestii otwartych, które ogniskują naukową dyskusję. Kluczowy wydaje się przede wszystkim problem chronologii bezwzględnej, a konkretnie datowanie przełomu środkowej i późnej epoki brązu w strefie egejskiej, a także dyspersja poszczególnych zabytków.

Aspekt chronologiczny jest bardzo ważną częścią prezentowanej pracy, bowiem wiąże się przede wszystkim z przyporządkowaniem konkretnych artefaktów do właściwego przedziału czasowego oraz kulturowego, co z kolei pozwala odpowiedzieć na pytanie kiedy dane typy przedmiotów zaczęły cyrkulować na wzmiankowanym obszarze? Gdzie obserwujemy ich największą koncentrację? Kiedy handel i wymiana dóbr upadała lub została przerwana oraz jaki historyczny lub „niehistoryczny” proces można z tym powiązać? I jak go zinterpretować?

Chronologiczny zakres pracy wyznacza zasadniczo czas rozwoju kultury mykeńskiej, która zawiera się w okresie od 1700 do ok. 1050/1020 p.n.e. Niemniej jednak w opracowaniu ujęte zostały również relacje międzykulturowe na linii północ-południe datowane na początek środkowoeuropejskiej epoki brązu, czyli od 2400/2300 p.n.e.

Baza źródłowa do badania kontaktów społeczności mykeńskiej oraz środkowoeuropejskiej jest bardzo obszerna, obejmuje zarówno poszczególne zabytki jak i elementy symboliczno-ceremonialne. W związku z tym przestrzenie dociekania analizowane w przedkładanej pracy zostaną zawężone do przedmiotów kultury materialnej oraz wybranych elementów zdobniczych. Pominięte zostały natomiast aspekty związane ze sferą religijno-ceremonialną i symboliczną, które pomimo, iż zawierają w sobie ogromną wiedzę mają mniejsze znaczenie merytoryczne dla głównego tematu. Ponadto cechują się innymi mechanizmami kulturowymi oraz odrębną argumentacją procedur badawczych.

Analizy związane z rozprzestrzenieniem się zabytków mają na celu próbę wyjaśnienia i zrozumienia natury oraz procesów wymiany kulturowej, funkcjonującej pomiędzy wzmiankowanymi społecznościami. Istotne jest przedstawienie jak najbardziej aktualnych informacji o kontaktach międzykulturowych dwóch różnych obszarów cywilizacyjnych: Europy środkowej i strefy egejskiej. Ponadto – na tyle na ile będzie to możliwe – zarysowanie, jak postulowane relacje oraz ich materialne przykłady zmieniały się w czasie i przestrzeni.

Ważnym elementem tej pracy jest także przedstawienie kontaktów mykeńsko-środkowoeuropejskich na tle powiązań społeczności helladzkich z jednostkami społeczno-politycznymi basenu Morza Śródziemnego. Porównanie obu odmiennych typów relacji (analizy importów, ich ilość oraz dyspersja) wskazuje bowiem, iż nasze rozumienie kontaktów kulturowych oraz wymiany na linii północ-południe wymaga istotnych przewartościowań.

Nie ulega kwestii, iż powiązania międzykulturowe oraz handel dalekosieźny w pradziejach były procesami niezwykle skomplikowanymi. Organizacja wymiany wśród społeczności Grecji mykeńskiej oraz Europy środkowej jest więc bardzo interesującym tematem badawczym, podjętym również w prezentowanej pracy. Analizy archeologiczne oraz chronometryczne wskazują, iż poszczególne zabytki oraz innowacje podlegające wymianie docierały do miejsca przeznaczenia w różny sposób: wzdłuż głównych szlaków handlowych nadzorowanych przez centra władzy społeczno-politycznej, cyrkulując między mniejszymi, lokalnymi ośrodkami wymiany lub docierając bezpośrednio do miejsca przeznaczenia. Niezwykle istotny jest także fenomen imitacji, które były w obiegu obok lub zamiast oryginałów. Ta różnorodność form wymiany w epoce brązu przedstawia różne idee dotyczące sfery ekonomicznej oraz społecznej/kulturowo-politycznej. Szczególnie ważny jest tu mechanizm kulturowy, bowiem zjawiska gospodarczo-ekonomiczne w pradziejach, jak np. handel dalekosieźny, zakorzenione były w kontekście społecznym (Polanyi 1957a, b; Mauss 1966; Appadurai 1986:3, 5, 17; Voutsaki 1995a:7, 1997; Pydyn 1999:8). Dlatego też należy je postrzegać całościowo, z uwzględnieniem rzeczywistości społeczno-kulturowej, systemu wartości oraz tradycji jakie charakteryzują daną grupę ludzką. Tu zaś kluczową rolę odgrywały elity, dla których posiadanie przedmiotów prestiżowych, kontaktów dalekosieźnych (wymiana darów, podróże), wiedzy i umiejętności (technologicznych, artystycznych) oraz rytuałów (związanych z pochówkiem, sympozjonami, rydwanami) było istotnym elementem odróżniającym je od pozostałych członków grupy.

Na przedkładaną pracę, poza Wstępem oraz Zakończeniem, składa się sześć rozdziałów. Pierwszy dotyczy wzmiankowanego już aspektu chronologicznego i przedstawia systemy periodyzacyjne funkcjonujące w Europie środkowej i w strefie egejskiej w epoce

brązu. Zawarto w nim również próbę porównania chronologii omawianego obszaru, niezwykle istotną dla dalszych rozważań.

W badaniach nad problematyką kontaktów międzykulturowych, wymiany oraz handlu widać wyraźnie różne podejścia do analizowanych kwestii, zależne od aktualnych trendów i nurtów w ramach rozwoju dziedziny naukowej jaką jest archeologia. Te kwestie przedstawione zostały w rozdziale drugim, którego celem było omówienie głównych modeli oraz założeń terminologicznych, metodycznych i metodologicznych dotyczących wymiany i handlu.

Rozdział trzeci ma charakter ściśle aspektowy i nie jest systematycznym opisem kulturowo-społecznym epoki brązu, a jedynie próbą zarysowania procesu stratyfikacji wewnątrzspołecznej wśród ludności środkowej Europy i Egei (kultury mykeńskiej), która była główną przyczyną rozwoju kontaktów międzykulturowych i handlu dalekosiężnego. Charakterystyka kulturowo-społeczna oraz aplikacja modeli organizacji wymiany, ma na celu wskazanie czy istniały struktury zdolne do nawiązania oraz podtrzymania odmiennych typów relacji funkcjonujących wśród społeczności północnej i południowej części Europy.

W rozdziale czwartym zaprezentowana została organizacja wymiany i handlu społeczności mykeńskiej z ludnością zamieszkującą poszczególne regiony basenu Morza Śródziemnego oraz Europę kontynentalną. Analizy przeprowadzono na podstawie zabytków oraz elementów wykazujących analogie i powiązania sugerujące, iż mogły one być efektem wzajemnych relacji.

Rozdział piąty jest najobszerniejszy i jednocześnie kluczowy dla głównej tematyki podjętej w prezentowanej pracy. Dotyczy on postulowanych powiązań międzykulturowych pomiędzy społecznościami środkowoeuropejskimi a kulturą mykeńską w drugim tysiącleciu p.n.e. Przedstawione tu zostaną przedmioty kultury materialnej oraz wybrane elementy zdobnicze funkcjonujące w literaturze przedmiotu jako wyznaczniki wzmiankowanych kontaktów.

Na rozdział szósty składa się podsumowanie badań i rozważań nad kwestią kontaktów kulturowych społeczności Europy środkowej i strefy egejskiej w epoce brązu. Zaprezentowany tu zostanie rozwój powiązań międzykulturowych oraz wymiany dalekosiężnej i handlu pomiędzy Europą kontynentalną oraz strefą śródziemnomorską w drugim tysiącleciu p.n.e. Ponadto ukazane zostaną modele wymiany funkcjonujące w Europie Środkowej i strefie egejskiej oraz charakterystyka relacji środkowoeuropejsko-mykeńskich.

W prezentowanej pracy zastosowano następujące skróty:

PN – późny neolit

EB – epoka brązu

WEB – wczesna epoka brązu

ŚEB – środkowa epoka brązu
PEB – późna epoka brązu
Br – okres epoki brązu
Ha – okres halsztacki
WM – okres wczesnominojski
ŚM – okres środkowominojski
PM – okres późnominojski
WH – okres wczesnohelladzki
ŚH – okres środkowohelladzki
PH – okres późnohelladzki
WC – okres wczesnocykładzki
ŚC – okres środkowocykładzki
PC – okres późnocykładzki

Rozdział I

Systemy periodyzacyjne epoki brązu w Europie środkowej i w strefie egejskiej.

Chronologia porównawcza

„All chronologies are ultimately based on events that incorporate time into their very structure – the planetary cycle (i.e. calendrical chronology), radiocarbon decay, tree ring growth, stratification or typological change; some are just based on smaller and more regular time units than others” (G. Lucas 2005:8)

I. 1. Uwagi ogólne

„Czas jest dla archeologii kluczową kwestią, stanowi bowiem główny przedmiot interpretacji oraz jest podstawą istnienia tej dyscypliny naukowej” (Shanks, Tilley 1992:7). Systemy periodyzacyjne, pozwalające na umiejscowienie w czasie analizowanych zjawisk i zabytków, tworzone są we współczesnej prehistorii na podstawie danych porównawczych (analizy typologiczne, stylistyczne, seriacja) oraz wyników badań nauk przyrodniczych (metoda radiowęglowa, potasowo-argonowa, uranowo-torowa; dendrochronologia, termoluminescencja, optoluminescencja, warwochronologia, metody chemiczne oceny wieku kości itp.).

Po okresie intensywnych badań porównawczych i przyrodniczych oraz budowie na ich bazie systemów chronologicznych przyszedł moment na refleksję nad istotą czasu w naukach historycznych (Ostoja-Zagórski 1989; Kadrow 2001:30). Ponieważ *„wydarzenia zyskują historyczny sens nie tyle poprzez uporządkowanie ich na osi czasu, co dzięki wkomponowaniu w siatkę wzajemnych, wielopłaszczyznowych odniesień” (Makkay 1985:60)* wydaje się, iż obecnie próba odpowiedzi na pytanie o rolę czasu w badaniach nad prehistorią oraz o metody jego określania są ważniejsze niż budowanie nowych systemów chronologicznych. Ponadto badacze zwracają uwagę na wzajemne ukierunkowanie studiów nad chronologią i nad zagadnieniami społeczno-ekonomicznymi (Kristiansen 1985:261-266) oraz społeczno-kulturowymi (Ostoja-Zagórski 1989:170; Kadrow 2001:30), a także na nierozzerwalny związek czasu i przestrzeni (Makkay 1985:56).

Z perspektywy tej pracy, koncentrującej się na zjawiskach zachodzących pomiędzy dwiema odmiennymi kulturowo i znacznie oddalonymi od siebie społecznościami, które dodatkowo w archeologii opisywane są różnymi systemami periodyzacyjnymi, konieczne jest

omówienie chronologii każdego z analizowanych regionów. W tym rozdziale zaprezentowana zostanie również chronologia porównawcza wzmiankowanych obszarów.

I. 2. Metody przyrodnicze w chronologii

Klasyczne metody datowania w archeologii oparte były o stratygrafię oraz typologię zabytków (oraz ich seriację), w paleogeografii zaś podstawą periodyzacji były krótko lub długookresowe zmiany klimatyczne rejestrowane w roślinach (dendrochronologia) i w warstwach osadów (stratygrafia, analizy pyłkowe, chronologia warwowa osadów jeziornych i zastoiskowych) (Oczkowski 2002:112). Wszystkie one, z wyjątkiem dendrochronologii oraz warwochronologii, mają charakter datowania względnego (Renfrew, Bahn 2004:136-141).

Zainteresowanie się środowiska archeologów metodami nauk przyrodniczych zaowocowało rozwinięciem nowych możliwości periodyzacji zabytków i znalezisk. Istotny wkład w rozwój chronologii wniosła również fizyka. W jej ramach bowiem rozwinięto metody datowania bezwzględnego, wykorzystujące przemiany promieniotwórcze (metody radiometryczne, izotopowe), takie jak: metoda radiowęglowa (za którą jej odkrywca amerykański chemik Willard F. Libby w 1960 roku otrzymał Nagrodę Nobla), uranowo-torowa, potasowo-argonowa lub izotopów tlenu, bardzo ważna dla badania zmian klimatu (Oczkowski 2002:112). Inna metoda datowania opracowana w dziale fizyki jądrowej, zajmującym się zagadnieniem pomiarów i obliczeń dawek promieniowania jonizującego (dozymetria), wykorzystuje własności dozymetryczne kryształów (Aitken 1985, 1998). Naturalna promieniotwórczość skał i minerałów jest przyczyną luminescencji ziaren kwarcu, jej intensywność stymulowana optycznie (luminescencja) lub termicznie (termoluminescencja) oraz pomiar koncentracji izotopów promieniotwórczych pozwala wyznaczyć wiek danej próbki (Aitken 1985, 1998). W archeologii metodą tą datuje się na przykład wypalone przedmioty ceramiczne lub przepalone szkło i krzemień. Odrębne sposoby datowań, wypracowane w ramach chemii fizycznej, oparte zostały na kinetyce procesów chemicznych, które zmieniają dany przedmiot (Oczkowski 2002:112). Pozwalają one na przykład wydatować szkło i narzędzia z obsydianu na podstawie badań warstwy tworzącej się z czasem na powierzchni tych materiałów lub zmian zachodzących w składzie kości pochodzących z wykopalisk.

W archeologii najczęściej stosowanymi metodami datowania są analizy radiowęglowe (tzw. C14) oraz dendrochronologia. Datuje się nimi elementy pochodzenia organicznego. Z kolei w przypadku próbek nieorganicznych stosowane są analizy luminescencyjne i termoluminescencyjne. Niezwykle istotna dla rozwoju chronologii absolutnej jest także kalibracja dat C14 przy pomocy skał dendrochronologicznych, na podstawie których tworzone są krzywe kalibracyjne.

I. 2. 1. Metoda radiowęglowa

Metoda radiowęglowa odkryta została w 1947 roku przez amerykańskiego chemika W. F. Libbyego. Stwierdził on, iż żywe organizmy zawierają niewielką ilość węgla C14, który po ich śmierci zanika zgodnie z prawem połowicznego rozpadu, wynoszącym 5730 lat (Walanus, Goslar 2004:101).

Datowanie metodą radiowęglową polega na określeniu ilości węgla C14 w analizowanej próbce i porównaniu jej do zawartości tego samego izotopu w próbce wzorcowej. Dokładność tej metody zależy zarówno od rodzaju i wielkości próbki, od stanu jej zachowania, jak i od jakości aparatury pomiarowej. W dalszym rozwoju metody radiowęglowej niezwykle istotne okazało się opracowanie w 1977 roku techniki akceleratorowej (spektrometria masowa z użyciem akceleratorów, tzw. *AMS* czyli *Accelerator Mass Spectrometry*) (Kutschera, Stadler 2000:68). Pozwoliła ona na analizy próbek mikroskopijnej wielkości oraz o bardzo niskim poziomie izotopu węgla C14 (rzędu 10^{-12} czy 10^{-15}). Jest to bardzo ważne w przypadku datowania zabytków o szczególnej wartości. Ponadto technika akceleratorowa znacznie skróciła proces badawczy związany z określaniem ilości atomów węgla w danej próbce. Za praktyczną granicę zasięgu metody radiowęglowej przyjmuje się 50 000 lat.

Badania paleoekologiczne wykazały, iż zawartość atmosferycznego węgla 14 nie była w atmosferze stała lecz wahała się w wyniku zmian aktywności słonecznej. Ponadto ilość trwałych izotopów węgla ulega rozcieńczaniu w wyniku uwolnienia tego pierwiastka z naturalnych, starych źródeł na Ziemi np: z osadów oceanicznych, bagiennych, erozji węglanu wapnia (CaCO_3), wybuchów wulkanów itp. Dlatego wiek próbki obliczony na podstawie rozkładu izotopu promieniotwórczego (C14) nie jest dokładny (Stuiver et al. 1998). Konieczne okazało się więc skorygowanie części dat pozyskanych metodą radiowęglową. W związku z powyższym na bazie dat C14 oraz analiz dendrochronologicznych opracowano krzywą kalibracyjną datowania radiowęglowego (rejestrującą właściwy poziom izotopu węgla C14 w atmosferze od pradziejów do dnia dzisiejszego), umożliwiającą określanie daty kalendarzowej danej próbki. W literaturze przedmiotu funkcjonują trzy krzywe kalibracyjne: *IntCal98*, *Belfast* z 1986 i *Seattle* z 1993 roku (Stuiver et al. 1998). Na ich podstawie stworzono międzylaboratoryjną i powszechnie uznaną za właściwą dla całej północnej półkuli krzywą zwaną *IntCal04*, która sięga 24 000 lat wstecz (Reimer et al. 2004).

W krzywej kalibracyjnej *IntCal04* (podobnie jak w pozostałych krzywych), w przedziale od 1700/1650 do 1500 p.n.e. widać podobne poziomy radiowęglowe, które tworzą tzw. anomalie wypłaszczeniowe utrudniające precyzyjne datowanie tego okresu. Z perspektywy tej pracy jest to istotny problem, w tym okresie zawiera się bowiem początek późnej epoki brązu w strefie egejskiej oraz powstanie kultury mykeńskiej. Niemniej jednak

również w typochronologii strefy egejskiej faza ceramiczna odpowiadająca początkom późnej epoki brązu dostarcza wielu problemów (Warren, Hankey 1989:61-65; Hood 1996). Naczynia te bywają w literaturze przedmiotu określane i datowane (w chronologii relatywnej) na okres ŚM III B lub ŚM III B/PM I A lub na początek PM I A. Zapewne i z tego powodu datowanie absolutne początków późnej epoki brązu w strefie egejskiej jest kłopotliwe.

W tym miejscu warto podkreślić, iż o ile w środowisku archeologów pradziejowych datowanie zabytków metodą radiowęglową jest powszechnie przyjętą praktyką, o tyle badacze strefy śródziemnomorskiej w zasadzie odrzucają wyniki pozyskane w ten sposób. Ich podstawowym zarzutem jest to, że daty zabytków śródziemnomorskich wydatowanych tą metodą są z reguły wcześniejsze niż te, pozyskane dzięki badaniom porównawczym. Wbrew opinii przeciwników analiz radiowęglowych, które ich zdaniem są odpowiedzialne za „*kryzys chronologii prahistorycznej*” (Makkay 1985:54, 62-68), ograniczenia nie tkwią w samej metodzie oraz w jej podstawach teoretycznych, ale w niedokładności pomiarów wynikających przede wszystkim z mechanicznego zanieczyszczenia próbek oraz w błędnej interpretacji pozyskanych wyników.

I. 2. 2. Dendrochronologia

Metoda datowania wykorzystująca coroczny przyrost słoju w drzewach stworzona została w latach dwudziestych XX wieku przez amerykańskiego astronoma Andrew E. Douglassa (założyciela *Laboratory of Tree-Ring Research* na Uniwersytecie Stanowym w Arizonie w Tucson), który analizował wpływ cyklu słonecznego na wzrost roślinności (Cichocki 2000:62). Zauważył on, iż w większości drzew w okresie wegetacji następuje przyrost słoju; jeden na każdy rok życia drzewa. Na poszczególny pierścień składa się tzw. wczesne drewno i późne drewno, powstające odpowiednio wiosną i wczesnym latem oraz późnym latem i wczesną jesienią. Ta sezonowa zmienność, zaobserwowana przez A. E. Douglassa, jest podstawą dendrochronologii. Słoje najbardziej na zewnątrz są w drzewie najmłodsze, a wewnętrzne – najstarsze. Wiek danej próbki (będącej sekwencją słoju) osiąga się poprzez jej porównanie z wzorcową skalą dendrochronologiczną, a ta powstaje ze złożenia wielu danych o wieku ściętych drzew. Zasięg metody dendrochronologicznej wynosi około 10 000 lat i w dużym stopniu zależy od regionu geograficznego (Walanus, Goslar 2004:51).

Metoda dendrochronologiczna wykorzystywana jest nie tylko do datowania poszczególnych przedmiotów drewnianych, ale również dostarcza informacji o warunkach naturalnych w pradziejach oraz o ewentualnych anomaliach klimatycznych. W zależności od warunków środowiskowych widać bowiem różnicę w grubości pierścieni, jeśli były one dobre – słoje są grubsze, a jeśli nie – cieńsze. Metoda dendrochronologiczna pozwala także na ustalenie miejsca pochodzenia danego drzewa, poprzez porównanie wzoru przyrostu rocznego

i jego grubości do poszczególnych próbek w sekwencji. Wykorzystano ją przykładowo w badaniach nad proveniencją cedrów znalezionych w Egipcie.

O ile podejście do dat uzyskanych dzięki metodzie radiowęglowej podzieliło środowisko archeologów pradziejowych i śródziemnomorskich, o tyle analizy dendrochronologiczne oraz ich wyniki zostały przez nich ocenione pozytywnie. W związku z powyższym, zarówno w Europie kontynentalnej jak i w basenie Morza Śródziemnego, od wielu lat trwają badania nad budową bądź wydłużeniem sekwencji dendrochronologicznych.

I. 2. 2. 1. Europa środkowa

Sekwencje dendrochronologiczne w Europie środkowej oparte są przede wszystkim na danych z Niemiec i z Irlandii. Słoje przyrostu rocznego pozyskane z niemieckich dębów pozwoliły na skonstruowanie ciągłej krzywej dendrochronologicznej od czasów współczesnych do neolitu, do roku 6000 p.n.e. (Pilcher et al. 1984; Baillie 1995). Z kolei dane z dębów z Irlandii przedłużyły tę sekwencję aż do roku 7200 p.n.e. (Pilcher et al. 1984; Baillie 1995). Pomimo różnic w środowisku naturalnym pomiędzy terenami dolin rzecznych południowych Niemiec, bagnistymi obszarami Irlandii i północnych Niemiec oraz z miejscami sztucznie osuszonymi, wykorzystywanymi na siedliska ludzkie, możliwa okazała się synchronizacja informacji pozyskanych z tych, tak różnych obszarów. Chronologię opartą na porównaniach pomiędzy północną Irlandią i północną częścią Niemiec dla drugiego tysiąclecia p.n.e. stworzono na początku 1982 roku. Powstała wówczas skala dendrochronologiczna obejmująca okres od 5218 do 158 p.n.e. (wewnętrzna chronologia irlandzka spójna jest aż do 5289 roku p.n.e.) (Pilcher et al. 1984:151).

Zastosowanie w ramach kalibracji krzyżowej informacji pozyskanych z analiz dębów z południowej części Niemiec oraz północnej Irlandii, dało bardzo dobre podstawy do rozwinięcia studiów nad datami kalendarzowymi (Linick et al. 1985; Pearson et al. 1986; Stuiver, Becker 1986; Stuiver et al. 1998). Dodatkowo probabilistyczny charakter datowań radiowęglowych oraz analizy wyników dendrochronologii wzmocnione zostały o porównania w ramach metody *wiggle-matching*, bazującej na zasadach statystyki bayesowskiej (Manning 1992a i b, 1995). Stworzyło to nowe perspektywy badawcze nad chronologią absolutną i metodami datowań krzyżowych (*cross dating*). Jednym z efektów dalszych badań nad tą problematyką jest odmiana *wiggle-matching* zaproponowana przez badaczy ukraińskich i polskich (Chochorowski et al. 1998), zwana subkalibrowanym datowaniem radiowęglowym (Kadrow 2001:33).

I. 2. 2. 2. Strefa śródziemnomorska

W strefie śródziemnomorskiej od ponad 30 lat profesor P. I. Kuniholm, wraz z grupą

swoich współpracowników, prowadzi badania nad budową skal dendrochronologicznych dla tego obszaru. Stworzony przez niego w 1973 roku *Aegean Dendrochronology Project* dostarczył już około 6500-letnią serię dat dendro dla wschodniego Śródziemnomorza oraz Egei, opartą na kilku gatunkach drzew (Kuniholm, Striker 1987:387, 391; Kuniholm 1996:32).

W latach 1983-1986 liczba pozyskanych w ramach projektu próbek ze stanowisk na terenie Grecji, Turcji, Jugosławii i Włoch, od czasów prehistorycznych przez antyczne i średniowieczne, wzrosła o około 70%. Zwiększyło to znacznie liczbę wszystkich zebranych danych do ponad 2770 (Kuniholm, Striker 1987:385). Badania z kolejnych lat (*Aegean Dendrochronology Project 1995-2004*) wskazały, że w środkowej epoce brązu nastąpił znaczny wzrost liczby stanowisk, które dostarczyły dużo materiałów do dalszych analiz. Na ich podstawie wypracowano 1574-letnią, ciągłą chronologię od 2224 do 651 roku p.n.e., czyli dla środkowego i późnego okresu epoki brązu oraz dla wczesnej epoki żelaza (Kuniholm 1996:332). Odnotowania wymaga fakt, iż w basenie Morza Śródziemnego w sekwencji dendrochronologicznej istnieje przerwa datowana na okres rzymski, kiedy budowle drewniane zastąpiono kamiennymi lub ceglanymi, a drewno zaczęto sprowadzać z różnych terenów Cesarstwa Rzymskiego oraz z Barbaricum. Drewno pozyskane na stanowiskach datowanych na okres rzymski przedstawia więc inny wzorzec klimatyczny i inaczej należy je datować. Z tego powodu we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego powstała tzw. „płynna chronologia” (*floating chronology*), opracowana głównie na podstawie drewna z Anatolii (Kuniholm, Striker 1987).

W badaniach archeologicznych ważną kwestią jest możliwość synchronizacji systemów chronologicznych oraz pewnych wydarzeń wywołujących określony wpływ na środowisko i klimat w skali globalnej, na przykład silnych erupcji wulkanicznych (Baillie, Munro 1988; Manning 1992a, 1999; Baillie 1996; Pyle 1997; Grudd et al. 2000; Eastwood et al. 2002; szersze omówienie tematyki por. Suchowska 2005, 2009a). Do takiego zdarzenia doszło na półkuli północnej w pierwszej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Emisja pyłów wulkanicznych i związków chemicznych w większości regionów miała negatywny wpływ na środowisko i spowodowała znaczne pogorszenie się warunków wegetacji roślinności, co widoczne jest przede wszystkim w rocznych przyrostach słoików w drzewach (na półkuli północnej zaobserwowano to w dębach niemieckich i irlandzkich oraz w sosnach na terenie Kalifornii). W niektórych częściach świata ochłodzenie klimatu miało jednak pozytywny wymiar. Takim przykładem może być sytuacja zaobserwowana na stanowisku Porsuk w centralnej Anatolii, gdzie wzrost wilgotności klimatu spowodował większy przyrost roczny (od 200% aż o 700%) w drzewach tego obszaru (Manning 1999:310; Pearson et al. 2009:1207). Tę silną anomalię klimatyczną wydatowano zasadniczo na okres od 1650 p.n.e.

(pierścień przyrostu rocznego nr 854 z Porsuk) do 1628 p.n.e. i często utożsamia się ją z wybuchem wulkanu na Therze (Kuniholm 1996:332; Manning 1999; Pearson et al. 2009), który wiąże się również z początkiem późnej epoki brązu w strefie egejskiej – z cezurą niezwykle istotną z perspektywy tej pracy.

Podobne zmiany zaobserwowano w rdzeniach lodowców grenlandzkich, w których zanotowano zwiększoną ilość związków siarki pochodzenia wulkanicznego (Hammer 1980, Clausen et al. 1997; Zielinski et al. 1997).

W rozważanym w pracy przedziale czasowym miały miejsce dwa momenty dużego i gwałtownego spadku temperatury, zarejestrowane zarówno w rdzeniach lodowych, jak i w analizach dendrochronologicznych. Pierwszy w roku 1628 rok p.n.e. oraz drugi w 1150 p.n.e. Za oba odpowiedzialne były wybuchy wulkaniczne. O globalnym charakterze tych wydarzeń świadczą ponadto informacje ze źródeł pisanych, zarówno bliskowschodnich, jak i chińskich (Baillie 1989; Foster, Ritner 1996).

I. 3. Systemy periodyzacyjne epoki brązu w strefie egejskiej i Europie kontynentalnej

Chronologiczny zakres prezentowanej pracy, wynikający z zainteresowania kontaktami międzykulturowymi społeczności środkowoeuropejskich i mykeńskich, mieści się według datowania tradycyjnego w przedziale od ok. 1600/1550 do ok. 1200/1100 p.n.e. Wziąwszy jednak pod uwagę badania S. Dietza, w których pojawiły się przesłanki do przesunięcia datowania początków kultury mykeńskiej z roku 1600 nawet na 1800/1700 rok p.n.e. (Dietz 1991:316-317; Manning 1996:17; Vandkilde 1996:165; Shelmerdine 2008b:3-7), a jej koniec na ok. 1050/1020 p.n.e., właściwe wydaje się być omówienie podziału chronologicznego epoki brązu w całości, ze szczególnym uwzględnieniem drugiego tysiąclecia p.n.e.

Z uwagi na powyższe, jak i ze względu na zróżnicowanie geograficzne oraz kulturowe kwestia systemów periodyzacyjnych podzielona została na dwie główne części: strefę egejską i Europę środkową. Tę drugą, zgodnie z geografią tego terenu, podzielono na Nizinę Śródkowoeuropejską (północna część Europy środkowej), pas Wyżynny (centralna część Europy środkowej), Kotlinę Karpacką (południowa część Europy środkowej) oraz obszar alpejski (zachodnia część Europy środkowej).

I. 3. 1. Chronologia strefy egejskiej

I. 3. 1. 1. Podział tradycyjny

Główny szkielet systemu periodyzacyjnego strefy egejskiej, oparty o typochronologię, stworzony został przez A. Evansa. Analizując zmiany w wykonaniu i zdobnictwie ceramiki wzmiankowany badacz podzielił epokę brązu na trzy okresy: wczesny

(tradycyjnie datowany na 3200-2000 p.n.e.), środkowy (2000-1600 p.n.e.) oraz późny (1600-1150/1100 p.n.e.), oznaczając je dużymi literami alfabetu, kolejno: W, Ś, P (w literaturze angielskojęzycznej odpowiednio: E, M i L). Każdy z wymienionych okresów podzielony został dodatkowo na trzy podokresy, oznaczone liczbami rzymskimi, w ramach których wydzielono jeszcze mniejsze jednostki, zazwyczaj dwie lub trzy, wyrażone dużymi literami alfabetu (Warren, Hankey 1989; Lewartowski, Ulanowska 1999:8). W niektórych z nich wyróżniono jeszcze mniejsze odcinki i dla ich zaznaczenia zastosowano liczby, tym razem w systemie arabskim (Tab. 1). Z kolei klasyczną, typochronologiczną pracę poświęconą kulturze materialnej Grecji lądowej napisał w połowie XX wieku A. Furumark (1941a, 1941b, 1950). Podstawą tego systemu periodyzacyjnego, który w swych głównych założeniach jest nadal aktualny, była stylistyczna analiza naczyń ceramicznych. W tym przypadku szczególnie istotne okazały się badania porównawcze naczyń mykeńskich znanych z dobrze wydatowanych kontekstów, zwłaszcza z Egiptu. Następnie skorelowano wyniki powstałej tym sposobem chronologii względnej z bliskowschodnimi źródłami pisanymi, które umożliwiły stworzenie datowania absolutnego.

Strefę egejską ze względów geograficznych podzielono na trzy części: Wyspy Cykladzkie, Krete oraz Grecję lądową. Co interesujące społeczności zamieszkujące poszczególne obszary w różnych okresach historycznych były swoistymi hegemonami dla całej Egei. Z tego powodu, w ramach istniejącego już szkieletu chronologicznego, wprowadzono dyferencjację nazewnictwa dla każdej z wyróżnionych części. I tak dla systemu periodyzacyjnego Wysp Cykladzkich zastosowano określenie okres cykladzki, dla Krety – minojski, od legendarnego władcy wyspy króla Minosa, natomiast dla Grecji lądowej – okres helladzki. W przypadku Grecji od przełomu okresu ŚH III B i PH I używana jest również nazwa okres mykeński.

Warto w tym miejscu odnotować, iż sformułowanie okres helladzki zostało wprowadzone przez A. J. B. Wace'a i C. W. Blegena (na podstawie wyników badań archeologicznych w Karakou – Blegen 1921; Wace, Blegen 1939) dla podkreślenia indywidualnego charakteru kultury materialnej Grecji lądowej. Pomimo ogólnej akceptacji nowowprowadzonego terminu A. Evans oraz jego następcy konsekwentnie stosowali nazwę późnominojski na określenie całości materiału z Egei datowanego na późną epokę brązu. W ten sposób akcentowali swój brak uznania dla odrębności kulturowej społeczności Grecji lądowej, uważając ją za „prowincję” minojską (Dickinson 1994:4).

Podstawą systemu „ewansowskiego” (oraz A. Furumarka) była analiza technostylistyczna ceramiki i malarstwa ściennego oraz badania porównawcze z licznymi depozytami naczyń egejskich oraz fresków o tematyce egejskiej, znanych z grobowców dostojników oraz urzędników faraonów Egiptu. Bazując na inskrypcjach świątynnych,

dokumentach z archiwów pałacowych oraz poczcie dyplomatycznej faraonów i królów Bliskiego Wschodu, zwłaszcza Mezopotamii i Lewantu oraz synchronizacji tych wydarzeń ze światem minojskim i mykeńskim A. Evans stworzył bardzo dokładną chronologię absolutną strefy egejskiej (Kitchen 1996:1, 2002). Zasadniczo ustalił on, że okres wczesnominiojski i wczesnohelladzki odpowiada Staremu Państwu w Egipcie, środkowominiojski i środkowohelladzki – Średniemu Państwu, natomiast okres późnominiojski i późnohelladzki tożsamy jest z Nowym Państwem egipskim.

Podział chronologiczny wczesnej epoki brązu w strefie egejskiej na wszystkich trzech wyróżnionych terenach jest dość czytelny, problematyczną kwestią jest natomiast charakterystyka środkowej i późnej epoki brązu na Krecie i w Grecji lądowej. Oprócz trójpodziałowego systemu „ewansowskiego” istnieje bowiem jeszcze dyferencjacja uwzględniająca rozwój poszczególnych kultur na danym obszarze, a więc wyróżniająca okresy pałacowe na Krecie oraz fazy kształtowania się kultury mykeńskiej w Grecji.

Kreta	Cyklady	Łąd Grecki
Okres wczesnominiojski	Okres wczesnocykladzki	Okres wczesnohelladzki
WM I 3650/3500-3000/2900	WC I 3500-2900	WH I 3600-2900±
	Kampos 2900/2800	
WM II 2900-2300/2150	WC II 2800/2700-2400/2300	WH II 2900±-2570/2410
WM III 2300/2150-2160/2025	WC III 2400/2300-2050/1950	WH III 2570/2410-2090/2050
Okres środkowominiojski	Okres środkowocykladzki	Okres środkowohelladzki
ŚM IA 2160/1979-XX w.	ŚC 2050/1950 i później	ŚH 2090/2050-1600
ŚM IB XIX w.		
ŚM II XIX w.-1700/1650		
ŚM IIIA 1700/1650-1640/1630		
ŚM IIIB 1640/1630-1600		
ŚM IIIB/PM IA granica 1600		
Okres późnominiojski	Okres późnocykladzki	Okres późnohelladzki
PM IA 1600/1580-1480±	PC I od 1600±	PH I 1600-1510/1500
PM IB 1480±-1425		PH IIA 1510/1500-1440
PM II 1425-1390	PC II od 1500/1480	PH IIB 1440-1390±
PM IIIA1 1390-1370/1360	PC III od 1390±	PH IIIA1 1390±-1370/1360
PM IIIA2 1370/1360-1340/1330		PH IIIA2 1370/1360-1340/1330
PM IIIB 1340/1330-1190±		PH IIIB 1340/1330-1185/1180
PM IIIC 1190±-1070±		PH IIIC 1185/1180-1065
Okres subminiojski		Okres submykeński
1070±-po 1015		1065-1050/1000

Tab. 1. Chronologię strefy egejskiej. Za: P. Warren i V. Hankey 1989:169; K. Lewartowski, A. Ulanowska 1999:175.

Na Krecie podział ten prezentuje się następująco (Warren, Hankey 1989; Fields 2004:9): okres od fazy WM do ŚM I A nazywany jest okresem przedpałacowym (w literaturze angielskojęzycznej zwany także *Pre-palatial*). Pierwszy okres pałacowy datowany jest na ŚM I B do II (*Proto-palatial*). Z kolei drugi okres pałacowy wydatowano na fazę ŚM III A do PM I B (*Neo-palatial*) i podzielono dodatkowo na okres pałaców klasycznych (od okresu ŚM III

A do PM I A) i młodszych (do końca PM I B). Przedział od PM II do III B zwany jest trzecim okresem pałacowym, natomiast po roku 1200 p.n.e., czyli w fazie PM III C mówimy o okresie post-pałacowym (w literaturze angielskojęzycznej cały ten okres zwany jest *Post-palatial*).

W periodyzacji Grecji lądowej najslabiej poznany jest okres środkowohelladzki, który w oparciu o analizy typochronologiczne naczyń ceramicznych podzielony został na trzy fazy: wczesnominijską – ŚH I, dojrzałą minijską – ŚH II oraz późnominijską – ŚH III (Warren, Hankey 1989; Lewartowski, Ulanowska 1999:104). Podział okresu późnohelladzkiego jest natomiast odbiciem rozwoju kulturowego społeczności mykeńskiej, w którym część badaczy wyróżniła trzy podokresy, inni zaś dwa (Warren, Hankey 1989; Lewartowski, Ulanowska 1999:106). W pierwszym, dwuczęściowym wydzielono okres wczesnomykeński datowany od ŚH III/PH I do PH II/III oraz okres późnomykeński, odpowiadający fazie PH III A do C. Z kolei w drugim, trzyczęściowym podziale wyróżniono okres wczesnomykeński – od ŚH III/PH I do PH II/III A, okres środkowomykeński (zwany również klasycznym) datowany na PH III A do B oraz okres późnomykeński, tożsamy z PH III C. Biorąc pod uwagę rozwój społeczności kultury mykeńskiej oraz sytuację geo-polityczną w późnym okresie epoki brązu za bardziej właściwy należy uznać podział trzyczęściowy.

W periodyzacji Grecji lądowej możliwe jest również zastosowanie podziału uwzględniającego rozwój pałaców mykeńskich (cytafel). Wyróżniono wówczas wczesny okres mykeński, zwany także przedpałacowym (*Pre-palatial*), datowany na PH I do II A, okres proto-pałacowy (*Proto-palatial*) tożsamy z fazą PH II B do III A1, neo-pałacowy (*Neo-palatial*) odpowiadający PH III A2 do III B oraz okres post-pałacowy (*Post-palatial*) czyli PH III C.

I. 3. 1. 2. „Wysoka chronologia”

Wprowadzone do archeologii datowania oparte na metodach nauk przyrodniczych miały wesprzeć absolutną chronologię strefy egejskiej, opracowaną na podstawie analiz porównawczych. Doprowadziły jednak do zamieszania i sprowokowały trwającą do dnia dzisiejszego dyskusję w środowisku archeologów strefy śródziemnomorskiej. Sporną kwestią okazały się szeroko zakrojone badania przeprowadzone na cykladzkiej wyspie Thera (Santorini), zniszczonej potężnym wybuchem wulkanicznym. Ponieważ warstwę popiołu i pyłów pochodzących z eksplozji znaleziono na Krecie w sekwencji stratygraficznej datowanej na okres PM I A, wydarzenie to wiązane jest z początkiem epoki. Wybuch wulkany na Therze stał się więc punktem stałym w całej chronologii drugiego tysiąclecia p.n.e. w strefie egejskiej.

Warstwa spalenizny, która pokryła główną osadę Thery Akrotiri, konserwując tym

samym przedmioty codziennego użytku i wyposażenie domostw, dostarczyła znacznej ilości materiału organicznego, wydatowanego następnie metodami nauk przyrodniczych. Wyniki jakie uzyskano znacznie odbiegały od informacji pochodzących z badań porównawczych i pozwoliły na przesunięcie datowania początku okresu PM I A z 1550 p.n.e. (Warren 1987:205, 1998:328) na 1700 p.n.e. (Manning 1999:325; Manning et al. 2002:733). Na podstawie tych danych grupa badaczy skonstruowała nową periodyzację dla tego obszaru, nazwaną „wysoką chronologią” (*high chronology*). Środowisko archeologów śródziemnomorskich podzieliło się wówczas na zwolenników nowego datowania (Betancourt 1987; Davis J. L. 1995; Manning 1995, 1999; Manning et al. 2002; Pearson et al. 2009) oraz jego zdecydowanych przeciwników (Warren, Hankey 1989; Dickinson 1994; Matthäus 1995; Warren 1995, 1998; Kitchen 1996, 2000, 2002; Bietak 1998).

Na podstawie serii dat radiowęglowych i po analizie informacji pozyskanych z dendrochronologii i z lodowców grenlandzkich P. Betancourt (1987:47) opracował próbny schemat dat absolutnych dla późnego okresu epoki brązu według nowej, „wysokiej chronologii” (Tab. 2). Zdaniem cytowanego autora budowanie systemu periodyzacyjnego strefy egejskiej na bazie analiz porównawczych oraz badań wzajemnych powiązań międzykulturowych nie zaprzecza wcale danym uzyskanym dzięki metodzie C14, a wręcz je wspiera (Betancourt 1987). Koncepcji tej zdecydowanie sprzeciwił się P. M. Warren (1987) twierdząc, iż przyszłość absolutnej chronologii strefy egejskiej leży w dendrochronologii, której margines błędu wynosi +/- O, nie zaś w metodach radiowęglowych (Warren 1996:283-284).

Kreta	Grecja	Daty
PM IA	PH I	1700-1610
PM IB	PH IIA	1610-1550
PM II	PH IIB	1550-1490
PM IIIA1	PH IIIA1	1490-1430/1410
PM IIIA2	PH IIIA2	1430/1410-1365
PM IIIB	PH IIIB	1365-1200
PM IIIC	PH IIIC	1200-1050

Tab. 2. Próbny schemat dat wg wysokiej chronologii. Za: P. Betancourt 1987:47.

Zdaniem przeciwników ”wysokiej chronologii” badania porównawcze zabytków i synchronizacja wydarzeń w świecie egejskim z Egiptem, uniemożliwia jej przyjęcie. Dzięki pracy egipskiego kapłana Manetona, żyjącego w III wieku p.n.e., który napisał *Historię Egiptu* dzieląc ją na XXXI dynastii, chronologia absolutna tego terenu jest jednym z najlepiej wydatowanych i opracowanych systemów periodyzacyjnych (Kitchen 1996:1, 2002). Mimo, że większa część dzieła Manetona zaginęła, liczne jego fragmenty przetrwały do naszych

czasów w formie wzmianek w późniejszych dokumentach historiografów rzymskich (np. Juliusza Afrikanusa z II wieku n.e., Euzebiusza z IV wieku n.e. i Grzegorza Syncellusa z 800 roku n.e.). Z kolei rozszyfrowanie egipskiego pisma hieroglificznego w 1822 roku przez J.-F. Champolliona umożliwiło dotarcie do informacji poprzedzających dzieło Manetona o tysiąc lat oraz jego weryfikację. Jak się okazało imiona władców na zabytkach, pomnikach i budowlach architektonicznych oraz w innych dokumentach pisanych pokrywały się z listą królów autorstwa egipskiego kapłana. Z tych danych bezsprzecznie wynika, że okres Nowego Państwa w Egipcie rozpoczął się w roku 1540 lub 1550 p.n.e. (Kitchen 1996:6), bądź w 1570 roku p.n.e., a zakończył w 1070 roku p.n.e. (Kitchen 2000:41-44, 49). Zdaniem A. K. Kitchena (1996:6, 2002:9-11) nie jest możliwe przesunięcie chronologii okresu Nowego Państwa o postulowane stulecie, co mogłoby wynikać z datowania wybuchu wulkanu na Therze metodami nauk przyrodniczych (Manning 1995, 1999). Poprawność założeń chronologii egipskiej wspierają również synchronizacje ze źródłami bliskowschodnimi (Kitchen 1996:4).

Z kolei według „wysokiej chronologii” okres PM I A i B/PH I i II A zaczął się już w czasie trwania Drugiego Okresu Przejściowego, którego początek w tradycyjnej chronologii egipskiej datowany jest na rok 1795 p.n.e. lub 1786/1782 p.n.e. (Kitchen 2002:7, 11). Okres PM II/PH II B trwał już, kiedy Totmes III (Nowe Państwo) zasiadł na tronie Egiptu. Według Manetona władca ów panował 54 lata. W zależności od egipskiej chronologii (długa lub krótka) jego rządy wydатовano na lata od 1478/1479 do 1424/1425 p.n.e. lub od 1482 do 1428 p.n.e. (Kitchen 2002:9). Zdaniem P. Betancourta (1987:46) okres PM III A musiał zacząć się przed końcem panowania Totmesa III. Taka sytuacja zgadza się w pełni z zaproponowanymi przez badacza datami radiowęglowymi dla późnej epoki brązu strefy egejskiej oraz ze zmianami klimatycznymi i anomaliami w grenlandzkich rdzeniach lodowych z połowy XVII wieku p.n.e. Wydarzenia te wiązane są z erupcją wulkaniczną na cykladzkiej wyspie Therze, datowaną w chronologii relatywnej na okres PH I/PM I A.

Ostatnie analizy dendrochemiczne pierścieni przyrostu rocznego, datowane na okres anomalii klimatycznych (Pearson et al. 2009) oraz radiowęglowe materiału z początku PH I/PM I A, m.in. gałązki oliwnej zniszczonej wybuchem na Akrotiri, potwierdziły wczesne datowanie tego wydarzenia (Balter 2006; Friedrich et al. 2006; Manning et al. 2006).

I. 3. 1. 3. Wnioski

Początek późnej epoki brązu jest najczęściej analizowanym okresem chronologicznym w archeologii strefy egejskiej. Ustalenia jakich dokonano na licznych konferencjach naukowych oraz podczas przeprowadzania różnych programów badawczych wniosły bardzo dużo nowego materiału do analiz, jednak nie rozwiązały ostatecznie kwestii

datowania okresu PH I i PM I A. Metody nauk przyrodniczych zamiast rozwiązać niestety skomplikowały sytuację periodyzacyjną tego terenu, doprowadzając jednocześnie do wewnętrznego podziału środowiska archeologów egejskich (również części archeologów śródziemnomorskich). Dane te wskazują bowiem konsekwentnie XVII wiek p.n.e. jako moment wybuchu wulkanu na Therze, a tym samym początek późnej epoki brązu, nie podając jednak jednej konkretnej daty, co jest skrupulatnie podnoszone przez przeciwników „wysokiej chronologii”. Z drugiej zaś strony wymaganie jednoznacznej daty kalendarzowej jest grubą przesadą i nadużyciem względem teoretycznych podstaw metody radiowęglowej, ponieważ zawiera ona w sobie element probabilistyczny i każdy wynik jest jedynie informacją o najbardziej prawdopodobnym wieku przy danym stanie badań, obciążonym każdorazowo określonym błędem. Kluczową kwestią jest więc poprawne pobieranie próbek, zminimalizowanie błędów laboratoryjnych oraz umiejętna interpretacja wyników. Zupełnie inaczej wygląda kwestia dendrochronologii, dzięki niej bowiem można osiągnąć wynik datowania z dokładnością do roku (± 0), a w sprzyjających warunkach nawet do pół roku (sezon wegetacji). Analizy dendrochronologiczne wykorzystywane są również do kalibrowania dat radiowęglowych.

Literatura poświęcona chronologii strefy egejskiej, a w szczególności dotycząca problematyki początków późnej epoki brązu, jest ogromna. Po zapoznaniu się z licznymi publikacjami i analizami wspierającymi zarówno datowanie tradycyjne jak i nową, tzw. „wysoką chronologię”, zdecydowałam się stosować w prezentowanej pracy periodyzację opartą na wynikach badań metodami nauk przyrodniczych. W związku z powyższym początek okresu PH I/ PM I A, czyli rozpoczęcie późnej epoki brązu i rozwinięcie się kultury mykeńskiej, wydатовane zostało na 1700 p.n.e. (Betancourt 1987:47; Dietz 1991:316-317; Manning 1996:17; Shelmerdine 2008b:3-7; Tab. 2).

I. 3. 2. Chronologia Europy środkowej

I. 3. 2. 1. Systemy periodyzacji

W Europie środkowej posługujemy się zasadniczo trzema systemami periodyzacyjnymi, które biorąc pod uwagę specyfikę regionalną ulegają dalszym modyfikacjom. Ze względu na owe różnice terytorialne w literaturze przedmiotu często funkcjonują odmienne terminy na określenie poszczególnych okresów chronologicznych. Dodatkowo występowanie części z wyróżnionych kultur archeologicznych w ramach współczesnych granic terytorialnych kilku państw powoduje, że niektórzy badacze stosują dla ich zdefiniowania odmienne nazwy. Zdarza się więc, iż jedna grupa kulturowa funkcjonuje w literaturze przedmiotu pod więcej niż jednym terminem. Wszystko to sprawia, iż system, a właściwie systemy periodyzacyjne niektórych obszarów Europy środkowej (zwłaszcza

Kotliny Karpackiej) są dość skomplikowane.

Jednym ze wzmiankowanych systemów chronologicznych jest schemat wypracowany na początku XX wieku n.e. przez O. Monteliusa dla obszarów Skandynawii. Rozległa wiedza autora o prahistorii innych części Europy sprawiła, że periodyzacja jaka wówczas powstała wykracza daleko poza tereny północnej części kontynentu (Montelius 1885, 1986; Harding 2000:11; Kadrow 2001:31). W konsekwencji chronologię O. Monteliusa można z powodzeniem zastosować również do datowania obszarów Niziny Środkowoeuropejskiej (Niziny Niemieckiej i północnych ziem Polski).

O. Montelius na podstawie analizy przedmiotów metalowych w zespołach zwartych, głównie w skarbach i grobach z obszaru Skandynawii, podzielił epokę brązu na sześć Okresów. Pierwsze trzy z nich (I datowany tradycyjnie na 1800-1500 p.n.e., II na 1500-1300 p.n.e. i III datowany na 1300-1100 p.n.e.) charakteryzują starszą epokę brązu, kolejne dwa (IV datowany na 1100-950/920 p.n.e. oraz V na 950/920-730/720 p.n.e.) – młodszą, natomiast okres VI (datowany na 730/720-550/530 p.n.e) wyznaczał późny okres epoki brązu oraz przełom epoki brązu i żelaza (Randsborg 1996:61-69; Vandkilde et al. 1996:183-197; Harding 2000:11).

System periodyzacyjny zbudowany przez O. Monteliusa zaowocował wprowadzeniem po raz pierwszy do archeologii dobrze zdefiniowanych kultur, zarówno w sensie przestrzenno-geograficznym jak i chronologicznym (Kristiansen 1998:18). Z kolei kiedy dodano do niego daty absolutne z analiz porównawczych oraz z odniesień do świata śródziemnomorskiego i cywilizacji bliskowschodnich, powstały kulturowo-historyczne ramy badawcze, którym podporządkowane zostały wszelkie dalsze prace nad pradziejami Europy północnej i środkowej.

Warto odnotować, iż rodzaj analiz przedmiotów metalowych (zespołów zwartych) przeprowadzonych przez O. Monteliusa dał podstawy do rozwinięcia się nowoczesnych metod seriacji (Müller 1997:3).

Dla obszarów centralnej części Europy środkowej, czyli zasadniczo dla pasa Wyżyn, system periodyzacyjny opracował P. Reinecke (1924, 1965 – przedruk artykułów z lat 1906-1909). Oparł on swoje studia, podobnie jak O. Montelius, na przedmiotach brązowych pochodzących ze zwartych zespołów, w omawianym przypadku ze skarbów i pochówków z Bawarii (Harding 2000:10). Na tej podstawie P. Reinecke wydzielił w ramach epoki brązu, którą wydatował na lata od 1800 do 1200 p.n.e., cztery okresy oznaczając je dużymi literami alfabetu, odpowiednio: A, B, C i D (Kristiansen 1998:18).

Dzięki znaleziskom z bardzo dużego cmentarzyska w miejscowości Hallstatt w centralnej Austrii (na stanowisku znaleziono liczne przedmioty wykonane z żelaza) P. Reinecke wprowadził do literatury przedmiotu pojęcie okresu halsztackiego, który podzielił

również na cztery części i oznaczył dużymi literami alfabetu – A, B, C i D (Kristiansen 1998:18). Wydatował go na lata od 1200 do 400 p.n.e. (Reinecke 1924). W trakcie dalszych badań zabytków z tego cmentarzyska oraz samych grobów okazało się, iż fazy A i B okresu halsztackiego należały jeszcze do późnej epoki brązu (Harding 2000:10). W związku z powyższym za początek epoki żelaza uznano przełom okresu halsztackiego B i C.

Dalsze badania nad systemem periodyzacyjnym centralnej części Europy środkowej podjął H. Müller-Karpe (1959, 1961). Ich konsekwencją było rozbudowanie systemu P. Reineckiego. H. Müller-Karpe podzielił poszczególne okresy w ramach epoki brązu i żelaza na mniejsze jednostki, odpowiednio: Br A₁ i A₂, Br B₁ i B₂, Ha A₁ i A₂, Ha B₁, B₂ i B₃, Ha C₁ i C₂, Ha D₁, D₂ i D₃. Okresy epoki brązu C i D pozostały bez zmian.

System periodyzacyjny wg P. Reineckiego stosuje się z powodzeniem do datowania kultur archeologicznych i wydarzeń w pradziejach na obszarze Wyżynnym Europy środkowej, między innymi dla południowych ziem Polski. Chronologia ta używana jest również w strefie alpejskiej, którą zasadniczo można podzielić na część zachodnią, obejmującą Szwajcarię oraz wschodnią, pokrywającą się z granicami dzisiejszej Austrii (Neugebauer 1994:10, 19, Fig. 3; Rychner 1998:15, 17, Fig. 1). Szwajcarska chronologia relatywna zbudowana została na podstawie depozytów metalowych, głównie typologii szpil brązowych (Rychner 1998:16), austriacką natomiast oparto na informacjach z rozległych i bogatych cmentarzysk (Neugebauer 1994:12-13). Dodatkowo na terytorium Austrii w okresie epoki brązu wydzielono dwa obszary: północnodunajski, nawiązujący pod względem kulturowym do Czech oraz południowodunajski z analogiami do kultur archeologicznych z terenów Węgier (Neugebauer 1994:12).

Systemy periodyzacyjne północnej i centralnej części Europy środkowej są dość czytelne i zasadniczo nie powodują poważnych problemów badawczych. O wiele bardziej skomplikowany jest trzeci schemat chronologiczny, opisujący sytuację w Kotlinie Karpackiej. Początkowo dla tych terenów stosowano chronologię wg P. Reineckiego, idea ta została jednak dość szybko zarzucona (Champion et al. 1984:203).

Pierwszą próbę opracowania systemu periodyzacji południowej części Europy środkowej, na bazie bogatych skarbów brązowych znanych z tego terenu, podjęła A. Mozsolics (1973, 1985). Badaczka podzieliła pod względem chronologicznym Kotlinę Karpacką na sześć okresów (Tab. 3). W środowisku archeologów jednak ta koncepcja datowania Kotliny Karpackiej nie przyjęła się (Harding 2000:12).

Brak ogólnie przyjętego systemu periodyzacyjnego sprawił, iż prawie każdy z badaczy Kotliny Karpackiej stworzył swoją własną chronologię tego obszaru, opartą bądź na ceramice bądź na zespołach zwartych skarbów brązowych (Hänsel 1968:8-23; Coles, Harding 1979:69; Bóna 1992a; Hochstetter 1981; Makkay 1996:221; Harding 2000:12).

Konsekwencją takiego zachowania są różnice w wydzielonych przez badaczy okresach i podokresach oraz w nazewnictwie poszczególnych kultur archeologicznych występujących w Kotlinie Karpackiej w epoce brązu. Bardzo utrudnia to badania, zwłaszcza nad chronologią oraz sytuacją społeczno-kulturową tej części Europy.

	Węgry/ Reinecke	Słowacja	Mozsolics	Hänsel	Rumunia	Ukraina
Ha C					Vințu de Jos Șomartin, Vetis	
Ha B2/3			b Románd		Sîngeorgiu de Padure, Fizeșu Gherlii	Cernoles
Ha B1			VI a Hajdúböszörmény		Teleac	
Ha A2			c Gyermely		Turia, Jupalnic	Kobjakovo
Ha A1		Kyjatice Gáva Vál	V b Kurd SD II a Aranyos		Babadag Cincu, Suseni Gava	
Br D		Čaka Velatice	b Ópályi		Uriu	Belozerka Bondaricha Belogrudička
C2			SD I		Wietenberg C & D	
Br C		Lausitz	a Forró		(Forró) Tei/Verbicioara V Noua	Noua - Sabatinovka Stanovo
B2/C1			MD III		Urn groups	
Br B		Piliny	b Koszidler- padlas	MD II	Wietenberg B Ighiu Suci de Sus Verbicioara /Tei III Monteoru Ib - IIa	Timber Graves Komarov Sosnicja Trzciniec Mnogovalikovaya
A2/ B1			III MD I			
			a Hajdúsámson	FD III	Wietenberg A2 Apa	
Br A2		Mad'arovce Otomani			Wietenberg A1 Tei/Verbicioara I Monteoru 1c 2	Middle Dnieper Catacomb Graves
		Kisapostag Hatvan	II FD II			
Br A1		Nagyrev	I FD I		Glina Cotofeni	Pit Graves

Tab. 3. Systemy periodyzacyjne dla Kotliny Karpackiej oraz dla Europy wschodniej. Za: A. Harding 2000:13, Fig. 1.3.

Spośród wszystkich systemów chronologicznych funkcjonujących dla Kotliny Karpackiej najczęściej w literaturze przedmiotu stosowana jest propozycja B. Hänsla (1968). W swojej periodyzacji Kotliny Karpackiej B. Hänsel podzielił epokę brązu zasadniczo na

wczesną, środkową i późną. Następnie w ramach każdej z nich wyróżnił trzy fazy, które nazwał *Frühe*, *Mittlere* oraz *Spätedanubische Bronzezeit*, określane odpowiednio: FD I-III, MD I-III i SD I-III (Tab. 3; Bergerbrant 2007:28). Dodatkowo przypisano im poszczególne grupy i horyzonty kulturowe występujące wówczas na tym obszarze.

W tym miejscu należy odnieść się do tzw. *horyzontu Koszider*, datowanego na III okres epoki brązu wg A. Mozsolics lub MD I wg B. Hänsla, a w periodyzacji P. Reineckego na przełom Br A2/B1 (Görsdorf et al. 2004). Jest to istotny moment w historii społeczności Kotliny Karpackiej, często wzmiankowany w literaturze przedmiotu. W tym okresie bowiem dla południowej części Europy środkowej charakterystyczne było deponowanie skarbów brązowych, które określa się jako jedne z najbogatszych takich przykładów na kontynencie (Mozsolics 1957, 1967, 1973, 1985; Kristiansen 1998:370-371). Zdaniem części badaczy takie zachowanie świadczy o istnieniu realnego zagrożenia zewnętrznego lub istotnych zmianach społeczno-kulturowych, które w konsekwencji miały doprowadzić do upadku krąg Otomani-Füzesabony (Bader 1998). Najnowsze analizy radiowęglowe wskazują jednak, iż faza ta trwała bardzo długo bowiem od 2030-1830 p.n.e. aż do 1500-1210 p.n.e. (Görsdorf et al. 2004:90). W związku z powyższym *horyzont Koszider* należy traktować raczej jako okres, który charakteryzował się stopniowymi i kompleksowymi zmianami społeczno-kulturowymi zachodzącymi w tej części Europy (Görsdorf et al. 2004:90).

I. 3. 2. 2. Chronologia absolutna

Analizy radiowęglowe oraz dendrochronologiczne przeprowadzone przede wszystkim na bazie drewna pozyskanego ze szwajcarskich osad palafitowych i ze stanowisk z południowych Niemiec, doprowadziły do zakwestionowania tradycyjnej cezurę początku epoki brązu w Europie środkowej, określonej na rok 1800 p.n.e. (Kristiansen 1998:35; Demakopoulou et al. 1999; Vandkilde 2007:22). Porównanie metodami datowań krzyżowych (*cross dating*) pozyskanych wówczas danych doprowadziło do swoistej „*rewolucji chronologicznej*” (Neugebauer 1994:18), której konsekwencją było przesunięcie dat kalendarzowych (absolutnych) początków epoki brązu z roku 1800 p.n.e. na 2400/2300 p.n.e. Analizy tych dat wykazały również, iż długość trwania poszczególnych okresów oraz podokresów w ramach epoki brązu nie jest jednakowa (Kadrow 2001:35). Ponadto na terenie Europy kontynentalnej zaobserwowano współwystępowanie kultur archeologicznych należących według chronologii relatywnej do różnych okresów. W praktyce oznaczało to, iż znajdowały się one na różnych etapach rozwoju społeczno-kulturowego. Relacje chronologiczne jakie wówczas pomiędzy nimi zaistniały, były często sprzeczne z typologiczno-ewolucyjnym charakterem istniejących schematów periodyzacyjnych, jednak jak najbardziej realne (Kadrow 2001:38).

W wyniku skonfrontowania dotychczasowych schematów periodyzacyjnych z wynikami datowań bezwzględnych epokę brązu w Europie środkowej podzielono na trzy okresy: wczesną, środkową i późną. Początek wczesnej epoki brązu datowany jest na 2400/2300 p.n.e., jednak jej właściwe rozpoczęcie, wyznaczone poprzez użycie w metalurgii stopu miedzi i cyny (brązy cynowe), miało miejsce w okresie 2000/1900 p.n.e. (Champion et al. 1984:198; Kristiansen 1998:364-365; Gillis et al. 2004:81; Kristiansen, Larssen 2005:116). Za rozpowszechnienie się nowych technik obróbki metalu w Europie środkowej odpowiedzialne były mobilne grupy społeczności pucharów dzwonowatych, funkcjonujące w Europie środkowej od 2600 do 2200 p.n.e. (Harrison 1980; Heyd 1998). Ten etap pojawienia się pierwszych przedmiotów wykonanych metalu bywa określany w literaturze przedmiotu terminem Br A 0 (Kristiansen, Larssen 2005:112).

O. Montelius (zmodyfikowany przez K. Randsborga i H. Vandkilde)	P. Reinecke (zmodyfikowany przez H. Müller-Karpe)	Daty kalendarzowe (p.n.e.)	Podział epoki brązu
PN I	Br A1	2400/2300-2000	wczesna (kultura unietycka)
PN II (2000-1800)	Br A2	2000-1700/1600	
Okres I A (1800-1600) Okres I B (1600-1500)	Br B	1700/1600-1500	
Okres II	Br C1	1500-1400	środkowa (kultura mogiłowa)
	Br C2	1400-1300	
Okres III	Br D	1300-1200	
	Ha A1	1200-1100	późna (kultura pól popielnicowych)
Okres IV	Ha A2	1100-1000	
	Ha B1	1000-900	
Okres V	Ha B2	900-800/700	wczesna epoka żelaza
Okres VI (700-500)	Ha C	800/700-650	

Tab. 4. Systemy periodyzacyjne epoki brązu w Europie kontynentalnej. Za: K. Randsborg 1996:61-69; H. Vandkilde et al. 1996:183-197; K. Kristiansen 1998:32, Fig. 13.; A. Harding 2000:11.

Wczesna epoka brązu na terenie Europy środkowej (Br A1-A2), wydatowana została od 2400/2300 (2350 p.n.e. – Vandkilde 1996:163-175) do 1600 p.n.e. i reprezentowana była przez dwa bloki kulturowe. Pierwszy z nich składał się ze społeczności unietyckiej, rozwijającej się w północnej i centralno-wschodniej części Europy środkowej (Gillis et al. 2004:79), a w okresie Br A2 (2000/1950-1700 p.n.e.) przeżywającej klasyczny etap swojego rozwoju. Drugi blok charakteryzował kultury dunajsko-karpackie. W jego ramach wydzielono dwa, wysoko rozwinięte kompleksy: w zachodniej części Madarovce-Veterov-Böheimkirchen, we wschodniej zaś Otomani-Füzesabony (Novotná 1963, 1988; Ordentlich

1969; Vladár 1973a; 1981, 1982; Batora 1981; Bader 1982, 1998; Kovács 1982; Točík 1982; Furmánek et al. 1991). Oba kompleksy datowane są zasadniczo na okres od 2000/1950 p.n.e. do 1500 p.n.e. w przypadku Madarovce-Veterov-Böheimkirchen, z kolei Otomani-Füzesabony przeżywała się aż do 1400 p.n.e. (Gašaj 2002a:94, Tab. 10).

W północnej części Europy środkowej, zaliczanej do kręgu nordyjskiego, początek wczesnej epoki brązu rozpoczyna się wraz z Okresem I datowanym od 1800 do 1500 p.n.e., który zasadniczo odpowiada schyłkowi Br A2 i Br B wg P. Reineckiego (Randsborg 1996; Vandkilde et al. 1996; Vandkilde 2007:96). Pod względem kulturowym dotyczy zaś klasycznej fazy społeczności unietyckiej i częściowo mogiłowej (Tab. 4).

Okres Br A1 i A2 w przypadku Kotliny Karpackiej tożsamy jest z fazą FD II, *Dunakömlöd* oraz FD III, *Hajdúsámson* (Tab. 5).

Na podstawie analiz radiowęglowych i dendrochronologicznych z południowo-zachodnioniemieckich i ze szwajcarskich osad palafitowych ustalono, iż początek środkowej epoki brązu oscyluje między rokiem 1600 p.n.e. a 1500 p.n.e. (Krause 1996:80). Jej koniec natomiast miał miejsce około 1300 p.n.e. W chronologii relatywnej okres ten odpowiada Br B i C, z kolei pod względem kulturowym – grupom mogiłowym, które objęły swym zasięgiem całą Europę środkową, w tym obszary nad Dunajem wraz z przedłużeniem w kierunku Europy zachodniej (Gillis et al. 2004:88). Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż przełom brązu A2/B1, a niekiedy cały okres B1 (datowany na 1600-1500 p.n.e.) bywa określany w literaturze przedmiotu również jako Br A3 (Vandkilde 1996:139-143). Powodem takiego stanu rzeczy jest fakt, iż znaleziska z tej fazy są chronologicznie późniejsze niż klasyczne przedmioty datowane na okres A2, jednak nie zaliczają się one jeszcze do w pełni wykształconego inwentarza społeczności mogiłowych (Harding 2000:11). Wynika to z tego, że rozprzestrzenianie się kultury mogiłowej oraz charakterystycznego dla niej inwentarza było procesem, który w jednym miejscu zaczął się wcześniej (np. nad górnym Dunajem) w innych później (np. w Kotlinie Karpackiej).

W północnej części Europy środkowej Br B i C koresponduje z drugą połową Okresu I A, z Okresem brązu I B oraz II wg O. Monteliusa (Tab. 4; Randsborg 1996; Vandkilde et al. 1996; Vandkilde 2007:122).

W Kotlinie Karpackiej sytuacja jest bardziej skomplikowana, zasadniczo Br B i C wg P. Reineckiego koresponduje z okresem MD I-III (Tab. 5) lub z początkiem SD I (Tab. 3). W bardziej szczegółowych ujęciach pojawiają się jednak pewne nieścisłości. Dla przykładu problematyczną kwestią jest okres przełomu Br B2 i C1 (Br B2/C1), który utożsamiany jest albo z fazą MD II *Kosziderpadlás*, wówczas Br C2 datowany jest na MD III albo z MD III, a wtedy Br C odpowiada początkom okresu SD I (por. Tab. 3 i 5).

Początek późnego okresu epoki brązu, zgodnie z datami C14, należy umiejscowić w

połowie lub pod koniec XIV wieku p.n.e. (Kristiansen, Larssen 2005:117), podczas gdy dane dendrochronologiczne z duńskich trumien dębowych (Okres III według O. Monteliusa) przesuwają tę datę na rok 1300 p.n.e (Randsborg 1996:67-68). Jej koniec wydatowano na 800/700 p.n.e. (Tab. 4). W chronologii relatywnej późna epoka brązu w Europie środkowej odpowiada okresowi od Br D do końca Ha B3 i jest etapem rozwoju społeczności kręgu pól popielnicowych (Gillis et al. 2004:92-93). Charakteryzowały się one intensywną ekspansją poza swoje granice terytorialne, w związku z czym ludność tę określa się również jako pan-europejski kompleks kulturowy.

Europa środkowa		Europa południowa	
Hallstattzeit	Hallstatt C2	Kisravazd	600
	Hallstatt C1 sp.	VI Fügöd	700
	Hallstatt C1 fr.	Fokoru	800
	Hallstatt B2/3	V Prügy Santovka	900
	Hallstatt B1	IV Rohod Szentcs	1000
Umenfelderzeit	Hallstatt A2	III Jászkarajenő Uzsavölgy	1100
	Hallstatt A1	II Kisapáti Lengyeltóti	1200
	Bronze D	I Uriu-Domanesti Spätdanubisch I	1300
	Bronze C2	Mitteldanubisch III	1400
	Bronze B2/C1	Mitteldanubisch II	1500
	Bronze B1	Kosziderpadlás	1600
	Bronze A3	Mitteldanubisch I	1700
	Bronze A2	Frühdanubisch III Hajdúsámson	1800
			1900
			2000
	Bronze A1	Frühdanubisch II Dunakömlöd	2100
			2200
			2300
			2400

Tab. 5. Chronologia porównawcza centralnej części Europy środkowej według systemu P. Reineckego i Kotliny Karpackiej według periodyzacji B. Hänsla. Za: A. i B. Hänsel 1997:102-103, Fig. 1.

W północnej części Europy środkowej Br D i Ha B3 wg P. Reineckiego tożsamy jest z Okresem III, IV i V epoki brązu wg O. Monteliusa (Randsborg 1996; Vandkilde et al. 1996; Vandkilde 2007:122).

Okres Br D w Kotlinie Karpackiej odpowiada fazie SD I, natomiast okres halszacki A1-A2 fazie SD II, z kolei Ha B1-B3 koresponduje z fazami IV *Rohod Szentes* i VI *Prügy Santovka* wg chronologii B. Hänsla (Tab. 5).

I. 4. Chronologia porównawcza Europy środkowej i strefy egejskiej

Analiza porównawcza (zarówno chronologiczna jak i kulturowo-społeczna) strefy egejskiej i Europy środkowej w epoce brązu jest niezwykle skomplikowana, przede wszystkim dlatego, iż społeczności zamieszkujące wzmiankowane obszary były odmiennymi kulturowo, społecznie i ekonomicznie jednostkami, opisywanymi według innych standardów i systemów periodyzacyjnych. Niemniej jednak badania źródeł archeologicznych oraz struktur społecznych kultur środkowoeuropejskich i egejskich (z perspektywy prezentowanej pracy najistotniejszą z nich jest kultura mykeńska) w omawianym przedziale chronologicznym (czyli zasadniczo w drugim tysiącleciu p.n.e.), pozwoliły na wyróżnienie pięciu cezur istotnych dla rozwoju wzmiankowanych grup społecznych (Tab. 6). Postulowane fazy wydatowano kolejno na: pierwszą – 2400/2300-2000 p.n.e., drugą – 2000-1700/1600 p.n.e., trzecią – 1700/1600-1430/1300 p.n.e., czwartą – 1430/1300-1200 p.n.e. i piątą po 1200 p.n.e.

W pierwszej fazie, datowanej na 2400/2300-2000 p.n.e., w północnej i środkowo-wschodniej Europie pojawiła się kultura unietycka. W tym okresie na kontynencie używano przedmiotów metalowych, z których większość wykonana była z miedzi. Za rozwój metalurgii oraz jej rozpowszechnienie się w Europie środkowej odpowiedzialne były mobilne grupy społeczności pucharów dzwonowatych (Harrison 1980; Heyd 1998). Wówczas miały również miejsce pierwsze eksperymenty związane z nową technologią w metalurgii, w wyniku której z połączenia miedzi z cyną otrzymano brąz (Krause 1989; Kristiansen, Larsson 2005:112).

W strefie egejskiej pierwsza z wyróżnionych faz odpowiada zasadniczo okresowi WM/WH/WC III oraz ŚM I A/ŚH I/ŚC I (Vandkilde 2007:96). Na Wyspach Cykladzkich nadal rozwijały się społeczności wyspiarskie, które wraz z początkiem okresu ŚC I ulegały wpływom minojskim (Broodbank 2008:68). Na Krecie rozwijała się kultura minojska, cechująca się dobrobytem i stabilnością. Pierwsze „struktury pałacowe” w Knossos i Malia mogły pojawić się właśnie w okresie WM III (Manning 2008:110). Na ŚM I A datowane są z kolei pierwsze bezpośrednie kontakty społeczności minojskiej z Egiptem, Bliskim Wschodem i Anatolią (Watrous 2005). Z kolei na obszary Grecji na przełomie WH II B i WH III, zdaniem części badaczy, przybyła nowa grupa ludności indoeuropejskiego lub protogreckiego pochodzenia (Warren 1975:77; Hammond 1977:72; Renfrew 1998:260, 2001:216-226). W

okresie kolejnym – WH III – funkcjonowała tam tzw. kultura Tiryns (Warren 1975:76).

Druga faza wydatowana została na 2000-1700/1600 p.n.e. i miała niezwykle istotne znaczenie zarówno dla społeczności Europy środkowej (Br A2) jak i strefy egejskiej (ŚH II-III/ŚM IB-III).

Okresy EB w Europie środkowej	Daty absolutne (p.n.e.)	Europa środkowa	Europa północna	Grecja lądowa	Kreta	Daty absolutne (p.n.e.)
WEB	2400/2300- 2000	Br A1	PN I	WH III	WM III	2400/2300- 2150/2100
				ŚH I	ŚM I A	2150/2100- 2000
	2000- 1700/1600	Br A2	PN II	ŚH II	ŚM I B	2000-1900
					ŚM II	1900-1800
			Okres I A	ŚH III	ŚM III	1800-1700
ŚEB	1700/1600- 1500	Br B	Okres I B	PH I	PM I A	1700-1600
				PH II A	PM I B	1600-1490
	1500-1400	Br C1	Okres II	PH II B	PM II	1490-1430
				PH III A1	PM III A1	1430-1390
				PH III A2	PM III A2	1390-1300
	1400-1300	Br C2				
	PEB	1300-1200	Br D	Okres III	PH III B	PM III B
1200-1100		Ha A1	PH III C		PM III C	1200-1100
1100- 1050/1020		Ha A2	Okres IV	Okres submykeński	Okres subminojski	1100- 1050/1020
1050/1020- 950/920		Ha B1		Okres protogeometryczny i geometryczny	Okres protogeometryczny i wczesny geometryczny	1050/1020-700
950/920-700		Ha B2/3	Okres V			

Tab. 6. Chronologia porównawcza Europy środkowej, północnej i strefy egejskiej. Za: P. Betancourt 1987:47; P. Warren, V. Hankey 1989:169; O. Dickinson 1994:17-21; K. Randsborg 1996; H. Vandkilde et al. 1996; K. Kristiansen 1998:31-35; A. Harding 2000:9-21; C. Shelmerdine 2008b:3-7.

W Europie środkowej niezwykle istotnym wydarzeniem było upowszechnienie się nowej technologii produkcji metalurgicznej (Champion et al. 1984:198; Kristiansen 1998:364-365; Gillis et al. 2004:81; Kristiansen, Larssen 2005:116). Wówczas od 20% do 50% wszystkich przedmiotów metalowych wykonanych było z brązu cynowego (Gillis et al.

2004:81; Vandkilde 2007:95, 101, 105).

Pod względem społeczno-kulturowym rozwijała się wówczas w Europie środkowej kultura unietycka, która znalazła się wówczas na tzw. klasyczny etapie rozwoju. Pojawiły się w niej między innymi bardzo bogate pochówki, tzw. groby „księżęce” (Kowiańska-Piaszykowa, Kurnatowski 1954; Kowiańska-Piaszykowa 1957, 1968; Sarnowska 1969; Vandkilde 1996:140) oraz osady obronne, znane m.in. z Czech (Pleiner 1978:334-350), Polski (Lasak 1989, 1991; Czebreszuk, Kadrow 1998; Czebreszuk, Müller 2004a – red.) oraz z dorzecza górnego Dunaju (Biel 1987:67). Z kolei w Kotlinie Karpackiej na przełomie okresu Br A1/A2 (w chronologii P. Reinecke) powstała kultura Otomani-Füzesabony, która swój etap klasycznego rozwoju przeżywała od około 1800 do 1600/1550 p.n.e. (Gašaj 2002a:94, Tab. 10).

W Grecji lądowej okres środkowohelladzki, odpowiadający fazie drugiej, jest słabo poznany. Tradycyjny jego trójpodział związany jest z typem ceramiki minijskiej, niezwykle wówczas popularnej (Rutter 1993:774-794).

Z kolei na Krecie okres prosperity, oparty na rozwoju gospodarki i wymianie handlowej z Egiptem i Bliskim Wschodem, przeżywała kultura minojska (Wiener 1991:328-329). Na wyspie trwał tzw. pierwszy okres pałacowy, datowany na ŚM I B-II (por. Preziosi, Hitchcock 1999:63-87). Pierwsze kompleksy powstały w Knossos, Malia oraz Fajstos i składały się z licznych pomieszczeń wybudowanych wokół centralnego dziedzińca, w których znajdowały się magazyny, warsztaty rzemieślnicze, świątynia oraz część oficjalna i prywatna, mieszkalna (Evans 1921, 1928, 1935; Hägg, Marinatos 1987 – red.). Pałace pełniły rolę centrów polityczno-administracyjnych, na ich potrzeby wykształciło się pismo linearne A i nastąpił dynamiczny rozwój sztuki i rzemiosła (freski, ceramika kamaresowa i naczynia z kamieni szlachetnych, gliptyka, toreutyka).

Trzeci wyróżniony okres wydatowany został od 1700/1600 do 1430/1300 p.n.e. W Europie środkowej dotyczył w zasadzie całej środkowej epoki brązu (Br B-C), w strefie egejskiej natomiast wyznaczał późną epokę brązu oraz okres wczesnomykeński (PH I-II). Na Krecie trwał drugi okres pałacowy (ŚM III-PM I B), a społeczności minojskie przeżywały wówczas apogeum swojego rozwoju i tzw. talassokracji.

Okres między 1700/1600-1500 p.n.e., zwany *Kosziderpadlás*, był szczytowym momentem rozwoju społeczności Kotliny Karpackiej (klasyczny etap kultury Otomani-Füzesabony). Nastąpiło wówczas ożywienie w metalurgii oraz zagęszczeniu uległa sieć powiązań kulturowo-handlowych (Bóna 1992a, b; Kristiansen, Larsson 2005:118; Gillis et al. 2004:66). Ponadto powstały ufortyfikowane osady z architekturą kamienną oraz z wnętrzem o zabudowie planowej m.in: Nitriansky Hradok, Spissky Stvrtok, Otomani, Trepcza, Trzcínica, Barca, Rozhanovce, Čana, Nižna Myšľa (Hänsel, Medovic 1991, Bóna 1992a), które pełniły

rolę centrów ekonomicznych, politycznych oraz religijno-ceremonialnych (Bóna 1975, 1992a; Bader 1998; Gašaj 2002a:97, 99; Gillis et al. 2004:84).

Następnie, w związku ze zmianami społeczno-ekonomicznymi, nastąpił stopniowy upadek kompleksu Otomani-Füzesabony (Bader 1998; Gašaj 2002a:94, Tab. 10), a kultury karpacko-dunajskie po okresie Br B1 uległy wpływom grup mogiłowych (szczególnie widocznym w naczyniach ceramicznych). Wówczas zaobserwowano również znaczne rozpowszechnienie się mieczy, które po raz pierwszy pojawiły się w regionie około XVI wieku p.n.e. W związku z powyższym okres środkowej epoki brązu w Europie bywa często zwany w literaturze przedmiotu, zwłaszcza w kontekście Skandynawii, *The Age of the Sword* (Champion et al. 1984:201-202; Gillis et al. 2004:88; Vandkilde 2007:122), podczas gdy o wczesnej epoce brązu mówi się często *The Age of Dagger* (Vandkilde 2007:122).

Spółeczności kultury mogiłowej były bardzo mobilne i szybko objęły swym zasięgiem niemal całą Europę środkową, jednak od samego początku cechowały się zróżnicowaniem terytorialnym (Gillis et al. 2004:88). Cechą charakterystyczną tego kręgu kulturowego było chowanie zmarłych w kurhanach o konstrukcji kamienno-ziemnej oraz znaczne podobieństwa w formach naczyń ceramicznych i w metalurgii, na całym obszarze jego występowania, co uzasadnia stosowanie dla poszczególnych regionalnych grup jednej, wspólnej nazwy.

Spółeczność minojska jawi się w trzeciej z wyróżnionych faz w zupełnie nowej postaci; jest dobrze zorganizowaną, cywilizacją pałacową w pełnym rozkwicie (Rehak, Younger, J. G. 2001; Younger, Rehak 2008:140-162). Istniejące już pałace zostały powiększone (Knossos, Malia, Fajstos) i wybudowano nowe (Kato Zakro, Gournia, Chania). Na wyspie występowały również mniejsze kompleksy, zwane willami, wykazujące w architekturze i zdobnictwie wiele cech obiektów pałacowych, np. w Agia Triada, Gournia, Pyrgos, Tylissos i Amnisos (Dickinson 1994:69-70). Na okres młodszych pałaców przypada apogeum rozwoju artystycznego i umiejętności rzemieślniczych mieszkańców ośrodków centralnych (por. Preziosi, Hitchcock 1999:89-153), a pod wpływem kreteńskim znalazła się cała strefa egejska (np. Akrotiri na Therze, Filakopi na Melos czy Agia Irini na Keos). Intensyfikacji uległy również kontakty kulturowo-handlowe Minojczyków z Egiptem i Bliskim Wschodem (Cline 1994:24, 31-34; Warren 1995; Betancourt 2008:209-222). Jednak już w okresie PM II miała miejsce katastrofa, w wyniku której zniszczone zostały wszystkie pałace na wyspie. Odbudowano tylko jeden z nich w Knossos (Lewartowski, Ulanowska 1999:85). W PH II B/PM II zarejestrowano na Krecie silne wpływy mykeńskie, pojawiły się m.in. grobowce tolosowe i groby wojowników, tabliczki z pismem linearnym B oraz ceramika mykeńska (Shelmerdine 1997:561; por. Nafplioti 2008).

W Grecji lądowej faza od ŚH III/PH I do PH II określana jest jako okres wczesnej kultury mykeńskiej lub grobów szybowych, rzadziej zwana także okresem przedpałacowym.

W początkach okresu wczesnomykeńskiego społeczności Grecji pozostawały pod silnym wpływem kultury minojskiej (Hägg 1984; Dietz 1991:309; Rutter 1993:789; Shelmerdine 1997:561). Zupełnie wyjątkowa sytuacja miała jednak miejsce w Mykenach w Argolidzie, gdzie zarejestrowano niezwykle bogate groby zawierające m.in. przedmioty z Krety (ceramika, alabaster, fajans), Nubii, Mezopotamii, Syrii, z Egiptu oraz bursztyn z Europy środkowej (por. Vermeule 1964:87). Wzmiankowane pochówki były odzwierciedleniem stratyfikacji wewnątrzspołecznej kształtującej się wówczas cywilizacji lądu Greckiego (Dickinson 1977; Mee, Cavanagh 1984; Graziadio 1991; Voutsaki 1995b). W tym okresie rozpoczęło się także formowanie niezależnych królestw, państw-miast mykeńskich, zjednoczonych jednak pod względem społeczno-kulturowym (Wright 1995:66; Shelmerdine 1997:557).

Fazę czwartą wydatowano na 1430/1300-1200 p.n.e. W Europie środkowej funkcjonowały jeszcze kultury mogiłowe, które w Br C2 i D zaczęły przekształcać się w lokalne grupy należące już do kręgu kultur pól popielnicowych (Gillis et al. 2004:92-93). Wiązało się to przede wszystkim ze zmianą sposobu gospodarowania, trybu życia oraz z innowacjami w formie pochówku (proste groby urnowe o skromnym i w zasadzie podobnym wyposażeniu). Na tworzenie się elit wskazują zaś bogate groby, na przykład w grupie Čaka (Točík, Paulík 1960). W XIII wieku p.n.e. (Br D) pojawiły się ponownie osady ufortyfikowane oraz przykłady deponowania skarbów. Społeczności popielnicowe charakteryzowały się intensywną ekspansją poza swoje granice terytorialne, w związku z czym ludność tę określa się również jako pan-europejski kompleks kulturowy. W efekcie późna epoka brązu cechuje się ogromną unifikacją kulturową w środkowej i zachodniej Europie.

W strefie egejskiej, w czwartej z wyróżnionych faz, kultura mykeńska osiągnęła szczyt swojego rozwoju pod każdym względem, zarówno politycznym, ekonomicznym, militarnym, jak i organizacyjnym (Lewartowski, Ulanowska 1999:118). Okres PH III A-B jest klasycznym etapem jej funkcjonowania. Rozpoczęła się wówczas budowa cytadel i ufortyfikowanych twierdz, które zapewne odzwierciedlały stratyfikację społeczną (Dickinson 1994:78-79). Do najważniejszych z nich zaliczają się Mykeny (Mylonas 1966; French 2002), Tiryns (Kilian et al. 1981), Pylos (Blegen et al. 1973; Lolos 1998; Nelson, Cooper 1998), Teby (Symeonoglou 1985), Orchomenos (Fields 2004:51-52) i *akropolis* ateńskie (Mountjoy 1995). Ponadto rozpoczął się okres ekspansji kulturowo-ekonomicznej oraz wielkich, zamorskich wypraw handlowych ludności helladzkiej (Mylonas 1966:210; Cline 1994; Mee 2008:362). Ceramika mykeńska zaczęła pojawiać się niemal w całym basenie Morza Śródziemnego (Wijngaarden 2002). Zakładano również enklawy handlowo-osadnicze w ważnych portach, leżących wzdłuż szlaków morskich wiodących z Syro-Palestyny i z Egiptu.

W fazie PH III A-B Grecja mykeńska była hegemonem w strefie egejskiej (okres ten zwany jest często talassokracją mykeńską), jej wpływy widać wyraźnie na Wyspach Cykladzkich i na Krecie (tzw. trzeci pałac w Knossos był już pod kontrolą mykeńską).

Ostatnia z wymienionych faz datowana jest zasadniczo na okres po 1200 p.n.e. W Europie środkowej nadal funkcjonowały społeczności popielnicowe, które w Ha A2-B1 weszły w okres stabilizacji i intensywnego rozwoju (Cole, Harding 1979:340; Dąbrowski 1997:105; Bukowski 1990; Harding 2000:48-54, 291-306). Strefa egejska znajdowała się zaś u schyłku okresu brązu i początków epoki żelaza (PH III C).

W XII wieku p.n.e. w całym Śródziemnomorzu miały miejsce wydarzenia, które spowodowały istotne zmiany polityczne, społeczne i ekonomiczne (Lewartowski 1989; Muhly 1992; Ward, Joukowski 1992; Drews 1993; Popham 1994; Wolski 2000:68-69). W wyniku migracji tzw. „Ludów Morza” i serii zniszczeń spowodowanych przede wszystkim działaniami ludzkimi nastąpił kryzys, a wielkie cywilizacje basenu Morza Śródziemnego oraz Bliskiego Wschodu na długo zostały wyeliminowane z areny politycznej. Niemniej jednak sytuacja ta stworzyła nowe możliwości, zwłaszcza dla terenów leżących w tzw. strefie marginalnej (m.in. w Europie środkowej) oraz dla niektórych enklaw, np. Cypru, gdzie nastąpił wówczas rozwój ośrodków metalurgii brązu (Sherratt, Sherratt 1991). Było to częściowo wynikiem tego, iż upadek scentralizowanych systemów polityczno-administracyjnych „uwolnił” technologię i transmisję dóbr strategicznych (np. metalu) oraz niezależną wymianę spod politycznego skrępowania (Sherratt, Sherratt 1991:374-375).

W Grecji w końcowej fazie okresu PH III B również nastąpiły istotne zmiany. Załamała się kultura mykeńska i wszystkie ośrodki centralne oraz większość osad została zniszczona lub opuszczona (Popham 1994; Shelmerdine 1997:580-582; Deger-Jalkotzy 2008). W okresie PH III C część z nich jednak odbudowano (np. Tiryns, Mykeny, częściowo Pylos), aczkolwiek w skromniejszej formie. Pod koniec tego okresu funkcjonujące jeszcze osady opuszczono i kultura mykeńska ostatecznie upadła (Deger-Jalkotzy 2003). Według tradycji spowodowane było to inwazją Dorów (Hall 2006:240-242) lub „Ludów Morza” (Sandars 1978, 1985). Badania tego okresu wskazują jednak, iż na upadek kultury mykeńskiejłożyło się wiele czynników, zarówno społecznych, ekonomicznych jak i przyrodniczych (Dickinson 1994:307-309; Shelmerdine 1997:582-584; Deger-Jalkotzy 2008:387-396).

W końcowej fazie okresu PH III B oraz w III C miało miejsce niezwykle istotne wydarzenie z punktu widzenia prezentowanej pracy. Otóż na lądzie Greckim pojawiły się przedmioty o proveniencji północnej, jak ceramika „barbarzyńska”, długie szpile, fibule łukowate i smyczkowate, miecze typu *Naue II* oraz inne rodzaje broni (Harding 1984; Bouzek 1985a; Drews 1993), które było najprawdopodobniej efektem migracji ludności z Europy środkowej. Kwestie te szerzej omówione zostaną w rozdziale V.

Rozdział II

Historia badań nad zagadnieniem handlu i wymiany. Główne założenia terminologiczne, metodyczne i metodologiczne

*„A theory has only the alternative of being right or wrong.
A model has third possibility: it may be right, but irrelevant”
(M. Eigen 1973)*

II. 1. Uwagi ogólne

W literaturze przedmiotu istnieje wiele różnych poglądów i koncepcji dotyczących wymiany międzykulturowej oraz przebiegu szlaków handlowych i komunikacyjnych. Od prostych metod deskrypcji po skomplikowane eksplikacje teoretyczne, wyrażane często w postaci tabel, wzorów i wykresów. Pierwsze badania archeologiczne nad tą problematyką polegały głównie na analizie zabytków oraz ich wiarygodnej weryfikacji jako elementów wymiany (Stjernquist 1966:7). W okresie późniejszym, to jest w latach 60-tych, 70-tych, 80-tych, a zwłaszcza w latach 90-tych XX wieku, cechowały się one natomiast zapożyczeniami konceptów teoretycznych i filozoficznych z innych nauk, zarówno humanistycznych jak i przyrodniczych, na przykład z filozofii, antropologii kulturowej, etnologii, psychologii, socjologii, geografii zasobów ludzkich oraz z teorii sieci socjometrycznych i teorii przemieszczenia się i dystrybucji, wykorzystywanych w geografii ekonomicznej (Irwin-Williams 1977:142). Zdaniem D. L. Clarka (1973) zastosowanie w archeologii rygorystycznego podejścia naukowego z całym ustalonym zespołem procedur, modeli i teorii sprawiło, iż straciła ona swą „niewinność”. Za I. Hodderem (1995:7) zaś można powtórzyć, iż wówczas *„skończyła się era niefrasobliwych spekulacji”*.

Prawidłowe zastosowanie teorii, modeli oraz procedur innych nauk jest jednak często skomplikowane, zarówno pod względem teoretycznym jak i empirycznym. Dlatego zdaniem K. Kristiansena i T. B. Larssona (2005:369) nie mogą one być w całości i bezkrytycznie przyjmowane w archeologii jako narzędzia interpretacyjne. Dodatkowo słuszne wydają się być wątpliwości natury terminologicznej wyrażone przez M. Wienera (1991:327), który uważał za niezwykle trudne wyjaśnienie i rozdzielenie pojęć takich jak „handel” oraz „wymiana”. Szczególnie kłopotliwe jest to w przypadku źródeł archeologicznych, a niekiedy wręcz, zdaniem cytowanego badacza, nie adekwatne. Wówczas pomocne okazuje się

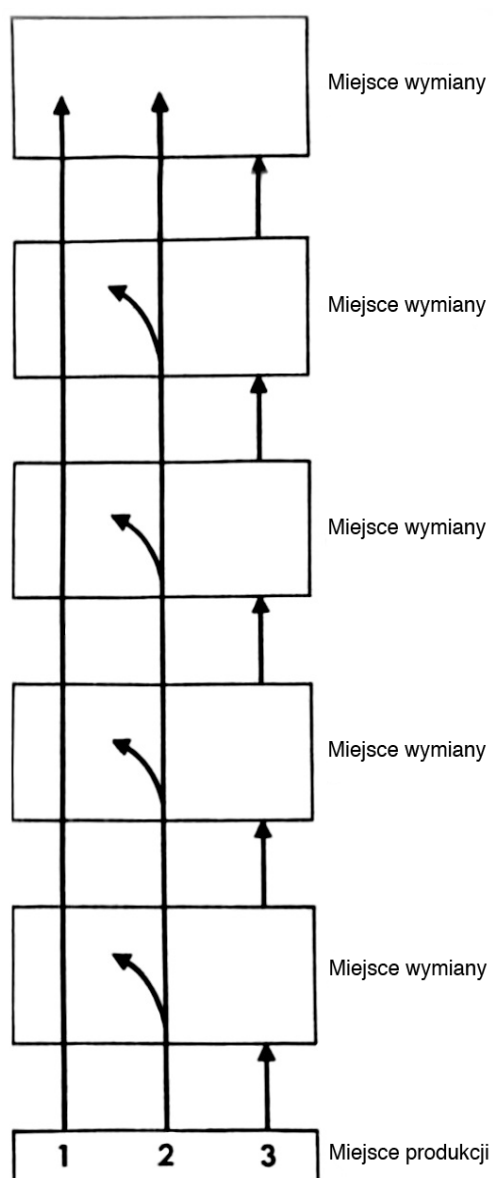
antropologiczne podejście do tej kwestii, w którym z handlem utożsamia się każdy przepływ towarów (wszelkiego rodzaju), a o wymianie mówi się wtedy, gdy w przemieszczaniu się tych przedmiotów istotną rolę spełnia czynnik ceremonialny (Healey 1990:5). Innymi słowy, rozróżniono wymianę społeczną oraz ekonomiczną.

W związku z takim podejściem w literaturze przedmiotu termin „handel” często określał wszystko to, czego nie oznaczała wymiana w sensie *gift exchange*, czyli nacechowana elementami symbolicznymi i społecznymi. Zdaniem J. Sztetyldły (1961:809-812) warunkiem koniecznym, który pozwala nam mówić o handlu jest istnienie wyspecjalizowanego pośrednika oraz formy nośnika wartości – pieniądza lub dowolnego przedmiotu pełniącego funkcję lokaty osiągniętego zysku (w przypadku społeczności śródziemnomorskich oba warunki zostały spełnione). Z drugiej jednak strony słusznie zauważył A. Pydyn (1999:8), że pod względem terminologicznym handel jest formą wymiany. Aczkolwiek twierdzenia, iż handel jest terminem synonimicznym do wymiany nie da się podtrzymać (Renfrew 1975:4). Należy być również świadomym, iż używanie tego pojęcia w odniesieniu do pradziejów (zwłaszcza Europy środkowej) jest w wielu przypadkach dwuznaczne (Snodgrass 1991:15).

Wydaje się więc, że handel nie istnieje w czystej postaci, każda bowiem transakcja, nawet wyłącznie ekonomiczna, jest zakorzeniona w kontekście społecznym (Pydyn 1999:8). O „całkowicie społecznym fenomenie” handlu mówili już M. Mauss (1966), A. Appadurai (1986:3, 5, 17) i S. Voutsaki (1995a:7). Ich zdaniem jego analiza w kontekście archeologicznym i etnologicznym polega przede wszystkim na badaniu relacji pomiędzy człowiekiem a artefaktami, właśnie w perspektywie społecznej. Pojęcie handlu w ramach społeczeństw pradziejowych należy więc rozumieć jako wymianę dóbr materialnych (Renfrew 1972:152). Z kolei termin „wymiana” ma bardziej uniwersalne znaczenie i w zasadzie opisuje całość międzyludzkich kontaktów, których konsekwencją było przemieszczanie się nie tylko dóbr materialnych (wymiana towaru za towar), ale również niematerialnych takich jak idee, wierzenia, technologie i innowacje.

Na podstawie analiz artefaktów oraz szlaków komunikacyjno-handlowych w pradziejach wyróżniono dwa rodzaje wymiany: wewnętrzną, czyli lokalną i regionalną oraz zewnętrzną, do której zalicza się handel dalekosiężny (Ryc. 1). O wymianie wewnętrznej mówimy wówczas, gdy granice kulturowe i terytorialne danych grup społecznych nie zostały przekroczone (Stjernquist 1966:30). W przypadku wymiany zewnętrznej wyróżniono dodatkowo dwa jej typy. Pierwszy z nich to handel dalekosiężny bezpośredni polegający na tym, iż dane towary z miejsca produkcji, a surowce z rejonów występowania przenoszone były do oddalonych stanowisk, mijając po drodze inne osady, w których jednak nie zostały ani sprzedane ani wymienione. Transport produktów w tak zorganizowanej formie odbywał

się najprawdopodobniej drogą morską, choć nie wykluczony jest również szlak lądowy (Stjernquist 1966:30). Drugi wyróżniony typ w ramach handlu dalekosiężnego to wymiana sukcesywna, cechująca się podobną drogą przemieszczania się przedmiotów z tą różnicą, iż były one sprzedawane lub wymieniane również w osadach leżących wzdłuż danego szlaku komunikacyjnego. Podobnie jak w powyższym przykładzie można tu rozważać przemieszczanie się drogą morską (z zawijaniem do występujących po drodze portów) lub wzdłuż szlaków lądowych. O ile wymiana wewnętrzna była w zasadzie nie skomplikowana i nie wymagała istnienia instytucji do jej organizacji i nadzoru, o tyle w handlu dalekosiężnym były one niezbędne (Renfrew 1972:441).

Ryc. 1. Warianty rozprzestrzeniania się przedmiotów: 1 – bezpośrednia wymiana dalekosiężna (*direct long-distance trade*), 2 – wymiana sukcesywna (*successive long-distance trade*), 3 – wymiana lokalna. Za: B. Stjernquist 1966:29, Fig. 6.

Analiza sieci handlowych oraz badania nad wymianą w pradziejach koncentrują się zasadniczo na trzech głównych kwestiach (Irwin-Williams 1977:141). Po pierwsze na studiach nad dystrybucją, gdzie zabytki identyfikowane są poprzez źródło z którego pochodzą. Na bazie ich dyspersji wyłaniają się szlaki handlowe, podlegające następnie dalszym analizom. Po drugie istotne są badania nad funkcją ekonomiczną handlu, jego diachronicznych i synchronicznych relacji do innych kulturowych subsystemów, przede wszystkim do wykształcenia się instytucji, takich jak społeczeństwo o organizacji miejskiej lub państwowej. I wreszcie trzecia kwestia traktująca wymianę handlową pod kątem symbolicznym. W tym przypadku wymiana postrzegana jest jako forma interakcji, która kreuje i odzwierciedla powiązania pomiędzy osobnikami indywidualnymi, grupami społecznymi, regionami oraz państwami (Irwin-Williams 1977:141).

Mając powyższe na uwadze C. Irwin-Williams (1977:144-146) wyróżniła trzy podejścia w ramach badań nad problematyką sieci wymiany i handlu w pradziejach: globalne, strefowe oraz miejscowe. Pierwsze z nich dotyczy całości analizowanej sieci komunikacyjnej, koncentruje się jednak na jednym lub dwóch typach relacji. Z archeologicznego punktu widzenia ten rodzaj metodyki może być zastosowany na przykład do analizy dystrybucji konkretnego rodzaju ceramiki, wówczas inne przedmioty kultury materialnej zostają z badań wykluczone. W drugim podejściu analizie podlega pewien fragment w ramach sieci wymiany. W archeologii wyróżnienie danej strefy może być podyktowane względami przestrzennymi, środowiskowymi, kulturowymi lub jeszcze innymi. W tym przypadku wszystkie oznaki i ślady interakcji społeczno-ekonomicznych będą brane pod uwagę, więc analiza problemu będzie wielopłaszczyznowa. W trzecim podejściu badania koncentrują się na osadzie centralnej oraz na jej konkretnych powiązaniach z siecią komunikacyjno-handlową. Pod kątem prac archeologicznych dotyczy to na przykład analizy konkretnego stanowiska w ramach większego terytorium (np. monografie).

W badaniach nad handlem i wymianą, jak wynika z powyższych informacji, istotną kwestią są analizy rozprzestrzeniania się poszczególnych rodzajów zabytków. Ich szczególną rolę jako „*żyjących własnym życiem kreatorów relacji społecznych*” podkreślał A. Appadurai (1986:17). Wyjątkową kategorią artefaktów są z kolei importy, które poprzez zmianę kontekstu społecznego uzyskują dodatkową wartość symboliczną i prestiżową (Pydyn 1999:9). W sytuacji pradziejowej ma to istotne znaczenie, ponieważ w ramach struktur opartych o pokrewieństwo (czyli na przykład w systemach wodzowskich), głównym motywem działań w ramach wymiany handlowej była chęć zdobycia przedmiotów uważanych za prestiżowe i luksusowe. Ich posiadanie bowiem manifestowało pozycję danej osoby w ramach grupy społecznej oraz legitymizowało władzę i rangę arystokracji oraz elit.

Analizując powyższe zagadnienia nie można pominąć istotnej kwestii jaką jest

wartość czy określenie wartości poszczególnych przedmiotów podlegających wymianie. Oczywistym jest, iż w odniesieniu do pradziejów (i nie tylko) jest to termin ambiwalentny, który odnosi się zarówno do kultury materialnej (namacalnej) jak i symbolicznej (nienamacalnej). Przywołuje ponadto cały szereg pojęć zachodzących na siebie i jednocześnie sprzecznych jak: koszty pracy (i transportu), wartość użytkowa, wymienna, dodana, społeczna, moralna, szczególna, sentymentalna itp. (Bevan 2007:9).

W społeczeństwach o gospodarce przedkapitalistycznej nakład pracy potrzebny do wytworzenia danego przedmiotu nie jest równoznaczny z jego wartością, w tym kontekście praca nie jest więc towarem (odwrotnie scharakteryzował tę zależność w systemie kapitalistycznym K. Marks, gdzie wartość danego przedmiotu jest wprost proporcjonalna do ilości pracy jaką włożono w jego wykonanie). Niemniej jednak pewne naturalne właściwości lub funkcje danego artefaktu nadają mu pierwszą wartość, zwaną w literaturze omawianego zagadnienia *prime value* (Renfrew 1986a:159-161), która z kolei przez i w procesie wymiany danego dobra ulega zmianie, co więcej równocześnie kreowany jest prestiż osób w niej uczestniczących (Maus 1966; Voutsaki 1995a:9, 1997:37). Innym wprowadzonym terminem jest pojęcie „wartości szczególnej”, rozróżnia ona przedmioty pod kątem ich wagi i znaczenia (np. pod względem symbolicznym). Z kolei na podstawie tego terminu sformułowano prawo „mniejszego wysiłku/mniejszej inicjatywy”. Według niego przedmioty o mniejszej wartości przemierzają krótsze dystanse niż te, których wartość jest wyższa (Irwin-Williams 1977:147). Pewne informacje dotyczące rekonstrukcji społecznej strategii używania danego przedmiotu oraz jego wartości można uzyskać poprzez analizę kontekstu jego znalezienia oraz zależności jakie występują między nim, a innymi znaleziskami na danym stanowisku.

Reasumując: należy podkreślić, iż wartość danego przedmiotu jest konstruowana kulturowo, a jej transformacja (rewaluacja) jest istotną częścią historii danego dobra (por. Appadurai 1986 – red.). Przykładowo ostentacyjne niszczenie lub rozdawanie posiadanych przedmiotów sprawia, że ich wartość ekonomiczna przechodzi w społeczną, bogactwo zaś w prestiż (Voutsaki 1997:37). Ponadto przez wyłączenie danego towaru (daru) z cyrkulacji, np. przez konsumpcję lub depozycję, jego wartość zostaje ustalona i skodyfikowana w konkretnym systemie wartości materialnych (Baudrillard 1981:65-66).

II. 2. Zarys historii badań nad problematyką wymiany handlowej w pradziejach oraz znaczenie innych nauk w archeologii

II. 2. 1. Zarys historii badań

Archeologiczne rozważania nad przestrzenną dystrybucją przedmiotów kultury materialnej zapoczątkował swoją pracą O. Montelius (1885). Przeanalizował on zabytki brązowe zdeponowane w skarbach i w grobach w ramach wydzielonych kultur

archeologicznych północnej Europy, przeprowadzając następnie szeroko zakrojone terytorialnie badania porównawcze. Wyniki jakie uzyskał zaowocowały powstaniem typologii brązów oraz dały podstawy pod budowę systemu periodyzacyjnego epoki brązu (por. Rozdz. I. 3. 2. 1.). W kolejnym artykule opublikowanym w 1910 roku pod tytułem *Der Handel in der Vorzeit*, cytowany autor zajął się kwestią wymiany w pradziejach. W tej pracy O. Montelius podkreślił szczególną rolę rzek w rozprzestrzenianiu się artefaktów, wskazując jako główne arterie komunikacyjne m.in. Wezerę, Łabę (w tym ujęciu jako najważniejsza z rzek), Odrę oraz Wisłę.

Kolejną próbą przeanalizowania problematyki rozprzestrzeniania się artefaktów był artykuł J. M. de Navarro opublikowany w 1925 roku, w którym autor opisał przebieg szlaku bursztynowego w epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza (por. Rozdz. V. 2. 4.). Rzeczoną tematykę podjął i następnie rozwinął E. Šturms (1954). W latach 1925, 1927, 1929, 1930, 1949 oraz 1957 swoje prace dotyczące wymiany w okresie epoki brązu opublikował V. G. Childe. Zgadzał się w nich całkowicie z wizją zaproponowaną przez J. M. de Navarro, jednak w odróżnieniu od niego, był bardziej zainteresowany wpływem kontaktów międzykulturowych na strukturę i organizację społeczną.

Kolejna interesująca praca powstała w 1930 roku, jej autorem był E. Sprockhoff. Badacz ten na podstawie analizy importów oraz skarbów metalowych rozwinął typologię mieczy oraz stworzył mapę przedstawiającą sieć szlaków komunikacyjnych, tnących niemal cały kontynent europejski ze wschodu na zachód oraz z północy na południe. Początkowo pominął on rzeki, jako arterie komunikacyjne, później jednak uwzględnił je w swoich rozważaniach (Stjernquist 1966:8). Powstała tym sposobem mapa dyspersji zabytków E. Sprockhoff zweryfikował, porównując ją do potwierdzonych źródłowo szlaków istniejących w Europie w okresie średniowiecza. Wyłoniły się wówczas dwa obszary bardzo dogodne pod względem komunikacyjnym oraz handlowym. Była to Jutlandia oraz dorzecze Wisły (Stjernquist 1966:8).

Od lat 50-tych XX do początku XXI wieku zainteresowanie wymianą i handlem oraz jego organizacją stało się ważnym tematem badawczym w archeologii. Pojawiło się wówczas wiele prac analizujących m.in. przestrzenną dystrybucję poszczególnych typów wytworów. Przykładowo w roku 1952 wydano dzieło *Prehistoric Europe. The Economic Basis* autorstwa J. G. D. Clarka, podsumowujące omawiane zagadnienie. W tym okresie powstały również prace H. Buchholza (1983) o miedzianych ingotach, grotach strzał oraz podwójnych siekierach, H. W. Catlinga (1956) o rozprzestrzenianiu się mieczy typu II we wschodnim Śródziemnomorzu, N. Sandars (1961) rozważała kwestię egejskich noży i mieczy, J. D. Cowen (1966) natomiast najwcześniejszych mieczy z terenów Europy. Inne dzieła z tego okresu dotyczyły paciorków bursztynowych i rozdzielników, autorstwa chociażby A.

Hardinga i H. Hughes-Brock (1974; Hughes-Brock 2005), C. du Gardin (1993, 2002), jak również paciorków wykonanych z fajansu znanych z wielu europejskich stanowisk (Stone, Thomas 1956). Analizowano także brązy zdobione egejskimi motywami (Hachmann 1957a) oraz przedmioty wykonane w technice cienkich blach brązowych, jak na przykład naczynia metalowe oraz elementy uzbrojenia (Merhart 1954, 1970). Z kolei A. Mozcolics (1968, 1967, 1973) skoncentrowała się na badaniach nad końską uprzężą oraz na złotych i brązowych przedmiotach znanych z Kotliny Karpackiej.

W połowie lat 60-tych XX wieku wydany zastał pierwszy tom znanej i istotnej poznawczo serii *Prähistorische Bronzefunde*, w ramach której powstało wiele opracowań podejmujących problematykę niemal wszystkich możliwych przedmiotów brązowych znanych z Europy oraz ich chronologii i typologii. Analizując poszczególne tomy serii, szybko doszukano się podobieństw w ramach artefaktów z terenów Europy południowej i środkowej, zarówno w technice i technologii ich wykonania oraz w zdobnictwie i ornamentyce. W duchu badań porównawczych dotyczących zagadnienia interakcji zaistniałych pomiędzy Europą kontynentalną a Egeą powstały niezależnie dwie prace autorstwa J. Bouzka (1966) oraz S. Piggotta (1966), później natomiast A. Hardinga (1984). J. Bouzek w swoim dorobku wielokrotnie rozwijał tę tematykę (np. Bouzek 1973, 1985a, b, 1994, 1996, 1997). W tym okresie pojawiły się także inne dzieła wskazujące na istnienie licznych powiązań międzykulturowych. Na przykład w 1965 roku powstało niezwykle szczegółowe opracowanie poświęcone kulturom obejmującym swym zasięgiem niemal całą Europę (*Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*), autorstwa M. Gimbutas. C. Renfrew (1968), K. Branigan (1970) oraz J. Maran (2004) skoncentrowali się na interakcjach pomiędzy Mykenami a brytyjską kulturą Wessex. Z kolei T. Bader (1990), A. Bartoněk (Bartoněk, Vladár 1987), W. David (1997, 2001), V. Furmánek (1997), M. Lichardus (Lichardus, Vladár 1996), J. Makkay (1999), V. Némeková-Pavúková (1999), N. Tasić (1973) oraz J. Vladár (1973b, 1981, 1982) zajęli się problematyką kontaktów międzykulturowych pomiędzy światem śródziemnomorskim a Kotliną Karpacką. Badania nad wzajemnymi relacjami pomiędzy Skandynawią a Śródziemnomorzem prowadzili zaś K. Kristiansen (1998) oraz T. Larsson (Kristiansen, Larsson 2005).

Równoległe z pracami opisującymi poszczególne przedmioty obce kulturowo („importy”) na danym terenie, powstawały dzieła zajmujące się czysto teoretyczną stroną wymiany i handlu. Do najistotniejszych pozycji należą: R. M. Adams (1974); A. Appadurai (1986); K. Branigan (1989); P. Curtin (1984); T. Earle, J. Ericson (1977 – red.); C. Gillis (1995); J. Hicks (1969); I. A. Hodder (1980); S. C. Humphreys (1969); C. Irwin-Williams (1977); M. Melas (1991); D. Miller (1987, 1995); L. D. Minc (2006); H. J. Morris (1986, 1987); K. Polanyi (1963); A. Pydyn (1999); C. Renfrew (1969b, 1972, 1975, 1977); B.

Stjernquist (1966); S. Voutsaki (1995a, 1997).

Pod koniec XX i na początku XXI wieku oprócz licznych publikacji odbyło się również wiele konferencji, sympozjów oraz kongresów naukowych, które swoją tematyką nawiązywały do szeroko rozumianych kontaktów międzykulturowych i handlowych społeczeństw zamieszkujących zarówno obszary Europy kontynentalnej, jak i basenu Morza Śródziemnego. Dla przykładu można wymienić następujące konferencje: *Trade and Production in Premonetary Greece: Aspects of Trade* (Ateny, 1993 rok), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace State* (Cambridge, 1999 rok), *Between the Aegean and the Baltic Seas. Prehistory Across Borders* (Zagrzeb, 2005 rok) czy *Long Distance Trade in the Bronze Age and Early Iron Age* (Wrocław, 2005 rok).

II. 2. 2. Znaczenie innych nauk

Dla archeologii istotna okazała się również współpraca z innymi dziedzinami nauki, zarówno humanistycznymi jak i przyrodniczymi. W kwestii problematyki wymiany handlowej oraz kontaktów międzykulturowych zastosowano m.in. osiągnięcia antropologii oraz etnoarcheologii (Malinowski 1922; Mauss 1925, 1966), opracowania nowożytnej i współczesnej ekonomii i gospodarki oraz studia socjologiczne nad organizacją i strukturą społeczną.

Badania antropologii kulturowej (zwłaszcza nurt antropologii ekonomii) są dla archeologii oraz historii niezwykle istotne, pomagają bowiem w lepszym poznaniu materialnego aspektu kultury oraz podkreślają zachodzące relacje systemowe pomiędzy organizacją społeczną, a ekonomiczną (Mauss 1966; Earle, Ericson 1977:9). Badania antropologiczne dostarczyły ponadto licznych informacji o typach wymienianych towarów oraz o ich kontekście społecznym, o ceremonialnym obdarowywaniu się, o hierarchii redystrybucyjnej oraz o partnerstwie handlowym.

Jak wykazały natomiast badania etnoarcheologiczne w społecznościach egalitarnych system wymiany był wielofunkcyjny, pełnił rolę zarówno ekonomiczną, polityczną oraz społeczną, ale również decydował o przetrwaniu danej grupy społecznej (Earle, Ericson 1977:9). Bardzo istotną kwestią był tu kontekst ceremonialny, który był społecznym mechanizmem służącym do podtrzymania i regulacji sieci handlowych oraz kontaktów regionalnych.

W społeczeństwach rozwarstwionych wymiana miała charakter przede wszystkim ekonomiczny, gdzie dominującą formą organizacji regionalnej była zhierarchizowana redystrybucja, której zadaniem była ochrona ludności w razie niebezpieczeństw naturalnych (susza, powódź) i/lub społecznych (wojna, zamieszki). Zdaniem badaczy istotną funkcją redystrybucji dóbr w społeczeństwach rozwarstwionych było także dostarczanie towarów

prestżowych. Trafiały one do elit w celach manifestacji i podtrzymywania posiadanej władzy; wówczas ujawniał się społeczny aspekt wymiany (Earle, Ericson 1977:10; Earle 1978).

Zainteresowanie archeologów nurtami rozwijającymi się w naukach ekonomicznych zaczęło się, kiedy niemieccy badacze zagadnienia produkcji (handlu i wymiany) wyróżnili trzy jej rodzaje: pierwszym najstarszym była tzw. *Hauswirtschaft*, gdzie „produkcja” miała miejsce w domach, a konsumenci i wytwórcy byli tymi samymi osobami (Lévy 1967:5). Dodatkowo brak tu jakiegokolwiek formy wymiany oraz podziału pracy. Drugim była *Stadtwirtschaft*, w ramach której wyprodukowane przedmioty sprzedawano bezpośrednio konsumentom, bez pośredników. Trzeci rodzaj to *Weltwirtschaft*, na który składał się handel międzynarodowy oraz system kredytowy (Lévy 1967:5). Nie ulega kwestii, iż handel dalekosieźny pomiędzy różnymi jednostkami społeczno-politycznymi („międzynarodowy”) funkcjonował już w czasach prehistorycznych. Należy jednak podkreślić, iż dotyczył on wówczas zaledwie kilku wybranych pozycji, przede wszystkim dóbr prestiżowych o stosunkowo wysokiej wartości przy niewielkim ich ciężarze, jak np. przyprawy, kość słoniowa, olejki i perfumy, gemmy i pieczęcie, bursztyn oraz tkaniny, a w dalszej kolejności sól, metal oraz zapewne niewolnicy (Evans 1991; Knapp 1991; Daum 2000).

Inną grupę prac tworzą opracowania, które poprzez analizę przedmiotów kultury materialnej pod kątem składu fizyko-chemicznego wskazywały na miejsce ich proveniencji. Rozwinięte wówczas metody posłużyły przede wszystkim do ustalenia pochodzenia bursztynu znajdowanego w Egei (Shennan, Beck 1991; Beck 1964, 1966, 1967, 1974; Beck, Beck 1995), określania składu mikro i makroelementów paciorków fajansowych (Beck, Stone 1936; Aspinall et al. 1972; McKerrell 1972, 1976a, b), ceramiki (Whitbread 1992) oraz zabytków metalowych, które dla strefy śródziemnomorskiej przeprowadzili N. H. Gale (1986, 1990, 1991) i Z. A. Stos-Gale (1986, 1990), dla Europy środkowej zaś badacze związani z projektem *Stuttgarter Metallanalysen Projekt*. Równie istotne okazały się analizy petrologiczne naczyń kamiennych oraz badania dendrologiczne zabytków drewnianych. Wszystkie one znacznie przyczyniły się do rozwiązania problematyki importów oraz miejsca ich pochodzenia, a także przedmiotów lokalnej produkcji.

Odrębnym źródłem informacji są badania lingwistyczne. Analiza dokumentów pisanych z Bliskiego Wschodu (Egipt, Syro-Palestyna, Mezopotamia), Anatolii (Mitanni, Hetyci) oraz z Egei (tabliczki z pismem linearnym B) wskazała na istnienie zorganizowanych systemów społecznych, opartych na wymianie handlowej oraz dystrybucji dóbr (Forrer 1924; Killen 1985; Panagl 1995; Hafford 2001:157). Informacje o aspektach szeroko rozumianej gospodarki, jej organizacji i rodzaju zawieranych transakcji, o systemie miar i wag, zrzeczeń kupiecki oraz podejmowanych wypraw handlowych, pochodzą zarówno z tekstów

ekonomicznych, kodeksów prawnych, korespondencji prywatnej i dyplomatycznej, ale również z pism o charakterze religijnym, mityczno-mitologicznych (wyprawa Argonautów, podróże Menealosa i Odyseusza) oraz z eposów (*Iliada* i *Odyseja*). Najbardziej informatywnymi z nich są skrypty spisane w piśmie klinowym znane z dokumentów akadyjskich, huryckich, hetyckich i ugaryckich (które oprócz klinów zapisano również pismem alfabetycznym) oraz zapisy hieroglificzne i hieratyczne pochodzące z Egiptu (Hafford 2001:157). Mniejszą ilość danych, choć istotnych pod względem badań nad organizacją społeczną kultury mykeńskiej, uzyskano dzięki znanym z Grecji oraz z Krety tekstom zapisanym pismem linearnym B (Panagl 1995; Shelmerdine 2001). Pisma w dialekcie cypryjsko-minojskim oraz linearnym A jak do tej pory pozostały nieodczytane (Hafford 2001:157).

II. 3. Przegląd hipotez

Dorobek na temat teorii kontaktu kulturowego, handlu oraz wymiany dóbr w pradziejach jest bardzo bogaty; istnieją w nim nurty zarówno wytworzone na gruncie archeologii, jak i adoptowane przez nią z innych dziedzin (np. ekonomii, geografii, antropologii). W tej części pracy zaprezentowany zostanie przegląd hipotez dotyczących omawianego zagadnienia.

II. 3. 1. Model K. Polanyiego oraz jego warianty

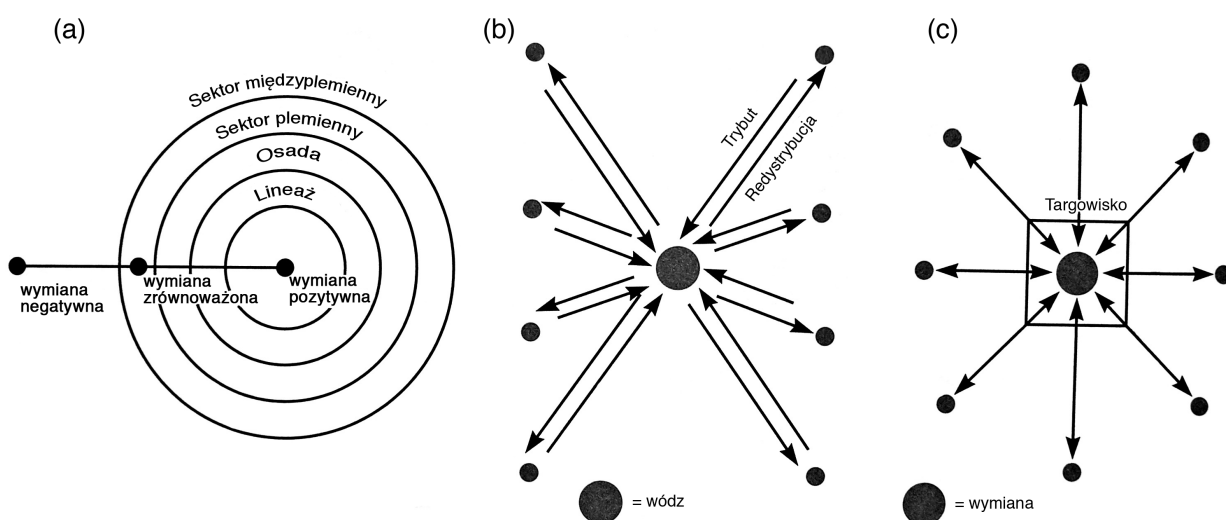
II. 3. 1. 1. Model K. Polanyiego

Pierwszy teoretyczny model zaadoptowany przez archeologów oparty był o nurt antropologii ekonomicznej i nosił nazwę „modelu K. Polanyiego” (Fidio 2001:15). Koncepcja zaproponowana przez K. Polanyiego w 1957 roku przedstawiała wymianę jako wewnętrzny element organizacyjny w ramach instytucji społecznych (Polanyi 1957a). Podstawą rozważań cytowanego autora były prace B. Malinowskiego (1922) o wymianie typu *kula* wśród plemion Melanezji, opartej na zasadzie *do ut des* („daję, abys dał”) oraz na koncepcji daru, „przeciwdaru” i wzajemności M. Maussa (1925, 1973:212-220). W obu dziełach autorzy włączyli wymianę dóbr do sfery społecznej i podkreślali jej symboliczny charakter.

K. Polanyi (1957a, b) uważał, iż zjawiska gospodarcze należy postrzegać całościowo z uwzględnieniem rzeczywistości kulturowej i społecznej, w której ekonomia jest głęboko zakorzeniona. Poznanie gospodarki, zdaniem cytowanego badacza, możliwe jest tylko poprzez analizę systemu wartości, tradycji oraz zachowań jakie przedstawia dane społeczeństwo. Gospodarką bowiem rządzą przede wszystkim siły społeczno-polityczne. K. Polanyi swoje przemyślenia dotyczące gospodarki europejskiej (w tym egejskiej) w pradziejach oparł na analizach historycznych i etnograficznych oraz na źródłach pisanych z

Bliskiego Wschodu (Harding 1984:27). O ile taka analiza jest łatwiejsza do przeprowadzenia w strefie egejskiej, gdzie dysponujemy dokumentami pisanymi (choć informacje jakie one zawierają nie zawsze są jasne i czytelne), o tyle w przypadku Europy środkowej, gdzie żadnych takich danych nie posiadamy, badania nad tym zagadnieniem są znacznie utrudnione. W ramach tak zarysowanego problemu gospodarka jaka funkcjonowała w Europie środkowej w epoce brązu określona została mianem „prymitywnej”, natomiast ta, którą charakteryzowała się strefa egejska (Grecja Mykeńska) – „archaicznej”. K. Polanyi założył również, iż gospodarka rynkowa była „wynałazkiem” społeczeństw antycznej Grecji (Renfrew 1986a:141). Zdaniem R. M. Adamsa (1974) twierdzenie to jest zbyt uproszczone, bowiem mentalność rynkowa i chęć zysku nie jest charakterystyczna tylko i wyłącznie dla społeczności okresu klasycznego oraz czasów późniejszych (por. przykład asyryjskiej kolonii Karum Kanesh – Burney 2004:161-165).

Na podstawie wyników swych badań K. Polanyi (1957b:249-256; Ryc. 2) wyróżnił trzy instytucjonalne formy organizacji ekonomicznej w społeczeństwach pradziejowych: wymianę dwustronną (czyli obowiązkową wymianę darów), redystrybucję oraz wymianę rynkową. W tym miejscu należy podkreślić, iż istnienie systemu dystrybucyjnego, który cechuje się ruchami w kierunku centrum i dalej z centrum do peryferii, nie oznacza zaprzestania obdarowywania się (Polanyi 1957b:250).

Ryc. 2. Modele wymiany: (a) wymiana dwustronna, (b) redystrybucja oraz (c) wymiana rynkowa. Za: M. Sahlins 1972; K. Polanyi 1957b; C. Renfrew, P. Bahn 2004:360.

Wymiana dwustronna, zwana również prawem zwyczajowym bądź obdarowywaniem (*gift-giving*), była bardzo stabilną formą gospodarki, dość wcześnie zaobserwowaną w badaniach etnologicznych. Dotyczyła ona przekazywania przedmiotów, której towarzyszył obowiązek odwzajemnienia się, co z kolei tworzyło silne powiązania społeczne pomiędzy poszczególnymi osobami lub grupami ludzkimi, w niej uczestniczącymi.

Był to także sposób na pozyskanie potrzebnych surowców, głównie metali. Wymiana w obrębie wioski lub plemienia, zwłaszcza w społeczeństwach ekonomicznie mniej złożonych, odbywała się pomiędzy jednostkami indywidualnymi, powiązаныmi ze sobą więzami społecznymi. Zdaniem wzmiankowanego badacza wzajemne relacje tych ugrupowań były symetryczne (Polanyi 1957b:250).

Z kolei system redystrybucyjny charakteryzował się składaniem obowiązkowych należności (dóbr i surowców) do centralnego, politycznego lub religijnego zwierzchnika, który wykorzystywał część tych wpływów na rzecz własnego utrzymania oraz zapewniał wspólnocie zaopatrzenie. Ta forma organizacji ekonomicznej mogła obejmować swym zasięgiem znaczne terytoria oraz dużą liczbę osób oraz wpływać na rozwój organizmów państwowych oraz imperiów. Warto w tym miejscu nadmienić, iż dobra oraz surowce cyrkulowały pomiędzy poszczególnymi społecznościami w różny sposób, różne były też ludzkie motywacje. Z tego powodu rzadko gospodarkę danych społeczności pradziejowych można poprawnie sklasyfikować, jako wymianę dwustronną albo redystrybucyjną lub rynkową. Bardzo często bowiem współistnieją one ze sobą (Carrasco 1983:68).

Wymiana rynkowa miała miejsce wówczas, gdy zawierane transakcje nie były wyrażeniem społecznych relacji, a wymianę określano poprzez zyski i koszty zapotrzebowania oraz zaopatrzenia (Hafford 2001:29). Zdaniem J. Hicksa (1969:25) rozwój wyspecjalizowanego handlu legły u podstaw wytworzenia się tej formy organizacji ekonomicznej. Wymiana rynkowa ponadto wymagała istnienia centralnie położonego miejsca (np. rynek, targowisko, bazar), w którym odbywały się transakcje handlowe oraz zachodziły specjalne relacje społeczne umożliwiające zawarcie umowy lub prowadzenie negocjacji. Niezbędne było również funkcjonowanie systemu ustalania cen w drodze pertraktacji (Renfrew, Bahn 2004:360). Zasadniczo więc centralnie położone targowiska reprezentują wewnętrzną jednostkę społeczno-polityczną (np. grecka agora).

Zdaniem K. Polanyiego (1957b) wszystkie wymienione powyżej warunki po raz pierwszy pojawiły się w antycznej Grecji, wraz z wyraźnie określonym systemem monetarnym. Niemniej jednak część badaczy wskazuje na istnienie tak definiowanych targowisk znacznie wcześniej na Bliskim Wschodzie, w Mezoameryce i w Chinach (Renfrew, Bahn 2004:360; Minc 2006). Koncepcja niezależnych targowisk (*market place*), czyli miejsc koncentrujących największą liczbę osób zainteresowanych wymienianymi tam towarami, pojawiła się również jako alternatywne podejście do kwestii organizacji gospodarki i handlu w społeczeństwach okresu późnohelladzkiego (Hicks 1969:32; Smith 1974:167-201; Blanton 1983:52; Morris 1987:33; Sherratt, Sherratt 1991:376).

II. 3. 1. 2. Koncepcja „portów handlowych”

Jednym z aspektów analiz mechanizmów wymiany w społeczeństwach pradziejowych, jakie rozwinął K. Polanyi, była bardzo interesująca koncepcja tzw. „portów handlowych” (*port of trade*), stworzona dla opisu dalekosiężnego handlu morskiego. „Porty handlowe” zdefiniowano jako niezależne emporia otwarte w kierunku morza, wraz z neutralnym, przybrzeżnym miastem (Smith 1987:58). Istotne było również położenie w pobliżu przebiegających szlaków handlowych. Pod względem archeologicznym „porty handlowe” charakteryzują się homogeniczną naturą pozostałości materialnych. K. Polanyi (1963:30-45) interpretował takie ośrodki jako „*uniwersalne instytucje handlu zagranicznego poprzedzające powstanie rynków międzynarodowych, które charakterystyczne były dla pierwszych imperiów i królestw*”. W *port of trade* spotykali się kupcy wielu narodowości, czyli przedstawiciele różnych jednostek politycznych. Istnienie takich miejsc cytowany autor zauważył zarówno na terenach Afryki sprzed doby kolonialnej, jak i na obszarach wschodniego Śródziemnomorza w drugim tysiącleciu p.n.e. (np. Ugarit i Al Mina).

G. Dalton (1978:102-108) natomiast widział w „portach handlowych” skomplikowane instytucje, pełniące jednocześnie funkcje ekonomiczne, polityczne oraz społeczne. Wszelkie różnice organizacyjne pomiędzy poszczególnymi ośrodkami były uwarunkowane politycznie oraz wynikały z ich lokalizacji.

Z kolei S. C. Humphreys (1969:165-212) podkreślała szczególną funkcję „portów handlowych” w mechanizmie wymiany oraz w kontaktach międzykulturowych. Jej zdaniem były to osady będące punktami kontrolnymi na szlaku handlowym łączącym dwie kultury/dwa społeczeństwa, które charakteryzowały się zróżnicowanymi wzorami organizacji ekonomicznej. Pełniły one rolę stref buforowych, zarówno pod względem politycznym jak i gospodarczym pomiędzy kupcami, a ludnością zamieszkującą tereny położone w głębi lądu. Zdaniem cytowanej autorki (Humphreys 1969:194) „porty handlowe” były powiązane z systemem dystrybucyjnym, nastawionym na pozyskanie dóbr i towarów w celu zapewnienia politycznej kontroli oraz władzy elitom.

Innym, rozwiniętym w ramach geografii ekonomicznej pomysłem jest tzw. koncept „bramy” lub „wejścia” (*gateway*). Został on również zastosowany w archeologii. Miejsca te zdefiniowano jako „*wejście na dane terytorium oraz jednocześnie wyjście z niego*” (Burghardt 1971:269-285), łączyły one ponadto dane osady ze światem zewnętrznym. Tego typu „bramy” powstawały często w obrębie stref kontaktowych pomiędzy obszarami różniącymi się pod względem intensywności produkcji oraz w miejscach o szczególnym znaczeniu komunikacyjnym, które najlepiej charakteryzowane są poprzez dalekosiężne związki handlowe. W tym kontekście wyróżniono także *gateway communities*, czyli społeczności rozwijające się w miejscach, gdzie potencjalnie kontrolowano przepływ

towarów oraz ludności i z czego te grupy społeczne czerpały zapewne wymierne korzyści.

II. 3. 1. 3. Warianty Modelu K. Polanyiego

Trójstopniowy podział wprowadzony przez K. Polanyiego (czyli wymiana dwustronna, redystrybucyjna oraz rynkowa) określany jest również innym nazewnictwem, często stosowanym zamiennie w publikacjach naukowych oraz w trakcie dyskusji. Jednym z autorów, który rozwinął taką alternatywną terminologię jest J. Hicks (1969). Zastosował on odpowiednio: tradycje/prawo zwyczajowe (*custom*) oraz dochód/źródło dochodu (*revenue*). Trzeci rodzaj organizacji ekonomicznej nazwał identycznie jak K. Polanyi – wymianą rynkową, jej charakterystyka nie uległa zmianie.

Nowo wprowadzone pojęcia podkreślały zasady przewodnie wymiany handlowej, podczas gdy poprzednie uwypuklały sposób przydzielania dóbr (Hafford 2001:21). O ile prawo zwyczajowe oraz wymiana rynkowa jest czytelną formą organizacji, o tyle pojęcie gospodarki dochodowej (*revenue*) wymaga wyjaśnienia. Zdaniem J. Hicksa (1969:22) i T. F. Carneya (1973:78-84) ten rodzaj ekonomii był formą, która wykształciła się z modelu opartego o mobilizację (*command economy*), a ściślej mówiąc z grabieży zalegalizowanej następnie jako trybut i dalej przekształconej w podatek. Polegała ona na magazynowaniu w centralnym miejscu nadwyżek produktów rolniczych oraz rzemieślniczych z danego terytorium, które podlegały następnie racjonowaniu i wydawaniu konkretnych towarów według zapotrzebowania (Hafford 2001:26). W ramach gospodarki dochodowej istniała specjalizacja produkcji, bowiem system ten umożliwiał dostarczanie narzędzi ludności zajmującej się uprawą roli oraz produktów żywnościowych rzemieślnikom.

Wzmiankowana powyżej mobilizacja (*command, mobilization*) jest specyficzną formą ekonomii, mającą miejsce wtedy, kiedy w społeczeństwie następuje kryzys lub konflikt (Hicks 1969:14; Carney 1973:78-84). Jest ponadto stanem krótkotrwałym. Pod presją zewnętrzną osoba lub wyodrębniona grupa w ramach danej społeczności, mogła osiągnąć rodzaj prestiżu i autorytetu pozwalający na sterowanie gospodarką i/lub przekierowanie części lub całości produkcji oraz sposobu przydzielania dóbr tak, by osiągnąć zamierzony cel (np. trybut).

Zdaniem M. Sahlinsa (1972:209) system gospodarki oparty na redystrybucji (*revenue, redistribution*) rozwinął się z modelu wymiany dwustronnej, w którym nastąpiło rozwarstwienie społeczne, co spowodowało, że osoby spokrewnione ze sobą w ramach danej grupy zaczęły nadzorować wymianę i działalność ekonomiczną (Ryc. 2, b). W efekcie kontroli przez specjalnie powołanych do tego celu urzędników oraz/lub grupy polityczne wzmiankowana forma gospodarki przekształciła się w redystrybucję. Istnienie biurokracji jest więc podstawowym elementem odróżniającym wymianę dwustronną od redystrybucji,

ponadto struktura organizacyjna nie jest już powszechna (komunalna), a ograniczona do klasy rządzącej. Nie oznacza to bynajmniej, iż w ramach systemu dystrybucyjnego wymiana dóbr oparta na prawie zwyczajowym nie istnieje (Hafford 2001:27).

M. Shalins (1972) podjął również badania nad koncepcją obdarowywania się (*gift exchange*). W tej kwestii zauważył on, iż wymiana dwustronna pomiędzy poszczególnymi jej uczestnikami nie zawsze była zrównoważona (Sahlins 1972:193-195). Doszedł do wniosku, że zależy to od stopnia serdeczności i zażyłości między danymi osobami, od pozycji społecznej oraz od rodzaju wymienianych towarów. Na podstawie swoich obserwacji cytowany badacz wyróżnił trzy formy wymiany dwustronnej (Ryc. 2, a): pozytywną, zrównoważoną (*balanced reciprocity*) i negatywną (*negative reciprocity*). Pierwsza ma miejsce kiedy „każdy przedmiot, który zostaje oddany wystarcza” i może być wymieniany na jakikolwiek inny, bez względu na swoją wartość. W drugiej formie wartość wymienianych przedmiotów ma znaczenie i oczekuje się, że dar przesyłany przez osobę (lub grupę społeczną) obdarowaną będzie miał ekwiwalentną wartość do tego, co ta osoba (lub grupa osób) otrzymała. Trzecia forma, czyli wymiana negatywna ma z kolei miejsce wówczas, gdy dar powracający do darczyńcy jest większej wartości niż początkowo wręczony (Sahlins 1972:193-195). Oprócz licznych przykładów etnologicznych również bliskowschodnie dokumenty pisane, zwłaszcza korespondencje królewskie, wskazują na istnienie tego rodzaju wymiany. W badaniach nad wymianą negatywną pod uwagę brany jest dodatkowo kontekst czasowy, odległość oraz status społeczny danej grupy. Może ona ukazywać ponadto różnice w systemie wartości w ramach poszczególnych społeczności, które w dalszej kolejności mogły doprowadzić do rozwoju formy wymiany nastawionej na zysk (Hafford 2001:24).

Na podstawie analiz przedmiotów kultury materialnej (np. z grobów szybowych) oraz źródeł pisanych (np. Homera lub pism dyplomatycznych z Bliskiego Wschodu) widać wyraźnie, iż wymiana darów cały czas była bardzo popularną formą podtrzymywania więzi i sojuszy oraz manifestowania pozycji społecznej. W korespondencji władców zauważono z kolei, że bardzo często obdarowywanie się miało charakter komercyjny, pomimo faktu, iż funkcjonowało w ramach prawa zwyczajowego (czyli *gift exchange*). W wielu przypadkach w bliskowschodnich pismach dyplomatycznych, zwłaszcza w listach amarnejskich, obok tradycyjnej formuły powitań i pozdrowień oraz opisu przesłanego daru, jest również czytelna informacja, co dana osoba chciała otrzymać w zamian (Alexiou 1961:137, Killen 1985:263). Zasadniczo władcy życzyli sobie metali, również szlachetnych, co więcej często podawali ich oczekiwaną ilość lub wagę. Znane są także przykłady korespondencji „zwrotnej”, w której poszczególni władcy skarżą się na zbyt małą liczbę przesłanych darów.

II. 3. 2. Marksizm i neomarksizm

Ważnym nurtem w ramach omawianej problematyki wymiany handlowej i organizacji społecznej był marksizm, który koncentrował się głównie na produkcji (ekonomii). Miała ona, zdaniem marksistów, zawsze społeczny charakter (Friedman, Rowlands 1977; Harding 1984:24). K. Marks (1959:326) dodatkowo podkreślał, iż „w świecie antycznym efektem wymiany handlowej oraz rozwoju kapitału kupieckiego była zawsze gospodarka niewolnicza”.

W marksizmie rozwinięta została m.in. koncepcja „sposobów produkcji”, które w swych założeniach nawiązują bezpośrednio do archeologii. K. Marks wyróżnił siedem etapów rozwoju produkcji, odpowiadających kolejnym epokom historycznym. Pod kątem tej pracy najistotniejszy jest tzw. azjatycki system produkcji (*Asiatic mode of production*) zwany też gospodarką świątynną (miał on wyjaśniać wielkie konstrukcje ziemne charakterystyczne dla Bliskiego i Dalekiego Wschodu, stąd też wzięła się jego nazwa). Koncepcja systemu azjatyckiego dotyczyła społeczeństw o strukturze klasowej, gdzie mała grupa osób (arystokracja teokratyczna) dysponowała nadwyżkami żywności, dzięki którym mogła pozwolić sobie na zlecenie (na zasadzie przymusu) znacznej liczbie ludności wielkich prac budowlanych, jak na przykład budowę Wielkiego Muru Chińskiego, wielkich łaźni indyjskich, zigguratów czy piramid. Dzięki tym nadwyżkom możliwe było oddzielenie pracy na roli od pracy rzemieślniczej oraz wytworzenie się bardziej złożonych podziałów wewnątrzspołecznych (Harding 1984:26).

Znacznie bardziej wyważone i owocne okazały się jednak rozważania francuskich neomarksistów (w ramach nurtu antropologii). Szczególnie istotne są na przykład badania M. Godeliera, który rozwinął pracę K. Maksa i F. Engelsa w perspektywie historycznej. Zdaniem M. Godeliera (1977:99) „rywalizacja w ramach społeczeństwa klasowego jest główną motywacją wytwarzania nadwyżek i w dalszej perspektywie prowadzi do pośredniego postępu i rozwoju sił produkcji”, nadwyżki te zaś są „konsumowane częściowo przez klasę rządzącą oraz wykorzystywane do osiągnięcia pewnych wspólnych celów”. M. Godelier rozwinął także koncepcję azjatyckiego systemu produkcji, do którego zaliczył również „monarchię” kreteńsko-mykeńską oraz etruską, królestwa Czarnej Afryki i państwa Ameryki prekolumbijskiej.

Myśli kolejnego francuskiego neomarksisty, C. Meillassoux (1960), także wywarły znaczący wpływ na analizę handlu i wymiany w pradziejach. Cytowany badacz przeanalizował zachowania samowystarczalnych społeczeństw afrykańskich, w których towary cyrkulowały na zasadzie wymiany dwustronnej lub redystrybucji. Jego zdaniem w momencie kontaktu danego społeczeństwa z innym, posiadającym przedmioty, którymi owa grupa nie dysponuje, a jest nimi zainteresowana, dobra te zyskiwały wówczas status elitarny

(Meillassoux 1960:38-67). Następuje w tych grupach także rodzaj ochrony własnego, samowystarczalnego systemu ekonomicznego oraz bazującej na nim organizacji społecznej przed nową grupą ludzką.

Zarówno marksiści jak i neomarksisci w swoich rozważaniach dotyczących gospodarki prahistorycznej, zwanej przez nich prymitywną oraz antyczną podkreślali znaczenie koncepcji pracy oraz jej wartości w ramach organizacji produkcji. Natomiast rozwiniecie się handlu postrzegane było jako zmiana relacji zachodzących pomiędzy producentami i konsumentami, czego konsekwencją była stratyfikacja społeczna oraz wykształcenie się elit (Friedman, Rowlands 1977; Harding 1984:27).

II. 3. 3. Model ekonomiczny

II. 3. 3. 1. Teoria systemu światowego I. Wallersteina

Model zwany teorią systemu światowego wypracowany został w ramach nurtu historii ekonomii, a jej głównym autorem był I. Wallerstein (1974). Podstawą zaproponowanej przez niego koncepcji były interakcje ekonomiczne pomiędzy poszczególnymi społecznościami, które rozwijały się ponad ich granicami kulturowo-terytorialnymi. Istotną kwestią w tym podejściu był podział na tzw. strefy centralne – centra (*core*) oraz peryferia (*periphery*), ściśle ze sobą powiązane. Funkcja peryferii polegała na zaopatrywaniu centrów w surowce naturalne i/lub inne towary; centra zaś zajmowały się dystrybucją gotowych wytworów. Konsekwencją tak zarysowanego podziału organizacyjnego poszczególnych obszarów był intensywny rozwój badań nad problematyką społecznego i politycznego rozwoju na tych terenach.

Zdaniem I. Wallersteina (1993:292, 295) system światowy wykształcił się w XVI wieku n.e. i jest nierozzerwalnie związany z kapitałem i kapitalizmem. Według cytowanego autora nie można tej koncepcji zastosować dla społeczności antycznych, bowiem nie były one zorganizowane w ten sposób. Na opisanie sytuacji zaistniałej w okresie pomiędzy 10000/8000 p.n.e. do roku 1500 n.e. I. Wallerstein (1984:160-162, 1993:295) zaproponował inne pojęcia, takie jak: mini-systemy (oparte na wymianie), (redystrybucyjne) imperia światowe oraz (kapitalistyczne) gospodarki światowe.

Mini-systemy (*mini-systems*) opisują gospodarki plemienne o prostym podziale pracy i dotyczą jednolitych wspólnot politycznych (jedna kultura). Z kolei imperia światowe (*world-empires*) i światowe gospodarki (*world-economies*) to tzw. systemy-światy, które zawierają wiele różnych kultur. Jednak imperia światowe charakteryzują się jednym centrum politycznym, podczas gdy gospodarki światowe posiadają ich wiele, ponadto zintegrowane są ze sobą przede wszystkim ze względów rynkowych. Warto podkreślić, iż w czasach przednowożytnych gospodarki-światy często stawały się imperiami światowymi, jak na

przykład Imperium Rzymskie.

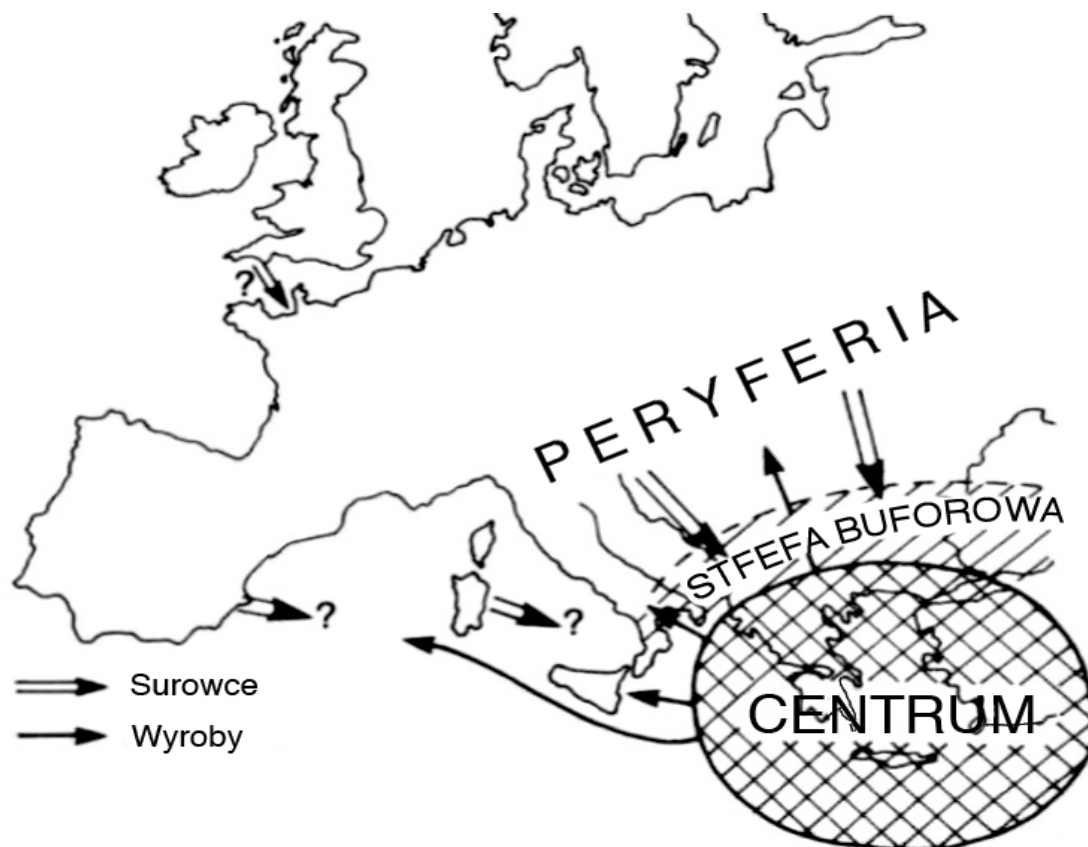
Pomimo, iż w wielu modelach organizacji społeczno-ekonomicznej, jakie wykształciły się w pradziejach w okresie od 10000/8000 p.n.e. do 1500 n.e., funkcjonowała sieć powiązań międzykulturowych oraz handel dalekosiężny, zdaniem wzmiankowanego autora sam fakt ich istnienia nie składa się na teorię systemu światowego (Wallerstein 1993:295). Aby można było mówić o systemie światowym, oprócz rozwiniętego handlu, powinny zostać spełnione następujące warunki: zachodzić muszą relacje pomiędzy centrum i peryferiami, procesy ekonomiczne powinny cyklicznie rozwijać się i upadać, istotna jest także hegemonia oraz rywalizacja.

II. 3. 3. 2. Teoria systemu światowego w badaniach archeologicznych

Wielu badaczy analizujących problematykę wymiany handlowej oraz jej organizacji w pradziejach, wskazuje na istnienie procesów wyróżnionych przez I. Wallersteina już przed rokiem 1500 n.e. (Champion 1989; Sherratt, Sherratt 1991; Frank, Gills 1993:8, Kristiansen 1994; Hafford 2001:37, Eder 2007:35). Ich zdaniem teorię systemu światowego, zwaną także modelem globalizacyjnym, można z powodzeniem zastosować do opisu kontekstu rozprzestrzeniania się na przykład ceramiki egejskiej na terenie wschodniego Śródziemnomorza. Pomimo wątpliwości I. Wallersteina teoria ta została zaadoptowana przez archeologów z tym jednak zastrzeżeniem, iż słowa „świat” nie należy rozumieć w kontekście globalnym. Bowiem z archeologicznego punktu widzenia „światem” może być centrum z przyległymi do niego peryferiami, dlatego w pradziejach idea ta rozpatrywana jest raczej w kategoriach regionalnych.

Najlepiej funkcjonowanie tego modelu można zaobserwować we wczesnych organizmach państwowych oraz w tzw. imperiach, które rozwinęły się w strefie śródziemnomorskiej w okresie drugiego tysiąclecia p.n.e. W ich przypadku centrum sprawowało pełną kontrolę nad peryferiami (Harding 2000:419). Z kolei w społecznościach o słabiej rozwiniętej strukturze organizacyjnej, bardzo często interakcje pomiędzy centrum i peryferiami nie podlegały żadnej kontroli politycznej. Dodatkowo warto podkreślić, iż zarówno w społecznościach bardziej, jak i słabiej rozwiniętych, relacje pomiędzy centrum i peryferiami były z reguły asymetryczne (Eder 2007:36).

Model centrum-peryferia (*core-periphery model*) przyjmuje się jako podstawową formę organizacji polityczno-społecznej w epoce brązu. Tworzył on rodzaj hierarchii struktur od lokalnych i regionalnych do interregionalnych (Harding 2000:21). Był ponadto integralną częścią dalekosiężnej sieci wymiany, jaka wykształciła się pomiędzy społecznościami strefy śródziemnomorskiej, Europy środkowej i Skandynawii (Kristiansen 1998; Ryc. 3).

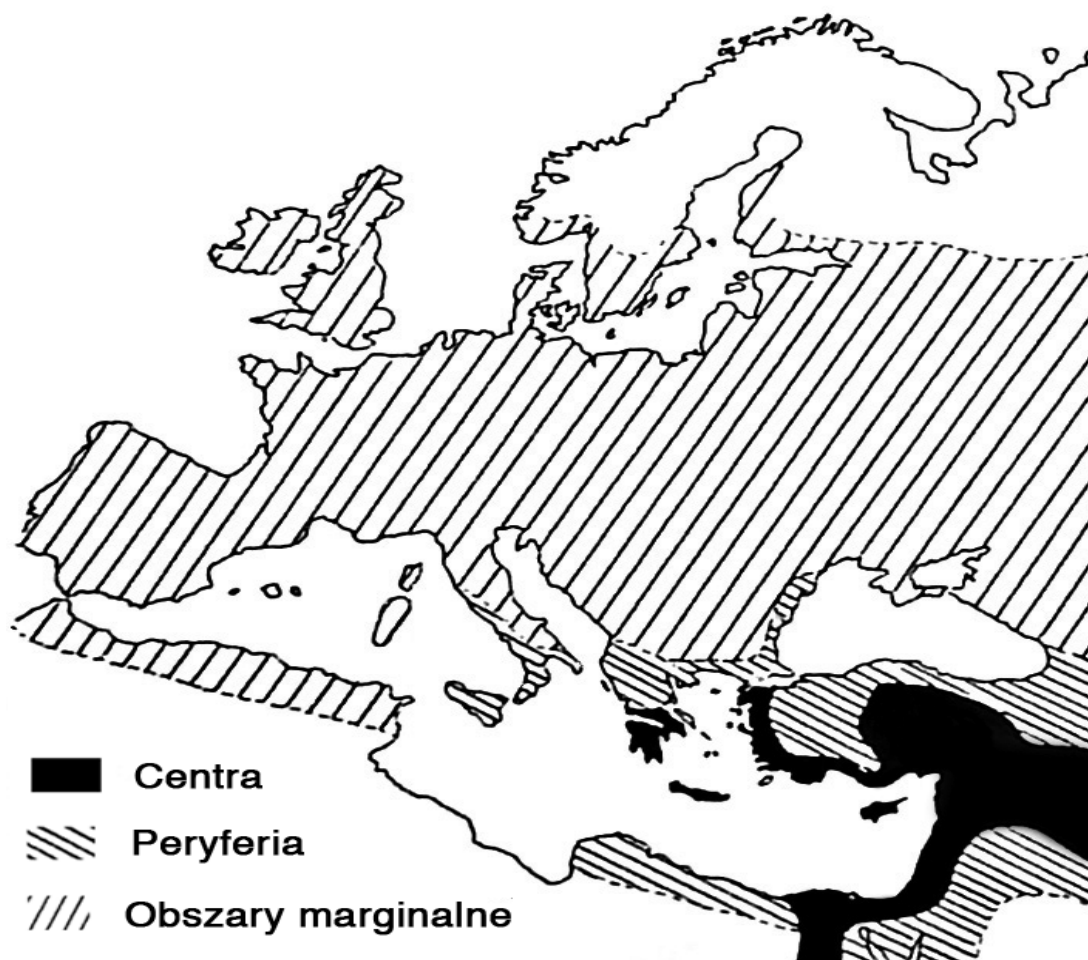
Ryc. 3. Model centrum-peryferia. Za: A. Harding 2000:415.

Szczególne znaczenie dla dalszego rozwoju organizacji i struktur społeczno-ekonomicznych kontynentu europejskiego miało wykształcenie się w XVII wieku p.n.e. handlu dalekosiężnego, łączącego tereny nadbałtyckie ze światem śródziemnomorskim (w starszej literaturze funkcjonującego pod nazwą „szlak bursztynowy”). Miał on, zdaniem J. Schneider (1977:21-23), kluczowe znaczenie dla terytoriów marginalnych, wpłynął bowiem pozytywnie na ich rozwój. Obszary marginalne zaś były istotnym czynnikiem dalszych przekształceń w korzystnie położonych peryferiach (pod względem geograficznym, mineralogicznym/złóż metali), a następnie w centrach. Wymiana bursztynu jest bardzo dobrym przykładem obrazującym te procesy, ponieważ w pierwszym okresie był to surowiec popularny jedynie wśród elit Europy kontynentalnej (czyli w strefie marginalnej), później dotarł aż do Grecji (peryferia/centra), a następnie do Egiptu i Syro-Palestyny (centra) (Bass 1986:286; Harding 2000:420).

Należy jednak podkreślić pewne niebezpieczeństwo wynikające z bezkrytycznego przyjęcia modelu *core-periphery*. Otóż bardzo często badacze posługujący się tą koncepcją skłaniają się do przypisywania „aktywnej” roli „cywilizacjom”, natomiast ludność zamieszkującą peryferia, uważaną za słabiej rozwiniętą, traktują jako „biernych” dostarczycieli metalu i innych surowców (Dietler 1998; Stein 1998; Maran 2007:18). Pomimo

wspomnianych już asymetrycznych relacji zachodzących na linii centrum-peryferia, nie ulega kwestii, iż są one od siebie zależne i, że ani peryferia nie mogą funkcjonować bez centrum ani centrum nie obejść się bez peryferii (Eder 2007:36).

Jednym z badaczy systemu światowego był A. G. Frank (historyk ekonomii), który w 1990 roku dla opisanie modelu centrum-peryferie w pradziejach stworzył termin funkcjonujący w literaturze pod nazwą *5000-year old World System*. Zdaniem autora (Frank 1990; Frank, Gills 1993) szczególne jego apogeum przypadało na połowę drugiego tysiąclecia p.n.e. A. G. Frank widział nieprzerwaną historycznie kontynuację procesów związanych z koncepcją modelu centrum-peryferia od centralnego systemu światowego epoki brązu do kapitalistycznego systemu światowego. Cytowany autor, w publikacji napisanej wraz z B. K. Gillsem, wykazał tym samym istnienie takiego systemu zarówno w basenie Morza Śródziemnego, na Bliskim Wschodzie, ale również w Europie kontynentalnej (Frank, Gills 1993:387). Dla wyróżnionego wówczas wczesnego systemu światowego centrum i peryferia były podstawowymi elementami organizacyjnymi, gdzie *core* (centrum) zależne było od *periphery*, zwłaszcza w kontekście dostaw złóż metali i żywności. Peryferia natomiast z centrum łączył rodzaj wymiany i handlu, głównie przedmiotami luksusowymi, które trafiały do przedstawicieli elity w ramach lokalnej społeczności.

Ryc. 4. Mapa przedstawiająca Europę oraz strefę śródziemnomorską w ramach modelu centrum-peryferia-obszar marginalny w połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Za: A. Sherratt 1993b:44.

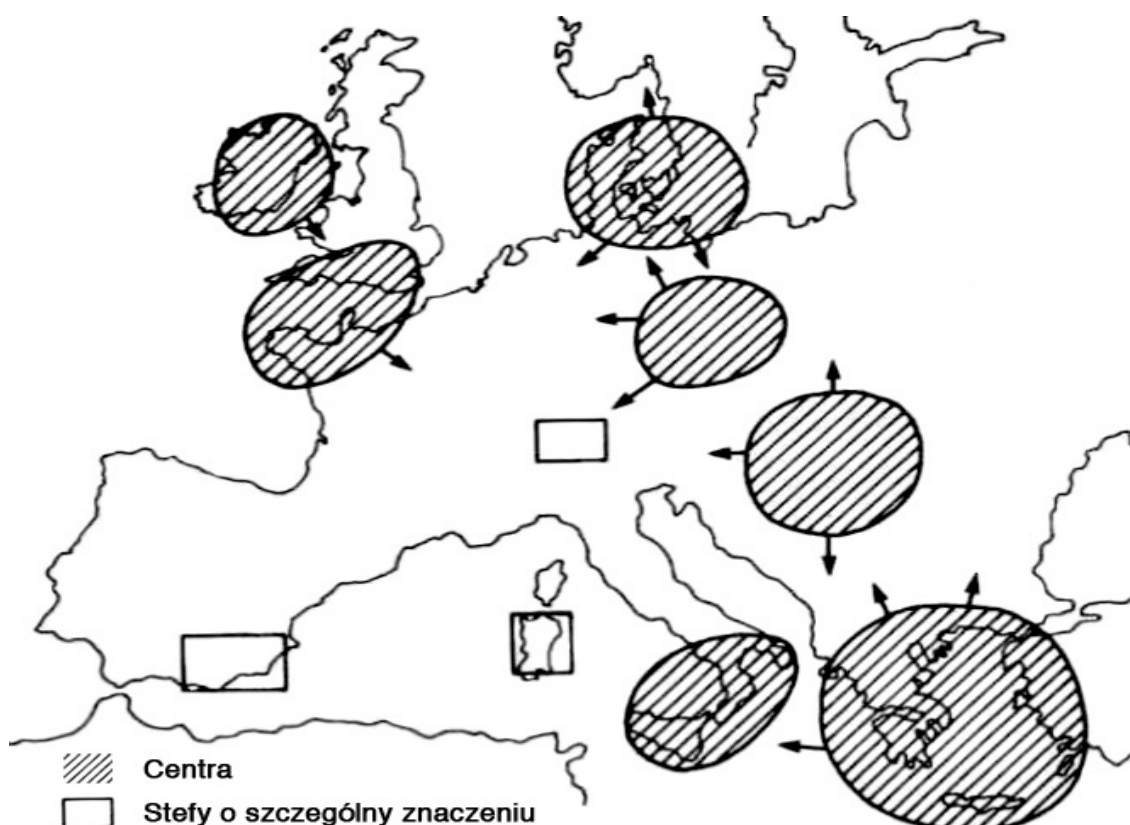
Badania nad zagadnieniem funkcjonowania teorii systemu światowego w kontekstach archeologicznych podjął również A. G. Sherratt (1993a, b). W swych analizach cytowany autor doszedł do wniosków, iż w niektórych regionach, gdzie zaistniał system organizacji społeczno-ekonomicznej oparty na modelu centrum-peryferia nie musi on być identyfikowany z systemem światowym w rozumieniu zaproponowanym przez I. Wallersteina. Peryferiami w tym kontekście można nazwać terytoria, które pod wpływem kontaktów kulturowo-handlowych uległy strukturalnej transformacji (Sherratt 1993b:8, 43-47). W ramach tak zarysowanej koncepcji Europa kontynentalna stała się terytorium marginalnym dla państw Bliskiego Wschodu i została przetransformowana, dzięki funkcjonującym w nich procesom urbanizacyjnym oraz wymianie dalekosiężnej (Sherratt 1993b:14; Harding 2000:420). Rolę peryferii dla obszarów bliskowschodnich pełniła zaś Egea (Ryc. 4).

W celu bardziej efektywnego opisanie struktur organizacyjnych epoki brązu A. G. Sherratt (1993a i b) zastosował pojęcie *core/periphery/margin system* (konceptę strefy marginalnej do literatury przedmiotu wprowadziła J. Schneider w publikacji z roku 1977, będącej recenzją pracy I. Wallersteina). Porównując centrum i peryferia do terytorium marginalnego zaobserwować można w ramach tego ostatniego tzw. „fenomen przesunięcia czasowego”, który sprawia, iż obszar ten jest niezależny od centrum (zarówno politycznie jak i ekonomicznie), w takim stopniu w jakim powiązane są z nim jego peryferia (Sherratt 1993b:431 Eder 2007:36). Pozostaje jednak pod jego wpływem, każda bowiem zmiana społeczno-ekonomiczna w centrum i/lub peryferiach, oddziałuje również na obszar marginalny (Sherratt 1993b:15). W ich konsekwencji rozwinięta wymiana regionalna w społeczeństwach „marginalnych” rozszerza się następnie na dalsze tereny, tworząc interregionalną sieć powiązań, która ulega kolejnym transformacjom (Sherratt 1993b:38).

Interesujące wnioski ze swoich badań nad organizacją polityczno-ekonomiczną świata mykeńskiego, opartą na modelu centrum-peryferia, wysunęła również S. Voutsaki (2001:208-212). Autorka przeanalizowała sytuację geograficzno-polityczną kontynentu europejskiego oraz wschodniego Śródziemnomorza w XII wieku p.n.e., gdy w basenie Morza Śródziemnego nastąpił chaos spowodowany rozprzestrzenianiem się tzw. „Ludów Morza”. Niepokoje związane z migracją tych plemion doprowadziły do przerwania szlaków wymiany i załamania się handlu dalekosiężnego oraz do upadku centrów pałacowych (m.in. na obszarach Grecji lądowej), a w konsekwencji do rozpadu kultur i cywilizacji śródziemnomorskich (Drews 1993). O ile w basenie Morza Śródziemnego zawirowania te miały jednoznacznie negatywny wydźwięk, o tyle w przypadku peryferii świata mykeńskiego te zmiany okazały się być pozytywne. Otóż różne surowce, trzoda chlewna i produkty żywnościowe, które w normalnych okolicznościach wysyłane były do centrów pałacowych pozostały pod kontrolą

ludności zamieszkującej tereny peryferii, co zdaniem cytowanej badaczki miało zasadnicze znaczenie dla dalszego ich rozwoju (Voutsaki 2001:208-212; Eder 2007:42).

Alternatywną wizję organizacji polityczno-ekonomicznej w dobie epoki brązu, będącą rodzajem „zdecentralizowanego globalizmu” (Maran 2007:18), zaproponował A. Harding (2000:422). Opisuje on sytuację, w której na terenie Europy oraz we wschodnim Śródziemnomorzu wykształciło się kilka niezależnych ośrodków centralnych, z podporządkowanymi im peryferiami oraz dodatkowo powstały tzw. lokalne strefy „o szczególnym znaczeniu” (Ryc. 5). W ramach tego modelu pomiędzy poszczególnymi centrami zachodziły interakcje, przyjmujące różne formy: od wymiany lokalnej, regionalnej i interregionalnej do dalekosiężnej (por. II. 3. 5. 3.).

Ryc. 5. Mapa przedstawiająca centra oraz lokalne strefy o szczególnym znaczeniu w Europie. Za: A. Harding 2000:415.

II. 3. 4. Koncepcje C. Renfrew (archeologia procesualna)

W duchu archeologii procesualnej, skoncentrowanej na organizacji społecznej i na zmianach zachodzących w społecznościach pradziejowych, dla opisu których poszukiwano ogólnych praw i zasad ludzkich zachowań, istotne analizy przeprowadził C. Renfrew. Badania nad organizacją handlu i wymiany na podstawie przestrzennej dystrybucji przedmiotów i surowców w strefie egejskiej w trzecim tysiącleciu p.n.e. zaowocowały wypracowaniem czterech jego podstawowych rodzajów (Renfrew 1972). Co istotne zaproponowane przez wzmiankowanego autora modele można również zastosować dla okresów późniejszych, to

znaczy dla drugiego i pierwszego tysiąclecia p.n.e. Z kolei dalsze analizy tej problematyki spowodowały wyróżnienie kilku dodatkowych wariantów (Renfrew 1984:119-121; Renfrew, Bahn 2004:368). Inną bardzo interesującą i przydatną badawczo koncepcją, autorstwa C. Renfrew (1986), jest *peer-polity interaction*, opisująca wzajemne relacje pomiędzy równorzędnymi jednostkami społeczno-politycznymi. Wszystkie zaproponowane przez C. Renfrew modele omówione zostaną w tej części pracy.

II. 3. 4. 1. Modele podstawowe (*down the line, prestige chain exchange, freelance commercial trade, directional commercial trade*)

Jak już wspomniano powyżej na podstawie analiz przestrzennej dyspersji zabytków i surowców ze strefy egejskiej w trzecim tysiącleciu p.n.e. C. Renfrew (1972) zaproponował cztery podstawowe rodzaje organizacji handlu i wymiany.

Pierwsza z wyróżnionych przez wzmiankowanego badacza form wymiany została sformułowana na bazie studiów nad dystrybucją obsydianu na obszarze Bliskiego Wschodu w okresie neolitu i nazwana „po linii” (*down the line*). Na podstawie znalezisk C. Renfrew (1972:465-466) zauważył, iż wraz ze wzrostem dystansu od źródła występowania obsydianu jego ilość w materiale archeologicznym, znajdowanym na poszczególnych stanowiskach, malała. W przypadku Bliskiego Wschodu spadek ten jest stopniowy. Na stanowiskach oddalonych od złóż obsydianu o 200 do 300 kilometrów jego obecność w materiale źródłowym nadal szacuje się na około 80% do 90%. Obszar ten, będący niewątpliwie strefą kontaktu, można utożsamiać z granicami terytorialnymi danej kultury, a wymiana w jego ramach może być zaliczona do handlu wewnętrznego. Poza granicami powstałej w ten sposób strefy kontaktowej ilość zarejestrowanego materiału znacznie spadała.

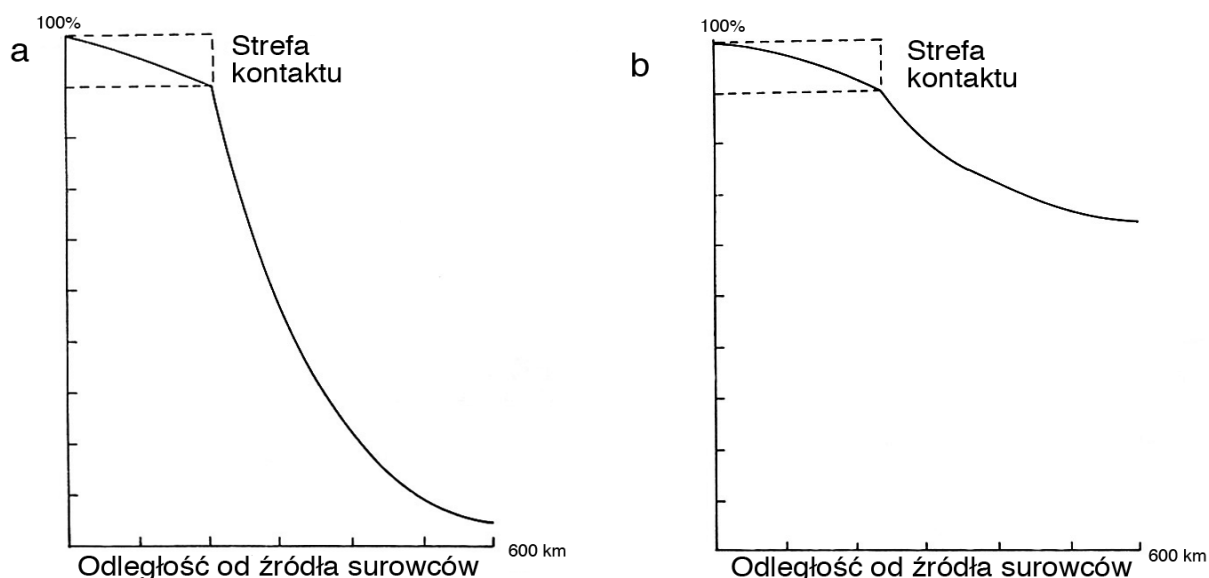
Gdyby przedstawić w formie wykresu (za pomocą funkcji logarytmicznej) procentową ilość surowca (obsydianu) podlegającego rozprzestrzenieniu w ramach wymiany „po linii” (Ryc. 6, a), to przyjęła by ona kształt linii prostej (dystrybucja w ramach strefy kontaktu), zmniejszającej swą wartość wraz z oddalaniem się od źródła surowca (Renfrew 1972:465). W tak zarysowanym modelu jego wizualizacja wyglądała by następująco: sieć wiosek oddalonych od siebie w miarę równomiernie zaopatrywana jest w dany surowiec przez inną wioskę, znajdującą się w pobliżu źródła jego występowania, reszta towaru przekazywana jest dalej. Dystrybucja surowców lub/i przedmiotów w modelu *down the line* nie jest nakierowana w sposób preferencyjny, to znaczy, że żadna z osad nie została lepiej zaopatrzona w surowiec niż inna.

Druga forma wymiany jaką C. Renfrew (1972:467-468) wyróżnił na podstawie swych badań jest wariantem pierwszej. Dotyczy jednak obrotu przedmiotami luksusowymi i nosi nazwę prestiżowego łańcucha wymiany lub wymiany łańcuszkowej (*prestige chain*

exchange). Jest ona rodzajem transferu przedmiotów luksusowych, głównie pomiędzy przedstawicielami elit lub członków arystokracji. Pozyskane w ten sposób dobra są następnie przekazywane do dalszej wymiany. Istotną kwestią w przypadku towarów prestiżowych jest tendencja do ich niekonsumowania, w źródłach archeologicznych pojawiają się one przypadkowo, jako przedmioty zagubione lub zniszczone przez przypadek bądź celowo, w formie dóbr zdeponowanych w grobach lub skarbach (Renfrew 1972:467).

Model wymiany łańcuskowej wyróżniony został po badaniach nad problematyką rozprzestrzeniania się w neolicie muszli typu *Spondylus*, od strefy egejskiej aż po tereny Europy środkowej. Zdaniem C. Renfrew można go również zastosować do opisu dystrybucji bursztynu bałtyckiego w Grecji lądowej w epoce brązu, a przynajmniej w odniesieniu do adriatyckiej części tego szlaku, z terenów Italii bowiem do Grecji surowiec ten transportowany był na zasadzie *freelance exchange*, czyli wymiany niezależnej, która omówiona zostanie poniżej (Renfrew 1972:473).

Wymiana przedmiotów prestiżowych pomiędzy elitami danych społeczeństw odbywała się na znacznych dystansach co sprawiało, iż obszar, który w niej partycypował był bardzo rozległy. Wynikało to z tego, że odległość danej osady lub wioski od miejsca dystrybucji konkretnych przedmiotów była większa. Kształt wykresu jest w tym przypadku bardzo podobny do pierwszego omawianego modelu, z tą różnicą, iż spadek występowania danego przedmiotu w źródłach archeologicznych wraz ze wzrostem dystansu od miejsca jego pochodzenia jest łagodniejszy (Ryc. 6, b).

Ryc. 6. Wykresy przedstawiające rodzaj wymiany: *down the line* (a) i prestiżowy łańcuch wymiany (b). Za: C. Renfrew 1972:466, 468.

W ramach modelu *prestige chain exchange* dodatkowo może funkcjonować rodzaj „wyjątkowości” produkcji, charakteryzujący się wykonywaniem przedmiotów z surowców

trudno dostępnych (jak lapis lazuli, bursztyn, kość słoniowa, kamienie szlachetne) oraz specjalizacji produkcji (np. ceramika bardzo dobrej jakości, wyrafinowana obróbka metali, kamieni szlachetnych, kości słoniowej, drewna itp.), nadzorowanej przez centra pałacowe (Renfrew 1972:467-468).

Trzeci model zaproponowany przez C. Renfrew (1972:468-470) charakteryzował zewnętrzny handel niezależny (*freelance commercial trade*), który wymagał pośrednictwa, ponieważ dotyczył obszarów znacznie od siebie oddalonych. O istnieniu takiego rodzaju wymiany handlowej w Egei w dobie epoki brązu informują na przykład teksty Homera czy Hezjoda (Homer opisywał Fenicjan, którzy byli niewątpliwie wyspecjalizowanymi kupcami, Hezjod natomiast mówił o wieśniakach, którzy udawali się w podróż, aby sprzedać to co wyprodukowali). Owi kupcy byli niezależnymi pośrednikami, ale również producentami poszczególnych towarów.

W ramach niezależnej wymiany zewnętrznej przedmioty, którymi handlowali kupcy z reguły nie przedstawiały istotnej wartości symboliczno-prestiżowej, musiały być przede wszystkim atrakcyjne i mieć wartość wymienną (choćby towary luksusowe mogły wchodzić w skład ładunku). Chęć zysku miała w tej koncepcji pierwszorzędne znaczenie. Dlatego oczywistym wydaje się fakt, iż podstawową cechą zewnętrznej wymiany niezależnej był duży obszar aktywności handlowej danego pośrednika, tylko wówczas bowiem można było zapewnić sobie dobre zaopatrzenie oraz odpowiedni zysk. Przedmioty podlegające wymianie były szeroko rozpowszechnione na terenie, na którym działał dany kupiec, a ich asortyment w dużej mierze zależał od dostępnych środków transportu. Poza terenem zainteresowania konkretnego pośrednika występowanie towarów z jego asortymentu gwałtownie spadało.

Zewnętrzny handel niezależny w strefie śródziemnomorskiej przebiegał głównie drogą morską, na co wskazuje fakt, iż przedmioty podlegające tej wymianie znajdowane były przede wszystkim w obrębie pasa nadbrzeżnego i były w zasadzie ujednolicone (Vermeule 1964:255). Wizualizację tego modelu przedstawia Ryc. 7, a.

Model wymiany znany w literaturze przedmiotu jako *freelance commercial trade* został zastosowany na przykład do scharakteryzowania dyspersji ceramiki minojskiej oraz mykeńskiej poza strefę egejską, w okresie do PH III.

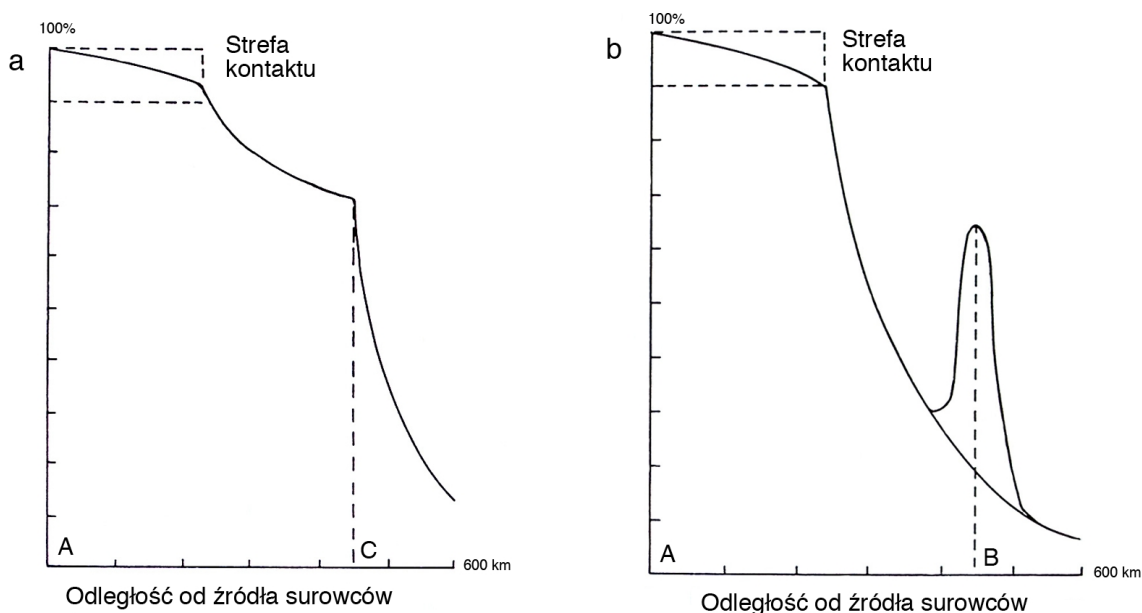
Czwarty z zaproponowanych przez C. Renfrew (1972:470-471) modeli zwany jest kierunkową wymianą handlową (*directional commercial trade*). Opisuje on sytuację, gdy towary użytkowe transportowane były w sposób uprzywilejowany, do konkretnego miejsca przeznaczenia. Miejscowości pośrednie leżące wzdłuż szlaku komunikacyjnego, które w ramach tej wymiany nie były preferowane, zaopatrzone były znacznie słabiej. Przykładem takiej organizacji handlowej była kolonia Kültepe-Kanesz, znajdująca się na terenie centralnej Anatolii, skąd metal oraz inne towary transportowane były bezpośrednio do Mezopotamii

(Burney 2004:161-165).

W wymianie ukierunkowanej do przedmiotów, które przede wszystkim podlegały dystrybucji należy zaliczyć surowce i/lub dobra użyteczne. Dystrybucja w tym przypadku nie była symetryczna, ponieważ preferowane ośrodki znacznie oddalone od źródeł pochodzenia konkretnych przedmiotów lub surowców były bardzo dobrze w nie zaopatrzone. Podczas gdy inne osady, położone nierzadko bliżej miejsca powstania poszczególnych towarów lub złóż naturalnych, cechowały się znacznie uboższym ich występowaniem w źródłach archeologicznych danego terenu. Należy ponadto podkreślić, iż ów handel odbywał się regularnie, a kupcy byli nadzorowani przez „eksporterów” lub „importerów”.

Zewnętrzny handel niezależny z trzeciego modelu wyróżnionego przez C. Renfrew, mógł przekształcić się w kierunkową wymianę handlową wówczas, gdy w trakcie podróży kupieckich dany pośrednik zaczął odwiedzać notorycznie to samo miejsce leżące na szlaku, wzdłuż którego się poruszał.

Koncepcję *directional commercial trade* zastosowano przykładowo do scharakteryzowania występowania ceramiki egejskiej datowanej na okres PH III A i B na terenie Scoglio del Tonno, Atchana i Ras Shamra oraz zaopatrywania Krety w brązowe ingoty (*oxhide ingot*) z Cypru. Wizualizację tego modelu w formie wykresu przedstawia Ryc. 7, b.

Ryc. 7. Wykresy przedstawiające rodzaj wymiany: niezależnej-*freelance exchange* (a) i wymiany ukierunkowanej (b). Za: C. Renfrew 1972:469-470.

II. 3. 4. 2. Koncepcje syntetyzujące C. Renfrew

Bazując na istniejących już danych oraz na informacjach pozyskanych w trakcie dalszych badań nad modelami organizacji handlu i wymiany, zarówno w naukach antropologicznych jak i w archeologii, C. Renfrew (Renfrew 1984:119-121; Renfrew, Bahn

2004:368) zaproponował zestawienie podstawowych jego rodzajów z dodatkowymi, wyróżnionymi przez niego wariantami (Ryc. 8). Warto nadmienić, iż funkcjonowały one zarówno w świecie śródziemnomorskim (w tym również egejskim) oraz częściowo wśród społeczności Europy kontynentalnej.

Pierwszy z dziesięciu wzmiankowanych modeli opisywał bezpośredni dostęp do źródeł surowca/surowców (*direct access*), w którym *B* (odbiorca surowca lub towaru) miał możliwość zaopatrywania się w surowiec z miejsca *a*, bez konieczności pośrednictwa z osobą *A*, zamieszkującą dany teren. Jeśli istniały granice terytorialne i/lub kulturowe w ramach konkretnego obszaru, to mogły być przekraczane bez przeszkód. Dodatkowo należy zaznaczyć, iż w tym modelu nie zachodziły transakcje wymiany.

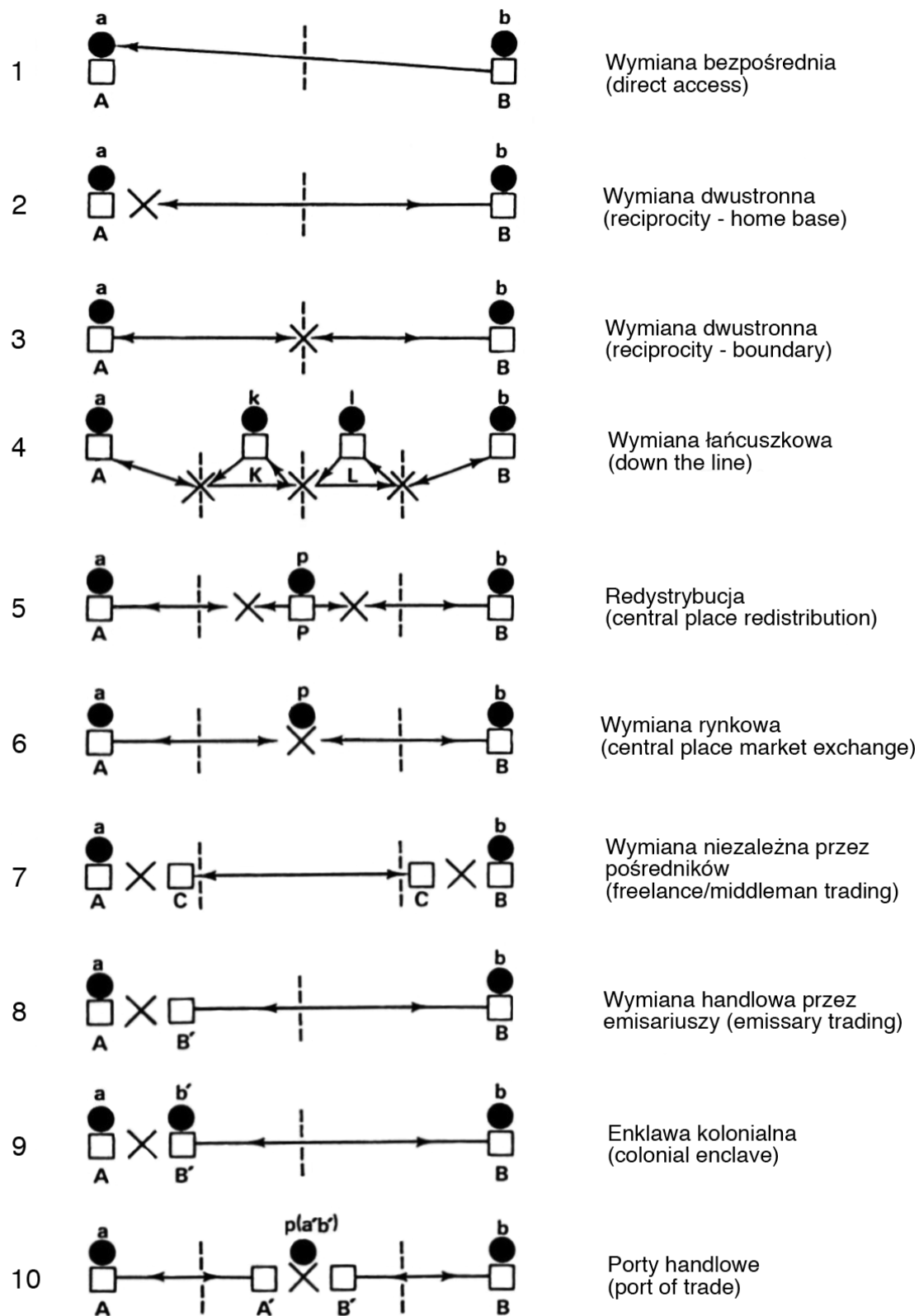
Drugi i trzeci model to warianty wymiany dwustronnej, jednak w pierwszym przypadku (*reciprocity home base*) osoba *B* (odbiorca surowca lub towaru) pojawiała się w miejscu (*a*) zamieszkania *A* (osoby kontrolującej źródła surowca lub produkującej dany towar) i wymieniała produkty i/lub surowce ze swojego obszaru (*b*) na te z miejsca *a*. W drugim przypadku (*reciprocity boundary*) osoby *A* i *B* spotykały się na granicy swoich terytoriów (którą na rycinie oznaczono linią przerywaną), by dokonać wymiany posiadanych przez siebie przedmiotów i/lub surowców.

Model czwarty, zwany w literaturze przedmiotu *down the line*, polegał na nieograniczonej powtarzalności procesów zachodzących w ramach wymiany dwustronnej (*reciprocity home base* i *boundary*), gdzie towary lub/i surowce wymieniane były sukcesywnie w osadach (*k*, *l*) leżących na szlaku komunikacyjnym (por. II. 3. 4. 1.).

W kolejnym, piątym modelu zestawienia C. Renfrew wymiana o charakterze redystrybucyjnym (*central place redistribution*) odbywała się w miejscu centralnym (*p*). Wówczas osoba *A* (*B*) przekazywała swoje dobra osobie *P* (osoba centralna, władca lub zwierzchnik danego terytorium) oraz otrzymywała od niej towary osoby *B* (*A*).

Szósty model, zwany wymianą „rynkową” miał miejsce wtedy, gdy osoba *A* (kontrolująca źródła surowca lub produkująca dane przedmioty) przynosiła swoje towary i/lub surowce do centralnego miejsca (*p* – targowisko), w którym wymieniała je bezpośrednio z osobą *B* na dobra przez nią oferowane (z miejsca *b*). W tym przypadku osoba centralna/władca (*P*) nie brała aktywnego udziału w wymianie.

Kolejny, siódmy model opisywał handel niezależny (*freelance trading* lub *freelance commercial trade*), odbywający się przez pośredników (*middelman*), którzy wymieniali towary i surowce zarówno z osobą *A* (w miejscu jej zamieszkania czyli *a*), jak i z osobą *B* (także na jej terytorium, w miejscu *b*). W ramach tej koncepcji istotną kwestią był fakt, iż owi pośrednicy (*C*) byli niezależni i nie kontrolowani przez żadną ze stron, ani *A* ani *B* (por. II. 3. 4. 1.).

Ryc. 8. Rodzaje handlu i ich przestrzenne implikacje. Oznaczenia: koła a i b określają źródło pochodzenia surowców lub przedmiotów oraz miejsca ich przeznaczenia, kwadraty A i B oznaczają osobę nadzorującą źródło surowców lub miejsca produkcji przedmiotów kultury materialnej oraz odbiorcę (osoby biorące udział w transakcji), A' i B' oznaczają emisariuszy, zaś a' „enklawę kolonialną”, koła p oznaczają miejsce centralne, $p(a'b')$ zaś *port of trade*, kwadrat P to osoba „centralna”, C zaś to pośrednik, x to miejsce w którym odbywają się transakcje, linią przerywaną oznaczono zaś granice terytorialne. Za: C. Renfrew 1975:42; 1984:120.

Ósmy z modeli charakteryzował wymianę handlową sprawowaną przez emisariuszy. Koncepcja ta w literaturze przedmiotu nosi nazwę *emissary trading* i miała miejsce wówczas, gdy osoba *B* wysyłała swojego emisariusza (*B'*) do miejsca *a*, w którym następnie wymieniane były towary z osobą tam zamieszkującą (*A*). W tym przypadku emisariusz (*A'* lub *B'*) był przedstawicielem osoby/władcy (odpowiednio: *A* i *B*), która wysyłała go z misją wymiany handlowej. Należy ponadto podkreślić, iż w tej koncepcji emisariusz posiadał zwierzchnika i podlegał jego bezpośredniej kontroli.

Kolejny, dziewiąty model polegał na tworzeniu tzw. „enklaw kolonialnych” (*colonial enclave*). Miało to miejsce wówczas, gdy osoba *B* wysyłała swojego emisariusza (*B'*), aby ten w pobliżu miejsca *a* założył „enklawę kolonialną” (*b'*), w celu wymienienia towarów z osobą *A*.

Zarówno model ósmy i dziewiąty można uznać za warianty wymiany ukierunkowanej (por. II. 3. 4. 1.).

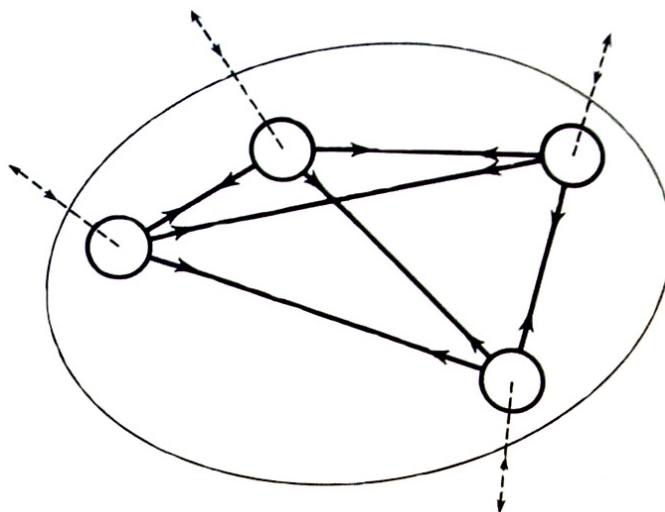
Ostatni, dziesiąty z zaproponowanych modeli, dotyczył tzw. *port of trade*. Ten rodzaj wymiany występował wtedy, kiedy zarówno osoba *A* jak i *B* wysyłała swoich emisariuszy (*A'* i *B'*) do miejsca centralnego, zwanego w tym kontekście *port of trade* (*p(a'b')*). Istotną kwestią był fakt, iż miejsce to charakteryzowało się niezależnością i nie podlegało jurysdykcji ani kontroli żadnej ze stron wysyłających tam swoich przedstawicieli (por. Rozdz. II. 3. 1. 2.).

II. 3. 4. 3. Koncepcja *peer-polity interaction*

W kontekście rozważań nad powstaniem wczesnych organizmów państwowych w Egei rozwinięto ideę *peer-polity interaction* (Renfrew 1986:1; Renfrew, Cherry 1986; Ryc. 9). Dotyczy ona wzajemnych relacji i wymiany różnego typu (na przykład imitacji, naśladownictwa, współzawodnictwa, działań wojennych, wymiany dóbr i informacji oraz wielu innych) zachodzących pomiędzy równorzędnymi (porównywalnymi) i autonomicznymi systemami/jednostkami społeczno-politycznymi/kulturowymi, które sąsiadowały ze sobą w ramach tego samego regionu geograficznego (Renfrew 1986:1). W uzasadnionych przypadkach pod uwagę brane były również społeczności (systemy społeczno-polityczne) znacznie od siebie oddalone (por. Ryc. 5), co jest szczególnie interesujące z perspektywy prezentowanej pracy.

Koncepcja *peer-polity interaction* jest rozwiązaniem pośrednim pomiędzy dyfuzjonizmem, w którym wszystkie zmiany w organizacji i strukturze danej grupy ludzkiej wyjaśniano wpływem czynników zewnętrznych, a innymi modelami, na przykład teorią systemu światowego, gdzie stosowano szeroką perspektywę badawczą oraz szczególnie podkreślano procesy ekonomiczne i społeczne zachodzące na obszarze danego terytorium czy państwa (państwa-miasta) (Renfrew 1986:6; Renfrew, Cherry 1986 – red.).

Podstawy badawcze koncepcji *peer-polity interaction* charakteryzują się tym, iż nie podkreślają dominacji oraz podrzędności relacji pomiędzy poszczególnymi społeczeństwami i z założenia nie opisują jednostek społeczno-ekonomicznych w izolacji (tzw. *Die isolierte Stadt*) (Renfrew 1986:1). Zasadniczo model *peer-polity interaction* odnosi się do społeczności o złożonej strukturze, jak rozwinięte wodzostwa i wczesne państwa, ale możliwe jest również zastosowanie tej koncepcji do opisanie mniej złożonych systemów np. plemion. Należy w tym miejscu podkreślić, że użyty w nazwie tego modelu termin *polity*, który dosłownie oznacza „ustrój państwowy” lub „państwo”, nie ma na celu określenia stopnia złożoności oraz zorganizowania danej grupy społecznej, ale podkreśla jedynie fakt, iż wzmiankowane jednostki są względem siebie autonomiczne (Renfrew 1986:2). C. Renfrew (1986:4) podkreśla jeszcze jedną istotną cechę grup typu *polities*, otóż „prawie wszystkie wykazują zachowania terytorialne (*territorial behaviour*), nawet jeśli nie zostały formalnie zdefiniowane w sensie terytorialnym”.

Ryc. 9. *Peer-polity interaction*. Za: C. Renfrew 1986:7.

Efektem interakcji pomiędzy poszczególnymi jednostkami społeczno-politycznymi była transformacja kulturowa, która nie miała ani charakteru wyłącznie endogennego ani egzogenego. „Działa się” bowiem w kontaktach między danymi społecznościami i w większości przypadków zachodziła na poziomie regionalnym, często niestety ignorowanym w badaniach nad problematyką formowania się systemów państwowych (Renfrew 1986:6). Zdaniem C. Renfrew (1986:8-10) owe interakcje pomiędzy analizowanymi *peer polities* można zarejestrować w przejawach rywalizacji (np. działania wojenne), tzw. „ambitnej rywalizacji” (związanej z zachowaniami indywidualnymi, np. wymianą darów w celu osiągnięcia prestiżu i statusu), transmisji innowacji i elementów symbolicznych (np. przyswajanie pisma, organizacji społecznej czy systemu administracyjnego) oraz we wzroście wymiany dóbr.

W związku z faktem, iż wiele zmian organizacyjnych jakie miały miejsce w danej grupie społecznej można wyjaśnić bazując na zasadach koncepcji *peer-polity interaction*, wykorzystano ją również do opisu wzajemnych relacji (szeroko rozumianej wymiany międzykulturowej) funkcjonujących pomiędzy jednostkami społeczno-politycznymi basenu Morza Śródziemnego.

II. 3. 4. 4. Warianty tez Colina Renfrew

Korzystając z dorobku badawczego C. Renfrew (1969b, 1972, 1977) oraz z wyróżnionych przez niego modeli badacze epoki brązu w strefie egejskiej oraz we wschodnim Śródziemnomorzu zaproponowali cztery mechanizmy/modele wymiany handlowej, które ich zdaniem charakteryzowały ten obszar kulturowy (Knapp 1993:332; Knapp, Cherry 1994:128). Wyróżniono więc koncepcje wymiany scentralizowanej, zdecentralizowanej, niezależnej i dwustronnej.

Pierwszy z nich cechował się scentralizowaną, polityczną kontrolą regionalną lub interregionalną i występował na przykład w społecznościach minojskiej oraz kananejskiej (Knapp 1993:332; Knapp, Cherry 1994:128). W świecie egejskim koncepcja ta charakteryzowała się istnieniem talassokracji (w pierwszej kolejności minojskiej, następnie mykeńskiej), która przejawiała się zakładaniem kolonii i enklaw kupieckich, podbojami oraz funkcjonowaniem specyficznych relacji społeczno-ekonomicznych ściśle powiązanych z wymianą towarową (Knapp 1993:333; Knapp, Cherry 1994:128). Termin talassokracja z języka greckiego oznacza panowanie na morzu (θαλασσα – morze; κρατία – władza).

Imperium minojskie, czyli pierwsza wielka struktura talassokracyjna obejmowała Krete, Wyspy Cykladzkie i Dodekanez oraz obszary położone wzdłuż zachodnich wybrzeży Anatolii (Wiener 1990:145-154). Knossos zaś pełniło rolę centralnego miejsca kontrolującego najważniejsze szlaki handlowe, nie tylko w Egei, ale również w basenie Morza Śródziemnego. Świadczą o tym liczne znaleziska naczyń ceramicznych oraz przykłady fresków o charakterze minojskim (sceny skoków przez byki oraz postacie kobiet w strojach minojskich) znane z tych obszarów. Przedstawienia kreteńskie pochodzą przykładowo z Tell el-Dab'a w Egipcie z XVII (Knapp 1995:1439; Aslanidou 2005) i z początków XVIII wieku p.n.e. (Bietak 1992, 1994, 1996:67-79) oraz z Syro-Palestyny: z Tel Kabri, gdzie odkryto otynkowane ściany i podłogi z dekoracjami w stylu minojskim, datowane na tamtejszy okres środkowego brązu II (Niemeier 1991, Collon 1994, Negbi 1994) i z Tel Nami, z warstwy wydатовanej na średni brąz II A, skąd pochodzą przedstawienia najprawdopodobniej egejskiej laguny (Artzy, Marcus 1991:13; Kislev et al. 1993). Zdaniem odkrywców są to najwcześniejsze wyznaczniki kontaktów pomiędzy Egeą i południowym Lewantem.

Wraz z upadkiem struktur minojskich wzrosła potęga społeczności mykeńskiej, a

„panowanie na morzu” zostało przejęte przez ludność zamieszkującą ląd Grecki. O tej zmianie wnioskujemy na podstawie zaniku ceramiki minojskiej na rzecz naczyń mykeńskich, które w znacznych ilościach pojawiły się w Lewancie, Egipcie, na Cyprze oraz w Ugaryt, skąd znane są ponadto tzw. groby o sklepieniu beczkowatym wybudowane w typie mykeńskim (Schaeffer 1933:117-118, 1939:77-97; Evans 1935:776; Śliwa 2005:294; Yon 2005). Mykeńskie naczynia ceramiczne znaleziono także na terenie Italii, Sycylii, Sardynii oraz na Lipari, co wskazuje na znaczną intensywność wymiany handlowej, sprawowanej przez ludność helladzką w strefie egejskiej oraz na obszarze centralnego i wschodniego Śródziemnomorza (Knapp, Cherry 1994:129; Cline 1994). Dodatkowo o istotnym znaczeniu mykeńskiej floty morskiej miało świadczyć użycie w tekstach egipskich z Tell el-Amarny greckiego terminu *naus* na określenie okrętu (Wolski 2000:119).

Należy w tym miejscu podkreślić fakt istnienia alternatywnych wyników analiz nad problematyką talassokracji. Pomimo licznych, przekonywujących dowodów potwierdzających jej funkcjonowanie w basenie Morza Śródziemnego, wielu badaczy podważa ten pogląd (por. Knapp 1993). Talassokracja zakłada bowiem dominującą rolę jednej nacji, jednak w przypadku wymiany handlowej istotną funkcję pełnili również żeglarze/kupcy cypryjscy (Hankey 1981:45), syryjscy, kananejscy i fenicy (Gordon 1965; Sasson 1966:128-131; Merrillees 1973:182, Bass 1973:36-37) oraz egipcjcy (Furumark 1950:247). W tym kontekście teoretyczne zasady jej funkcjonowania zostały więc podważone. W związku z powyższym kwestia talassokracji jest nadal otwarta.

Drugi wyróżniony model opisuje strukturę zdecentralizowaną, w której system podlegał lokalnej kontroli pojedynczych ustrojów politycznych, jak państwa lub państwamiasta. Poszczególne miejscowości wchodzące w jego skład powiązane były między sobą dzięki pośrednikom lub emisariuszom. Model zdecentralizowany występował na przykład w Ugaryt, Byblos, Troi, Enkomi i Kammos, czyli na stanowiskach zlokalizowanych wzdłuż najczęściej używanych morskich szlaków handlowych, datowanych zasadniczo na środkowy i późny okres epoki brązu (Knapp 1993:332; Knapp, Cherry 1994:135). Te strategicznie położone osady (głównie na przybrzeżnym obszarze wschodniego Śródziemnomorza) funkcjonowały na zasadzie emporiów lub tzw. *gateway communities* (Knapp, Cherry 1994:135). Model zdecentralizowany odpowiada ukierunkowanej wymianie handlowej (*commercial directional exchange*) zaproponowanej przez C. Renfrew (1972:470-471).

Trzeci mechanizm opisuje wymianę niezależną (*freelance exchange*) i w literaturze przedmiotu traktowany jest jako mechanizm alternatywny wobec talassokracji. Odgrywał on niezwykle ważną rolę we wschodniośródziemnomorskim handlu morskim w całym okresie trwania epoki brązu (Merrillees 1968:195-197, 1974:7-8). Wymiana niezależna polegała na dalekosiężnych kontaktach międzykulturowych, w których często uczestniczyli

wyspecjalizowani i niezależni pośrednicy/kupcy, wymieniający głównie gotowe przedmioty lub surowce. W ramach *freelance exchange* kupcy operowali również dobrami prestiżowymi (Knapp, Cherry 1994:142). Handel niezależny motywowany był przede wszystkim chęcią zysku i dlatego pośrednik (który mógł być jednocześnie producentem danego towaru) nie miał żadnych zobowiązań, aby zawierać transakcje regularnie z tymi samymi odbiorcami. Taka sytuacja z kolei często wymuszała powstawanie lokalnych naśladownictw i imitacji danych przedmiotów, w celu zapewnienia przerwy w dopływie pożądanego towaru (Kemp, Merrillees 1980:277).

Czwarty i zarazem ostatni z wyróżnionych modeli opisuje dwustronną wymianę darów, zwaną również ceremonialnym prawem zwyczajowym (*gift exchange, ceremonial*) (Knapp, Cherry 1994). Koncepcja ta dokładnie omówiona została w części poświęconej K. Polaniemu (por. Rozdz. II. 3. 1. 1.).

II. 3. 5. Analizy kartograficzne dyspersji

Całkiem inny status metodologiczny mają zapożyczenia z dziedziny nauk geograficznych, które są coraz bardziej docenianym przez archeologów narzędziem w badaniach nad rozprzestrzenianiem się surowców oraz przedmiotów kultury materialnej. Takie modele jak analizy kartograficzne dyspersji mogą wspomóc badania nad zależnościami pomiędzy danym stanowiskiem (a konkretnie artefaktami, jakie na jego obszarze znaleziono) a miejscem pochodzenia zabytków lub występowania danego surowca (Stjernquist 1966:19-42). Zależność pomiędzy nimi oblicza się na zasadzie względnego lub bezwzględnego stosunku masy konkretnego surowca na danym stanowisku (Earle, Ericson 1977:6). W przypadku masy absolutnej wyrażane jest to za pomocą wzoru:

$$I_{ij} = W_{ij}/N_i$$

gdzie I_{ij} określa stopień zależności pomiędzy stanowiskiem, a źródłem pochodzenia surowca, W_{ij} zaś ciężar surowca z miejsca pochodzenia j , występującego na stanowisku i ; N_i natomiast jest szacunkową liczbą mieszkańców na stanowisku i .

Analizując kwestię zależności relatywnej należy pamiętać, iż występują dwa warianty opisujące to zagadnienie. Pierwszy, pod postacią wzoru:

$$I_{ij} = P_{ij}$$

gdzie P_{ij} określa wartość procentową masy albo liczby artefaktów wykonanych z danego surowca z miejsca j , w stosunku do ogólnej liczby wszystkich surowców występujących na stanowisku i . Oraz drugi:

$$I_{ij} = R_{ij}$$

gdzie R_{ij} określa stosunek wyrażony podobnie jak wyżej w masie lub w ilości zabytków wykonanych z danego surowca z miejsca j , występujących na stanowisku i , do ogólnej liczby

innej klasy znalezisk z tego stanowiska, na przykład ceramiki (Earle, Ericson 1977:6). Uzyskane wyniki, to znaczy dane pozyskane z obliczeń dystansu do wzajemnych interakcji zachodzących pomiędzy miejscem i , a miejscem j , przedstawiane są na osi układu współrzędnych (x i y).

W tak scharakteryzowanej procedurze badawczej pojawia się problem kosztów transportu surowców lub innych przedmiotów. Jest on często szacowany na podstawie obliczania dystansu w linii prostej od miejsca pochodzenia lub produkcji do stanowiska, na którym konkretne artefakty lub surowce zostały znalezione.

Kolejną istotną kwestią są analizy wysiłku włożonego w przemierzanie danego szlaku handlowego oraz ewentualnego wkładu poszczególnych społeczeństw, które pośredniczą w odbywającej się wówczas wymianie. W toku tych rozważań, do literatury przedmiotu wprowadzono tzw. „prawo jednostajnej redukcji”, które określa stosunek występowania surowców (lub zabytków) na danym stanowisku, do drogi jaką musiały przebyć i włożonej w jej pokonanie pracy. Analizując złoża występowania jakiegoś surowca widać, iż w jego okolicy znajduje się dużo fragmentów tego materiału, im zaś dalej od źródła tego surowca, tym mniej jego przykładów. Częstotliwość występowania fragmentów danego surowca (lub artefaktów) spada proporcjonalnie do przemierzanej odległości (Renfrew 1977:72). Kolejnym wprowadzonym terminem było więc pojęcie „dystansu rzeczywistego/efektywnego” (*effective distance*), postrzegane jako ilość energii potrzebnej do przetransportowania przedmiotów z jednego miejsca do drugiego (Renfrew 1972:72-73). W bardzo dużym stopniu zależy on od środków transportu. Dystans ten nie musi być tożsamy z faktyczną odległością pomiędzy stanowiskami, ponieważ tereny trudno dostępne, jak góry czy pustynie, zwiększają tzw. „dystans rzeczywisty”. Z drugiej natomiast strony posiadanie odpowiednich środków transportu może pewne przeszkody, jak na przykład rzeki lub morza, zniwelować.

Wyniki badań nad częstotliwością występowania danych surowców lub przedmiotów na konkretnym obszarze przedstawiane są w formie wykresów na osi I , X , gdzie X określa dystans punktu (stanowiska) od miejsca występowania surowca. Wartość I dotyczy natomiast pomiarów ilościowych lub jakościowych, opisuje liczbę poszczególnych fragmentów na określonej jednostce terytorialnej lub wyraża współczynnik ich występowania w stosunku do innego materiału (Renfrew 1977:74).

Analizując rozprzestrzenianie się surowców i towarów, ich ilość na danym stanowisku oraz odległość osady od źródeł ich występowania lub produkcji, należy mieć także na uwadze rodzaj stanowiska z jakim mamy do czynienia. Duże skupiska ludności oraz osady centralne przyciągają bowiem więcej różnych rodzajów dóbr oraz większe ich ilości. Stratyfikacji osad towarzyszy więc hierarchia zachowań w kwestii działalności ekonomicznej

(Renfrew 1977:85). Kupcy przywożą swoje produkty oraz surowce w pierwszej kolejności do głównych osad pełniących funkcję centrum, stamtąd dopiero kierują się dalej ku mniejszym skupiskom ludzkim.

Inną metodą wizualizacji dyspersji surowców i artefaktów jest synagraficzna analiza map, polegająca na przedstawieniu systemu/systemów wymiany w postaci dwuwymiarowej mapy konturowej. Na każdym obszarze terytorialnym rozmieszczenie stanowisk dostarcza określonego wachlarza danych, które pozwalają na obliczenie interakcji zachodzących pomiędzy stanowiskiem i złożem konkretnego surowca, poprzez analizę masy surowca z konkretnej osady (Earle, Ericson 1977:7). Dane te są następnie przetwarzane przez specjalny system zwany SYMAP, który przedstawia wyniki w postaci map konturowych, pokazujących zamiany ilościowe w materiale archeologicznym w trakcie badanego okresu. Analizy te są prostą i wydajną metodą konstruowania przybliżonych map wymiany przestrzennej, opartych w całości na znanych i opublikowanych już danych.

Kolejną metodą służącą do badania wzorów wzajemnych oddziaływań jest opisowa analiza sieci handlowych stosowana głównie przez geografów i socjologów (Earle, Ericson 1977:8). Została ona przejęta przez archeologów i w „archeologicznej wersji” tego modelu osady są węzłami w ramach sieci wymiany, a powiązania handlowe są postrzegane, jako zachodzące pomiędzy nimi interakcje. Analizom podlegają wszelkiego rodzaju związki funkcjonujące na stanowisku. Badane są nie tylko powiązania danej osady z miejscem pochodzenia wykorzystywanego na stanowisku surowca, ale również interakcje zachodzące pomiędzy innymi osadami (w których żaden surowiec nie występuje). W tym przypadku możliwe jest „policzenie” zachodzących interakcji, a tym samym przeanalizowanie systemu/systemów wymiany na różnych jego poziomach, jak na przykład symetria, centralizacja lub decentralizacja. Większość badań archeologicznych podejmujących problematykę organizacji handlu i wymiany koncentruje się na analizie powiązań zachodzących pomiędzy stanowiskami, zarówno na poziomie lokalnym, jak i interregionalnym, mówimy wówczas o analizach węzłowych.

II. 3. 6. Kontekstualizm (archeologia postprocesulana)

Archeologia postprocesulana jest elementem szerszego zjawiska cywilizacyjnego jakim jest postmodernizm i podobnie jak on charakteryzuje się relatywizmem i opiera się w zasadzie na krytyce naukowych metod procesualnych.

„Klasyczni” postprocesualiści twierdzą, że archeologia nie jest nauką eksperymentalną w związku z czym wypracowane w jej ramach teorie dotyczące np. zmiany kulturowej nie mogą być niezależnie i doświadczalnie zweryfikowane. Co więcej ponieważ archeolodzy nie są zupełnie obiektywni, każdy ich osąd jest w jakimś stopniu subiektywny

(Trigger 1989:379). To subiektywizm sprawia, że badacze zadają takie, a nie inne pytania, które z kolei wiodą ich do określonych konkluzji. Skrajnym podejściem w nurcie archeologii postprocesualnej jest twierdzenie, że nigdy nie da się dokładnie zrekonstruować przeszłości więc nie warto nawet próbować (Trigger 1989:380). Mając powyższe na uwadze wydaje się, iż skomplikowane i problematyczne relacje pomiędzy współczesną interpretacją, a pozostałościami archeologicznymi osadzonymi w przeszłości pozostają nierozwiązane (por. Gadamer 1975). Próba rozstrzygnięcia tej kwestii było wprowadzenie pluralizmu w ramach którego twierdzono, że „każda interpretacja przeszłości jest wielokrotna i stale otwarta na zmiany oraz podlega nowej ocenie” (Shanks, Tilley 1987:109). Ponieważ ślady archeologiczne są pozostałościami skomplikowanych procesów społecznych, w które zaangażowanych było często wiele osób, dlatego dopuszczalne jest istnienie więcej niż jednej interpretacji.

Jednym z modeli zastosowanym w nurcie archeologii postprocesualnej był kontekstualizm I. Hoddera, który tworzył jednak w ramach postmodernizmu odłam bardziej zachowawczy. Wzmiankowany badacz postulował w swoich rozważaniach związek archeologii z historią oraz potrzebę odwoływania się do ogólnych teorii lub archeologii teoretycznej, kładąc jednak większy nacisk na utrzymanie bliskich relacji pomiędzy teorią a danymi; uwypuklał ponadto procedury indukcyjne i dedukcyjne (Hodder 1995:6, 187). Dodatkowo wyraźnie podkreślał aktywną rolę kultury materialnej, która ma charakter obiektywny i jest „*znaczeniowo konstytuowana*” (Hodder 1995:18-19). Pogląd ten stoi w oczywistej sprzeczności z funkcjonującym w archeologii procesualnej pasywnym modelem kultury materialnej. Zdaniem I. Hoddera (1987:3) źródło archeologiczne jest wynikiem umyślnych działań i wyborów kulturowych podjętych przez jednostki działające „celowo” (Shanks, Tilley 1987:124), a znaczenie przedmiotów (ich symbolika) jest determinowane przez związki kulturowe, które są narzucone przez ich włączenie w strategię społeczną. Zgodnie z tą wizją jednostka jest nieodłącznym elementem teorii kultury materialnej oraz zmiany społecznej (Hodder 1995:16, 23-26), co więcej pomiędzy psychiką człowieka a kulturą materialną zachodzi związek przyczynowo-skutkowy (Hodder 1987). Źródło archeologiczne jest z kolei „tekstem” do odczytania, a na „czytanie przeszłości” składa się element obiektywny (czyli dane) oraz interpretacja, polegająca na dialogu między teraźniejszością a przeszłością (stąd postulowana konieczność odwołania się do badań aktualistycznych) (Hodder 1995:155).

Model kontekstualny zakłada, iż poprzez analizę znaczenia społecznego, ekonomicznego oraz kulturowego poszczególnych przedmiotów można dotrzeć do idei jakimi kierował się dany człowiek lub grupa społeczna w chwili ich deponowania. W przypadku danych (czyli kultury materialnej) I. Hodder (1995:153-155) odwołuje się do dwóch rodzajów

znaczeń, które w badaniach należy ujmować jednocześnie: funkcjonalnego (wówczas „nadajemy przedmiotowi znaczenie na podstawie obserwacji jego przejawów w kontekście innych elementów i procesów oraz w odniesieniu do struktur gospodarczych i społecznych” – Hodder 1995:153) oraz tekstualnego (wytwory zawierają pewne treści idei i symboli, które należy określić). Tu niezwykle istotna jest analiza kontekstu, chroni ona bowiem przed dowolnością nadawania znaczeń oraz sprawia, że „przedmiot przestaje być niemy” (Hodder 1995:20), a „wyrwany z kontekstu jest nieczytelny” (Hodder 1995:177). Zgodnie z zaproponowaną przez autora definicją „kontekst archeologiczny przedmiotu obejmuje wszystko to co tworzy stałość jego istotnego otoczenia” i jest bezpośrednim wytworem ludzkiej mentalności, co więcej uzależniony jest również od rodzaju stawianych pytań (Hodder 1995:174-175).

Kontynuatorem wizji I. Hoddera był D. Miller (1987, 1995), którego przede wszystkim interesowała kwestia relacji zachodzących pomiędzy ideologią reprezentowaną poprzez kulturę materialną, a problematyką kategoryzacji poszczególnych jej typów. Cytowany badacz szczególną rolę przypisywał naczyniom ceramicznym oraz analizom ich użycia (Miller 1987, 1995). Zwrócił się również w kierunku masowej konsumpcji oraz globalizacji.

Model kontekstualny zastosowany został na przykład w studiach nad rozprzestrzenianiem się ceramiki mykeńskiej w basenie Morza Śródziemnego (Wijngaarden 2002:29).

II. 3. 7. „Warriors on the move” – K. Kristiansen i T. Larsson

Problematykę związaną z kontaktami międzykulturowymi, szeroko rozumianą wymianą oraz przemieszczaniem się zarówno ludzi jak i zabytków, w drugim tysiącleciu p.n.e. podjęli również w swych badaniach K. Kristiansen i T. Larsson. Wypracowaną przez nich koncepcję można uznać za rodzaj modelu społecznego (Kristiansen 1998, Kristiansen, Larsson 2005, 2007), który opart został na etnologicznych badaniach M. Helms (1988, 1991, 1992). Cytowana badaczka wykazała w nich ponad wszelką wątpliwość, iż pojęcia takie jak: czas i przestrzeń (odległość) nie są neutralne, ale mają znaczenie ideologiczne, społeczne, ale również polityczne. Osoby uwikłane w dalekie podróże postrzegane są przez pozostałych członków społeczeństwa, jako posiadające wiedzę (o odległych miejscach, o podróżowaniu, żeglowaniu itp.) oraz umiejętności (artystyczne, metalurgiczne itp.), które pozwalają im pozyskać autorytet i wyższą pozycję społeczną.

Literatura etnograficzna pełna jest przykładów wskazujących na zależność pomiędzy pojawieniem się nowego przybysza, a wykształceniem się systemu wodzowskiego lub nowych elit oraz wprowadzeniem nowych technologii i obcych kulturowo przedmiotów, jak

również rozwojem handlu dalekosiężnego (Helms 1988; Kristiansen, Larsson 2007:26). Ponadto podróżowanie do odległych miejsc jest bardzo ważną częścią kultury i ideologii wodzowskiej, której głównym zadaniem jest kreowanie i podtrzymywanie prestiżu poprzez dostęp do luksusowych surowców, odległej wiedzy (technologicznej, medycznej, geograficznej i ezoterycznej) oraz mitów (Helms 1988, 1991, 1992).

K. Kristiansen (1998:388-389) oraz T. Larsson (Kristiansen, Larsson 2005:232-234, 2007:27) są zdania, iż powszechne przyswojenie nowych technologii obróbki metali, budowy statków oraz rozpowszechnienie się wzorców architektonicznych i nowych sposobów walki (pojawienie się w całej niemal Europie długich mieczy, łuku kompozytowego oraz rydwanów) w drugim tysiącleciu p.n.e., spowodowane było dalekosiężnymi podróżami wyspecjalizowanych rzemieślników oraz najemników wojskowych. Zmiana sposobów walki w późnej epoce brązu w Europie miała społeczno-ekonomiczno-ideologiczne skutki. Zaowocowała bowiem wykształceniem się nowej klasy wojowników, co widoczne jest przede wszystkim w wyposażeniu grobów (groby wojowników) oraz pojawieniem się nowych rytuałów (sympozjony, rytuały pogrzebowe) i pochówków w kurhanach (Kristiansen, Larsson 2007:28). Przy pomocy tej koncepcji cytowani autorzy wyjaśnili również pojawienie się pewnych północnych surowców i wyrobów, jak na przykład bursztynu, szpil i zapinek (smyczkowate i łukowate) w Grecji mykeńskiej oraz naczyń metalowych i fajansu proveniencji południowej, w kontekstach datowanych na epokę brązu u Europy środkowej.

Koncepcja „*warriors on the move*” opisywała więc wymianę i transmisję wzorców (również organizacji społecznej), technologii i innowacji, ale także rozpowszechnienie się poszczególnych zabytków charakterystycznych dla ludności kontynentu europejskiego w epoce brązu.

II. 4. Podsumowanie

Z zaprezentowanego powyżej przeglądu hipotez wyraźnie wynika, iż literatura dotycząca teorii kontaktów międzykulturowych, handlu i wymiany dóbr w pradziejach jest niezwykle bogata. Część z opisanych tu nurtów wytworzono na gruncie archeologii, inne natomiast zostały przez nią adoptowane z innych dziedzin nauki, zarówno humanistycznych jak i przyrodniczych. Niektóre z tych koncepcji przedstawiono w bezpośrednim związku z sytuacją kulturową w trakcie drugiego tysiąclecia p.n.e. w strefie egejskiej czy Europie środkowej.

W dalszej części pracy dokonana zostanie weryfikacja zakresu aplikacji zaprezentowanych koncepcji do przedmiotu szerszych badań. Niemniej jednak zanim będzie to możliwe należy jeszcze nakreślić inne, ważne zagadnienia, a zwłaszcza zarysować sytuację społeczną w Europie środkowej i Egei. Te kwestie będą tematem kolejnego rozdziału.

Rozdział III

Spółeczeństwa Europy środkowej i strefy egejskiej – zarys aspektu społecznego

„There is enough evidence to show that the Danubian lands and other parts of Europe were on the fringes of the ancient Old World civilizations and shared many of their achievements”
(J. Bouzek 1985a:22)

III. 1. Uwagi ogólne

W epoce brązu, która w chronologii absolutnej w Europie środkowej datowana jest od 2400/2300 do 800/700 p.n.e. (Harding 2000:1, 4), a w strefie egejskiej od 3600/3500 do 1050/1020 p.n.e. (Warren, Hankey 1989), nastąpiły znaczące zmiany w sposobie życia oraz organizacji ekonomicznej, politycznej i społecznej ludności zamieszkującej wzmiankowane obszary. W wielu przypadkach uzasadnione jest mówienie o wykształceniu się wówczas systemów quasi-politycznych, ściśle ze sobą powiązanych, również na wyższym poziomie organizacji społecznej (Harding 2000:1). Szczególnie widoczne było to w strefie egejskiej (Dickinson 1977, 1994; Shelmerdine 2008a – red.) oraz w Kotlinie Karpackiej (Bátora 1981; Bader 1998; Kadrow 2007).

Odzwierciedleniem transformacji w sferze społecznej oraz ideologicznej były zmiany czytelne w symbolice oraz w obrzędach rytualnych (Larsson 1986:15; Bradley 1990:31; Vandkilde 1996:275; Kristiansen, Larsson 2005). Ponadto istotnym elementem kształtujących się wówczas elit było okazywanie bogactwa oraz manifestowanie władzy i prestiżu. Wykorzystywały one do tego celu m.in. obrządek pogrzebowy oraz rytuały publicznego deponowania przedmiotów prestiżowych czy też uczty wspólnotowe (Vandkilde 1996:276), znane dobrze z badań etnologicznych. Takie zachowania były charakterystyczne zarówno dla społeczności środkowoeuropejskich jak i egejskich. W tym sensie elity tworzyły ramy kultury materialnej w epoce brązu.

W epoce brązu nastąpiła również intensyfikacja produkcji metalurgicznej, a przedmioty wykonane z metalu stały się bardziej rozpowszechnione (Matthäus 1980b; Muhly 1985; Krause 1998; Peroni 1998). Należy w tym miejscu bezwzględnie podkreślić, iż popularyzacja brązu cynowego była cechą charakterystyczną przede wszystkim dla społeczności środkowoeuropejskich.

W drugiej połowie trzeciego, a zwłaszcza w drugim tysiącleciu p.n.e. rozwinęły się także kontakty międzykulturowe oraz wymiana lokalna, interregionalna oraz dalekosiężna pomiędzy społeczeństwami Europy kontynentalnej, Śródziemnomorza a Azją Mniejszą (Montelius 1910; Harding 1984; Bouzek 1985a, b; Cline 1994; Hänsel 1995 – red., 2003; Maran 1997, 1998, 2007; Pydyn 1999; Zvelebil 2006). Konsekwencją takiej wymiany było nie tylko rozpowszechnienie się różnych towarów, ale również idei, umiejętności technologicznych oraz wszelkich innowacji. Znacznie przyspieszyło to tempo zmian tradycji regionalnych poszczególnych grup ludzkich, będących ze sobą w kontakcie (Kristiansen 1998:3).

Mając powyższe na uwadze można stwierdzić, iż unifikacja Europy środkowej oraz strefy egejskiej doby drugiego tysiąclecia p.n.e. miała charakter wieloaspektowy (społeczny, kulturowy, ideologiczny i technologiczny). Cechowała się przede wszystkim powszechnym użyciem stopu cyny i miedzi do produkcji różnych przedmiotów, jego wymianą oraz transmisją wiedzy technologicznej związanej z metalurgią brązu oraz z metalami szlachetnymi (Gillis et al. 2004:82). Nie bez znaczenia była także szeroko rozwinięta ideologia związana z metalurgią. Niemniej jednak należy też pamiętać o niezwykle istotnej roli lokalnego kontekstu, który wpłynął na ostateczny, regionalny kształt epoki brązu omawianego obszaru.

Problematyka badawcza zarysowana w tej części pracy ma na celu krótką charakterystykę społeczności strefy egejskiej oraz środkowoeuropejskiej, koncentrującą się przede wszystkim na ich organizacji wewnętrznej i stratyfikacji. W związku z faktem, iż na omawianym terenie funkcjonowały grup ludzkie zorganizowane pod względem społecznym w różny sposób, konieczne będzie omówienie pewnych dodatkowych kwestii, dotyczących głównie wewnętrznego ich zróżnicowania, podziału na jednostki struktur społeczno-politycznych oraz form władzy funkcjonującej, zdaniem badaczy, w epoce brązu.

III. 2. Kwestie społeczne w pradziejach

Jest rzeczą oczywistą, iż stosunki społeczne muszą być odtwarzane na podstawie analiz wszystkich dostępnych kategorii źródeł (Gediga 1963:7), czyli zarówno przedmiotów kultury materialnej, elementów osadnictwa i cmentarzysk, produkcji rzemieślniczej, handlu i wymiany, a w strefie śródziemnomorskiej również dokumentów pisanych. Na bazie pozyskanych informacji powstała dość obszerna literatura dotycząca organizacji struktur społeczno-politycznych oraz przyczyn i przebiegu procesów kształtowania się nierówności i hierarchizacji wewnątrzspołecznej poszczególnych grup ludzkich (Fried 1960; Gediga 1963; Shennan 1975, 1993a; Smith 1976; Dąbrowski 1979; Bintliff 1982, 1984; Hallager 1983; Mee, Cavangh 1984; Renfrew 1984; Larsson 1986; Kristiansen 1987, 1994, 1998; Lasak

1989; Sherratt 1990; Gilman 1991; Graziadio 1991; Dyczek 1994; Kadrow 1995, 2001; Lewartowski 1995; Voutsaki 1995b, 1998; Vianello 2005).

Pomimo bogatego wachlarza danych interpretowanie stosunków społecznych w pradziejach jest niezwykle trudne, a pełna ich rekonstrukcja zapewne niemożliwa. Niemniej jednak zagadnienia związane z organizacją wewnątrzspołeczną omawianych grup ludzkich można rozpatrywać na kilku płaszczyznach dotyczących przede wszystkim ich zróżnicowania, jednostek organizacji społeczno-politycznej, form władzy i charakteru więzi społecznych (Kadrow 2001:153). Istotnym elementem jest również komunikacja społeczna oraz wymiana, która oprócz ekonomicznych aspektów miała też znaczenie społeczno-kulturowe.

III. 2. 1. Charakter więzi społecznych

Główne więzi społeczne, które wydzielone zostały w etnologii i antropologii to: więzi pokrewieństwa, dotyczące grup krewniaczych oraz terytorialne, związane z grupą lokalną (Nowicka 1991:381). Bazowały one na podstawowych jednostkach organizacji społecznej jakimi są rodziny pierwiastkowe i rozgałęzione (Nowicka 1991:351). Przyjmuje się, że w ustabilizowanym systemie osadniczym zbiór zagród tworzył osadę, grupę lokalną zaś rodziny pozostające w stosunku sąsiedztwa i połączone więzią terytorialną (Kadrow 1995:105, 2001:155).

Grupy krewniacze to zbiorowości, w których podstawową zasadą jest pokrewieństwo i więzy krwi (wszystkie osoby wywodzą się rzeczywiście lub teoretycznie od jednego przodka). W jej skład wchodzi grupy pochodzeniowe oraz wszelkiego typu rodziny, czyli lineaze i rody wiążące członków wspólnym pochodzeniem (Penkala-Gawęcka 1987a:150, 1987b:153-155). Zgodnie z tą definicją nie zaliczają się do niej małżonkowie co sprawia, że nie są to jednostki wspólnie rezydujące w sposób trwały. Z kolei jedną z najistotniejszych cech grupy lokalnej jest to, iż rodziny wchodzące w jej skład stale zamieszkiwały razem (Bednarski 1987:63-66). Ponieważ charakteryzowały się niewielkimi rozmiarami, nie rozrastały się nadmiernie nie tracąc tym samym swojej tożsamości (Gellner 1991:24). Wiąż społeczna przejawiała się w tym przypadku we wzajemnym współdziałaniu, we wspólnych normach i wartościach oraz w kulturze materialnej.

Archeologicznie uchwytnym śladem omawianych struktur są mikroregiony osadnicze z długotrwałymi i stabilnymi osadami charakterystycznymi dla grup lokalnych, natomiast cmentarzyska są elementem stabilizującym regiony osadnicze mobilnych grup krewniaczych (Sherratt 1990:148-150; Kadrow 2001:157). W przypadku organizacji o ponadlokalnym charakterze jej archeologicznym odpowiednikiem jest region osadniczy z osadą centralną (często obronną), pełniącą rolę głównego ośrodka władzy politycznej,

produkcji rzemieślniczej (w tym przedmiotów prestiżowych) oraz wymiany dalekosiężnej (Kadrow 2001:162). Główne ośrodki centralne (nierzadko o charakterze protomiast) były otoczone mniejszymi i podległymi osadami satelitarnymi. W epoce brązu wspólnoty terytorialne stały się niezwykle istotne zarówno pod względem ekonomicznym, jak i społecznym, a z czasem również politycznym.

Nie ulega kwestii, iż relacje na linii więzi krewniacze – więzi terytorialne były bardzo skomplikowane. Wydaje się, iż grupy krewniacze (np. rody) cechowały się większą sprawnością organizacyjną w porównaniu z grupami lokalnymi, przykładowo lepiej konkurowały w dostępie do źródeł metalu i innych przedmiotów prestiżowych, co z kolei pozwalało na efektywniejszą kontrolę kanałów dystrybucji, zarówno surowców jak i gotowych wyrobów (Larsson 1986; Vandkilde 1996). Można o tym wnioskować na przykładzie bogatych pochówków elit mykeńskich (groby szybowe) i unietyckich (groby książęce). Niemniej jednak aby elity mogły efektywnie wykorzystywać więzy krwi do podtrzymania swojej nadrzędnej pozycji musiały istnieć sprawnie działające struktury terytorialne w ramach danej ludności, nad którą arystokracja sprawowała kontrolę. W strefie śródziemnomorskiej więziom krewniaczym towarzyszyły rozbudowane struktury państwowe i terytorialne, zaawansowane procesy urbanizacyjne, system prawny oraz pismo. Na północy zaś podstawową cechą było silne zróżnicowanie wewnątrzspołeczne podkreślane metalowymi przedmiotami prestiżu, które były w Europie kontynentalnej głównymi „*środkami regulacji życia społecznego*” (Kadrow 2001:231).

Trzecim rodzajem więzi społecznych wyróżnionych w efekcie analiz eposów Homera, opisujących bohaterów czasów mykeńskich, są zindywidualizowane więzi moralne (Hauser 1974:46-48, 52; Hammond 1977:97-108; Luce 1987; Griffin 1999:18). Zdaniem A. Hausera (1974:47) pojawiają się one w królestwach o organizacji przypominającej państwa feudalne. Jednak najważniejszą rolę odgrywały pomiędzy członkami wyższych warstw społecznych (Hammond 1977:103). Istnienie zindywidualizowanych więzi moralnych w Grecji mykeńskiej związane było z nieustającym stanem wojny panującym w państwach-miastach tego regionu. Pełnione role i zadania oraz mobilność, zarówno wojowników jak i panujących władców, z jednej strony sprzyjały indywidualizmowi zachowań i budowaniu więzów moralnych opartych o zasadę zależności na wzór stosunków feudalnych, z drugiej zaś zwracały się przeciwko solidarności krwi, rodu i więzom lokalnym (por. poezję okresu bohaterskiego Homera oraz Hauser 1974:46-47; Hammond 1977:97-108).

III. 2. 2. Wewnętrzne zróżnicowanie społeczne

Istotną cechą społeczności (cywilizacji) epoki brązu, zarówno strefy egejskiej jak i środkowoeuropejskiej, były bardzo zaawansowane procesy wewnętrznego zróżnicowania.

Zdaniem badaczy istnieje pewna zależność pomiędzy zamożnością, a stopniem skomplikowania struktur życia społecznego. Tam gdzie nie ma bogactwa ani żywiłowego różnicowania się wewnątrzspołecznego, nie występują też jednostki organizacji społeczno-politycznej (Warnier 1985:580; Kadrow 2001:154; por. niżej). O wewnętrznym zróżnicowaniu społecznym świadczy między innymi ogromne zapotrzebowanie na przedmioty prestiżowe, głównie metalowe, ale także bursztyn oraz hierarchizacja osadnictwa i bogato wyposażone pochówki. W strefie egejskiej zaś dodatkowo tabliczki z pismem linearnym B.

III. 2. 3. Jednostki organizacji społeczno-politycznej w epoce brązu

W literaturze przedmiotu funkcjonuje kilka różnych propozycji porządkujących sposoby organizacji wewnętrznej społeczności epoki brązu. Przykładowo podział zaproponowany przez E. Servica (1962) brał pod uwagę stopień integracji społeczno-ekonomicznej. Badacz ów oprócz systemu wodzowskiego i państwowego wyróżnił jeszcze grupę ludzką (*band*) oraz plemię. Podstawą koncepcji zaproponowanej przez M. Frieda (1960, 1967) była stratyfikacja społeczna, w ramach której wydzielił on społeczności egalitarne, rangowe i stratyfikowane. Z kolei według T. Earla i A. W. Johnsona (1987) o podziale decydował stopień wzrostu polityczno-ekonomicznego (czyli jak bardzo scentralizowana jest gospodarka). Cytowani badacze wyróżnili więc grupy rodowe (*family group*), acefaliczne społeczności lokalne oraz regionalne systemy państwowe (*regional polity*).

Zasadniczo za właściwe uznaje się twierdzenie, iż w Europie środkowej w omawianym przedziale czasowym (czyli w drugim tysiącleciu p.n.e.) mamy do czynienia z systemem wodzowskim, ewentualnie ze społecznościami rangowymi i stratyfikowanymi, natomiast w przypadku Egei z państwem archaicznym. Część badaczy jest jednak zdania, iż pod względem organizacyjnym kulturę mykeńską należy uznać raczej za wodzostwo (Wright 1995:66; Graziadio 1991; Ferguson 1991; Dabney, Wright 1990). Zdaniem autorki nie jest to właściwy pogląd, głównie ze względu na odbiegający od definicji wodzostwa system organizacji wewnętrznej społeczności helladzkiej oraz jej znacznie rozwinięte kontakty kulturowo-handlowe.

Dla dalszych rozważaniach nad tą problematyką niezbędne będzie przedstawienie najważniejszych cech i różnic poszczególnych jednostek organizacji społeczno-politycznej, od najprostszych grup zorganizowanych acefalicznie i egalitarnie, po o wiele bardziej skomplikowane systemy wodzowskie, rangowe, stratyfikowane oraz państwowe.

III. 2. 3. 1. Społeczności acefaliczne, egalitarne, plemiona i grupy ludzkie

Społeczności acefaliczne charakteryzują się znacznym rozproszeniem i niestabilnością ośrodków decyzyjnych (Kadrow 2001:159). Mogą być zorganizowane na bardzo niskim poziomie, wówczas składają się z niezależnych od siebie grup lokalnych. Na bardziej zaawansowanym stopniu organizacyjnym poszczególne grupy mogą być zintegrowane w ramach grupy krewniczej (Vorbrich 1987:13-14). Zasadniczo w tego rodzaju społeczeństwach istnieje bezpośredni kontakt jednostki z pozostałymi członkami danej grupy. Wielkość poszczególnych grup w ramach społeczności acefalicznych ulega ustawicznym zmianom, przede wszystkim ze względu na brak stałego ośrodka decyzyjnego i integrującego. Jedynym momentem, w którym ujawniają się granice terytorialne tych rozproszonych grup społecznych oraz powiązania interpersonalne są zagrożenia zewnętrzne (Vorbrich 1987:13-14).

Z kolei model egalitarny to taki, w którym wszyscy członkowie danej grupy są pod względem społecznym równi (Fried 1960, 1967). Zgodzić się jednak należy z poglądem, iż „*społeczeństwo o pełnej równości może być ideałem nigdy nie zrealizowanym*” (Wason 1994:1), co wynika z powszechnego dążenia ludzi do osiągnięcia prestiżu i przewagi nad innymi. Sfera ekonomiczna w społecznościach tego typu oparta była o gospodarstwa domowe i wymianę dwustronną, natomiast specjalizacja produkcji była bardzo ograniczona.

W podziale zaproponowanym przez E. Servica (1962) w tej jednostce organizacyjnej znalazły się grupy ludzkie (*band*) i plemiona. Pierwsza kategoria dotyczyła prostych, niedużych społeczności nierangowanych opartych na więzach pokrewieństwa i egzogamii. Grupom ludzkim wg E. Servica odpowiadają zasadniczo grupy rodowe wg T. Earla i A. W. Johnsona (1987). Plemiona jako jednostki terytorialne (*lineaże*) składały się zasadniczo z kilku grup ludzkich i cechowały się samowystarczalnością. Następowła w nich stopniowa specjalizacja w ramach sfery gospodarczej. Charakterystyczne jest również odwoływanie się do przodków oraz mechanizmy integracyjne, przejawiające się w funkcjonowaniu różnych bractw. Plemię odpowiada zasadniczo acefalicznym społecznościom lokalnym.

Wymienione powyżej jednostki organizacji społeczno-politycznej nie funkcjonowały w epoce brązu ani w strefie egejskiej ani wśród społeczności środkowoeuropejskich, to znaczy tych które w prezentowanej pracy będą omawiane (czyli unietyckich, mogliwskich i popielnicowych).

III. 2. 3. 2. Wodzostwa i społeczności rangowe

Definicja systemu wodzowskiego jest niestety nieprecyzyjna co sprawia, że tym terminem określa się zarówno niewielkie organizmy polityczne (zajmujące od kilkudziesięciu do kilkuset kilometrów kwadratowych), takiej jak na przykład grupy acefaliczne oraz

znacznie większe i bardziej skomplikowane społeczności o cechach państwowych (Kadrow 2001:159). Dodatkowo system ten jest niestabilny i bardzo podatny na zmiany, a wyróżnianie w literaturze przedmiotu wodzostw o strukturze prostej i złożonej (Earle 1978) dodatkowo komplikuje próbę definicji tego modelu organizacji społecznej.

System wodzowski charakteryzuje się zasadniczo funkcjonowaniem pewnego stopnia centralizacji oraz hierarchii społecznej (Earle 1987; Patterson, Gailey 1987). Zorganizowany był w ramach dziedzicznych rodów, gdzie władza skupiona była wokół wodza cieszącego się uprzywilejowaną pozycją w danej grupie ludzkiej (Service 1962). Był on osobą centralną, koordynującą wszelkie działania w sferze ekonomicznej, religijnej oraz społecznej (Wright 1995:66). Do jego głównych zadań należało zapewnienie i utrzymanie swojej dominującej pozycji, która w tym systemie była stale zagrożona. Większość działań podejmowanych przez wodza skoncentrowana była na redystrybucji dóbr, będących w jego posiadaniu, głównie w formie darów przeznaczonych dla bogów lub dla członków danej grupy społecznej oraz organizowanie rytualnych uczt i potlaczy (Veyne 1976; Finley 1982; Nowicka 1991:323, 331-334; Wright 1995:68; Vandkilde 1996:276). Takie zachowanie zapewniało mu prestiż, miało na celu konsolidację autorytetu oraz gwarantowało ciągłość władzy (Wright 1995:66).

Zindywidualizowana struktura wodzostwa kładła szczególny nacisk na wprowadzenie bardziej złożonych poziomów kontroli. Sukcesy władcy na tym polu mogły doprowadzić do przekształcenia się tego systemu w państwo archaiczne; porażka zaś do jego obalenia oraz do degradacji poziomu organizacyjnego danego społeczeństwa (Wright 1995:67). Proces ten można zaobserwować w świecie helladzkim, który w okresie grobów szybowych zorganizowany był na zasadzie wodzostwa, następnie przekształcił się w model odpowiadający definicji państwa archaicznego (z centrami pałacowymi). Władcy niektórych ośrodków centralnych (na przykład cytadel w Tirynsie, Mykenach, Orchomenos, Tebach, Atenach i Pylos) poprzez kontakty dalekosiężne z innymi społecznościami (głównie z Kretą), dzięki którym pozyskali przedmioty luksusowe, nowe technologie, symbolikę oraz rytuały, zapewnili sobie stabilną pozycję i autorytet umożliwiające owe zmiany (Wright 1995:72). Wydaje się więc, że w społeczeństwie mykeńskim pozycja króla – *wanaxa* – wykształciła się niemalże w naturalny sposób, w toku procesów konsolidacji autorytetu w sferze polityki, ekonomii oraz religii.

Wodzostwa, a ściślej proste wodzostwa odpowiadają zasadniczo społecznościom rangowym wyróżnionym przez M. Frieda (1960, 1967), gdzie występuje już sformalizowana hierarchia, mimo że struktura społeczna nadal opiera się na więzach pokrewieństwa. Wyróżniono następujące odmiany społeczności rangowych: z grupami wiekowymi, ze stowarzyszeniami tajemnymi oraz „z pierwotną akumulacją władzy” (por. Czebreszuk

2001:49-51).

W tym miejscu należy podkreślić, iż większość organizmów społeczno-kulturowych rozwijających się we wczesnej epoce brązu w Europie kontynentalnej, jest zaliczana przez badaczy do organizacji typu wodzowskiego.

III. 2. 3. 3. Państwa archaiczne i społeczności stratyfikowane

Kolejnym istotnym stadium rozwojowym społeczności pradziejowych jest tak zwane państwo archaiczne, w ramach którego wyróżniono typ zdecentralizowany, określany w literaturze przedmiotu również jako *militärische Demokratie* (demokracja militarna) lub *Germanic Mode of Production* (Engels 1891) oraz scentralizowany. Model scentralizowanego państwa archaicznego był charakterystyczny dla społeczeństw Bliskiego Wschodu, gdzie gospodarka świątynna była bardzo rozpowszechnioną formą organizacji społeczno-politycznej. W związku z powyższym w literaturze przedmiotu dla jego opisu stosowane są dwa terminy: *Asiatic State* oraz *temple economies* (Kristiansen 1998:46-49).

W pierwszym typie podstawowa działalność gospodarcza była zdecentralizowana, oparta na wspólnotach wioskowych lub indywidualnych, rozproszonych osadach. Władcy lub królowie zdecydowanie odseparowywali się od zwykłej ludności, zamieszkując w wydzielonych partiach osad centralnych (w tak zwanym górnym mieście – cytadeli), otaczając się elitami i wojownikami (Kadrow 2001:160; Fields 2004:19), którym dodatkowo musieli zapewnić utrzymanie. W organizacji społeczno-politycznej modelu zdecentralizowanym nie obowiązywał system pokrewieństwa, a uniezależnieni od niego władcy sprawowali nieograniczoną kontrolę na ludnością zajmującą się działalnością rolniczą, nakładając na nią liczne zobowiązania w postaci trybutów i podatków (Kristiansen 1998:46). Państwo archaiczne było dość rozległą terytorialnie jednostką, dlatego rządy na poszczególnych jego obszarach sprawowane były przez regionalnych i lokalnych władców wasalnych, podległych administracji centralnej.

Kolejną istotną cechą modelu zdecentralizowanego jest to, iż ważniejsze specjalizacje (jak metalurgia i jubilerstwo) oraz pracownie rzemieślnicze podlegały ośrodkom centralnym i władcy/królowi (Kristiansen 1998:46-47). Zasadniczo w tym modelu nie wydziela się miast jako jednostek urbanizacyjnych, okazuje się jednak, iż funkcjonują w nim „porty” i wspólnoty handlowe (*port of trade*) podległe centrom pałacowym i przez nie kontrolowane (Hodges 1982; Kristiansen 1991:19). Wymiana dalekosieżna, która odbywała się w tych miejscach, realizowała przede wszystkim potrzeby władcy, ale również pełniła istotną rolę w dalszym rozwoju poszczególnych ośrodków. Korzyści jakie płynęły z wymiany były bowiem impulsem do powstania skupisk osadniczych o charakterze miejskim w pobliżu *ports of trade* lub wzdłuż szlaków handlowych.

Zdecentralizowanemu państwu archaicznemu odpowiadają zasadniczo wyróżnione przez M. Fireda (1960, 1967) społeczności stratyfikowane, które reprezentują formę organizacji państwowej znajdującą się pomiędzy wodzostwem, a w pełni rozwiniętym państwem (Claessen, Skalnik 1978; Kristiansen 1998:45). Jako jednostka organizacji społeczno-politycznej bywają one również utożsamiane ze złożonymi wodzostwami (*complex chiefdoms*) wg koncepcji E. Servica (1962) oraz z regionalnymi systemami państwowymi (*regional polity*) wg T. Earla i A. W. Johnsona (1987).

Społeczności stratyfikowane charakteryzują się społecznym i ekonomicznym zróżnicowaniem, jednak brak w nich rozwiniętych instytucji biurokratycznych. Klasa rządząca jest wyraźnie odseparowana od reszty społeczeństwa. Podstawą więzi społecznych jest zaś terytorium. W ramach podziału społeczeństw stratyfikowanych wyróżniono: stratyfikację „statusową” i „klasową” (por. Czebreszuk 2001:51-52). Zdaniem M. Frieda (1960:722) *„kluczową kwestią stratyfikacji nie jest zróżnicowana liczba bogactw, skoncentrowana wśród poszczególnych członków społeczeństwa, ale istnienie dwóch dróg dostępu do tych zasobów. Z których pierwsza jest pełna przywilejów i nieograniczonych możliwości, druga zaś jest znacznie ograniczona i uzależniona od licznych zezwoleń, które często wymagają uregulowania pewnych należności, opłat, podatków lub wykonania określonych prac. Istnienie takiego rozróżnienia umożliwia wzrost wyzysku czy to stosunkowo prostego typu opartego na niewolnictwie czy bardziej złożonego związanego z podziałem pracy i z zawiłym systemem klasowym”*. Innymi słowy nowopowstały system władzy przecinający tradycyjne i wspólne więzi, przeddefiniował je w ramach ekonomicznych zobowiązań, które wymagały płacenia podatków lub trybutu, zastępując tym samym tradycyjne, społeczne prawa i obowiązki (Kristiansen 1998:46). Ów wyzysk ekonomiczny był sformalizowany, narzucony przez siły wojskowe, ale jednocześnie usankcjonowany zarówno prawnie jak i rytualnie. Warto podkreślić, iż dla M. Frieda najistotniejsze było przejście od społeczności stratyfikowanych do organizacji państwowej, bowiem wówczas *„człowiek wchodzi na zupełnie nową arenę życia społecznego”* (Fried 1960:721).

Za państwa archaiczne typu zdecentralizowanego można uznać jednostki społeczne jakie wykształciły się w północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej, przykładowo kulturę Otomani-Füzesabony (Kadrow 2001:160).

Drugim z wyróżnionych rodzajów państwa archaicznego był model scentralizowany i co istotne w zorganizowanych w ten sposób społecznościach został on rytualnie usankcjonowany (Kristiansen 1991:20-21). W gospodarce typu świątynnego przekształceniu uległy struktury plemienne bazujące na klanach, z których wyłoniły się elity. Legitymizowały one swoją pozycję społeczną poprzez dostęp do rytuałów i kontrolę mocy nadprzyrodzonych (Kristiansen 1998:47). Podstawową cechą modelu scentralizowanego była dzierżawa gruntów

należących do „państwa”. Grunty te podlegały centralnej administracji, a opłaty za nie ściągane były w postaci różnego rodzaju danin, podatków oraz w formie wypełniania innych zobowiązań, na przykład wojskowych (Kristiansen 1991:19, 1998:47). Opłaty te umożliwiały utrzymanie aparatu władzy oraz klasy rządzącej.

Historyczne konsekwencje modelu gospodarki świątynnej, poddane zostały licznym analizom, dyskusji oraz krytyce (Bailey, Llobera 1981; Wickham 1985). Wykazały one, iż nie wszystkie aspekty sfery ekonomicznej podlegały administracji centralnej. W systemie tym było też miejsce dla inicjatyw indywidualnych. Ponadto dalsze badania wskazały, iż zawsze zachodziły wzajemne oddziaływania pomiędzy sektorem publicznym i prywatnym. Z kolei rozwijające się w gospodarkach typu świątynnego procesy feudalne uważane są za przyczynę upadku tych scentralizowanych struktur politycznych (Bintliff 1982).

Państwa archaiczne o charakterze scentralizowanym rozwinęły się na terenach gdzie wydajność produkcji była wysoka, a wytworzone nadwyżki mogły zostać zmagazynowane i kontrolowane przez elity rządzące. Były one następnie wykorzystywane do rozwiniętych na szeroką skalę czynności rytualnych, budowania centrów kultowych (poprzez zapewnienie pracownikom żywności i materiałów budowlanych) oraz rozwijania rzemiosła i dalekosiężnej wymiany handlowej (Kristiansen 1991, 1998:47). W rozwoju państw archaicznych typu scentralizowanego kluczowe okazało się wykształcenie się struktur administracyjnych oraz zorganizowanego wojska, którego zadaniem była ochrona szlaków handlowych i złóż surowców (Gilman 1991; Ferguson 1991).

W tym miejscu można przywołać model zaproponowany przez M. Frieda (1967:198, 203, 240-242), który w duchu neo-ewolucjonistycznym opisuje kształtowanie się struktur władzy i organizacji w danym społeczeństwie. Mowa tu o tak zwanym wtórnym procesie formowania się państwa (*secondary state formation*). Miał on miejsce wówczas, gdy lepiej zorganizowana grupa społeczna (lub grupy) poprzez swoje oddziaływanie na inną ludność, na niższym poziomie, stymulowała ją do samookreślenia się. Warunkiem koniecznym do zaistnienia takich relacji, które w konsekwencji doprowadzą do (wtórnego) uformowania się państwa, jest aby obie grupy reprezentowały różny poziom społeczno-politycznej i ekonomicznej organizacji (Wright 1995:66). Model wtórnego formowania się państwa można zastosować do opisanego procesu przekształcania się systemu wodzowskiego w państwo archaiczne.

III. 2. 4. Formy władzy

W badaniach nad organizacją struktur społecznych w pradziejach (nurt społeczny w archeologii) jedną z kluczowych kwestii są analizy form sprawowania władzy oraz sposobów manifestacji prestiżu. Głównym celem władcy i/lub elit było podporządkowanie danej grupy

ludzkiej i rozciągnięcie nad nią kontroli (Renfrew 1984:24). Aby to osiągnąć stosowano najróżniejsze metody, które niestety nie zawsze są bezpośrednio rejestrowane w źródłach archeologicznych. Dodatkowo problematyczną kwestią jest fakt, iż status społeczny danej osoby lub grupy osób wyrażany był często za pomocą określonych symboli, w pełni zrozumiałych jedynie dla członków tejże społeczności (Bourdieu 1977:405-411). Mając powyższe na uwadze część badaczy wprowadziła do literatury przedmiotu rozróżnienie na symbolikę legitymizującą władzę (tzw. ikonografia władzy) oraz manifestującą autorytet (tzw. ikonografia statusu) (Marcus 1974:83-94). Niestety nie zawsze oddzielenie elementów ikonograficznych zaliczanych do poszczególnych kategorii (władzy i statusu) jest możliwe.

Najbardziej przejrzystą formą manifestacji pozycji społecznej i prestiżu było magazynowanie dóbr i bogactwa, które następnie składano w ofierze bóstwom lub publicznie konsumowano (Voutsaki 1995b:59; Vandkilde 1996:276). Takie zachowania potwierdzają badania etnologiczne i etnoarcheologiczne (Veyne 1976; Finley 1982; Nowicka 1991:323, 331-334). Ponadto istotnym dowodem (właściwie) sprawowanej nad społeczeństwem władzy i kontroli, opartej na autorytecie i prestiżu władcy lub elit rządzących, była silna i stabilna organizacja danej grupy, nie narażona na wewnętrzne niepokoje (przykładowo na walkę o władzę).

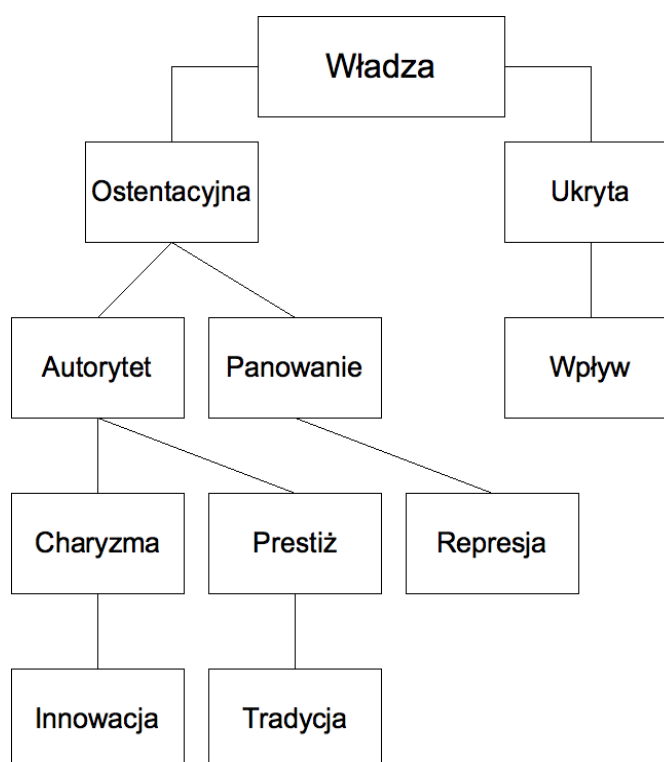
Pomimo licznych problemów natury interpretacyjnej, na które napotyka archeologia społeczna, dane pozyskane w trakcie prac wykopaliskowych dostarczają wielu istotnych informacji, wykorzystywanych następnie w analizach systemów władzy i organizacji pradziejowych struktur społecznych (Trigger 1974:95-106). Bazując na źródłach archeologicznych oraz modelach wypracowanych w ramach etnologii i antropologii kulturowej wyróżniono dwa podstawowe rodzaje władzy: ukrytą (określaną również jako wpływ) oraz ostentacyjną. Tę drugą podzielono dodatkowo na dwie formy: autorytet oraz panowanie (Müller, Bernbeck 1996:2).

Władza ukryta, będąca pośrednią formą wpływu, obecna jest w każdym systemie społecznym, na wszystkich etapach jego rozwoju. Jej konkretne przejawy w zasadzie nie są identyfikowane w badaniach archeologicznych (Kadrow 2001:160).

Panowanie, jako rodzaj władzy ostentacyjnej, charakteryzuje się funkcjonowaniem różnych form przymusu oraz represji, które stosowane są dla osiągnięcia zmierzonych celów (Müller, Bernbeck 1996; Kadrow 2001:160). Pierwsze przejawy panowania pojawiły się już w systemach wodzowskich. W drugim tysiącleciu p.n.e., głównie wśród społeczności Bliskiego Wschodu, panowanie jako forma władzy występowało w najróżniejszych wariantach.

Ostatnią wzmiankowaną formą władzy ostentacyjnej jest autorytet, który obecny jest nawet na najniższych poziomach struktur organizacyjnych. Właśnie na prestiżu i charyzmie

(pośrednich formach autorytetu) oparte było funkcjonowanie większości społeczeństw środkowoeuropejskich. J. Müller oraz R. Bernbeck (1996:2; Ryc. 10) scharakteryzowali autorytet jako: „*zdolność danej osoby do osiągnięcia uznania przez innych faktu, iż posiada ona władczą pozycję*”. Istotną kwestią jest to, iż charyzma (wiążąca się z posiadaniem pewnych innowacyjnych umiejętności) i prestiż (zakorzeniony w tradycji) są jedynymi formami legitymizacji władzy danej osoby (Kadrow 2001:161). Stosowanie jakichkolwiek środków przymusu nie jest konieczne. Należy w tym miejscu nadmienić, iż w źródłach archeologicznych (datowanych między innymi na drugie tysiąclecie p.n.e.) zarejestrowano wiele przedmiotów (zwanych często insygnialnymi), których celem była manifestacja prestiżu władcy lub danej grupy społecznej (np. berła, buławki, złote diademy, wyrafinowana biżuteria również bursztynowa, grawerowane miecze i sztylety oraz tzw. berła sztyletowe).

Ryc. 10. Rodzaje sprawowanej władzy. Za: J. Müller, R. Bernbeck 1996:2.

III. 3. Przejawy stratyfikacji społecznej w epoce brązu

W podrozdziale dotyczącym wewnętrznego zróżnicowania społecznego (III. 2. 2.) zasygnalizowano, iż głównymi przejawami wskazującymi na istnienie procesów stratyfikacji w danej grupie ludzkiej są: hierarchizacja osadnictwa oraz bogate pochówki (zarówno w kwestii wyposażenia grobowego jak i w samej ich konstrukcji, np. tolosy). W strefie egejskiej dodatkowym elementem informującym o wewnętrznej organizacji społecznej, ale także politycznej i ekonomicznej, są tabliczki z pismem linearnym B.

Zanim jednak przejdę do omawiania przejawów stratyfikacji społecznej w Europie środkowej i strefie egejskiej, zarysuje pewne ogólne spostrzeżenia dotyczące poszczególnych „kategorii źródeł”, które w tej części dysertacji będą brane pod uwagę.

Zdaniem wielu archeologów analizy struktur osadniczych są jednym z elementów pozwalającym wnioskować o stratyfikacji społecznej danej grupy ludzkiej. W tym przypadku na zróżnicowanie wewnętrzne miała wskazywać hierarchizacja osadnictwa, to znaczy przede wszystkim podział na osady centralne oraz otaczające je mniejsze osady satelitarne. Następnie rozważano kwestie związane z ośrodkami centralnymi, które były zarówno otwarte jak i ufortyfikowane. Wśród tych drugich wydzielano niekiedy dodatkowo część mieszkalną zwaną *akropolis* oraz tzw. „dolne miasto” lub *suburbium*. O ile taka przejrzysta hierarchizacja osadnictwa jest bardziej widoczna w Grecji mykeńskiej, gdzie pałace i cytadele wyrażają nie tylko status społeczny i prestiż, ale również zorganizowaną władzę państwową, o tyle sytuacja w Europie środkowej jest o wiele bardziej skomplikowana. Po części dlatego, iż poza pochówkami brak innych źródeł informujących o organizacji społeczno-politycznej, ponadto niektóre przyjęte przez archeologów kryteria definiujące relacje wewnątrzspołeczne (jak wielkość budynków) są nieadekwatne (Harding 1982:174, 2000:24). Wykazały to szczególnie dobitnie badania etnograficzne (por. Whiting, Ayres 1968). Dodatkowym problemem, dotyczącym zarówno Europy środkowej jak i strefy egejskiej, jest często fragmentaryczne zachowanie poszczególnych osad, co także znacznie utrudnia wnioskowanie oraz widoczne szczególnie w Grecji (ale też w pozostałych częściach Śródziemnomorza) skoncentrowanie badaczy na spektakularnych miejscach jak pałace czy cytadele i niemal zupełne ignorowanie położonych dookoła nich osad.

Kolejnym elementem pozwalającym wnioskować o organizacji wewnętrznej danej społeczności są obrzędy związane z pochówkami, ponieważ: „*ilość i jakość darów grobowych była projekcją miejsca, roli i statusu jednostki w grupie społecznej*” (Kadrow 2001:169). Status osoby pochowanej w grobie jest więc współmierny do wyposażenia tegoż pochówku (Jorgensen 1988:17-18) i sumy wydatkowanej energii na jego przygotowanie (Müller 1994 a, b). Ponadto im większe różnice wyposażenia poszczególnych grobów w ramach danego cmentarzyska, tym bardziej zróżnicowana jest organizacja społeczna danej grupy ludzkiej (Kadrow et al. 1992:85-89; Shelmerdine 1997:560).

Wydaje się więc, iż wnioskowanie o zróżnicowaniu społecznym oraz dyferencjacji wewnętrznej danej grupy na podstawie pochówków jest jak najbardziej uzasadnione, należy jednak przestrzec przed zbyt dosłowną interpretacją form grobów oraz ich zawartości (Kadrow 2001:154; Voutsaki 1995b, 1998). Relacje: typ pochówków – pozycja społeczna były bowiem bardziej niejednoznaczne i skomplikowane. Widoczne to jest szczególnie w wynikach badania nad zróżnicowaniem struktury społecznej w kulturze mykeńskiej, które na

bazie pochówków przeprowadzili m.in. C. B. Mee i W. G. Cavanagh (1984), K. Lewartowski (1995) oraz S. Voutsaki (1995b, 1998). Zdaniem cytowanych autorów kluczowa kwestia w tym względzie jest następująca: na ile groby i pochówki odzwierciedlały rzeczywiste stosunki panujące wewnątrz danej grupy, a na ile były ich idealizacją? Dodatkowo istotne było również zagadnienie: na ile traktowanie zmarłego po śmierci wyrażało jego faktyczną pozycję społeczną zajmowaną za życia, a na ile ją zniekształcało?

We wcześniejszym okresie badań nad tym zagadnieniem dominowała teza, iż rodzaj pochówku oraz jego wyposażenie informuje o przynależności do danej klasy społecznej. Na podstawie danych archeologicznych wyróżniono więc trzy grupy społeczne funkcjonujące w świecie mykeńskim, którym odpowiadały konkretne rodzaje grobów. I tak według tej koncepcji w tolosach chowano królów lub/i członków arystokracji, w grobach komorowych tak zwaną „klasę średnią”, a w skrzyniowych lub jamowych – ludzi niezamożnych. Dalsze analizy tej problematyki nie zawsze jednak potwierdzały taki podział (Voutsaki 1995b:57; por. Lewartowski 1995). Zdaniem S. Voutsaki (1995b:57) poprzez zbudowanie okazałego grobu z bogatym wyposażeniem chciano wyrazić aspiracje przynależności do pewnej grupy społecznej, gdzie praktyka pochówku byłaby strategią na zdobycie odpowiedniego status i pozycji. Według tej tezy pochówek nie odzwierciedlał rzeczywistej pozycji, ale ją kreował (Voutsaki 1998:44). Zapewne jednak w pradziejach obrzędy pogrzebowe i dary grobowe spełniały zarówno funkcje odzwierciedlające jak i kreujące przynależność do danej grupy społecznej.

Ostatnim, niezwykle istotnym elementem w badaniach nad zróżnicowaniem społecznym, funkcjonującym jednak tylko w strefie egejskiej, są tabliczki z pismem linearnym B (Chadwick, Ventris 1956, 1973). Z wszystkich wymienionych powyżej „kategorii źródeł” to one dostarczyły najwięcej danych o wewnętrznej organizacji kultury mykeńskiej. Wymieniały bowiem szereg osób o różnych funkcjach i statusie społecznym, nie informując jednak jakie były relacje pomiędzy nimi.

III. 3. 1. Europa środkowa

III. 3. 1. 1. Osadnictwo

Z intensywnego okresu tworzenia się wczesnobrązowych cywilizacji, obszary środkowoeuropejskie szybko weszły w fazę stabilizacji, jej konsekwencją był stopniowy rozwój i wewnętrzne różnicowanie się społeczności. Procesy te doprowadziły do wykształcenia się scentralizowanego systemu osadnictwa z ufortyfikowanymi centrami, często lokowanymi na wyniesieniach lub w innych miejscach strategicznych (na cyplach, półwyspach itp.), które otaczano otwartymi ośrodkami satelitarnymi (Machnik 1978:26; Gillis et al. 2004:85). Na społeczno-polityczną, produkcyjną i handlową-targową rolę osad

obronnych zwracano uwagę już od dawna (Machnik 1978:9; Bintliff 1984:93; Simon 1990:306). Dlatego nie dziwi fakt, iż przy wyborze miejsca pod ich budowę istotne było położenie w pobliżu lub na szlaku wymiany dalekosiężnej (Simon 1990:305). Potwierdza to chociażby lokalizacja niektórych osad ufortyfikowanych u wylotu przełęczy górskich, jak np. Dohna i Arnstadt w Lesie Turyńskim i w Rudawach oraz Trzcínica i Spišský Štvrtok w Karpatach (Simon 1990:306). Co równie ważne część z tych osad charakteryzowała się zaplanowaną i regularną zabudową wewnętrzną, przebiegającą często wzdłuż równoległe biegnących ulic oraz posiadała oddzieloną od reszty część mieszkalną, przeznaczoną dla warstwy uprzywilejowanej (Kalicz 1968:132; Kristiansen 1998:365, 373). Podział taki – na *akropolis* i *suburbium* – zanotowano zarówno na cytadelach strefy egejskiej, jak również na osadach obronnych w Kotlinie Karpackiej, co wskazuje na bardzo wczesne pojawienie się stratyfikacji społecznej w Europie środkowej (Kadrow 2001:155).

Do najważniejszych ugrupowań z osadami obronnymi o charakterze centralnym, które pojawiły się w omawianej części naszego kontynentu we wczesnej epoce brązu należą: kultura unietycka i Gyulavarsand, kompleks Madarovce–Veterov–Böheimkirchen oraz Otomani-Füzesabony (Ordentlich 1969; Machnik 1978; Vladár 1982; Gillis et al. 2004:85; Czebreszuk et al. 2008 – red.). Konkretnie można tu przywołać następujące przykłady: Bruszczewo (Pieczyński 1978, 1985; Czebreszuk, Müller 2004a), Trzcínica (Gancarski 2002b), „Siedlung Forschner” (Zeitler 2000a), Leipzig-Zwenkau (Stäuble 1997), Košice-Barca, Nižna Myšľa (Gašaj, Olexa 1996), Rozhanovce, Spišski Štvrtok (Champion et al. 1984:214; Gašaj 2002b) oraz Nitriansky Hrádok (Točík 1981b, 1982).

Od początku epoki brązu, czyli od 2400/2300 p.n.e. do 1600 p.n.e. rozwijała się w Europie środkowej kultura unietycka, na genezę której wpływ miały m.in. społeczności pucharów dzwonowatych oraz ceramiki sznurowej (Harrison, Gilman 1977; Coles, Harding 1979; Shennan 1986a, b; Machnik 1987; Harding 2000). Swym zasięgiem obejmowała ona tereny Moraw, Czech, Słowacji, Niemiec, a na terenach Polski: Śląsk, Wielkopolskę, ziemię lubuską, Pomorze i Kujawy. Społeczności te na osiedlenie się wybrały miejsca, leżące w sąsiedztwie występowania rud miedzi (Rudawy – dodatkowo także złoża cyny, Góry Harzu, Las Turyński, obszar wschodnioalpejski), umiejętnie wykorzystując tym samym zapotrzebowanie na przedmioty metalowe i surowce rozwijającej się wówczas intensywnej produkcji metalurgicznej (Machnik 1978:108; Gillis et al. 2004:80, 82). Uczestniczyły one również w transmisji bursztynu bałtyckiego na południe. Osady obronne kultury unietyckiej występowały na terenie Czech (Pleiner 1978:334-350), południowych Niemiec (Zeitler 2000a), Polski (Lasak 1989, 1991; Czebreszuk, Kadrow 1998; Gancarski 2002b) oraz w dorzeczu górnego Dunaju (Biel 1987:67). Najlepiej zbadaną z nich jest Bruszczewo w Wielkopolsce (Machnik 1978:95-96; Pieczyński 1978, 1985; Czebreszuk, Kadrow 1998;

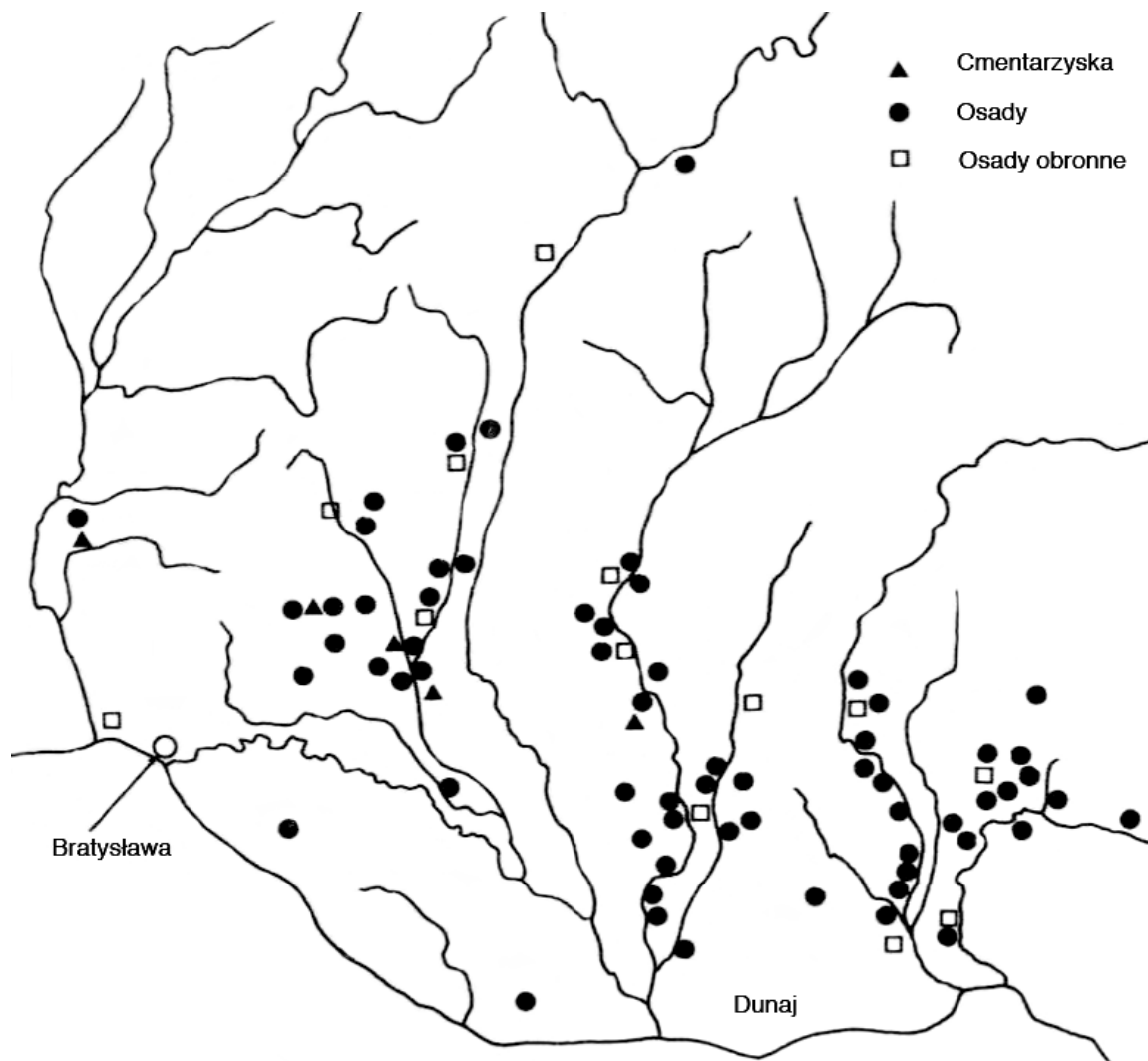
Czebreszuk, Müller 2004a – red.), będące pierwszą jak dotąd tak szeroko udokumentowaną osadą kultury unietyckiej. W wyniku badań archeologicznych oraz prospekcji geomagnetycznej zarejestrowano tam złożony system fortyfikacyjny, składający się z solidnej fosy z zewnątrz (pierwotnie wypełnionej wodą) i dwóch równoległych rzędów palisad (Czebreszuk et al. 2004:71; Ducke, Müller 2004:67-68; Müller 2004:118-119, 134, Fig. 78). Zewnętrzna średnica konstrukcji obronnych, które otaczały osadę ze wszystkich stron, wynosiła ok 120 m, całkowita ich szerokość zaś 20 m (Ducke, Müller 2004:64, 66). Warto podkreślić, iż we wschodniej części stanowiska mamy do czynienia ze strukturami obronnymi o zróżnicowanej chronologii, co wskazuje na ustabilizowaną sytuację osadniczą tego mikroregionu (Ducke, Müller 2004:64, Fig. 25).

Osada w Bruszczewie pełniła niewątpliwie rolę istotnego centrum w regionie, była również głównym miejscem produkcyjnym (zlokalizowano tam m.in. pracownię metalurga) oraz wymiany (Czebreszuk et al. 2004:75). Wart podkreślenia jest fakt, iż rozmiary założenia obronnego w Bruszczewie odpowiadają wielkością innym ufortyfikowanym osadom z epoki brązu (Czebreszuk, Müller 2004b:313, Fig. 147). Niemniej jednak silne zniszczenia centralnej części stanowiska (głównie orką parową) uniemożliwiają rekonstrukcję wewnętrznej zabudowy osady oraz ustalenie czy w przypadku Bruszczewa istniał podział na *akropolis* i *suburbium*.

We wczesnej epoce brązu w Kotlinie Karpackiej funkcjonowało wiele ugrupowań, w których zaistniały pewne elementy wskazujące na ich skomplikowaną strukturę społeczną. W literaturze przedmiotu znane są one pod różnymi, regionalnymi nazwami, jak na przykład: kultura wietrzowska, madziarowska, Vatin/watińska, hatwańska, Otomani, Gyulavarsand, Kisapostag, Nagyrev czy kultura ceramiki inkrustowanej (Novotná 1963, 1988; Kalicz 1968; Ordentlich 1969; Vladár 1973a; 1981, 1982; Batora 1981; Bader 1982, 1998; Kovács 1982; Točík 1982; Furmánek et al. 1991; Furmánek et al. 1999). W związku z czym w dalszej części pracy zastosuję podział wprowadzony przez badaczy tej strefy na dwa wysoko rozwinięte kompleksy kulturowe: w zachodniej części Madarovce–Veterov–Böheimkirchen (południowo-zachodnia Słowacja oraz dolna Austria), we wschodniej zaś Otomani–Füzesabony (północno-wschodnie Węgry, wschodnia Słowacja, zachodni Siedmiogród – północno-zachodnia część Rumunii, Ukraina zakarpacka oraz południowe ziemie Polski).

Rozwój społeczno-ekonomiczny oraz wewnętrzną hierarchizację społeczną mieszkańców Kotliny Karpackiej potwierdzają liczne osady obronne zarejestrowane w regionie, które oddalone były od siebie zasadniczo od 8 do 20 km (Furmánek et al. 1999:117). Społeczności karpackie budowały swoje centra z reguły na obszarach wysoczyznowych, trudno dostępnych. Stosowano ponadto umocnienia w postaci palisady i rowów oraz inne konstrukcje kamienno-ziemne. W niektórych przypadkach zarejestrowano także złożony

podział wewnętrzny na akropol i *suburbium* (np. Spiški Štvrtok). Osady obronne pełniły więc rolę głównych ośrodków regionu i otaczane były mniejszymi osadami satelitarnymi (Točík 1982; Champion et al. 1984:213; Harding 2000:291-306; Ryc. 11). Występowały zarówno w kompleksie kulturowym Madarovce–Veterov–Böheimkirchen, przykładowo: Veselé, Malé Kosihý, Nitriansky Hrádok (Točík 1964, 1981a, b) oraz w Otomani–Füzesabony, jak: Otomani, Košice-Barca, Rozhanovce, Čana, Nižna Myšľa (Ordentlich 1969; Shennan 1975; Točík 1994; Gašaj, Olexa 1996; Bader 1998; Gašaj 2002b). Osady obronne Otomani–Füzesabony pochodzą również z południowej Polski: z Trepczy, Trzcinicy i być może z miejscowości Wietrznie-Bóbrce (Gancarski 2002b:103-124).

Ryc. 11. Osadnictwo kompleksu kulturowego Madarovce–Veterov–Böheimkirchen. Za: T. Champion et al. 1984:214, Fig. 7.11.

Szczególnym przykładem w omawianej problematyce jest osada w Košice-Barca. Wykazuje ona przemyślane urbanistycznie rozplanowanie wnętrza z domami ustawionymi w czterech rzędach i oddzielonymi ulicami (Gašaj 2002b:21-23). W domach z drugiej fazy osadniczej (pierwsza została zniszczona pożarem) znaleziono bogate przedmioty z brązu i

złota oraz z kości i rogu (Gašaj 2002b:23). Zdaniem badaczy osada w Košice-Barca pełniła rolę ośrodka produkcyjnego oraz targowego, a bogaceniu się obywateli sprzyjał handel wymienny złotem i bursztynem.

Podobny rodzaj urbanistycznego rozplanowania wnętrza charakteryzował osadę w Nižnej Myšli (Gašaj, Olexa 1996; Gašaj 2002b:27). Początkowo miała ona charakter rolniczo-rzemieślniczy, o czym świadczą liczne znaleziska rozcieraczy i żaren, motyk, osełek i ciężarków tkackich oraz sporadyczne wyroby brązowe i w zasadzie brak biżuterii. W wyniku intensywnej rozbudowy powierzchnia osady zwiększyła się 10-krotnie (Gašaj 2002b:31). W skład znalezisk archeologicznych z kolejnej fazy zasiedlenia wchodziła liczna biżuteria, brzoń oraz fragmenty uprzęży końskiej. Co istotne, na osadzie zarejestrowano również ślady zróżnicowanej produkcji rzemieślniczej: metalurgii (w tym odlewanej złotej biżuterii), rogownictwa i tkactwa (Gašaj 2002b:31, 33).

Niezwykle interesującą osadą obronną, która cechowała się przemysłanym planem urbanistycznym o zdecydowanie „miejskim” charakterze jest Spiški Štvrtok (Vladár 1973b; Gašaj 2002b:37). Zarejestrowano tu złożony podział wewnętrzny, z wydzieloną odrębną częścią zamieszkiwaną zapewne przez uprzywilejowaną warstwę społeczeństwa. *Akropolis*, składające się z m.in. z domów rzemieślników (charakteryzujących się dużym bogactwem znalezisk) i miejsca kultu, oddzielono od *suburbium* murem. Na osadzie Spiški Štvrtok funkcjonowały prawie wszystkie ówczesnie znane rzemiosła, jak garncarstwo, metalurgia brązu i złota (w ramach której wyrabiano np. złote kolczyki) oraz produkcja przedmiotów z rogu, kości i kamienia (Gašaj 2002b:39).

Kolejnym ważnym przykładem osadniczym, o którym należy w tym miejscu wspomnieć, jest Salacea w Rumunii, gdzie zlokalizowano m.in. pomieszczenie z fryzem geometrycznym i ołtarzami interpretowane jako świątynia (Cole, Harding 1979:86-87; Kaczanowski, Kozłowski 1998:141; Garncarski 2002:8). Potwierdza to, że oprócz funkcji ekonomiczno(produkcyjno)-polityczno-handlowych osady obronne kompleksu kultur Otomani-Füzesabony spełniały także rolę religijną (Kristiansen 1998:371, 374; Gašaj 2002c:13; Gogâltan 2008:53). Podobna dekoracja ścian znana jest również z osady Feudvar nad rzeką Cisą (jeden z dopływów Dunaju), którą charakteryzuje dodatkowo regularna, wewnętrzna zabudowa z podziałem na sektory mieszkalne (Hänsel, Medovic 1991:77; Kristianesen 1998:375, Fig. 202).

Powyższe informacje ewidentnie wskazują na stan wzrastającego poziomu życia i procesy stratyfikacji wewnętrznej ludności kompleksu Otomani-Füzesabony, będącej ponadto łącznikiem pomiędzy obszarem Morza Bałtyckiego, a wielkimi cywilizacjami egejsko-anatolijskimi. Wzmiankowane relacje przejawiały się między innymi w zapożyczeniach stylistycznych, urbanizacyjnych (protomiasta często z podziałem na *akropolis* i *suburbium*,

wspólne formy architektoniczne, konstrukcje murów obronnych) oraz w importach, znajdujących od Peloponezu, po Dalmację, Istrię, aż do północno-wschodnich części Kotliny Karpackiej (Lichardus, Vladár 1996; Kristiansen 1998:374; Teržan et al. 1999; Hänsel, Teržan 2000; Hänsel 2003:89-91; Krause 2007).

W 1600 roku p.n.e. w Europie środkowej nastąpiły istotne zmiany w relacjach pomiędzy ośrodkami centralnymi, a ich peryferiami, spowodowane pojawieniem się w regionie górnego i środkowego Dunaju nowej grupy ludności – zwanej w literaturze przedmiotu kulturą mogiłową (Kovács 1981; Ozdani 1986; Gillis et al. 2004:89; Vandkilde 2007:129). Funkcjonowała ona zasadniczo do 1300 roku p.n.e. (Furmanek, Horst 1990; Dąbrowski 2004:58). Cała środkowa epoka brązu w tej części Europy charakteryzowała się znacznymi przemieszczeniami ludności, dlatego wielu badaczy mówi o niej wręcz jako o „*okresie wędrówek ludów*” (Gediga 1978:165; Kaczanowski, Kozłowski 1998:148).

W kulturach kręgu mogiłowego od początku istniało zróżnicowanie terytorialne. Zasadniczo badacze tej tematyki wyróżnili dwa jego odłamy: wschodni i zachodni (Gedl 1980:103; Jockenhövel, Kubach 1994 – eds; Gillis et al. 2004:89). Wschodnia część obejmowała obszary położone w dorzeczu środkowego Dunaju, sięgając poprzez Morawy do Kotliny Czeskiej oraz do dorzeczy górnej i środkowej Odry (tak zwana kultura przedłużycka). Zachodnia zaś rozciągała się od dorzecza Renu do górnego Dunaju, zajmując środkowe i zachodnie Niemcy (Turyngię) oraz Kotlinę Czeską. Wykazywała ona ponadto powiązania z północno-niemieckimi grupami kulturowymi kręgu nordyjskiego. Warto dodać, iż wydzielona w ramach części wschodniej karpacka kultura mogiłowa, ma najmniej cech wspólnych (zarówno w obrządku pogrzebowym jak i w inwentarzu, zwłaszcza w ceramice) z pozostałymi grupami wchodzącymi w skład poszczególnych odłamów (wschodniego i zachodniego) kręgu mogiłowego. Cechuje się natomiast bardzo silnymi tradycjami kultur wczesnobrązowych z północnej części Kotliny Karpackiej (Gedl 1980:107). W przypadku kultury mogiłowej należy podkreślić dynamikę jej rozprzestrzeniania się, bowiem około 1600 p.n.e. pojawiła się ona w części zachodniej i dopiero później dotarła na wschód.

Struktura osadnicza społeczności mogiłowych jest dość słabo znana (Cole, Harding 1979:37), co wynika przede wszystkim z braku należytych badań oraz z utrudnień natury chronologicznej (Dąbrowski 2004:78). Niemniej jednak z funkcjonujących w literaturze informacji wynika, iż występowały wówczas zarówno duże oraz małe osady otwarte jak i ufortyfikowane, zlokalizowane na wzgórzach (*hillforts*) (Ankel 1962; Jockenhövel, Kubach 1994; Kuckenburg 1994:136-158; Dąbrowski 2004:52). Co więcej, w ramach osadnictwa mogiłowego pojawiły się również grody związane z wpływami kręgu Otomanii-Füzesabony, który na peryferiach przeżywał się aż do 1400 p.n.e. lub nawet do 1350-1300 p.n.e. (Gancarski 2002a:10). Wydaje się, że osadnictwo mogiłowe posiadało mniej stabilny charakter

niż unietyckie i dunajsko-karpackie z wczesnej epoki brązu, co być może związane było z większą mobilnością omawianej społeczności (Gediga 1978:170).

Z osad otwartych ludności kultury mogiłowej wymienić należy przede wszystkim: Freystadt-Thannhausen (Bawaria) w Niemczech oraz Jakuszowice, Złota Pińczowska, Kraków-Pleszów i Kraków-Mogiłów w Polsce (Dąbrowski 2004:52). Do osad ufortyfikowanych zaliczają się m.in. „Siedlung Forschner”, Heuneburg i Runde Berg w Badenii-Wirtembergii oraz Rauhen Forst, Großen Birg, Bogenberg, Stätteberg i Bernstorf/Freising w Bawarii (Ankel 1962; Keefer 1990; Jockenhövel, Kubach 1994).

W początkowej fazie późnej epoki brązu, czyli na przełomie XIII i XII wieku p.n.e. zarejestrowano szereg istotnych zmian, m.in. znacznie wzrosła produkcja i konsumpcja brązów, intensyfikacji uległ handel dalekosiężny, a wymianie – innowacje technologiczne (technika blach metalowych, produkcja broni, naczyń metalowych) oraz niektóre elementy symboliczne (motywy ptasich głów, dyski solarne), które następnie rozprzestrzeniły się niemal na całą Europę (Müller-Karpe 1959; Bouzek 1985a; Plesl, Hrala 1987; Brun, Mordant 1988; Lewartowski 1989; Drews 1993; Harding 2000; Vandkilde 2007). Zmiany te były efektem ekonomicznych i społecznych perturbacji i wpłynęły na ówczesną tradycję kulturową, społeczną oraz duchową ludności zamieszkującej Europę środkową.

Nowe elementy kulturowe, cechujące społeczności popielnicowe, objęły swym zasięgiem ogromny obszar Europy, w związku z czym w ramach tego kręgu wyróżnia się wiele jednostek taksonomicznych. Zasadniczo na zachodzie sięgały one Katalonii i południowej Francji oraz dorzecza środkowego Renu i południowej Anglii, na południu Austrii i Węgier, na wschodzie łuku Karpat i zachodniej Ukrainy oraz Białorusi, zaś na północy obszaru północnych Niemiec, gdzie rozwijała się kultura nordyjska (Jockenhövel, Kubach 1994; Kaczanowski, Kozłowski 1998:154; Romey 2003:31). Z kolei na terenie zajmującym niemal całe ziemie polskie (z wyjątkiem części północno-wschodniej), północno-zachodnią i środkową Słowację, północne i środkowe Morawy, północną i północno-wschodnią część Czech, Saksonię, Łużyce, wschodnią Turynię i wschodnią Brandenburgię oraz zachodnią części Wołynia rozwijała się kultura łużycka, również zaliczana do kręgu kultur pół popielnicowych (Gedl 1985:126). Pod względem organizacji społecznej i politycznej kultura pół popielnicowych była bardzo skomplikowana i zróżnicowana w ramach poszczególnych grup (Coles, Harding 1979:366). Zasadniczo obszary zachodnie i południowe, które pozostawały pod silnym wpływem mykańskim (por. Harding 1984; Bouzek 1985a) były bardziej złożone, natomiast wschodnie (jak kultura łużycka) i północne były prostsze (Dąbrowski 1979).

W późnej epoce brązu w Europie środkowej nastąpił istotny wzrost zasiedlenia w stosunku do fazy poprzedniej (Cole, Harding 1979:340; Dąbrowski 1997:105; Bukowski

1990; Harding 2000:48-54, 291-306). Jednak jego stabilizacja, która sprzyjała tworzeniu się i rozwojowi stref osadniczych i stałych osad mieszkalno-produkcyjnych, miała miejsce dopiero w okresie Ha A2-B1 (Bukowski 1979:234). Konsekwencją tych procesów był zaobserwowany wzrost zaludnienia w okresie następnym – Ha B2/3 (Bukowski 1979:225). Pojawiły się wówczas długotrwałe osiedla mieszkalne o charakterze otwartym z trwałymi budowlami naziemnymi (w tym osady palafitowe w Szwajcarii i południowych Niemczech) oraz osady obronne (grody), ponadto nadal funkcjonowały osady okresowe i obozowiska (Niesiołowska-Wędzka 1974, 1991; Bukowski 1990; Jockenhövel, Kubach 1994; Kuckenburg 1994:136-158; Neugebauer 1994:206-219; Benkert et al. 1998:193-229; Kaczanowski, Kozłowski 1998:156; Harding 2000:48-54). Do osad otwartych zaliczyć można m.in.: Unterhaching (Monachium – Keller 1980), Zedau (Saksonia-Anhalt), Lovčičky (Czechy), Künzing (Dolna Bawaria) (Harding 2000:49-50), Gemeinlebarn (Austria – Neugebauer 1994:208) oraz prawdopodobnie Ormož (Słowenia). Należy jednak pamiętać, iż część z nich (jak np. Lovčičky i Zedau) została przebadana zaledwie fragmentarycznie, w ramach wykopalisk ratunkowych. Z kolei do osad obronnych zaliczają się przykładowo: Runde Berg w Badenii-Wirtembergii, Bullenheimer Berg i Stadtberg w Bawarii (Probst 1996:263-265, wraz z listą innych stanowisk), Unteruhldingen (osada palafitowa nad Jeziorem Bodeńskim – Schöbel 2005) oraz – najczęściej cytowany w literaturze – „Wasserburg” koło Bad Buchau (Kimmig 1992).

Na ziemiach zajmowanych przez kulturę łużycką struktura osadnicza opierała się na trwałych wspólnotach lokalnych okupujących jeden mikroregion (Bukowski 1979, 1990; Mierzwiński 1994; Ignaczak 2002). W pierwszym etapie, datowanym zasadniczo na III-V Okres epoki brązu (wg O. Montaliusa), występowały osady otwarte zakładane na terasach nadzalewowych rzek i potoków oraz na łąkach w pobliżu jezior. Domy wznoszone najczęściej w konstrukcji słupowo-ramowej charakteryzowały się podobnymi rozmiarami (dwa do trzech pomieszczeń z paleniskiem), poza strefą zabudowaną (na osadach) odkryto liczne jamy o charakterze gospodarczo-produkcyjnym oraz paleniska. W następnej fazie rozwoju, zaliczanej już do okresu halsztackiego, w ramach południowej i zachodniej części kultury łużyckiej zaczęły pojawiać się osiedla obronne (tzw. grody typu biskupińskiego), które ewidentnie wskazują na istnienie organizacji ponadlokalnego szczebla (Niesiołowski-Wędzka 1974; Coles, Harding 1979:366; Dąbrowski 1979; Harding 2000:65). Osady tego typu budowano w miejscach naturalnie obronnych, w pobliżu zbiorników wodnych, na wyspach, cyplach, w zakolach rzek lub na wyniesieniach i co istotne prawie wyłącznie wzdłuż szlaków komunikacyjno-handlowych, nierzadko w miejscu przepraw przez rzeki (Bukowski 1979:228). Do najbardziej znanych grodów należy Biskupin, ponadto występują one w Izdebnie, Smuszewie, Sobiejuchach (Harding et al. 2004), Jankowie i Kruszwicy (Bukowski

1982). Osady te otaczały potężne fortyfikacje drewniano-ziemne z elementami kamiennymi, a ich wnętrze charakteryzowało się zwartą i zaplanowaną zabudową, z maksymalnym wykorzystaniem wnętrza (Coles, Harding 1979:350). Od wewnętrznej strony konstrukcji obronnych znajdowała się z reguły ulica tzw. okrężna, od niej odchodziły drogi poprzeczne, wzdłuż których w rzędach stały budynki mieszkalne przeważnie podobnych rozmiarów.

III. 3. 1. 2. Pochówki

W tej części pracy omówione zostaną bogate pochówki środkowoeuropejskich społeczności epoki brązu, które odzwierciedlały ich wewnętrzne zróżnicowanie oraz manifestowały prestiż i status pochowanych w nich osób (elit).

Kontrola dalekosiężnych szlaków handlowych oraz lokalnych złóż metalu sprawiła, iż wzrosło znaczenie niektórych jednostek w ramach społeczności unietyckiej. Zyskały one wówczas dostęp do luksusowych przedmiotów i importów, odległej wiedzy (np. geograficznej, medycznej) oraz umiejętności (głównie technologiczne, ale także artystyczne), a w trakcie podróży do odmiennych kulturowo społeczności – szacunek oraz autorytet, który w ich własnej grupie gwarantował im pozycję szczególną (por. Rozdz. II. 3. 7.). Bardzo często bowiem pojawieniu się oznak dyferencjacji społecznej oraz wykształceniu się nowych elit towarzyszył rozwój handlu dalekosiężnego (Kristiansen, Larsson 2007:26) oraz metalurgii. Dzięki wzrastającemu bogactwu elity, zwłaszcza z tzw. klasycznej fazy kultury unietyckiej datowanej na 2000-1700 p.n.e. (Machnik 1978:108; Coles, Harding 1979:60; Lasak 2001:384), miały szeroki repertuar możliwości zamanifestowania władzy i prestiżu. Swoją szczególną pozycję społeczną, jak i polityczną wyrażały przede wszystkim poprzez bogate pochówki podkurhanowe zwane grobami książęcymi, które wyposażone były m.in. w ceramikę, przedmioty z brązu i złota, bursztyn oraz wysokiej klasy rękodzieła. Część z zabytków pozyskana została zapewne w wyniku wymiany dalekosiężnej. Z kolei przedmioty o charakterze insygnialnym, jak np. berła sztyletowe i sztylety unietyckie, wskazują jednoznacznie na ich związek z arystokracją (Champion et al. 1984:211; Czebreszuk 2001:87; Lasak 2001:415). Nie ulega więc kwestii, iż podobieństwa w darach grobowych pochówków książęcych „*wczesnobrązowych cywilizacji środkowoeuropejskich*” (Machnik 1978:13) potwierdzają intensywną komunikację oraz wymianę międzykulturową funkcjonującą na poziomie wyższych warstw społecznych, a także na istnienie ustabilizowanych elit (Vandkilde 1999:105; Kadrow 2001:13; Kristiansen 1998).

Wzmiankowane powyżej kurhany osiągały aż do 35-40 metrów średnicy oraz do ponad 8 metrów wysokości i występowały w wielu miejscowościach znajdujących się w granicach terytorialnych kultury unietyckiej (Ryc. 12). Pochówki tego typu pochodzą m.in. z Węgier (Tiszafüred – Kadrow 2001:13), Niemiec (z Leubingen, Helmsdorf, Hohenbergen,

Nienstedt i z Kleinkornbeth – Coles, Harding 1979:38-43; Simon 1990:301; Vandkilde 1999:104; Harding 2000:97-98; Gillis et al. 2004:83; Kristiansen, Larsson 2005:133, prawdopodobnie również z Dieskau – Schmidt, Nitzschke 1980) oraz ze Szwajcarii (Thun-Renzenbühl – Strahm 1966). Na terenie ziem polskich groby książęce znane są przede wszystkim z Wielkopolski, gdzie w Łękach Małych zlokalizowano cmentarzysko składające się z 14 kurhanów (Kowiańska-Piaszykowa, Kurnatowski 1954; Kowiańska-Piaszykowa 1957, 1968) oraz z Dolnego Śląska, gdzie w Szczepankowicach znaleziono prawdopodobnie dwa tego typu przykłady (Sarnowska 1969:289-291). Oprócz dwóch wymienionych powyżej miejscowości istnieje jeszcze 12 innych, z których pochodzą kurhany z wczesnej epoki brązu (Sarnowska 1969:30-32, 130, 135, 359-361).

W Kotlinie Karpackiej do najważniejszych cmentarzysk kompleksu kulturowego Madarovce–Veterov–Böheimkirchen należą Gemeinlebarn oraz Franzhausen, gdzie na rozległych, płaskich cmentarzyskach występowały zarówno pochówki bogate, jak i o „standardowym” wyposażeniu (Neugebauer 1991, 1994:69-100, 119-140, Neugebauer, Neugebauer 1997). W ramach cmentarzyska w Gemeinlebarn (z 258 pochówkami) na szczególną uwagę zasługuje pochówek około 40-letniego mężczyzny, w którym znaleziono m.in. ostrze sztyletu lub berła sztyletowego oraz bogato dekorowaną siekierkę z uchwytem owiniętym folią z brązu, spełniającą zapewne rolę insygnialne. Co dość intrygujące cytowane cmentarzysko podzielono na trzy części (trzy klany lub lineaże?), ponadto poszczególne pochówki wykazują zróżnicowanie względem wieku, płci i rangi. Z kolei na cmentarzysku Franzhausen (liczącym 714 pochówków) wśród bogatych grobów męskich, wyposażonych podobnie jak w Gemeinlebarn, występowały również bardzo zasobne pochówki kobiece, w których składano zarówno ozdoby (np. naramienniki, elementy spiralne, pierścienie, diademy, paciorki szklane) oraz elementy stroju (głównie szpile), jak i obręcze z końcami zwiniętymi w uszko. Niezwykle interesujący jest fakt, iż niektóre z grobów zaznaczono drewnianymi palami, ponadto znane są również przykłady oznaczenia pochówków stelami kamiennymi (co zarejestrowano zarówno w Franzhausen jak i w Gemeinlebarn) (Neugebauer 1994:97, Abb. 48:2, 4). Wśród społeczności kompleksu Madarovce–Veterov–Böheimkirchen funkcjonował także zwyczaj chowania dzieci w pitosach na osadach (Gedl 1980:49).

Pochówki ludności kompleksu kulturowego Otomani–Füzesabony również sugerują jej społeczno-ekonomiczne rozwarstwienie. We wschodniej części Kotliny Karpackiej przebadano ponad 30 nekropolii. Do najważniejszych z nich należą cmentarzysko Tiszafüred we wschodnich Węgrzech oraz Nižnej Myšl we wschodniej Słowacji, gdzie całkowita ilość grobów dochodziła do 1000 (Olexa 2002:67). Właśnie one dostarczyły najwięcej informacji o strukturze społecznej omawianego kompleksu kulturowego (Olexa 2002:53). Wyposażenie niektórych z pochówków było bardzo bogate, zawierało liczne przedmioty ze złota, brązu,

bursztynu, fajansu, ponadto doskonałej jakości naczynia ceramiczne, zdobione również ornamentem spiralnym i kanelowanym (Gancarski 2002a:9). Z inwentarzy tej społeczności znana jest również biżuteria wykonywana z koralików bursztynowych, złotych i fajansowych oraz ozdoby z muszli śródziemnomorskich typu *Cardium*, *Dentalium* i *Columbella* (Champion et al. 1984:213; Kadrow 2001:197; Olexa 2002:57, 79). W grobach kultury Otomani-Füzesabony występowały także wyroby z kości i rogu, w tym charakterystyczne płytki z otworami, które mogły służyć jako okładziny pancerzy lub hełmów (Makkay 1982; 1999:49; Olexa 2002:83). Podobne aplikacje oraz perforowane płytki z rozłupanych kłów dzika pojawiły się w kilku innych miejscach Europy, m.in. na terenie Węgier, Bałkanów oraz Rumunii, nad Morzem Azowskim oraz w kulturze mykeńskiej (Olexa 2002:84; Kilian-Dirlmeier 1997:50; por. Suchowska 2009b). Przedmioty te zawsze związane były z elitami.

Ryc. 12. Europa kontynentalna w epoce brązu. Za: C. Scarre 1990:115; z uzupełnieniami P. Suchowskiej.

Społeczności kręgu mogiłowego charakteryzował rytuał pogrzebowy polegający na budowie kurhanów ziemnych. Chociaż ta forma pochówków znana była już w kulturze unietyckiej, w środkowej epoce brązu stały się one bardziej powszechne i dostępne nie tylko dla elit. We wnętrzu kurhanów często występowały konstrukcje kamienne w postaci kręgów, w kilku przypadkach również słupowe. W środku nasypu znajdowała się zaś jama grobowa, nad którą często ułożony był bruk lub nasyp z kamieni (Gediga 1978:145; Jockenhövel, Kubach 1994 – red.; Kaczanowski, Kozłowski 1998:148). Kurhany w kulturze mogiłowej miały średnio 1-2 m wysokości, większe dochodziły do 4 m i osiągały powyżej 25 m średnicy (przykład z Untermeitingen koło Augsburg w Bawarii miał aż 36 m średnicy). Największe nekropolie mogiłowe na ziemiach polskich liczyły nawet do 60 kurhanów (Dąbrowski 2004:43). Wśród społeczności mogiłowych występowały również cmentarzyska płaskie, zarówno szkieletowe jak i ciałopalne (Dąbrowski 2004:44).

Zdaniem badaczy wyrazem nierówności społeczno-majątkowych ludności kręgu mogiłowego było wyposażenie grobowe oraz zróżnicowanie konstrukcji pochówków (Gediga 1978:171). Kurhany należące do elit były więc znacznie większych rozmiarów oraz składano w nich bogate wyroby brązowe, które miały podkreślać wyjątkową pozycję ich właścicieli. Były to głównie ornamentowane czekany typu węgierskiego, diademy, buławy, niektóre typy sztyletów i mieczy (por. Kristiansen 1998:378-379) oraz długie (dochodzące do 60 cm), bogato zdobione szpile (Winghart 2002). Przykładem takiego pochówku ze środkowej epoki brązu może być grób wodza lub księcia z Hagenau (z regionu Górny Palatynat) w Bawarii (Boos 1999:106-107), który zawierał m.in. długi oraz krótki miecz typu *flange-hilted*, sztylet, siekierkę, cztery groty strzał, haczyk brązowy będący prawdopodobnie częścią pasa, trzy szydła lub igły, brzytwę, długą (52 cm) szpilę ze złota, dwa naramienniki i dwie bransolety ze złota. Ponadto naczynie ceramiczne oraz 43 brązowe gwoźdźniki dekoracyjne, będące zapewne mocowaniami tarczy z drewna lub z płatów skór.

Interesujący jest fakt, iż bogate pochówki mężczyzny cechują się znacznym podobieństwem, co wskazuje na funkcjonowanie identycznych wyznaczników statusu i prestiżu na całym obszarze występowania społeczności mogiłowych oraz na standaryzację pewnych wzorców kulturowych (Schauer 1990). To zaś sugeruje istnienie arystokracji wojskowej pozbawionej jednak scentralizowanego przywództwa, a opartej być może na konfederacji lokalnych wodzów (Kristiansen 1998:379). Z kolei większość bogatych pochówków żeńskich, zawierających dużą liczbę ozdób z brązu oraz z bursztynu, wykazuje bardziej lokalny charakter, związany prawdopodobnie z tym, iż kobiety nie przemieszczały się na znaczne dystanse, a większość małżeństw zawierano wewnątrz danej grupy społecznej (endogamia). Niemniej jednak występowanie obcych, kobiecych elementów kulturowych w grobach danego terytorium świadczy również o małżeństwach zawieranych „dalekosiężnie”

(egzogamia), zapewne w celach formowania lub podtrzymywania przymierzy (Wels-Weyrauch 1989; Kubach-Richter 1990; Lehmkuhler 1990, 1991; Jockenhövel 1991, 2007; Blajer 1996).

Pomimo zaprezentowanych powyżej informacji badacze podkreślają, że na podstawie posiadanych źródeł archeologicznych organizacja społeczna kręgu mogiłowego zaznacza się słabo (Jockenhövel, Kubach 1994; Dąbrowski 2004:78).

Charakterystyczne dla późnobrązowych społeczności kręgu pól popielnicowych były rozległe, płaskie cmentarzyska ciałopalne, zazwyczaj z pochówkami w urnach, rzadziej występują obstawy kamienne czy drewniane (np. Franzhausen, Kelheim, Kietrz). Większość grobów była skromnie wyposażona, głównie w naczynia ceramiczne, a obrządek pogrzebowy wskazuje na społeczeństwo słabo zróżnicowane wewnętrznie (część badaczy sugeruje nawet istnienie „*idei równości*” wśród społeczności pól popielnicowych – Gillis et al. 2004:98). Niemniej jednak znane są również pochówki bogatsze, w których występowały zestawy do picia z metalu oraz z ceramiki bardzo dobrej jakości, ozdoby kościane, z brązu, szkła i bursztynu (np. cmentarzysko w Grundfeld – Ullrich 2004, Acholshausen w Bawarii – Coles, Harding 1979:366; Harding 2000:169 czy Liegau-Augustusbad w Saksonii). Niezwykle interesującym przykładem są datowane na Br D do Ha A1 (czyli około 1300-1100 p.n.e.) monumentalne, podkurhanowe groby „książęce” z obszaru wzdłuż Dunaju i Renu (np. Čaka, Velatice, Očkov-Trenčín, Milavče, Dedinka, Kotla, Hart an der Altz, Mengen, Poing, Königsbrunn – Paulík 1988; Točík, Paulík 1960; Coles, Harding 1979:365; Jockenhövel, Kubach 1994; Harding 2000:169; Ryc. 12). Podobne, bogate groby (np. Seddin, Wehringen, Lusehøj) pojawiły się również pod koniec funkcjonowania kultury pól popielnicowych, miało to niewątpliwie istotne znaczenie społeczne (Coles, Harding 1979:366; Gillis et al. 2004:98-99). Ponadto zaskakujący jest fakt, iż wykazują one analogie do opisanego przez Homera pochówku Patroklesa (Coles, Harding 1979:365; *Iliada* XXIII).

Wymienione powyżej pochówki „książęce” zawierały dobra ewidentnie wskazujące na ekwipunek wojownika i/lub wodza, m.in. broń, części zbroi, metalowe naczynia prawdopodobnie służące do rytualnego picia wina oraz czterokołowe wozy ceremonialne i uprzęż końską (Dąbrowski 1979:299; Piggott 1983:122; Paulík 1988; Winghart 2002; Gillis et al. 2004:93-94). Dodatkowo występowały tam wytwory wykonane ze złota, szkła i bursztynu. W wielu przypadkach w grobach obecne były również stosy pogrzebowe (tzw. *pyre*), które zdaniem badaczy sugerują wysoką rangę społeczną pochowanych w nich osób (Gillis et al. 2004:98). Podobieństwo darów grobowych w pochówkach wojowników z okresu Br D-Ha A1 potwierdza bliskie kontakty pomiędzy poszczególnymi grupami/elitami w ramach kręgu pól popielnicowych (Schauer 1984), jak również bardziej odległe powiązania (por. Bouzek 1985a); co będzie przedmiotem głębszych analiz w Rozdz. V.

III. 3. 1. 3. Skarby

Jednym z najbardziej niezwykłych i najczęściej dyskutowanych fenomenów epoki brązu były skarby, składające się bardzo często ze znacznej ilości przedmiotów brązowych. Do niezwykle imponujących przykładów, datowanych na kulturę unietycką, należą znaleziska z Dieskau (z 293 siekierkami, 13 berłami sztyletowymi oraz z licznymi obręczami różnych rozmiarów – Schmidt, Nitzschke 1980) i Brennewitz (z 297 brązowymi skierkami, ważącymi około 100 kg – Brunn 1959; Riederer 1978) nad Soławą. Około 20 skarbów pochodzi również z Brandenburgii, gdzie na szczególną uwagę zasługuje znalezisko z Gubina-Bresinchen, składające się ze 146 przedmiotów w postaci ozdób i broni (o masie 30 kg) oraz z 103 siekierek, w tym jednej podwójnej, 10 sztyletów, dwóch berel sztyletowych, 32 obręczy i sztyletu z czterema złotymi dyskami umieszczonymi na rękojeści (Breddin 1969). Kwestie związane z deponowaniem skarbów były niezwykle skomplikowane, zarówno społecznie, politycznie jak i ideologicznie (por. Harding 2000:352-368). Niemniej jednak wskazują one ewidentnie na zamożność społeczności unietyckiej (por. Menke 1982; Blajer 1990).

Częste deponowanie skarbów brązowych było również cechą społeczności Kotliny Karpackiej, zwłaszcza w fazie klasycznej datowanej na około 1700/1600-1500 p.n.e. (Gašaj 2002a:94, Fig. 10; Gillis et al. 2004:66; Kristiansen, Larsson 2005:118), gdy nabrała ona „cywilizacyjnego znaczenia”. Zasadniczo okres ten nosi w literaturze przedmiotu nazwę *horyzontu Koszider* (por. Rozdz. I. 3. 2. 1.). Skarby z Kotliny Karpackiej są zaliczane do jednych z najbogatszych tego typu zjawisk w Europie (Mozsolics 1957, 1967, 1973, 1985; Kristiansen 1998:370-371; Ryc. 12). Niezwykle frapujące jest to, iż zawierają one oprócz materiału typowego dla tego okresu również nowe formy brązów, charakterystyczne dla kultur mogiłowych. Część badaczy sądzi, iż w tym przypadku tezauryzacja posiadanego majątku związana była z istnieniem realnego zagrożenia zewnętrznego (np. przemieszczania się ludności), które w konsekwencji doprowadziło do upadku kultury Otomani-Füzesabony (Davis 1998; Bader 1998).

Niezwykle interesujący jest skarb pochodzący z ufortyfikowanej osady Bernstorf/Freising w Bawarii, datowanej na XIV wiek p.n.e. Składał się on ze złotego pasa i diademu wykonanego w technice blach metalowych oraz z kilku mniejszych fragmentów złotej folii. Ornamentyka tych przedmiotów jest ewidentnie lokalna, natomiast idea ich wykonania już nie. S. Winghart (2002:175, Abb. 3) wskazuje na analogiczne przykłady znane z kultury mykeńskiej. Podobne elementy złotej, wykwintnej biżuterii znaleziono również w Schlagtow (Meklemburgia-Pomorze Przednie) i w Nassenheide (Brandenburgia). Z kolei z Ingolstadt (Bawaria) pochodzi kolia bursztynowa składająca się z wielu sznurów, datowana na XVI wiek p.n.e. (Winghart 2002:175-176, Abb. 4, 6).

Fenomenem w kręgu społeczności pól popielnicowych były liczne i niezwykle

bogate w brązy skarby oraz dary wotywnie, znajdowane w rzekach i jeziorach oraz w osadach, w których deponowano przedmioty o dużej wartości, również importowane (Dąbrowski 1979:300; Kaczanowski, Kozłowski 1998:156; Kristiansen 1998:73-85). Co intrygujące, pojawiają się one wtedy, gdy uboższą dary grobowe, ponadto często zawierają te same przedmioty, które występowały wcześniej w pochówkach (przykładowo skarb z Bullenheimer Berg z Bawarii składający się z przedmiotów brązowych i złotych czy depozyt z Herzberg z amforą z brązu i pięcioma małymi naczyniami – Winghart 2002:182-183, Abb. 18, 20). Nie ulega kwestii, iż skarby te pełniły istotne funkcje religijno-rytualne i społeczne.

III. 3. 2. Grecja mykeńska

III. 3. 2. 1. Osadnictwo

Na zróżnicowanie społeczne w Grecji mykeńskiej wskazuje m.in. hierarchizacja osadnictwa, w ramach której wyróżniono lokalne (regionalne), centralne ośrodki władzy (z czasem zmienione w cytadele) oraz otaczające je większe i mniejsze wioski. Niestety mimo licznych ekspedycji badawczych prowadzonych w Egei struktura osadnicza w Grecji mykeńskiej nie została dobrze poznana, przede wszystkim dlatego, iż archeolodzy skoncentrowani byli głównie na spektakularnych jej przejawach jakimi niewątpliwie były cytadele i pałace, zupełnie pomijając położone wokół nich osady (Dickinson 1994:78). Ze szczątkowych danych wynika jednak, iż istniała znacząca różnica jakościowa w architekturze mykeńskich pałaców i „zwykłych” domów mieszkalnych, które składały się z niedużych kwadratowych lub prostokątnych pomieszczeń, rzadko zgrupowanych w jakiś charakterystyczny wzór, ponadto były one dość ubogo wyposażone (Dickinson 1994:79). Oprócz prostych domostw funkcjonowały również bardziej imponujące przykłady uważane zasadniczo za rezydencje, czyli tzw. „domy korytarzowe” (Hiesel 1990:111-155) znane chociażby z Myken (*Dom Zachodni* i składający się z co najmniej 6 budynków kompleks zw. *Domy Panagia* – Mylonas-Shear 1987). W planach niektórych z nich widoczny był megaron, będący głównym elementem pałaców mykeńskich.

W Grecji (zwłaszcza w Argolidzie) na przełomie okresu ŚH III i PH I miały miejsce „*radikalne zmiany*” w strukturze osadniczej, polegające na porzucaniu poprzednich osad i zasiedlaniu zupełnie nowych obszarów, w których dodatkowo zastosowano elementy obronne w typie akropolu (Dietz 1991:293-294; Maran 1995:68, 71-72). Przemiany te spowodowane były najprawdopodobniej rozwojem struktur społecznych (wykształcenie się elit) oraz ekonomicznych (przejmowanie kontroli nad szlakami handlowymi i surowcami – np. złożami srebra w Górach Laurionu). Budowa charakterystycznych dla ładu greckiego cytadel rozpoczęła się natomiast w późnym okresie brązu, a dokładniej w PH III A1 (choć najwcześniejszy budynek pałacowy pochodzący z Menelaionu wydatowano na PH II B-III

A1), apogeum osiągając zaś w tzw. klasycznej fazie kultury mykeńskiej, datowanej na PH III A-B (Fields 2004:12). Co interesujące w tym samym czasie, gdy w Grecji nastąpił rozwój architektury mieszkalnej znacznie zmniejszyła się liczba grobów tolosowych, co zdaniem części badaczy wskazuje na zmianę formy okazywania bogactwa (w tym inwestowania środków materialnych) i pozycji społecznej przez elity mykeńskie (Shelmerdine 1997:560). Nie ulega więc kwestii, iż w budownictwie i architekturze tego okresu widać wyraźnie próbę odzwierciedlenia stratyfikacji wewnątrzspołecznej, przykładowo poprzez wznoszenie pałaców w najwyższym punkcie akropolu, ponad pozostałą częścią osady (Pylos, Mykeny, Tiryns) (Dickinson 1994:78). W Grecji mykeńskiej cytadele, twierdze oraz osady ufortyfikowane zarejestrowano m.in. w Argolidzie (Mykeny, Tiryns, Midea, Argos, Asine), w Meseni (Pylos, Nichoria, Malthi-Dorion), w Achai (Teichos Dymaion), w Korynti (Korakou, Thisbe), w Attyce (*akropolis* ateńskie, Aghios Kosmas), w Beocji (Teby, Orchomenos, Eutresis, Aulis, Gla), w Tesali (Volos-Iolkos, Petra, Dimini) oraz w Epirze (Mezopotamos) (Ryc. 13).

Pod budowę cytadel (podobnie jak w przypadku Europy środkowej) wybierano miejsca z natury obronne, przede wszystkim wyniesienia i płaskowyże. W pobliżu często znajdowały się żyzne tereny uprawne (Andel, Runnels 1987:96-7, Fig. 19; Jameson et al. 1994:368-369, Fig. 6.14), mniejsze osady o charakterze rolniczym oraz zbiornik wodny (Fields 2004:10). W najwyższej części cytadeli wznoszono pałac, który był zarówno rezydencją władcy danego królestwa, jak i centrum religijnym (świątynie), ekonomiczno-administracyjnym (magazyny, pracownie rzemieślnicze, archiwa) oraz społeczno-politycznym (megaron) (Fields 2004:18; Schofield 2007:76). Składał się on z sieci pomieszczeń pełniących różne funkcje, korytarzy i otwartych dziedzińców otoczonych kolumnadą (Mykeny, Tiryns, Pylos) (Fields 2004:20). W niektórych kompleksach zachowały się klatki schodowe wskazujące, iż były to budowle piętrowe (Schofield 2007:77). Główną częścią wszystkich pałaców mykeńskich był megaron z miejscem na tron, rytualnym ogniskiem wspartym na czterech kolumnach oraz z bogatą i kolorową dekoracją, zarówno na ścianach jak i podłogach (Hiesel 1990; Küpper 1996). Freski przedstawiały przeważnie sceny polowań, walki oraz procesji, ale także motyw symboliczne, np. antytetycznie ustawione zwierzęta w Pylos (Immerwahr 1990; Preziosi, Hitchcock 1999:155-190).

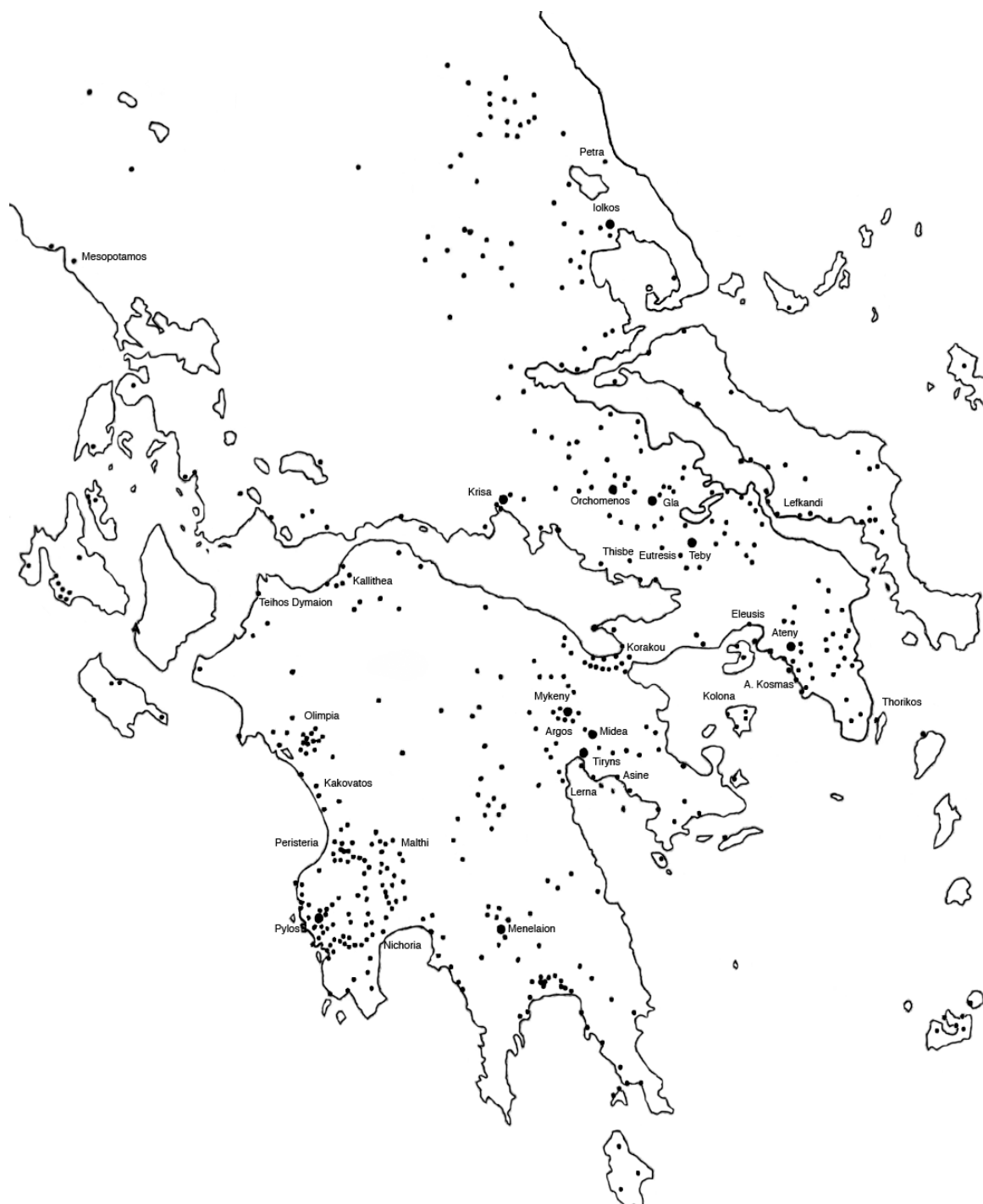
W tym kontekście niezwykle interesujące są badania I. Youngera (2005), który analizując plany mykeńskich pałaców, głównie z Pylos, Tirynsu i Myken (dla którego cytowany autor sporządził własny plan), zauważył pewne ich cechy wspólne. Wskazał przede wszystkim na występowanie dwóch megaronów (tzw. podwójny pałac wg terminologii K. W. Schaar 1979:10-22), trzeciego pomieszczenia nawiązującego do niego kształtem oraz łazienki. Zdaniem J. Youngera (2005:189-190) nie ulega kwestii, iż głównego megaronu

używał *wanaks*, drugiego zaś być może *lawagetas*, *basileus* lub *potnia* (dwuwładza w świecie helladzkim?). Uniformizacja planów pałaców mykeńskich oraz podobieństwa w kulturze materialnej sugerują bliskie kontakty pomiędzy poszczególnymi królestwami. Potwierdzają to dodatkowo pozostałości systemów dróg (z których część wyposażona była w kanały i mosty oraz w cysterny magazynujące wodę i posterunki ze strażą zapewniającą ochronę w trakcie trwania podróży) zarejestrowanych chociażby w Meseni, Argolidzie, Korynti, Beocji i Tesali, łączących poszczególne ośrodki (Vermeule 1964:263; Jansen 2002:113-126).

Pomimo wielu wymienionych powyżej cytadel mykeńskich jedynie w Epano Englianios – homerowym Pylos, będącym centrum polityczno-administracyjnym Meseni, przebadano całą strukturę osadniczą (Blegen et al. 1973; Shelmerdine 1987, 1997:545-547, 2001:355-356; Dyczek 1994:48-54; Lolos 1998; Nelson, Cooper 1998; Fields 2004:43-46). Jednak pozyskane w trakcie licznych projektów badawczych dane dostarczyły znacznie mniej informacji niż analizy tabliczek z bogatych archiwów pałacowych (por. Rozdz. III. 3. 2. 3.). Wynika z nich bowiem, że królestwo Pylos podzielone było na dwie prowincje: bliższą i dalszą oraz na 16 lub 17 dystryktów i wiele gmin (Bennet 1995:588). Każdym z wymienionych elementów tego systemu zarządzali lokalni urzędnicy wybierani przez władcę (Thomas 1995:351).

Długo sądzono, iż Pylos było jedynym pałacem mykeńskim pozbawionym murów obronnych. Badania geofizyczne wykazały jednak, że ów kompleks pałacowy był znacznie większy niż pierwotnie zakładano. Potwierdzono również występowanie murów obronnych, świadczących o ufortyfikowaniu przynajmniej części miasta (Schofield 2007:92-93). Przy wejściu do pałacu umieszczono archiwum zawierające ponad 1500 tabliczek z pismem linearnym B (Chadwick, Ventris 1956, 1973; Chadwick 1976; Killen 1985, 2004). Z kolei w centralnej części kompleksu pałacowego mieścił się megaron, którego ściany i podłogi zdobiły malowidła o tematyce religijnej (procesja), symbolicznej (herladycznie ustawione gryfy i lwy) oraz przyrodniczej (fryz jelenia, papirusy i ośmiornicę). Z Pylos pochodzi ponadto słynny fresk przedstawiający barda. Po prawej stronie od wejścia znajdowało się miejsce na tron, a obok niego w podłodze wydrążono kanały prawdopodobnie do odprawiania libacji (Preziosi, Hitchcock 1999:160; Fields 2004:45). Dookoła megaronu biegł korytarz prowadzący do pomieszczeń gospodarczych i magazynu oliwy. Klatki schodowe wskazują na istnienie piętra, gdzie znajdowała się najprawdopodobniej prywatna część mieszkalna władcy i jego rodziny. W południowo-wschodnim skrzydle pałacu znajdował się mniejszy megaron, a obok niego łazienka z doskonale zachowaną wanną terakotową i dwoma naczyniami na kosmetyki (Lewartowski, Ulanowska 1999:123; Preziosi, Hitchcock 1999:162-163). Wodę do pałacu dostarczał akwedukt poprowadzony od jednego z okolicznych źródeł. Poniżej pałacu leżało dolne miasto, a na zachód cmentarzysko grobów komorowych.

Badania struktur osadniczych w Meseni wykazały istnienie 255 osad/wiosek (60 z okresu PH III A i 195 z PH III B), w większości otwartych i o rolniczo-rzemieślniczym charakterze (McDonald, Rapp 1972; Rapp, Aschenbrenner 1978). Na ich obszarze zarejestrowano jedynie proste domy, składające się z kilku połączonych pomieszczeń. Tabliczki z pismem linearnym B sugerują, iż wszystkie wioski Meseni kontrolowane były przez centralną administrację w Pylos.

Ryc. 13. Osadnictwo w Grecji mykeńskiej w okresie PH III A-B. Za: O. Dickinson 1994:77, Fig. 4.24; z uzupełnieniami P. Suchowskiej.

Jedna z ważniejszych greckich cytadel znajduje się w Mykenach (Schliemann 1877; Mylonas 1966; Taylour et al. 1981; Shelmerdine 1997:541-543; French 2002; Fields 2004:23-29). Położona jest na wzgórzu poza głównym obszarem Niziny Argiwskiej, jednak wzdłuż szlaku komunikacyjnego łączącego Argolidę z Koryntią. Pierwszy mur obronny powstał w okresie PH III A2, w III B dobudowano dolną cytadelę ze słynną Lwią Bramą. W zabudowę tej części włączono również okrag grobów szybowych A oraz liczne domostwa i tzw. Centrum Kultowe z ołtarzami, freskami o tematyce religijnej, glinianymi idolami oraz instalacjami do kultywowania rytuałów. Na szczycie wzniesienia wybudowano pałac, a w nim megaron z freskami, głównie o tematyce wojennej; na wschód i północ od niego znajdowały się pomieszczenia gospodarcze. O istnieniu archiwów pałacowych w Mykenach świadczą tabliczki z pismem linearnym B znalezione na cytadeli (Chadwick, Ventris 1956, 1973; Chadwick 1976). Niestety sam kompleks pałacowy zachował się fragmentarycznie, jednak monumentalna klatka schodowa wskazuje, iż cechował się on złożoną budową (Fields 2004:28). W północno-wschodniej części cytadeli, w tzw. rozszerzeniu o znaczeniu strategicznym, umieszczona cysterne na wodę, którą rurami sprowadzano z pobliskiego źródła. Poza murami cytadeli odkryto wiele domów wskazujących na istnienie dolnego miasta, m.in. *Dom Handlarza Oliwq*, *Dom Sfinksów*, wzmiankowany już *Dom Zachodni* oraz kompleks *Panagia*. Poza obszarem zabudowanym znajdowały się cmentarzyska komorowe i dziewięć tolosów. Wokół cytadeli rozlokowane były mniejsze osady (por. Ryc. 13), które pozostawały zapewne pod kontrolą polityczno-administracyjną pałacu mykeńskiego.

Równie istotna jest forteca w Tirynsie, wybudowana na płaskim wzgórzu o skalistych zboczach nad Zatoką Argolidzką (Kilian 1981; Kilian et al. 1981; Shelmerdine 1997:543, 2001:335; Fields 2004:29-37). W epoce brązu brzeg morski znajdował się 300 metrów na zachód od twierdzy, obecnie oddalony jest o kilka kilometrów (Zangger 1994:194-198; Schofield 2007:86). Według legendy była to najstarsza z cytadel na Peloponezie. Mury obronne wokół górnej cytadeli wzniesiono w PH III A1, w III B otaczały one już całą osadę. Zdaniem Pauzanasza (ks. IX, 36:3) fortyfikacje Tirynsu wzbudzały szacunek równy piramidom egipskim i stanowiły najdoskonalszy przykład mykeńskiej architektury obronnej (w sumie mur miał 725 m długości, od 4,50 aż do 17 m grubości, a zachował się do 7,50 m wysokości – Fields 2004:32). Cytadela dzieliła się wyraźnie na trzy części: górną, środkową i dolną. W górnej znajdował się pałac z dużym megaronem oraz z dwoma (lub z jednym) mniejszymi, do których można się było dostać jedynie przez skomplikowany system wewnętrznych korytarzy. Posadzka jak i ściany głównego megaronu zdobione były motywami morskimi (delfiny, ośmiornice), geometrycznymi (stylizowane kwiaty), scenami polowań, wojennymi oraz przedstawieniami skoków przez byka (por. Schofield 2007:126-127, Fig. 76-77). Na prawo od wejścia zachowała się ponadto kamienna płyta będąca

podstawą pod tron władcy. Z kolei na zachód od megaronu znajdowała się łazienka z wyrzeźbionymi kanałami odpływowymi. W południowej i wschodniej części górnej cytadeli znajdowały się magazyny wykonane w szerokości muru, wychodzące na wspólny korytarz (tworząc tzw. mur kazamatowy). Środkowa część najprawdopodobniej nie była zabudowana, dolna natomiast mieściła szereg domów o różnych funkcjach związanych z działaniem pałacu. Na polityczno-administracyjną rolę Tirynsu wskazują również znalezione w obrębie cytadeli tabliczki z pismem linearnym B.

Podobnie jak w Pylos i Mykenach, wokół twierdzy tiryńskiej również zarejestrowano zabudowę wskazującą na funkcjonowanie dolnego miasta, które niestety znane jest jedynie fragmentarycznie. W pobliżu cytadeli znajdowały się także cmentarzyska (Lewartowski, Ulanowska 1999:121).

Argiwska twierdza w Midea, z fragmentarycznie zarejestrowaną zabudową, w której występował megaron, zapewne również była istotną osadą o funkcjach polityczno-administracyjnych (Demakopoulou 1995; Shelmerdine 1997:543-545, 2001:335-337; Fields 2004:37-39). Wskazują na to m.in. znaleziska fresków, cennych surowców i wykonanych z nich produktów (np. biżuterii), znaczne ilości ceramiki (zarówno kuchennej jak i stołowej) i gliniane figurki oraz pieczęci służące do lakowania towarów (Schofield 2007:89; Fields 2004:39). O znaczeniu zamieszkujących w niej osób (lub jednej osoby) może świadczyć znalezisko z wioski Dendra położonej u podnóża wzgórza, gdzie wybudowano twierdzę Midea. Otóż w jednym z pochówków zarejestrowano słynną, brązową, zachowaną w całości zbroję (Åström, Verdelis 1977; por. Rozdz.V. 4. 2. 1. 5.). Midea nie wymieniona została przez Homera w *Katalogu Okrętów*.

Również na akropolu ateńskim znajdował się zapewne pałac mykeński, jednak dostęp do niego uniemożliwiła późniejsza zabudowa (Mountjoy 1995; Shelmerdine 1997:547-548, 2001:339-340; Fields 2004:48-49). W zasadzie jedynym widocznym elementem wskazującym na obecność Mykeńczyków w tym miejscu jest mur cyklopi, na którym później wzniesiono mur z okresu klasycznego oraz bogate pochówki zlokalizowane na cmentarzysku zwanym Kerameikos. Ich wyposażenie wskazuje na zasobności i znaczenie Aten mykeńskich – homerowego domu Erechteusa i Tezeusza. Najprawdopodobniej również u podnóża akropolu, podobnie jak w przypadku Myken, Pylos i Tirynsu znajdowało się dolne miasto, które się jednak nie zachowało, zapewne przez intensywną zabudowę z okresu klasycznego. W pobliżu Aten także zarejestrowano osadnictwo datowane na okres PH III A-B (por. Ryc. 13).

Pałac w Tebach w Beocji również z powodu późniejszej zabudowy, tym razem współczesnej, poznany został jedynie fragmentarycznie. Niemniej jednak pozyskane materiały pozwalają przypuszczać, iż była to najprawdopodobniej największa i najbogatsza

rezydencja władców mykeńskich (Symeonoglou 1985; Demakopoulou 1990; Shelmerdine 1997:548). Pałac wybudowany na wzgórzu leżał na szlaku łączącym Attykę i Peloponez ze środkową i północną częścią Grecji. Badania archeologiczne ujawniły liczne malowidła, bogatą biżuterię z lapis lazuli, onyksu, złota i kości słoniowej oraz 38 mezopotamskich pieczęci cylindrycznych (por. Rozdz. IV. 5. 2.). Ponadto archiwum z tabliczkami z pismem linearnym B, w skład którego wchodziły także teksty o charakterze religijnym (Gillis et al. 2004:44) oraz tzw. Arsenal zawierający brązową broń oraz jej fragmenty (Fields 2004:52). Wskazuje to ewidentnie na rolę Teb jako polityczno-administracyjnego i religijnego centrum w regionie. Pałac w beockich Tebach często wspominany był przez Homera, zarówno w *Iliadzie* jak i w *Odysei*, w mitach i legendach zaś jego sława niejednokrotnie pozwalała mu rywalizować z samymi Mykenami. Mimo to nie umieszczono go w *Katalogu Okrętów*, co może mieć związek ze zniszczeniem miasta związanym być może ze znaną z literatury wyprawą *siedmiu przeciw Tebom*.

Kolejnym istotnym miejscem w Beocji było Orchomenos. O istnieniu tam ośrodka centralnego świadczą fragmenty pałacu z freskami o tematyce wojennej oraz słynny grób tolosowy z boczną komorą o stropie pokrytym płaskorzeźbionymi spiralami i palmetami zwany Skarbcem Minjasza, który obok grobu Agamemnona z Myken, jest najwspanialszym mykeńskim przykładem budownictwa tego typu (Field 2004:51-52). Warto dodać, iż już Pausaniasz nazywał go jednym z największych cudów Grecji i świata (Ks. IX.38:2). O funkcjonowaniu w Ochromenos prężnej władzy centralnej świadczyć może również inne przedsięwzięcie jakie przypisywane jest władcom tejże miejscowości. Chodzi o wybudowanie na jeziorze Kopais kompleksu zwanego Gla, który wzniesiony został w PH III A2, a funkcjonował do III B2 (Iakovidis 1995:690, 2001).

Wyspę Gla, obejmującą 20 ha, otoczono murem cyklopim o długości 3 km, grubości od 5,4 do 5,8 m i zachowanej wysokości do 5 m (Shelmerdine 1997:548; Fields 2004:40). Powierzchnia tego kompleksu jest 10 razy większa od Tirynsu i Aten oraz 7 razy od Mykeny (Fields 2004:40). W okresie mykeńskim jezioro Kopais osuszono tworząc tym samym żyzną równinę, wykorzystywaną do celów rolniczych. W najwyższej, północnej części wyspy wzniesiono część mieszkalną podzielono na 2 sektory: „pałac” i „agorę”. Pałac w kształcie litery L składał się z dwóch wąskich, identycznych skrzydeł zawierający po jednym megaronie, ale bez tronu i ceremonialnego ogniska. Zdaniem S. E. Iakovidisa (2001:40) były to rezydencje dwóch urzędników o tej samej randze. Agora również składała się z dwóch wąskich budynków ułożonych równolegle i spełniała zapewne rolę kompleksu gospodarczo-magazynowego o znacznej pojemności (Iakovidis 1995:76; Fields 2004:39-43). Funkcja ufortyfikowanej wyspy Gla nie jest jednak znana, część badaczy widzi w niej cytadelę (Hope Simpson, Lazenby 1970:31), inni zaś kompleks militarny (Threpsiades 1962:47-48).

III. 3. 2. 2. Pochówki

Niewątpliwie kluczową kwestią w badaniach nad wewnętrznym zróżnicowaniem społeczności mykeńskiej jest próba rozszyfrowania znaczenia fenomenu grobów szybowych oraz relacja zachodząca pomiędzy bogactwem a statusem społecznym (Tournaviron 1995). Z wiedzy ogólnej wynika, iż zasadniczo we wszystkich przednowożytnych społeczeństwach posiadanie znacznej ilości dóbr było warunkiem wstępnym do osiągnięcia wysokiej pozycji, ale nigdy nie jedynym. Owa wysoka pozycja musiała ulec transformacji w autorytet i prestiż, a dokonać się to mogło jedynie poprzez specjalne zarządzanie posiadanym przez daną osobę bogactwem, przejawiające się w publicznych aktach hojności (Voutsaki 1995b:59). Zachowania takie są dobrze udokumentowane etnologicznie oraz bardzo czytelne w wielu społecznościach pradziejowych (na przykład w plemionach Północnej Ameryki organizowano ceremonie zwane *potlaczem* – Nowicka 1991:323, 331-334, w Atenach były to *leitourgiai* – Finley 1982, w Rzymie zaś *euergetism* – Veyne 1976). S. Voutsaki (1995b:60) uważa, iż w podobny sposób należy odczytywać fenomen grobów szybowych, jako budowę prestiżu i ostentacyjne wyrażanie władzy, czego istotnym elementem były praktyki pogrzebowe.

Zdaniem wielu badaczy sytuacja w Argolidzie jest zupełnie wyjątkowa, dlatego też nie należy tylko na przykładzie tego regionu wnioskować o zróżnicowaniu i organizacji społecznej ludności helladzkiej (Mee, Cavanagh 1984; Graziadio 1991; Bennet 1995; Thomas 1995; Voutsaki 1995b, 1998). Z drugiej strony mimo wyraźnej obecności pewnych cech wspólnych w ramach kształtowanie się procesów i struktur polityczno-społecznych w Grecji mykeńskiej, nie można mówić o ich identyczności (Thomas 1995:354). Jak słusznie zauważył O. Dickinson (1989:133) „*nie ma homogenicznej wczesnej kultury mykeńskiej*”. Różnice spowodowane były zapewne lokalną odmiennością struktur datowanych jeszcze na środkową epokę brązu, jak również różnym stopniem uczestnictwa w systemie wymiany oraz w sieciach związków i przymierzy międzykulturowych poszczególnych państw-miast tego regionu. W związku z powyższym krótko zarysuję wyniki przeprowadzonych analiz nad zróżnicowaniem i organizacją społeczną ludności mykeńskiej na przykładzie dwóch regionów, wzmiankowanej już Argolidy oraz Meseni.

Pierwszą emanacją (niezwykle efektowną) kultury mykeńskiej była faza datowana od ŚH III do PH II, zwana okresem grobów szybowych, która nazwę zawdzięcza charakterystycznemu typowi pochówków znanemu głównie z Myken i Pylos. Zdaniem badaczy groby szybowe okręgu A i B, były uzewnętrznieniem struktury społecznej kształtującej się wówczas cywilizacji ładu greckiego (Vermeule 1964; Dickinson 1977; Mee, Cavanagh 1984; French 1989, 2002; Graziadio 1991; Voutsaki 1995b). Było to zjawisko dość niespodziewane, bowiem „*w świecie środkowohelladzkim nie ma nic co wskazywałoby na niezwykle splendor grobów szybowych*” (Vermeule 1964:81). Pochowani w nich ludzie

należeli do grupy, która była bardzo wyraźnie oddzielona od reszty społeczeństwa całej Równiny Argińskiej (Mee, Cavanagh 1984; Wright 1987; Dietz 1991:261; Voutsaki 1995b:59). Wyposażenie grobowe (przykładowo strusie jaja z Nubii, lapis lazuli z Mezopotamii, alabaster i fajans z Krety, kość słoniowa z Syrii, srebro z Anatolii lub z Gór Nauplion w Grecji lądowej, złoto z Egiptu lub być może z Transylwanii oraz bursztyn znad Bałtyku) wskazuje, iż była to nowowykształcona, dobrze prosperująca, kosmopolityczna arystokracja o rozwiniętych kontaktach dalekosieżnych, praktykująca dodatkowo kult przodków i bogatymi pochówkami legitymizująca swoją władzę (Cavanagh 1978).

Zapewne podobne, również bogate w znaleziska były groby szybowe z Lerny, które zostały niestety w całości wyrabowane (Caskey 1956) oraz groby tolosowe z Meseni (np. z Peristeri), tumulusy z Maratonu i pochówki z Teb (Dickinson 1977:53).

Zdaniem O. Dickinsona (1977:57) w okresie grobów szybowych można mówić o istnieniu prymitywnego systemu oligarchii, w którym mykeński okręg B mógł reprezentować jego wczesną fazę, podczas gdy A – bardziej rozwiniętą. Sposób potraktowania obu tych centrów grobowych w późniejszych okresach wskazuje na supremację okręgu A nad B, co przejawiało się również w jego zdecydowanie bogatszym wyposażeniu (French 1989:123-124). Analizy wykazały, iż w okresie PH I z dotychczasowej elity (związanej z okręgiem B) wyłoniła się wąska grupa, która osiągnęła jeszcze większy autorytet, prestiż i bogactwo. Chcąc zaś zmanifestować swoją pozycję społeczną i odseparować się od poprzedniej grupy wybrała inne miejsce swoich pochówków, znajdujące się bliżej pałacu (okręg A), niejako w centrum codziennego życia mieszkańców cytadeli (French 1989:123-124). Okręg B stał się więc drugorzędnym miejscem pochówku dla osób o średniej pozycji społecznej, chociaż zapewne nadal w ramach elity mykeńskiej. Interesujący jest fakt, iż żeńskie groby w tym kręgu były nadal bardzo bogate (Graziadio 1991:440). W literaturze przedmiotu panuje więc pogląd, że kobiety pochowane w okręgu B charakteryzowała stosunkowo wysoka pozycja społeczna, jednak z jakiś powodów nie mogły one zostać pochowane w okręgu A (Graziadio 1991:440).

Szczegółowe badania początków kultury mykeńskiej wskazały na wyraźny wzrost w wyposażeniu grobowym przedmiotów związanych z walką (miecze, sztylety, hełmy, groty strzał, zbroje) oraz rozpowszechnienie się w sztuce (ornamentyka naczyń, freski) tematyki wojennej i scen polowań (inkrystowane miecze, malowidła), co zdaniem O. Dickinsona (1977:56) było charakterystyczne dla społeczeństw typu „heroicznego”, którym przewodziła dobrze uzbrojona i wyszkolona arystokracja wojskowa. Wyraźnie widoczne było zawężanie się tej grupy w późniejszym okresie do jednej rodziny (związanej z okręgiem grobowym A), gdzie kilku mężczyzn piastowało wysoką pozycją społeczną, o czym świadczy współczesność najważniejszych (tzn. najbogatszych) męskich grobów, czyli pochówków III, IV i V (lista

znalezisk por. Schliemann 1977; Karo 1930a, 1933; Vermeule 1964:87).

Okres PH II charakteryzował się stopniowym opuszczaniem grobów szybowych na rzecz tolosów, które rozprzestrzeniły się na terytorium niemal całej Grecji lądowej (zawartość większości z nich została jednak wyrabowana). Dodatkowo występowały bogate pochówki komorowe (przykładowo na terenie Myken, Prosymny, Berbati i Dendry oraz w Kazarma i Kokla), cechujące się wówczas dużymi rozmiarami, dokładnie wykończone i w niektórych przypadkach, jak w Prosymna – dekorowane (Voutsaki 1995b:58). Pochówki tumulusowe, bardzo popularne w Meseni, występowały w Argolidzie (głównie w Argos) sporadycznie (Voutsaki 1998:50).

Zdaniem C. Thomas (1995:352) liczba tolosów z okresu PH II była zbyt duża, by można było uznać tradycyjny model wyjaśniania organizacji i zróżnicowania struktur społecznych wskazujący, iż tolos oznacza pochówki królewskie. Ponadto kłopotliwe bywa rozdzielenie obu wzmiankowanych typów grobów z tego okresu (Voutsaki 1995b:61), bowiem część pochówków komorowych była na tyle dużej konstrukcji i z bogatym wyposażeniem, że mogły one konkurować tolosami. Zdaniem S. Voutsaki (1995b:62, 1998:55) wystawność grobów w okresie PH II (oraz PH III A) była ważną strategią społecznego i politycznego współzawodnictwa elit, która wymagała mobilizacji sił (nakładu pracy, specjalnych umiejętności) pewnej grupy w ramach danego społeczeństwa oraz dostępu do sieci wymiany przedmiotów luksusowych. Nagminne zaś opuszczanie tolosów, będących czytelnym znakiem statusu i prestiżu oraz budowanie innych dowodzi, iż struktura władzy i autorytetu była w tym okresie nadal krucha i niestabilna.

W okresie PH III A dystrybucja bogactw w pochówkach była niezwykle asymetryczna. Zmniejszyła się znacznie liczba tolosów, nowe konstrukcje tego typu wybudowano w zasadzie tylko w pobliżu centrów pałacowych w Mykenach i w Dendra (niejasna jest sytuacja w Tirynsie, nie ma bowiem możliwości pewnego wydatowania istniejących tam dwóch tolosów) (Mee, Cavanagh 1984:51; Shelmerdine 1997:560). Wyraźnie widać natomiast rozprzestrzenienie się w tym okresie idei pochówków komorowych, które w większości były jednak bardzo ubogie w dary grobowe (Voutsaki 1995b:59; por. Lewartowski 1995) i jak się wydaje służyły zarówno zwykłej ludności, jak i elitom (Voutsaki 1995b:62).

Asymetryczność dystrybucji przedmiotów luksusowych pogłębiła się jeszcze bardziej w okresie kolejnym – PH III B. Ponadto z tej fazy nie zlokalizowano żadnych tolosów poza centrami pałacowymi ani bogatych pochówków komorowych położonych w innych państwach-miastach niż Mykeny. Dodatkowo okres PH III B cechował się obniżeniem jakości budowania wzmiankowanych grobowców, w porównaniu z fazą poprzednią oraz generalnym zmniejszeniem poziomu zasobności wyposażenia grobów. Zdaniem S. Voutsaki

(1995b:62) jest to wyraźny znak głębokiej stratyfikacji społecznej dzielącej arystokrację zamieszkującą pałace od reszty społeczeństwa, gdzie władza i związany z nią prestiż, bogactwo oraz adekwatny obrządek pogrzebowy i typ grobów skoncentrowana była wokół elit. Świadczy to również o tym, iż proces centralizacji w świecie mykeńskim powiódł się.

W przypadku Meseni, najbardziej zaludnionej krainy Grecji mykeńskiej (por. Dyczek 1994:73-74; Lewartowski, Ulanowska 1999:122), tradycyjnie uważa się, że odzwierciedleniem i wyznacznikiem obecności elity w społeczeństwie były pochówki tumulusowe, które pojawiły się na tym terenie już w środkowej epoce brązu (Bennet 1995:596). Nie wszyscy się jednak z tym poglądem zgadzają, przede wszystkim dlatego, iż w tym regionie występuje za dużo grobów tumulusowych, przy jednoczesnym braku pochówków skrzynkowych i/lub jamowych (Dickinson 1982:125; Voutsaki 1998:50). Przyjmując związki kurhanów z arystokracją należałoby uznać, że w Meseni społeczność mykeńska składała się głównie z elit. W związku z powyższym S. Voutsaki (1998:50) zaryzykowała stwierdzenie, iż idea chowania zmarłych w pochówkach tumulusowych w zachodniej Meseni, z których większość była uboga w znaleziska, praktykowana była przez szeroką grupę społeczną.

W okresie PH I w Meseni zaczęły tworzyć się pierwsze królestwa, skoncentrowane wokół ufortyfikowanej osady (Malthi, Pylos, Peristeria), z zabudową w formie rezydencji (Pylos, Iklaina, Nichoria). Wówczas rozprzestrzeniły się również tolosy (które pojawiły się już w ŚH III), głównie w zachodniej części regionu (Pylos i Peristeria) oraz groby komorowe, popularne zwłaszcza na Równinie Meseńskiej (Voutsaki 1998:51-53). Liczba tolosów zwiększyła się w okresie kolejnym, czyli w PH II (Voutsaki 1998:54). Ponieważ przy ich budowie konieczna była mobilizacja członków danej grupy, także i ten typ pochówków przyporządkowano elitom rządzącym Mesenią. Jednak podobnie jak miało to miejsce w przypadku Argolidy okazało się, iż tolosów było za dużo, aby można podtrzymać tezę o wykorzystywaniu tego rodzaju pochówków jedynie przez arystokrację (Dickinson 1977:60).

Kolejny okres – PH III A – cechował się w Meseni wzmożoną działalnością budowlaną dotyczącą grobów tolosowych (Voutsaki 1998:54). Zastanawiający jest fakt, iż w tym samym czasie zaobserwowano znacznie częstsze ich opuszczanie. Jednak groby tolosowe w Meseni używane były znacznie dłużej niż w Argolidzie. Zdaniem S. Voutsaki (1998:55) w tym czasie walka o władzę i prestiż pomiędzy lokalnymi, meseńskimi elitami straciła na intensywności. W kolejnym okresie (PH III B) obszar ten charakteryzował się już całkowitą centralizacją, na co wskazują analizy struktury osadniczej, które ujawniły funkcjonowanie jednego pałacu w regionie (Voutsaki 1998:56). Taką sytuację zdają się również potwierdzać tabliczki z pismem linearnym B, zarejestrowane w Meseni jedynie w pałacu w Pylos. Fakt występowania w tym czasie pochówków tolosowych w Malthi, Nichorii, Gouvalarii oraz w

kilku mniejszych ośrodkach, cytowana badaczka tłumaczy słabszą centralizacją Meseni w porównaniu do Argolidy lub odmiennym znaczeniem społecznym i rytualno-ideologicznym tych grobów w omawianych regionach (Voutsaki 1998:56).

Porównując sytuację w Meseni i w Argolidzie widać wyraźnie, iż na przełomie okresów ŚH III i PH I zaszły tam podobne zmiany w sferze funeralnej. Istotne stało się również uwypuklenie istniejących różnic wewnątrzspołecznych. Zdaniem S. Voutsaki (1998:55) rozprzestrzenienie się wyszukanych form pochówków (tolosów) w okresie PH II na wzmiankowanych terenach, świadczy o wzmożonej rywalizacji lokalnych elit. Z kolei ich zanikanie w PH III A należy interpretować jako stopniowe tworzenie się bardziej scentralizowanego systemu administracyjno-organizacyjnego, który w okresie III B osiągnął apogeum (Voutsaki 1998:54).

Podstawowe różnice pomiędzy omawianymi regionami widoczne były w bogactwie wyposażenia pochówków, jak i w samej konstrukcji grobów. W Meseni, w porównaniu z Argolidą, groby były mniejsze i prostsze oraz uboższe w dary. Mesenię charakteryzowało także łagodniejsze i skromniejsze przejście ze środkowej do późnej epoki brązu. Wydaje się, iż na tym obszarze środkowohelladzki model organizacji społecznej przekształcił się w sposób naturalny w późnohelladzki, podczas gdy w Mykenach ów rozwój miał bardziej gwałtowny przebieg (Voutsaki 1998:55). Niczym nie wyróżniający się bowiem we wcześniejszym okresie ośrodek (tzn. Mykeny) uzyskał monopol na posiadanie i wymienianie przedmiotów luksusowych, nie tylko na terenie Równiny Argińskiej, ale całej Grecji lądowej. Co więcej wzrost znaczenia Myken nastąpił po stopniowym upadku ważnych, środkowohelladzkich centrów Argolidy, takich jak Lerna, Argos i Asine (Voutsaki 1998:55).

III. 3. 2. 3. Tabliczki z pismem linearnym B

Szczególnie bogate archiwa pałacowe odkryto w Knossos (z ponad 3400 tabliczkami) oraz w Pylos (powyżej 1500 sztuk), wyraźnie mniejsze zaś w Mykenach, w Tirynsie, Tebach i Chania na Krecie (Gillis et al. 2004:43). Pozyskane wówczas tabliczki w przeważającej części były spisem inwentarza z magazynów pałacowych i nie zawierały prawie żadnych informacji dotyczących kwestii społecznych. W tym kontekście niezwykle interesujące są ostatnie odkrycia poczynione w Tebach, które ujawniły teksty o ewidentnie religijnym charakterze (Gillis et al. 2004:44). Szczegółowe analizy pojawiających się na tabliczkach pojęć (pełniejsza lista i opis terminów por. Dyczek 1994:77-120; Dowerth 2000:217-218), odnoszących się do funkcji i tytułatury osób wymienionych w tych dokumentach (Vermeule 1964:254), umożliwiły wyciągnięcie pewnych wniosków o zróżnicowaniu i skomplikowanej strukturze społeczności mykeńskiej. Należy jednak pamiętać, iż opisują one sytuację zasadniczo z końcowej fazy okresu PH III A2 oraz z III B.

Z pierwszych analiz tabliczek z pismem linearnymi B (głównie z archiwów pałacowych w Knossos i w Pylos) wyłonił się obraz, który przypisywał administracji pałacowej rolę dominującą oraz kontrolę nad całością sfery ekonomicznej, politycznej oraz religijnej (Killen 1985; Alexiou 1987; Branigan 1987; Foster 1987; Kopcke 1987; Wiener 1987). Jednak badania ostatnich lat przyczyniły się do zmiany powyższego twierdzenia (Killen 1999). Okazało się bowiem, że jedynie część gospodarki nadzorowana była przez urzędników królewskich, pozostałe jej sektory zorganizowane były niezależnie od administracji pałacowej i nie podlegały jej kontroli (Mylonas-Shear 2004:68). Ponadto nie cała ziemia w ramach danego królestwa należała do pałacu, część była ewidentnie komunalna – *ke-ke-me-na ko-to-na* lub *ka-ma* oraz prywatna – *ko-to-na ki-ti-me-na* (?) (por. Dickinson 1994:84-85).

Badania tabliczek z pismem linearnym B, przeprowadzone przez J. Chadwicka ujawniły, iż społeczeństwo mykeńskie podzielone było na dwa oddzielne, zhierarchizowane systemy urzędnicze (Thomas 1995:349). Pierwszy z nich składał się z króla i jego współpracowników (urzędników administracji pałacowej), drugi natomiast oparty był na urzędnikach lokalnych. Pogląd ten został ogólnie przyjęty, a w toku kolejnych analiz tekstów z tabliczek, uzupełnionych o informacje uzyskane z badań archeologicznych, okazało się, iż „system klasowy” oraz podział na władzę centralną i regionalną był dużo głębszy niż wydawało się na początku (Dickinson 1994:307; Thomas 1995:349).

III. 3. 2. 3. 1. *Wa-na-ka i ra-(la)-wa-ke-ta*

Z analiz tabliczek wynika, iż najważniejszą osobą w państwie był *wa-na-ka* (*anax*, *ἄναξ*), który uważany jest za króla lub władcę danego państwa-miasta (Vermeule 1964:261; Lindgren 1973:134-136; Driessen 1985:169-193, Palmer 1963:84). Termin ten jest obcego pochodzenia i pod względem etymologii należy do najbardziej tajemniczych ze wszystkich pojęć znanych z tekstów tabliczek (Palaima 1995:128, 133). *Wanaks* pojawił się w nich w trzynastu miejscach (raz w tekstach z Knossos i z Teb, jednaście z Pylos), niemal zawsze w liczbie pojedynczej (Palaima 1995:131; Mylonas-Shear 2004:41). Co więcej występował w kontekście wielu różnych, ważnych funkcji: militarnej (był zwierzchnikiem armii), religijnej (tylko on doświadczał lub przewodniczył obrzędowi wtajemniczenia oraz obok boskiego Posejdona i *potnia* – żeńskie bóstwo występujące w epoce brązu w Mesenii – otrzymywał ofiarę w postaci perfumowanych olejków), administracyjnej (mianował innego urzędnika), ekonomicznej (posiadał największy majątek ziemski) oraz sądowniczej (Palaima 1995:133-134). *Wanaks* posiadał ponadto własnych, wyspecjalizowanych rzemieślników, określanych jako *wanakteros* (o ich umiejętnościach informują zarówno teksty tabliczek, jak i analizy źródeł archeologicznych – Killen 1995:221; Laffineur 1995) oraz majątek ziemski zwany

temenos (τέμενος).

W związku z powyższym zastanawiający jest fakt braku jakichkolwiek ikonograficznych przedstawień *wa-na-ki*, datowanych na okres mykeński; nie znane są freski z jego udziałem, nie występują żadne przykłady gliptyki oraz plastyki (Rehak 1995:112; Davis E. N. 1995:18). Niemniej jednak nie należy tego traktować jako dowodu na ograniczoną władzę *wanaksa* lub wręcz na jego nieistnienie, zwłaszcza w kontekście sytuacji w królestwie Ugaryt, gdzie przedstawienia „królewskie” oraz inskrypcje praktycznie nie występują. Jedynym potwierdzeniem, aczkolwiek bardzo czytelnym, funkcjonowania dziedzicznej, męskiej monarchii sprawującej władzę nad krajem są tabliczki z Ugaryt (Mylonas-Shear 2004:21). Nie wykluczone, iż w Grecji mykeńskiej było podobnie.

Z królem ściśle związany był *ra-wa-ke-te* (*la-wa-ke-te*), określany jako lider *loasu*, czyli „walczących i uzbrojonych ludzi” (Vermeule 1964:261; Lindgren 1973:134-136; Driessen 1985:169-193; Palmer 1963:84). Co interesujące w danym królestwie był tylko jeden urzędnik noszący taki tytuł (podobnie jak to miało miejsce w przypadku *wanaksa*). *Lawagetas* również posiadał *temenos* (jednak był on trzy razy mniejszym niż *wanaksa* – Palaima 1995:133) oraz rzemieślników (*wanakteros*), z których część należała także do majątków świątynnych (Mylonas 1966:06; Mylonas-Shear 2004:46). Wart podkreślenia jest fakt, iż Homer w swoich dziełach informuje, że *temenos* przysługiwał tylko władcy i dowódcy wojskowemu.

Zdaniem T. G. Palaima (1995:129) *lawagetas* pełnił funkcję związaną z organizacją armii i był jej zwierzchnikiem, natomiast *wanaks* odpowiadał za sferę religijną (Palaima 1995:131). *Wanaks* był powiązany z armią przez posiadanie ekwipunku wojskowego, ale zdaniem cytowanego badacza nie pełnił nad nią zwierzchniej roli. Mógłby to potwierdzać fakt, iż ziemia jaką posiadał wchodziła w skład świętego terytorium *pa-ki-ja-ne*, w którym znajdowała się świątynia *potnia* (Palmer 1963:83-84; Hooker 1977:186). Należy w tym miejscu podkreślić, iż termin *potnia* w tekstach z Pylos nie zawsze charakteryzował boginię, pojawiał się także jako określenie żywej kobiety, być może kapłanki, która współpracowała z *wanaksem*. Co więcej znane z tabliczek *wa-na-so-i* (liczba mnoga) oznaczało: *wanaks* i *potnia* (Younger 2005:190).

Pomimo, iż *lawagetas* pełnił funkcje militarne, a *wanaks* religijne T. G. Palaima (1995:129) podkreślał dominującą pozycję tego drugiego. Na poparcie swojej tezy cytowany badacz przywołuje teksty Homera, w których termin *wa-na-ka* używany był dla określenia władzy monarszej (przykładowo tytuł *ávaξ ανδρων* nosił Agamemnon, a jego towarzysze i dowódcy wojsk z poszczególnych części świata mykeńskiego, jak Achilles, Odysseus czy Telemachos – *ávaξ*), a w późniejszym okresie jako epitet stosowany przede wszystkim w odniesieniu do bóstw, głównie męskich, rzadko bowiem występowała żeńska forma *wanassa*

(Mylonas 1966:208-209; Palaima 1995:123).

III. 3. 2. 3. 2. *E-qe-ta i te-re-ta*

Z tabliczek z pismem linearnym B wynika, iż do administracji pałacowej (centralnej) zaliczali się również urzędnicy określani jako *e-qe-ta* (*equetai*) oraz *te-re-ta* (*telestai*) (Thomas 1995:351).

Zdaniem J. Chadwicka i M. Ventrisa (1956, 1973) *e-qe-ta* pełnił rolę oficera łącznikowego pomiędzy królem, a dowódcą armii na polu walki. L. R. Palmer (1963:85) oraz T. G. Palaima (1995:130) przypisują mu ponadto funkcje religijne. Zasadniczo w grupie *equetai* badacze upatrują wojowników będących gwardią przyboczną władcy. Do ich obowiązków należało również obserwowanie i kontrola obszarów nadbrzeżnych (Sherratt 2001:235). Na podstawie analiz tabliczek z pismem linearnym B cytowani autorzy wskazali również na fakt, iż *equetai* brali udział w podróżach poza granice centrów pałacowych i wówczas pełnili zapewne rolę emisariuszy królewskich; przynajmniej dwunastu z nich znanych jest z imienia (Mylonas-Shear 2004:49). Urzędnicy ci należeli do grupy funkcjonującej w tabliczkach pod nazwą *o-ka*, charakteryzującej się tym, że otrzymywała różne towary z magazynów pałacowych (Deger-Jalkotzy 1978). Potwierdza to tezę, iż *equetai* (oraz *wanaks*, który również należał do tej grupy) wchodził w skład administracji centralnej. Ponieważ nie należeli do niej *ra-(la)-wa-ke-ta* i *te-re-ta*, część badaczy twierdzi, iż byli oni raczej urzędnikami administracji lokalnej (Thomas 1995:351). Nie wszyscy się jednak z tą tezą zgadzają (Palmer 1963:85).

Teretai lub *telestai* (*te-re-ta*, *τελέστας*) zdaniem J. Chadwicka (Chadwick, Ventrisa 1956, 1973) sprawowali funkcje religijne, natomiast w opinii L. R. Palmera (1963:85), która w kontekście ostatnich odkryć wydaje się być właściwsza, byli właścicielami ziemskimi – posiadaczami *telos*. Dodatkowo odpowiadali oni za strukturę feudalną (Palmer 1963:85, Killen 1985). Majątek ziemski posiadany przez trzech *telestai* równał się powierzchni jaką dysponował *lawagetas*. Jak wynika z tabliczek z Pylos dwudziestu jeden spośród wszystkich *telestai* posiadało ziemię (Mylonas-Shear 2004:48).

Należy ponadto podkreślić, iż *telestai* byli najczęściej występującą grupą urzędników w tekstach tabliczek z Pylos. Zdaniem V. P. Kazanskiene (1995:603, 610) *telestai* należeli do bardzo ważnej warstwy społecznej (przynajmniej w królestwie Pylos), związanej z centrum świątynnym i zajmującej się opieką i ochroną religijną kraju (podlegały im posiadłości przeznaczone do celów politycznych oraz rytualnych). Posiadali również znaczne wpływy w sferze ekonomicznej i politycznej (Kazanskiene 1995:610).

III. 3. 2. 3. 3. *Ko-re-te* i *po-ro-ko-re-te*

Urzednicy zwani *ko-re-te* oraz *po-ro-ko-re-te* pojawiają się w kontekście organizacji królestwa Pylos, które podzielone było na prowincję bliższą *de-we-ra ka-ra-i-ja* i dalszą *pe-ra-ko-ra-i-ja*, a następnie na 16 lub 17 dystryktów (9 w prowincji bliższej i 7 lub 8 w dalszej) i wiele gmin (Bennet 1995:588). Owymi dystryktami zarządzali wybrani przez *wanaxa* urzednicy szczebla lokalnego – *ko-re-te* oraz jemu podległy *po-ro-ko-re-te* i *qa-si-re-u* (*βασιλεύς*, *basileús*), którzy nadzorowali kilka wiosek i miast; *do-mo-ko-ro* (*damokoros*) zaś zarządzał gminą (Thomas 1995:351). Chociaż w alternatywnym podejściu sugeruje się, iż to *do-mo-ko-ro* pełnił najwyższą funkcję na prowincji i nadzorował urzedników *ko-re-te* oraz *po-ro-ko-re-te* (Mylonas-Shear 2004:49).

Zdaniem S. Vermeule (1964:252) termin *ko-re-te* jest formą wywodzącą się od *koiranos*. U Homera osoba pełniąca tę funkcję określana była jako „*lord militarny*”, dlatego często wskazuje się również na jego obecność w strukturach armii, podkreślając, iż mógł on być jednym z dowódców (Vermeule 1964:260; Mylonas-Shear 2004:49). Tabliczki z pismem linearnym B informują, iż urzednicy *ko-re-te* i *po-ro-ko-re-te* posiadali znaczne ilości brązu, co sugeruje ich powiązania z rzemieślnikami (Mylonas-Shear 2004:49).

III. 3. 2. 3. 4. *Qa-si-re-u*

Niezwykłe interesującym terminem, znanym zarówno z tabliczek z pismem linearnym B, jak i z eposów Homera, jest *qa-si-re-u* (*basileis/basileus*). Jego konotacje jednak w obu wzmiankowanych źródłach były odmienne. Z analiz tekstów tabliczek wynika, że *qa-si-re-u* należał do urzedników niższego szczebla, był prawdopodobnie komendantem regimentu i/lub prowincjonalnych włości (Palaima 1995:124). Co intrygujące większość z urzedników określanych tym mianem znana była z imienia (Mylonas 1966:207). Z kolei u Homera *basileus* był lokalnym przywódcą jednostek wojskowych, oznaczał króla przede wszystkim w kontekście militarnym. Przykładowo Achilles był *basileusem* Myrmidonu, zalotników Penelopy również określono tym terminem (Vermeule 1964:252).

Analizy tabliczek z pismem linearnym B wykazały, iż do obowiązków *basileusa* należało również doglądanie królewskich rzemieślników, zwłaszcza brązowników (Vermeule 1964:252). Biorąc pod uwagę fakt, że metalurdzy pracowali nie tylko w obrębie pałacu, ale także poza nim, nadzorowanie wiosek i miast na prowincji przez *basileusów* wiązało się zapewne i z tą funkcją (Mylonas 1966:207). Zdaniem niektórych badaczy urzednicy ci wchodzili w skład *ke-ro-si-ja* (*γερωσία*, *gerousía*), którą utożsamia się z grecką radą starszych (geruzją) bądź ją nadzorowali (Warren 1975:132).

Występowanie terminu *basileis* w opisie struktury armii może świadczyć o tym, iż w wyniku pewnych bliżej nie wyjaśnionych zająć (być może związanych z upadkiem kultury

mykeńskiej w XII/XI wieku p.n.e.) wśród lokalnych urzędników wykształcił się zwierzchnik, który następnie objął władzę nad całym społeczeństwem. Ta władza zapewne z czasem stała się dziedziczna, a prestiż rozszerzył się na całą rodzinę *basileusa*, później zaś na jego ród. Wówczas termin ten w sposób naturalny zmienił swoje znaczenie i urzędnik ów został obwołany królem (Vermeule 1964:252).

III. 3. 2. 3. 5. *Da-mo, wo-ro-ki-jo-ne-jo, da-ma-te i collectors*

Da-mo, demos (δαῖμος) w większości tekstów oznaczał lokalną społeczność (dosłownie lud) lub wioskę, do której należała komunalna (społeczna) ziemia zwana *ke-ke-me-na ko-to-na* lub *ka-ma* (Kazanskiene 1995:611). Z analiz tabliczek wynika, iż społeczność ta posiadała pewną formę władzy oraz miała decydujący głos w kwestii niektórych spraw publicznych, zapewne z nią związanych (lokalnych?) (Mylonas 1966:207). Co istotne w skład *demosu* wchodziły ludzie wolni. W tym miejscu należy podkreślić, że w świecie mykeńskim występowali również niewolnicy, okreśłani terminem *do-e-ro* i *do-e-ra* (*doulos*) oraz ludzie (głównie kobiety) zwani *ra-wi-ja-ja*, co oznacza jeńców. Obie wzmiankowane grupy były ściśle powiązane z pałacem.

W tekstach tabliczek (w kontekście Meseni) pojawiła się jeszcze inna grupa zwana *wo-ro-ki-jo-ne-jo* (*worgioneion*), jak się wydaje stała ona pod względem hierarchii niższej niż *damos*. Zdaniem badaczy charakteryzowała ona ludność, która mieszkała na danym terytorium, ale nie była z nim do końca zintegrowana (Palmer 1955). Takie grupy znane były także z Grecji klasycznej i dotyczyły na przykład: *metojków* (cudzoziemcy, wolna ludność napływowa w starożytnej Grecji, nieposiadająca pełnych praw obywatelskich), *periojków* (wolni i niezależni mieszkańcy Sparty, ale bez praw obywatelskich) oraz *helotów* (niewolna część społeczeństwa Lakonii oraz Meseni pracująca w rolnictwie) (Palmer 1955; Cartledge 2002).

W tabliczkach z pismem linearnym B wzmiankowana była również grupa *da-ma-te*, składająca się z dwudziestu ośmiu osób (kobiet i mężczyzn), ściśle związanych ze sferą religijną (Kazanskiene 1995:609). Prawdopodobnie byli to wróżbici i kapłani, pełniący być może także funkcje doradcze. *Da-ma-te* zależni byli od *terete*, od których za swoją pracę otrzymywali nadania majątków ziemskich (Kazanskiene 1995:609).

W tekstach tabliczek pojawiła się także grupa powiązana z terminami *a-ko-ra* (*agora*) oraz *a-ke-re* (*ageirei*), oznaczającymi zasadniczo „zbierać”. W związku z powyższym w literaturze przedmiotu określano ją mianem *collectors*. Byli oni najprawdopodobniej urzędnikami, ponieważ wymieniano ich w kontekście obowiązków administracyjnych, takich jak: inspekcja majątków ziemskich oraz dystrybucja dóbr (Olivier 2001). Łączono ich również z rodziną *wanaksa* lub z elitą społeczną (Mylonas-Shear 2004:50). J. Killen (1995) w

swoich badaniach uznał, iż *collectors* byli ściśle powiązani z rodziną panującą, od której uzyskali możliwość udziału w pałacowej produkcji. Według jego opinii byli oni członkami pan-mykeńskiej elity. J. Bennet (1995) zaś stwierdził, że osoby określane terminem *collectors* były po prostu skrybami. Ponieważ jednak nie funkcjonowali oni jako odrębna klasa społeczna, zapisywaniem informacji administracyjnych na tabliczkach zajmowali się nadzorcy magazynów i centrów pałacowych, którzy należeli do ścisłej elity społeczeństwa mykeńskiego.

III. 4. Podsumowanie

W drugim tysiącleciu p.n.e. wśród ludności Europy środkowej jak i strefy egejskiej zaobserwowano wyraźną koncentrację bogactw, istotny potencjał demograficzny, społeczno-polityczną kontrolę struktury osadniczej oraz rozwinięte kontakty dalekosiężne, co wskazuje na znaczny stopień rozwarstwienia społecznego oraz zaawansowania procesów zmierzających do rozwoju gospodarczego i do wykształcenia się politycznych organizacji o ponadlokalnym charakterze (Hüttel 1977:81; Rowlands 1984:149-151; Simon 1990:310; Voutsaki 1995b, 1998; Kadrow 2001:175).

Spółeczności rozwijające się w epoce brązu w Europie środkowej oparte były na stałych centrach produkcji metalurgicznej (dlatego tak ważna była kontrola złóż surowców i szlaków związanych z ich wymianą) oraz charakteryzowały się dobrze zorganizowanym i zhierarchizowanym osadnictwem, podzielonym na osady otwarte oraz obronne (ufortyfikowane). Występowały również cmentarzyska wspólnotowe, z kilkoma grobami wyraźnie wskazującymi na prestiż pochowanych w nim osób (np. pochówki „książęce”). Pod względem organizacji społeczno-politycznej część z nich należy uznać za wodzostwa, np. kultura unietycka i mogiłowa, część za regionalne systemy państwowe, przykładowo krąg Otomani-Füzesabony (Kadrow 2001:160) i kultura pól popielnicowych. Zaproponowane przez T. Earla i A. W. Johnsona (1987) regionalne systemy państwowe (*regional polity*) odpowiadają zasadniczo państwom archaicznym w typie zdecentralizowanym (por. Rozdz. III. 2. 3. 3.).

W systemie społeczno-ekonomicznym społeczności środkowoeuropejskich (ale również mykeńskich) bardzo ważną rolę odgrywały elity, zwane również arystokracją wojskową. Podstawą jej istnienia była manifestacja władzy i prestiżu, wyrażana w architekturze (kurhany, osady obronne) oraz w przedmiotach luksusowych (takich jak: berła sztyletowe, miecze, zbroje, rydwany, wyrafinowana biżuteria, metalowe naczynia). Cechą charakterystyczną była bowiem zależność pomiędzy kształtowaniem się nowych elit a wzrostem bogactwa, głównie w grobach. Istotne znaczenie odgrywała również komunikacja pomiędzy przedstawicielami poszczególnych elit (*warriors on the move*), która była ważną

częścią kultury i ideologii wodzowskiej. Zapewniała ona dostęp do przedmiotów prestiżowych, odległej wiedzy (technologicznej, medycznej, geograficznej i ezoterycznej) oraz mitów (por. Rozdz. II. 3. 7.). Przyswajając nowe zwyczaje i przedmioty związane z ideologią wodzowską, np. picie napojów alkoholowych (zestawy do picia pojawiają się wyłącznie w bogatych grobach), elity nabierały obcych cech i elementów kulturowych dla regionu, z którego się wywodziły, charakterystycznych jednak dla klasy społecznej (arystokracji) do jakiej należały (lub pretendowały). Podobieństwa w wyposażeniu grobowym bogatych pochówków zarejestrowane na znacznym obszarze potwierdzają proces „kosmopolityzacji” elit.

Epokę brązu charakteryzowała dobrze rozwinięta, regionalna sieć powiązań, która obejmowała swym zasięgiem społeczności Europy środkowej (głównie Kotliny Karpackiej), północnej Italii, Bałkanów oraz Śródziemnomorza (Gerloff 1993; Maran 1997, 1998, 2007; Kadrow 2007:324). W późnej epoce brązu rozwinęła się wymiana dalekosiężna oraz wykształcił się system bliższych i dalszych peryferii zintegrowanych w ramach mykeńskiej ekonomii, obejmujący swym zasięgiem również obszary Europy środkowej.

Źródła procesów społeczno-kulturowo-ekonomicznych, jakie miały miejsce wśród społeczności środkowoeuropejskich epoki brązu, można podzielić na wewnętrzne i zewnętrzne (Kristiansen 1998:412-417; Kadrow 2001:180). Pierwsze dotyczyły przede wszystkim aspektów gospodarki, struktury społecznej, kultury materialnej oraz ideologii. Drugie zasadniczo związane były ze zmianami środowiska naturalnego i klimatu, z migracjami oraz z oddziaływaniami międzykulturowymi, które można opisać modelami: centrum-peryferia/centrum-peryferia-strefa marginalna (por. Rozdz. II. 3. 3. 2.) oraz tzw. *peer politics interaction* (por. Rozdz. II. 3. 4. 3.).

Początek kultury mykeńskiej, której powstanie zdaniem B. Hänsła (1998:19-26), było jednym z kluczowych wydarzeń dla uformowania się epoki brązu, miał związek z pojawieniem się nowych elit. Pochówki z pierwszej fazy kształtowania się społeczności helladzkiej (tzw. okres grobów szybowych) wskazują, iż owa grupa była dobrze rozwinięta oraz bardzo wyraźnie oddzielona od reszty społeczeństwa. Pod względem organizacji społeczno-politycznej etap rozwoju ludności mykeńskiej, związany z okres grobów szybowych (ŚH III/PH I-PH II), należy uznać za wodzostwo (por. Rozdz. III. 2. 3. 2.).

Niezwykle istotnym momentem kształtowania się struktury społeczno-politycznej były kontakty ludności mykeńskiej z Minojczykami oraz przejęcie przez tych pierwszych kontroli nad szlakami handlowymi funkcjonującymi w basenie Morza Egejskiego i Śródziemnego. Początkowa faza eksploracji zmieniła się w dość agresywny model państwa mykeńskiego, wtedy to upadł ostatni minojski pałac na Krecie, a wyspa dostała się pod kontrolę ludności helladzkiej (Vermeule 1964). Mit o ateńskim królewiczu Tezeuszu, który

pokonawszy Minotaura, zamieszkującego labirynt w Knossos, uwolnił Grecję od trybutu i zwierchnictwa narzuconego przez władcę Krety, może być późniejszą reminiscencją tych wydarzeń. Doprowadziły one do uformowania się w Grecji państwa archaicznego w typie zdecentralizowanym, które można opisać modelem *secondary state formation* (por. Rozdz. III. 2. 3. 3.).

W okresie PH III A-B organizacja systemu administracyjnego uległa dalszej centralizacji (Voutsaki 1998:54), a społeczność mykeńska osiągnęła wówczas szczyt swojego rozwoju, zarówno pod względem politycznym, ekonomicznym jak i militarnym. Badania wykopaliskowe oraz lingwistyczne (analizy tabliczek z pismem linearnym B) potwierdziły skomplikowaną i zhierarchizowaną strukturę mykeńskiego społeczeństwa oraz ogromną wielofunkcyjność administracji pałacowej (Aravantinos 1995:613). System gospodarczy oparty był na redystrybucji, jednak istniało w jego ramach miejsce na indywidualne przedsięwzięcia. W literaturze przedmiotu opisuje je koncepcja *market place* (por. Rozdz. II. 3. 1. 1.) oraz *freelance commercial trade* (por. Rozdz. II. 3. 4. 1. oraz II. 3. 4. 2.).

W klasycznym okresie kultury mykeńskiej (PH III A-B) nastąpiła intensyfikacja kontaktów międzykulturowych oraz miały miejsce wielkie zamorskie wyprawy handlowe. Ich efektem było założenie kolonii na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej, na Cyprze i Rodos (Vermeule 1964:115; Hooker 1977:113; Taylour 1983:148; Harding 1984:233; Niemeier 2005) oraz uczestnictwo społeczności mykeńskich w handlu dalekosiężnym, m.in. w *port of trade* w Ugaryt (por. Rozdz. II. 3. 1. 2. oraz II. 3. 4. 2.).

Wraz z początkiem okresu PH III C w Grecji lądowej zaczęła zanikać architektura monumentalna, sztuka (malarstwo, rzeźba, gliptyka, toreutyka), pismo oraz wyrafinowane umiejętności rzemieślnicze. Nastąpił ponadto stopniowy zanik oznak stratyfikacji społecznej (Deger-Jalkotz 2003; Gillis et al. 2004:47). Ludność helladzka nie zniknęła jednak zupełnie, funkcjonowała do końca okresu PH III C, aczkolwiek bez „kultury elit”. Analizy osadnicze wykazały, iż użytkowano wówczas zaledwie 10% stanowisk z ogólnej ich liczby znanej z apogeum rozkwitu kultury mykeńskiej (Lewartowski, Ulanowska 1999:137). Ponadto przerwane zostały szlaki handlowe. Ostateczny kres polityczno-kulturowy państw-miast Grecji lądowej nastąpił wraz z końcem okresu PH III C.

Rozdział IV

Organizacja wymiany i handlu społeczności kultury mykeńskiej z ludnością zamieszkującą poszczególne regiony basenu Morza Śródziemnego oraz Europy kontynentalnej

„Everything is related to everything else but closer things are more related than distant ones”
(W. Tober 1970)

IV. 1. Uwagi ogólne

W tym rozdziale, bazując przede wszystkim na danych archeologicznych oraz lingwistycznych, scharakteryzowana zostanie organizacja wymiany i handlu oraz rodzaj nawiązanych kontaktów kulturowych pomiędzy społecznością kultury mykeńskiej a ludnością zamieszkującą poszczególne rejony basenu Morza Śródziemnego oraz tereny zachodniej i północnej Europy. Problematyka interakcji między społecznością helladzką oraz środkowoeuropejską, która jest zasadniczym tematem prezentowanej pracy, omówiona zostanie dokładnie w Rozdz. V.

Importy zarejestrowane w strefie egejskiej podzielono na dwie grupy: *orientalia*, czyli przedmioty proveniencji wschodniośródziemnomorskiej oraz *occidentalia* – zabytki pochodzące z centralnego i zachodniego Śródziemnomorza. W literaturze przedmiotu funkcjonują różne dane informujące o ich ilości. Przykładowo zdaniem E. H. Cline (1987; Cline, Cline 1991) ogólna liczba importów obcej proveniencji, znanych ze strefy egejskiej, wynosi 842. W innej publikacji wzmiankowany autor zredukował ją jednak do 826 sztuk (Cline 1991e:50), a w jednej z ostatnich swoich prac wielokrotnie podawał liczbę 942 importów (Cline 1994:9, 106). Z kolei C. Lambrou-Phillipson (1990a) określiła ogólną ilość przedmiotów znanych z Egei, z kontekstów datowanych na późny okres epoki brązu, na 617. Zdaniem cytowanej badaczki 120 spośród nich pochodziło z Mezopotamii, Mitanni oraz z Syro-Palestyny. Jedynie 18 zabytków wydатовanych zostało na okres wcześniejszy niż późna epoka brązu.

Najbardziej właściwe wydają się dane przedstawiane przez N. H. Cline (1994:9), z których wynika, iż w strefie egejskiej, w kontekstach datowanych na okres PM/PH I-III C, zanotowano 942 importy (zarówno *orientalia* jak i *occidentalia*). Z samych zaś wraków

statków Uluburun i Gelidonya, datowanych na późną epokę brązu, pochodziło aż 277 przedmiotów, w tym proveniencji mykeńskiej (Cline 1994:102). Biorąc po uwagę fakt, iż przedział czasowy pomiędzy początkiem okresu PM I A/PH I a jego końcem, czyli okresem PM/PH III C (1700-1050/1020), wynosi około 680/650 lat (por. Rozdz. I. 4., Tab. 6), jest to liczba niezwykle mała. Bazując na powyższych danych nie trudno obliczyć, że daje to średnio 1.4 importu na rok (Kristianen, Larssen 2005:105; Manning, Hulin 2005:283), co sugerowałoby bardzo słabą aktywność handlową społeczności egejskich. Należy bezwzględnie podkreślić, iż zarejestrowana w źródłach archeologicznych sytuacja nie odpowiada rzeczywistości późnego okresu epoki brązu. Dowodem potwierdzającym te tezę może być „światowy” wręcz zasięg występowania ceramiki mykeńskiej w okresie 1500-1200 p.n.e., wskazujący niewątpliwie na znaczenie egejskiej (mykeńskiej) wymiany handlowej oraz na jej kulturowy i ideologiczny wymiar (Wijngaarden 1999, 2002; Mountjoy 2001:167-176). Ponadto źródła pisane z Egiptu oraz z Bliskiego Wschodu również informują o znacznej aktywności handlowej społeczności świata egejskiego (Mee 2008:363-264).

W tym kontekście liczba 942 importów znalezionych w świecie egejskim zdaje się być jedynie czubkiem góry lodowej, jak słusznie bowiem zauważyła E. Kantor *„dowody zachowane dla nas w trakcie upływającego czasu, stanowią jedynie mały ułamek tego co musiało wcześniej istnieć. Każde importowane naczynie reprezentuje dziesiątki innych, które się niestety nie zachowały”* (Kantor 1947:73). Zdaniem wielu badaczy podobnie mogła wyglądać kwestia kontaktów kulturowo-handlowych rozwiniętych w drugim tysiącleciu p.n.e. pomiędzy społecznościami strefy śródziemnomorskiej, ale także z ludnością zamieszkującą tereny Europy kontynentalnej (por. Harding 1984; Bouzek 1985a; Kristiansen, Larssen 2005:105). Faktem jest, iż znaleziono niewiele przedmiotów, które potwierdzałyby istnienie relacji śródziemnomorsko-kontynentalnoeuropejskich, z drugiej jednak strony niedostateczna ilość importów nie upoważnia do negowania możliwości występowania takich powiązań. Kapitałnym przykładem jest pod tym względem bursztyn bałtycki, który ze względu na swoje właściwości fizyko-chemiczne jest bardzo podatny na zniszczenia, a zwłaszcza na procesy wietrzenia. Fragmenty tego surowca zachowane w źródłach archeologicznych, zarówno w Europie jak i w świecie śródziemnomorskim, nie odzwierciedlają faktycznej jego liczby funkcjonującej w pradziejach (Harding, Hughes-Brock 1974:145-146; Czebreszuk 2007a:363; por. Rozdz. V. 2.).

IV. 2. Egipt

IV. 2. 1. Uwagi ogólne

Kontakty pomiędzy społecznościami minojskimi i mykeńskim, a Egiptem są bardzo dobrze udokumentowane, przede wszystkim dzięki znaleziskom o pewnym kontekście i

proweniencji oraz przykładom egipskiego malarstwa ściennego, datowanego głównie na XVIII dynastię (w tradycyjnym datowaniu jest to okres od XVI do XIII wieku p.n.e.).

Najbardziej spektakularne przedstawienia malarskie pochodzą z grobów urzędników i wezyrów należących do administracji faraonów Hatszepsut, Totmesa III oraz Amenhotepa II m.in.: Senenmuta, Kenamuna, Amenemhaba, Antefa, Useramona, Rekhmire oraz jego syna Menkheperresoneba. Szczególnie z grobowców Rekhmire (Rekhmere), Antefa oraz Senenmuta znane są freski przedstawiające ludność *Keftiu* składającą faraonowi dary, w skład których wchodziły przedmioty ze złota i srebra, biżuteria, ceramika egejska doskonałej jakości, miedziane ingoty, tkaniny oraz inne wyroby i materiały trudne do identyfikacji (Vermeule 1964:148, 150; Wachsmann 1987; Rehak 1998:40; Ryc. 14). Te sceny podpisane zostały jako przekazywanie trybutu. Warto jednak w tym miejscu podkreślić, iż w większości przypadków Egipcjanie postrzegali handel zewnętrzny („zagraniczny”) właśnie jako składanie trybutu.

Archeologicznym potwierdzeniem wydarzeń z malarstwa ściennego było znalezienie w grobach egipskich urzędników królewskich kilku przykładów naczyń, datowanych na okres PH I i II, podobnych do przedstawień z fresków. Sceny malarskie pochodzące z tych grobowców datowane są jednak na około czterdzieści lat później niż najwcześniejsze znane w Egipcie malowidła ludności *Keftiu*. Mogą one więc przedstawiać nie Minojczyków, lecz Mykeńczyków, jako że chronologicznie był to okres odpowiadający ich dominacji na Krecie (Immerwahr 1990:172; Rehak 1998:41). Ponadto liczne ideogramy z tabliczek pochodzących z Knossos przedstawiają motywy identyczne z tymi, którymi ornamentowano naczynia w Egipcie. Do najczęściej stosowanego repertuaru należały motywy spiralne, zwłaszcza tak zwanej „biegnącej spirali” oraz głowy byków. Z kolei z terenów Grecji mykeńskiej i Krety, z kontekstów datowanych na późną epoką brązu, znanych jest kilka królewskich skarabeuszy, egipskich naczyń wykonanych z kamieni półszlachetnych (por. Bevan 2007) oraz znaczna ilość ametystowych paciorków, które również uznaje się za importy egipskie (Taylour 1983:148).

Ryc. 14. Malowidło ścienne z grobowca Rekhmire. Za: M. J. Weche 2003::479, Fig.13a.

O obecności grup ludności egejskiej w Egipcie możemy także wnioskować na podstawie znalezisk malowideł ściennych w stylu minojskim z miejscowości Ezbet Helmi, w pobliżu Tell el-Dab'a w Delcie Nilu. Część z fresków wydatowano na późny okres hyksoski, czyli na XVII wiek p.n.e. (Knapp 1995:1439; Aslanidou 2005), niektóre zaś na wczesną XVIII dynastię (Bietak 1996:67-79). Najciekawszy z nich przedstawia mężczyznę w tradycyjnym stroju egejskim skaczącego przez byka. Co bardziej istotne – postacie z tej sceny umieszczono na tle labiryntu (Cline 1994:32). Zdaniem odkrywcy Tell el-Dab'a M. Bietaka (1992) malowidło to obrazuje historię Tezeusza, który w labiryncie w Knossos zabił Minotaura. M. Bietak twierdzi ponadto, iż fresk ten mógł wykonać jedynie ktoś znający tradycję oraz mitologię strefy egejskiej, czyli najpewniej członek społeczeństwa minojskiego lub mykeńskiego.

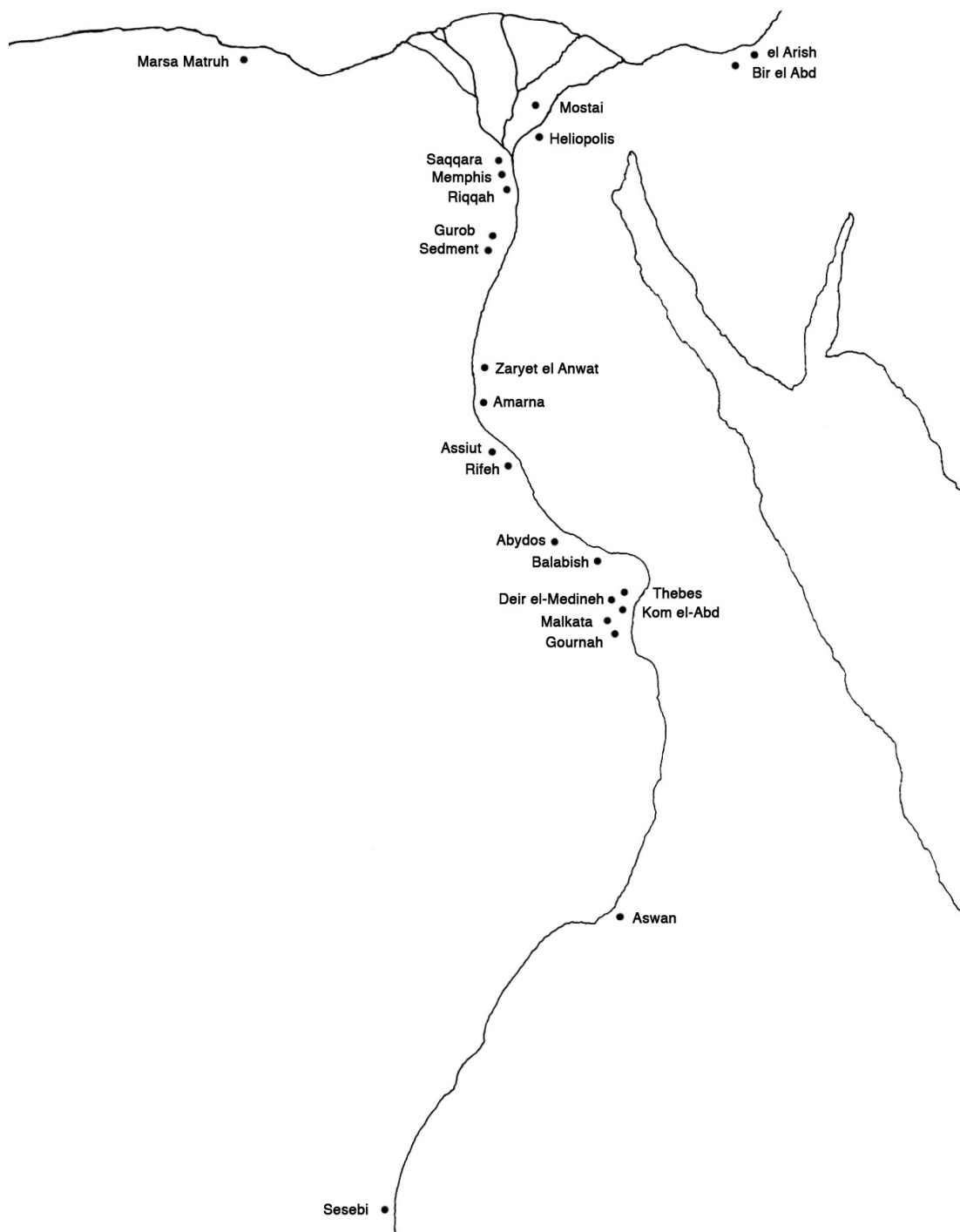
V. 2. 2. Pozostałości oddziaływań egejskich w Egipcie

Rozważając kwestię przedmiotów kultury materialnej okazuje się, że pierwsze znaleziska proveniencji egejskiej znalezione w Egipcie datować należy na XVI-XV wiek p.n.e. Były to naczynia z okresu PM/PH I-PM/PH II, które zlokalizowane zostały zaledwie na kilku stanowiskach, m.in. w Tebach, Abusir, Abydos, Armant, Memphis, Gurob, Kahun, Sedment, Deir el-Medina (Vincentelli, Tiradritti 1986:327-334; Manning 1990:93; Mee 2008:379). Bardzo przydatny pod kątem analiz chronologicznych fragment ceramiki, wydatowany bowiem na okres PM I A lub I B, pochodzi z badań w Kom Rabia w okolicy Memphis (Warren, Hankey 1989:138-146).

W okresie panowania Totmesa III (XV wiek p.n.e.), Amenhotepa III i Echnatona oraz Ramzes II (XIII wiek p.n.e.) kontakty egejsko-egipskie osiągnęły apogeum (Wachsmann 1987:124-125; Cline 1994:31-32). Potwierdzają to analizy lingwistyczne, które wykazały, iż najwięcej wzmianek w dokumentach pisanych dotyczących strefy egejskiej, wymieniających zarówno *Keftiu*, Wyspy Cykladzkie („wyspy leżące pośród Wielkiej Zieleni”) oraz *Tanaja*, powstało właśnie w okresie panowania władców XVIII, XIX i XX dynastii egipskich. Dla przykładu w źródłach pisanych datowanych na rządy Totmesa III sześć razy pojawiła się nazwa *Keftiu*, pięć razy Wysp Cykladzkich, raz *Tanaja*; Amenhotep III pięć razy wspominał *Keftiu* i trzy razy *Tanaja*; Ramzesa II z kolei sześć razy informował o ludności *Keftiu*, cztery razy o Wyspach Cykladzkich oraz dwa razy o *Tanaja*; w dokumentach Ramzesa III zaś nazwa utożsamiana z Wyspami Cykladzkimi pojawiła się aż dziewięć razy (Cline 1994:34, Tab. 7).

Twierdzenia, iż relacje rozwinięte za panowania Totmesa III i Amenhotepa III podupadły po śmierci Echnatona nie wydają się być uprawnione, zwłaszcza w kontekście niedawnych odkryć naczyń ceramicznych pochodzących z grobowca Tutenchamona, datowanych na okres PH III A2-B1 (Warren, Hankey 1989:151-152) czy z memfickiego

grobu Horemheba (Martin 1978:6, 1979:16), jego następcy. Z tego grobowca znany jest dodatkowo fresk przedstawiający mieszkańca obszarów egejskich (Martin 1989:27, 1991:48-49, Fig. 14). Ponadto we wraku statku Uluburun, wydatowanego na 1305 p.n.e. (Vagnetti, Lo Schiavo 1989:222-224), znaleziono 18 przedmiotów egipskiej proveniencji oraz drewno hebanowe, co wskazuje na istnienie prężnej wymiany dalekosiężnej, również w okresie XIX dynastii.

Ryc. 15. Mykeńskie i minojskie przedmioty znalezione w kontekstach datowanych na okres Nowego Państwa w Egipcie. Za: E. H. Cline 1994:33.

Istotną rolę kontaktów egejsko-egipskich potwierdzają również źródła archeologiczne. Ceramika minojska i mykeńska z okresu PH III A i B pojawiła się już na około 30 stanowiskach na obu brzegach Nilu (Cline 1994:31; Ryc. 15). Najwięcej jej przykładów pochodzi z Tell el-Amarna (XIV wiek p.n.e.), gdzie znaleziono około 2000 fragmentów oraz sześć całych naczyń (Stubblings 1951:90-92; Hankey 1973:134), w ramach których wyróżniono 22 formy, zarówno zamknięte jak i otwarte. Analizy składu chemicznego tej ceramiki wykazały w kilku przypadkach jej peloponeskie pochodzenie (Catling et al. 1963:94-115). W miejscowości Sesebi w Nubii również znaleziono kilka naczyń w całości oraz liczne fragmenty form (1600-2000 sztuk) mykeńskich (Merrillees 1973). Ceramika z ładu greckiego, głównie małe naczynia typu *stirrup jar*, pochodzi także z wioski robotniczej w Deir el-Medina oraz prawdopodobnie z Kom Rabia w Memphis (Gillis 1995:69).

Z Egiptu znane są również przykłady naczyń cypryjskich, choć ich ilość jest znacznie mniejsza w porównaniu z ceramiką mykeńską (Hankey 1973:130, 1981:45).

Intrygującym przykładem przedmiotów egejskich w Egipcie jest znaleziony w fundamentach świątyni Senusereta I w El Tôd skarb, ukryty w czterech miedziano-brązowych szkatułkach (dwie z nich miały kartusz Amenemhata II z XII dynastii, choć funkcjonuje też teza, że kartusz ten nie należy do tego zespołu), w których znajdował się lapis lazuli (jako surowiec oraz paciorki i pieczęcie), złoto (prawie 7 kg) i srebro (prawie 9 kg) w formie małych ingotów oraz 143 srebrne miseczki (Maran 1987; Bernal 1991:570; Snape, Steel 2000:24). Naczynia z tego skarbu pod względem formy oraz dekoracji (repusowane spirale i rozetki) przypominają wyroby minojskie (Snape, Steel 2000:24). Rozpatrywane jest również ich wczesnomykeńskie pochodzenie, ewentualnie syryjskie lub anatolijskie (Maran 1987). Szczegółowe badania fundamentów świątyni i nowa rekonstrukcja historii tego stanowiska wskazują, iż posadzkę pod którą znaleziono skarb można datować na okres panowania Totmesa III, czyli na Nowe Państwo (Snape, Steel 2000:25; Wilkinson 2002).

IV. 2. 3. Pozostałości oddziaływań egipskich w Egei

Przedmiotów egipskich znalezionych na terenie Egei jest niewiele, co może potwierdzać przyjętą przez badaczy koncepcję o nieregularnych kontaktach kulturowo-handlowych pomiędzy tymi terenami (Phillips 1990). Z drugiej jednak strony należy wziąć pod uwagę fakt, iż znaczna część z tych towarów, wykonanych zarówno z surowców organicznych jak i nieorganicznych, nie zachowała się w źródłach archeologicznych (Kantor 1947:73). Z kolei transfer pewnych idei i innowacji z Egiptu do Egei i odwrotnie, wskazuje na ciągłą i nieprzerwaną wymianę oraz komunikację funkcjonującą pomiędzy ludnością obu wzmiankowanych obszarów (Cline 1994:42).

Przedmioty egipskie rejestrowane w Egei to przede wszystkim naczynia do

transportowania i przechowywania płynów lub żywności, takie jak amfory, dzbanki i misy, wykonane zarówno z ceramiki, szkła jak i z kamieni półszlachetnych (por. Bevan 2007). Proweniencji egipskiej jest ponadto 60 naczyń kamiennych, z czego 11 znaleziono na terenie Grecji lądowej. W okresie młodszych pałaców na terenie Krety wykonano również 40 naczyń z egipskiego alabastru, który przywieziono do pałacu w formie surowca (Branigan 1989; Bevan 2007). Dodatkowo pochodzenia egipskiego są paciorki z ametystu, skarabeusze oraz figurki z fajansu i steatyty (Cline 1994:31). Najprawdopodobniej wymianie podlegały także dobra nietrwałe jak zboże, oliwa i wino oraz tekstylia (Barber 1991:311-357; Bernal 1991:482-489).

Najbardziej znanymi importami egipskimi, jakie znalezione zostały na terenie Egei, są: waza z trawertynu z Katsamba z kartuszem Totmesa III, z kontekstu datowanego na okres PM III A1 (Bevan 2007:158) oraz skarabeusze i fajansowe plakietki/płytki z kartuszem królowej Teje i Amenhotepa III władców XVIII dynastii (w sumie 14 przedmiotów), pochodzące z Krety oraz z obszarów Grecji lądowej (Cline 1987, 1994:39). Ponadto alabastrowa pokrywka z Knossos z kartuszem hyksoskiego faraona Khyana, władcy z XV dynastii (Cline 1994:34), która wskazuje na wczesną datę rozwinięcia się omawianych powiązań.

Innym ważnym znaleziskiem są wykonane z niebieskiego szkła dwie figurki małpek, z wygrawerowanymi kartuszami faraona Amenhotepa II. Jedna z nich pochodzi z Tirynsu z kontekstu wydатовanego na okres PH III A, druga z Myken z okresu PH III B (Cline 1991c). Z kolei w grobach w Perati, datowanych na późnohelladzki okres przejściowy III B/III C, zarejestrowano dwa fajansowe kartusze Ramzesa II (Haider 1988:16-19). Kolejnych 20 importów z tych pochówków pochodziło z kontekstu PH III C, odpowiadającego panowaniu Ramzesa III (Cline 1994:37). Na ten okres datowane jest również bardzo interesujące znalezisko z grobu komorowego w Dendra, składające się z 40 tysięcy paciorków fajansowych w pięciu kolorach: białym, żółtym, niebieskim, brązowym i czarnym (Cline 1994:37). Prawdopodobnie były one częścią odzieży, co sugerują analogie znane z grobowca Tutenchamona (Carter, Mace 1928:167-169, Tab. XXXIV-XXXV).

Ogólna liczba egipskich przedmiotów luksusowych znanych z obszarów Egei, przytaczana przez C. Gillis (1995:69) w publikacji z roku 1995, wynosi 135. Z kolei zdaniem E. H. Cline (1994:32) w kontekstach datowanych na okres PH I-III C znaleziono aż 236 zabytków (liczbę 233 artefaktów egipskich cytowany autor podaje w pracach z lat 1987:161 oraz z 1991e:50). Z nich 75 zarejestrowano na terenie Grecji, 120 na Krecie, 11 na Rodos, 9 na Wyspach Cykladzkich, 16 natomiast pochodziło z wraku Uluburun i 5 z Gelidonya. Warto podkreślić, iż w tym zestawieniu nie wzięto pod uwagę importów o niepewnej lub nieprecyzyjnej chronologii.

IV. 2. 4. Mykeńskie źródła pisane

W dokumentach mykeńskich z archiwum w Knossos, spisanych pismem linearnym B, istnieją jedynie dwie wzmianki dotyczące Egiptu. Pierwsza tyczy się terminu *misarajo*, który jest semickim określeniem Egiptu (*misraim*), często stosowanym w tekstach akadyjskich i ugaryckich z Mezopotamii oraz Syro-Palestyny (Virolleaud 1953). Drugi natomiast brzmi *akupitijo* i również wywodzi się z języka ugaryckiego, oznaczając zasadniczo Egipt, choć czasami także miasto Memfis, określane także nazwą *Hikupta* (Virolleaud 1953:192). W tej formie znane jest z tabliczek z pismem linearnym B oraz z *Odysei* Homera (Ajgyptios; II.15), gdzie dotyczy jednak postaci indywidualnej.

T. G. Palaima (1991:280) jest zdania, iż nazwy personalne wywodzone z obcych językowo toponimów świadczą o istnieniu kontaktów kulturowych (jak również handlowych) pomiędzy tymi terenami. W takim przypadku wykształcenie się wzmiankowanych powyżej określeń należy datować na okres poprzedzający ich udokumentowanie w formie pisanej.

IV. 2. 5. Egipskie źródła pisane

Wzmiankowany powyżej termin *Keftiu/Kaptaru*, pochodzący od semickiego słowa *Kap/btaru*, znany jest nie tylko z tekstów egipskich z XVIII dynastii, ale również z akadyjskich pism z Mari datowanych najwcześniej na XIX/XVIII wiek p.n.e., z XIII wiecznych dokumentów ugaryckich oraz ze źródeł hebrajskich, greckich i łacińskich. Przykładowo trzynastowieczny tekst akadyjski z Mari informuje o kupcu zwanym Sinaranu, który wysłał statkiem do portu Ugaryt zboże, sfermentowane napoje oraz olej z *Kabturi*, zapewne z Krety (Knapp 1995:1439). Kolejne dane na temat postaci o takim samym imieniu przedstawiają ją jako kupca ugaryckiego, który wyprawił się na Krete w okresie PH III B, a po powrocie zwolniony został przez władcę z płacenia podatków (Heltzer 1988:9, 12-13). Nie wykluczone, że oba teksty wspominają tę samą osobę.

Termin *Keftiu* wiązany jest jeszcze z innym zwrotem znanym z tekstów egipskich oraz z inskrypcji z malowideł ściennych, opisujących zwycięskie wyprawy wojenne oraz dary (trybut) składane faraonowi przez tę ludność, nazwaną w nich jednak mieszkańcami „*wysp leżących pośród Wielkiej Zieleni*”. Zdaniem badaczy wzmiankowane określenie można utożsamiać z Egeą, w szerokim tego słowa znaczeniu (Knapp 1995:1439).

Intrygującym przykładem jest inskrypcja zwana „listą egejską”, pochodząca ze świątyni grobowej Amenhotepa III z Kom el Hetan w pobliżu Luksoru (zachowały się z niej jedynie dwa posągi tzw. Kolosy Memnona). Na bazie jednego z posągów wymieniono 14 miejscowości z obszarów egejskich, które znane były Egipcjanom w okresie Nowego Państwa. Z lewej strony tablicy wyryto następujące nazwy: Knossos, Fajstos, Kydonia, Lyktos (Kreta), Mykeny, Nauplion (Grecja) oraz Kythera (Cyklady), Ilios (Troja), beockie

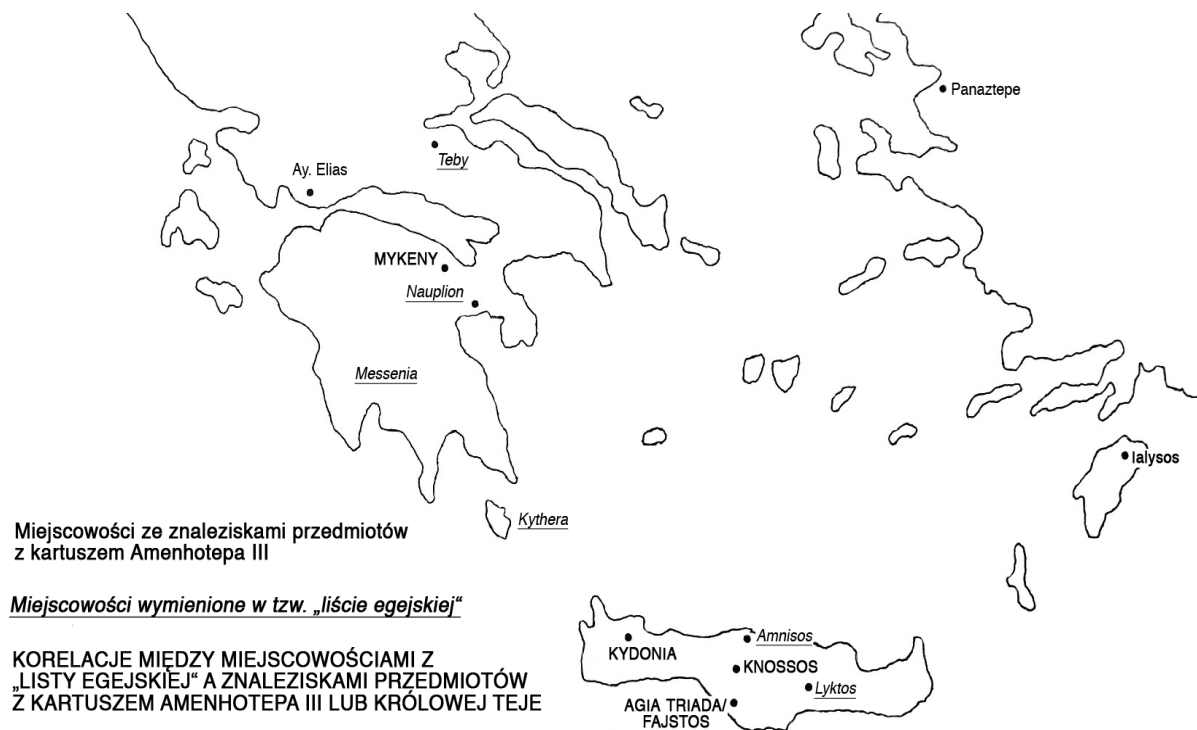
Teby lub Kato Zakro (Kreta), Methana (Argolida) lub Mesenia oraz Amnisos (Kreta) (Cline 1994:38; Mee 2008:378). Ostatnią z miejscowości wymieniono dwukrotnie. Z prawej strony wyryto natomiast nazwy *Keftiu* oraz *Dnj*, które prawdopodobnie oznacza *Danay* i było innym określeniem na Grecję lądową lub *Tnj*, jako niepotwierdzoną nazwę na wyspę Rodos oraz wschodnią Egeę (Knapp 1995:1439). Możliwe jest, iż miasta wymienione z lewej strony inskrypcji zlokalizowane były na terenie „krajów” wymienionych z jej prawej części. Oprócz nazw geograficznych, zamieszczono tam również wizerunki przedstawiające postacie m.in. w strojach typowo egejskich (Cline 1994:32).

Wzmiankowana inskrypcja wskazuje również, że w XIV wieku p.n.e. mogła mieć miejsce wyprawa lub wyprawy na tereny egejskie, np. poselstwo faraona do władców państw-miast Grecji mykeńskiej (Hankey 1981:45-46; Cline 1994:38). Wymienienie dwukrotnie miejscowości Amnisos, pełniącej funkcję dużego miasta portowego sugeruje, iż mogło to być miejsce rozpoczęcia i jednocześnie zakończenia takiej podróży. Warto w tym miejscu podkreślić, że w czterech przypadkach z sześciu przedmioty z wyrytym kartuszem Amenhotepa III lub królowej Teje znalezione zostały w miejscowościach wymienionych w „liście egejskiej”. Były to: Knossos, Fajstos/Agia Triada, Kydonia i Mykeny (Ryc. 16). Obiekt z kartuszem faraona znany jest także z Panaztepe w Anatolii, jednak stanowisko to położone jest zbyt daleko od Troi, by można było uznać i ten przypadek (Cline 1994:39).

Wszystkie z miejscowości wymienione na bazie posągów to ważne pałace i cytadele świata minojskiego i mykeńskiego oraz porty morskie je obsługujące. Można więc przypuszczać, iż jeśli jakieś poselstwo Amenhotepa III wysłane zostało do Egei, jego celem było dotarcie do Myken (Cline 1990:211). W Mykenach bowiem znaleziono 9 z 14 przedmiotów z kartuszami tego faraona oraz jego małżonki, niektóre z nich pochodziły jednak z późniejszych kontekstów (Cline 1987, 1990). W 2000 roku w Muzeum w Nauplionie odkryto plaketkę z kartuszem Amenhotepa III, która pochodziła z nieprzeanalizowanych jeszcze materiałów z badań wykopaliskowych w Mykenach, przeprowadzonych przez G. E. Mylonasa w sezonie 1972-1975 (Phillips, Cline 2005:319). To znalezisko oraz analizy pozostałych zabytków znanych z tego stanowiska pozwoliły na dodanie najprawdopodobniej dwóch kolejnych przedmiotów z kartuszem tego władcy do kolekcji (Phillips, Cline 2005:327).

W związku z tak zarysowaną sytuacją, niezwykle intrygujące jest pomieszczenie nr 31 w Mykenach, które pełniło funkcję centrum kultowego. Znaleziono w nim bowiem plaketkę z kartuszem Amenhotepa III oraz fresk namalowany powyżej ołtarza (Cline 1990, 1991d). Malowidło przedstawia umieszczone pomiędzy dwiema postaciami, prawdopodobnie boginiami mykeńskimi, dwie mniejsze sylwetki zupełnie wyjątkowe w sztuce mykeńskiej: jedna z nich jest koloru czarnego, druga czerwonego (Rehak 1984; Marinatos 1988; Cline

1990, 1991d; Immerwahr 1990:120-121, 191, Fig. 59, 60). Dyskusja jaka rozwinęła się wokół tych postaci, z powodu braku innych takich przykładów, jest nierozstrzygnięta, niemniej jednak bardzo interesująca. Zdaniem części badaczy mogli to być na przykład emisariusze egipscy, których sportretowano w trakcie pełnionej podróży dyplomatycznej do Egei lub schematyczna antropomorfizacja dwóch krain Egiptu: górnego i dolnego.

Ryc. 16. Mapa przedstawiająca stanowiska w Grecji mykeńskiej i na Krecie wymienione w tzw. „liście egejskiej”, miejscowości z przedmiotami z kartuszem Amenhotepa III lub królowej Teje oraz korelacje między nimi. Za: E. H. Cline 1994:40.

Niezależnie jak interpretować będziemy terminy *Keftiu*, *Tanaja* oraz „wyspy leżące pośród Wielkiej Zieleni”, dane z grobowców egipskich potwierdzają istnienie wzajemnych kontaktów pomiędzy społeczeństwami tych terenów, które miały miejsce w drugim tysiącleciu p.n.e. Istnieją również informacje ze źródeł pisanych, datowanych na panowanie Amenhotepa II, dotyczące sprowadzania do Egiptu drewna, kości słoniowej oraz kamieni szlachetnych i półszlachetnych z Lewantu, na statkach należących do ludności *Keftiu* (Knapp 1995:1439). Według danych źródłowych część z tych statków była budowana i/lub reperowana w portach egipskich, co również może wskazywać na szczególną zażyłość kontaktów egipsko-greckich.

Bardzo interesujący przykład mogący wskazywać na dość ściśle powiązania egipsko-mykeńskie (nawet na rodzaj pewnego sojuszu) pochodzi z Amarny, z okresu panowania Echnatona (Nowe Państwo). W zespole naczyń typu *stirrup jar* (tzw. dzbany kabłąkowe), wydatowanych na okres PH III A2, znaleziono fragment papirusu, na którym przedstawiono

dwóch wojowników mykeńskich podążających na pomoc żołnierzowi egipskiemu zaatakowanemu przez libijskiego łucznika. Mykeńczycy ubrani są w tradycyjne egipskie, płócienne kilty, tarcze mają ze skóry natomiast hełmy, które noszą wykonano z kłów dzika, co charakterystyczne było dla ich kultury (Parkinson, Schofield 1993, 1994:161-162, 169).

IV. 2. 6. Podsumowanie

Biorąc pod uwagę dużą liczbę znalezisk, kontakty egejsko-egipskie należałoby zinterpretować jako intensywne, ale sporadyczne i nieregularne, nastawione raczej na dostarczanie towarów w konkretne miejsca. Wzmiankowane relacje były więc raczej rodzajem bezpośredniego handlu ukierunkowanego niż szeroko rozproszonego (Phillips 1990). Z analiz przedmiotów pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych wynika, iż ta wymiana dotyczyła przeważnie towarów codziennego użytku, głównie naczyń ceramicznych. Z kolei transfer pewnych idei i innowacji z Egiptu do Egei i odwrotnie, wskazuje na ciągłą, nieprzerwaną i bezpośrednią komunikację funkcjonującą pomiędzy ludnością obu omawianych obszarów (Cline 1994:42).

Bazując na źródłach archeologicznych można zauważyć pewną zmianę w dystrybucji przedmiotów egipskich pochodzących z Egei, z kontekstów datowanych na późną epokę brązu. W okresie PM/PH III A1 wszystkie zarejestrowane importy egipskie (15 zabytków) pochodziły z Krety, z fazy III A2 na wyspie znaleziono 15 z 10 przedmiotów (w tym dwa w Grecji) (Cline 1994:43, Tab. 25). Z kolei na przełomie okresu PM/PH III B i III C większość importów z Egiptu zanotowano na terenach Grecji lądowej, choć zmniejszeniu uległa liczba stanowisk, najistotniejsze były wówczas przede wszystkim Mykeny i Perati we wschodniej Attyce (Cline 1994:36). Przykładowo z 22 egipskich zabytków, z kontekstów datowanych na okres PH III B, 18 znaleziono na rdzennych terenach kultury mykeńskiej. Z kolei z warstw wydатовanych na okres PH III C z Grecji lądowej pochodziło 25 importów z ogólnej liczby 37 znanych z obszarów Egei. Wskazuje to na dominującą pozycję społeczności kultury mykeńskiej w strefie egejskiej pod koniec późnej epoki brązu.

Jest wielce prawdopodobne, iż w okresie PH III C kontakty egipsko-egejskie były pośrednie, a importy dostawały się na wzmiankowane tereny poprzez kupców syropalestyńskich i cypryjskich. Pewne wyobrażenie o organizacji handlu oraz transportu w okresie PH III C dają znaleziska z wraków statków. Przykładowo w skład ładunku Gelidonya wchodziło pięć skarabeuszy, a z Uluburun pochodził jeden złoty skarabeusz Nefretete (XVIII dynastia) oraz heban i kość słoniowa (Bass 1973, 1991; Yalçın 2005:22).

Załamanie się handlu w basenie Morza Śródziemnego w okresie PH III C, wiązane jest zasadniczo z pojawieniem się „Ludów Morza” i z migracją plemion, które wchodziły w ich skład. Jak wskazują jednak dokumenty pisane, malarstwo ścienne oraz źródła

archeologiczne wymiana w XII wieku p.n.e., mimo bardzo napiętej sytuacji politycznej, nadal funkcjonowała. Brak jest danych informujących co działo się na początku tzw. „wieków ciemnych”, ale wskaźnikiem istnienia kontaktów kulturowo-handlowych pomiędzy Egiptem i Egeą mogą być znaleziska przedmiotów egipskich pochodzące z wielu cmentarzysk z epoki żelaza, np. z Lefkandi czy z Kerameikosu, jak również przykład faktorii na Rodos, która zajmowała się produkcją fajansu w stylu egipskim (Popham et al. 1980).

IV. 3. Anatolia

IV. 3. 1. Uwagi ogólne

Rozważając udział Anatolii w sieci dalekosiężnej wymiany w epoce brązu, należy uwzględnić jej bardzo dogodne położenie geograficzne. Leży ona bowiem wzdłuż szlaków komunikacyjnych i handlowych wiodących na Cypr i do Syro-Palestyny oraz dalej do Egiptu, a przez Wyspy Cykladzkie i Dodekanez do Grecji lądowej. Powiązania Anatolii z Grecją w tym kontekście wydają się być niejako naturalne i oczywiste. Widać to szczególnie w okresie klasycznym, w którym na wybrzeżach anatolijskich mieściły się niezwykle bogate państwa-miasta greckie. W epoce brązu z kolei w południowo-zachodniej części Anatolii (na zachód od Hatii), zdaniem wielu badaczy leżała *Ahhiyawa*, utożsamiana ze światem mykeńskim (Blegen 1975:186; Roaf 1998:146; Wolski 2000:55, 118).

O kontaktach kulturowych między społecznościami Anatolii i Egei świadczą znaleziska ceramiki minojskiej i mykeńskiej, na przykład z Miletu. Z kolei część z naczyń mykeńskich, datowana zasadniczo na okres PH III B i III C, okazała się być lokalnej produkcji (Mee 1978:131-132, 145). Na obszarze Anatolii znaleziono ponadto kilka przykładów brązów wykonanych w stylu egejskim. Natomiast na obecność osób pochodzenia egejskiego na wybrzeżach Anatolii, może wskazywać architektura funeralna (groby komorowe) oraz mieszkalna (typy domów i ich dekoracja), wykazująca cechy egejskie (Mee 2008:372).

W tym kontekście niezwykle zaskakujący jest fakt, iż w świecie egejskim zarejestrowano zaledwie 12 importów proveniencji anatolijskiej, z warstw datowanych zasadniczo na okres PH/PM I-III (Cline 1991e:50, 1994:68). W starszych opracowaniach liczba przedmiotów pochodzących z Anatolii była wyższa, jednak w trakcie prac weryfikacyjnych znaczna część z nich okazała się być północnosyryjska (Cline 1991b).

IV. 3. 2. Importy anatolijskie w Egei

W skład wzmiankowanych już powyżej 12 importów anatolijskich w świecie egejskim wchodzi naczynia ceramiczne z Kommos, Ialysos i z Eleona na Kos, srebrny ryton w kształcie jelenia z okręgu grobów szybowych, złota szpila i steatytowa bulla z Myken.

Ponadto serpentynowa bulla i pieczęć cylindryczna z Ialysos oraz serpentynowy sfinks z Agia Triada i srebrna figurka boga określanego w literaturze przedmiotu jako „Bóg Kowalstwa” (*Smithing God*) z Nezero w Tesalii (Cline 1994:68).

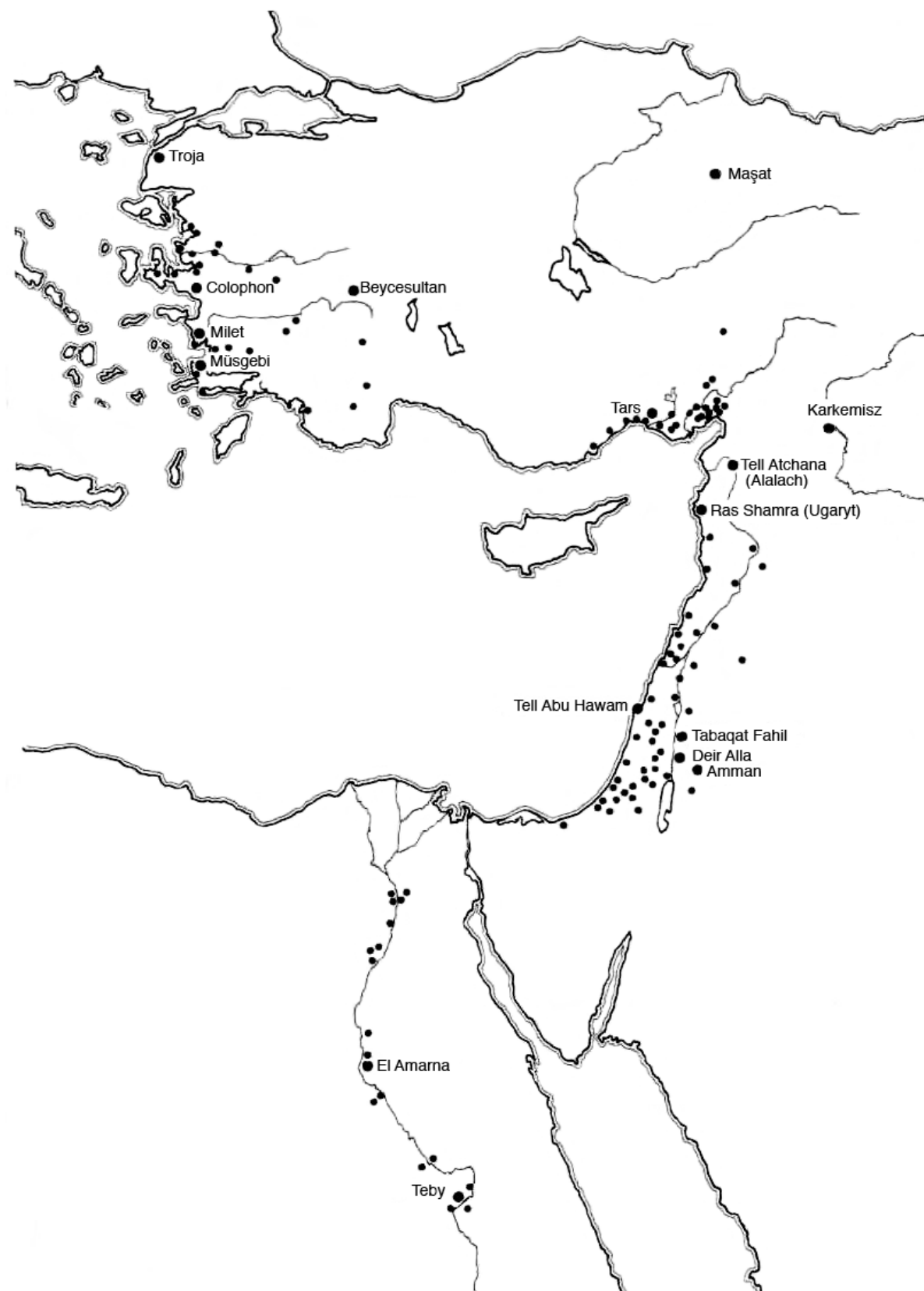
IV. 3. 3. Importy egejskie w Anatolii

Do głównych importów egejskich znanych z obszarów Anatolii należy przede wszystkim ceramika (Ryc. 17), która występuje już w kontekstach datowanych na okres PH I-II (Mountjoy 2001:167-169) oraz PH III (Cline 1994:68). W pierwszej fazie późnej epoki brązu (PH I-II) jest jej jednak niewiele, ilość naczyń wzrasta natomiast w drugiej części tego okresu (PH III).

Z miejscowości Beycesultan, położonej na zachód od górnego biegu rzeki Menderes, pochodzi zaledwie jeden fragment ceramiki mykeńskiej oraz kilka, które uznane zostały za jej lokalne imitacje. Interesującym przykładem jest natomiast stanowisko Maşat, leżące na północny-wschód od Boğazköy (Hattusa), gdzie w hetyckiej warstwie osadniczej znaleziono dużą ilość fragmentów ceramiki mykeńskiej ze śladami hieroglificznych pieczęci (*bullae*), datowanych na okres PH III A-B (Mellink 1981:466). Równie ciekawą sytuację zanotowano w Cylicji, tam ceramika z Tarsus i Kazanlı, poddana badaniom mineralogicznym, okazała się być produkowanymi lokalnie naczyniami mykeńskimi. Kilka naczyń z Kazanlı wydatowano na okres PH III B, fragment kubka z kolei na PH II A, resztę zaś określono na PH III C (Mee 1978:131-132, 145). Z kolei w Tarsus znaczna ilość ceramiki pochodziła z okresu PH III C (Mee 1978:131-132, 145). Kilka przykładów naczyń znaleziono również na obszarze Licji (Harding 1984:234). Zarówno Cylicja jak i Licja leżą w przybrzeżnej, południowo-zachodniej części Anatolii w pobliżu wyspy Rodos i Cypru; w miejscu, w którym w późnym okresie epoki brązu zatonął statek Uluburun i Gelidonya (por. Rozdz. IV. 11. 2.). Inne miejscowości, gdzie występuje ceramika cyprijska i mykeńska to Troja oraz Karkemisz nad Eufratem (Hooker 1977:115; Podzuweit 1982; Harding 1984:234).

Należy w tym miejscu podkreślić, iż większość naczyń mykeńskich z obszarów Anatolii wskazuje na ich lokalną produkcję, jednak badacze wykazali jej wyraźne związki z Grecją lądową.

Przykładem innej rangi jest znany z terenów Smyrny miecz, wydatowany na okres PH I, niestety bez jasnego kontekstu znalezienia (Taylour 1983:148). Oprócz tego prawdopodobne mykeńskie pochodzenie przypisuje się również nożowi wykonanemu w stylu egejskim, który zlokalizowany został, wraz z naczyniem typu *stirrup jar*, na stanowisku Fraktina, w kontekście datowanym na okres PH III C (Cline 1991a:3). W Bogazköy z kolei znaleziono miecz mykeński oraz pas w typie egejskim oraz fragment naczynia z wizerunkiem wojownika egejskiego (Cline 1991a:3).

Ryc. 17. Dystrybucja ceramiki mykeńskiej w Anatolii, Syro-Palestynie i w Egipcie (mapa nie uwzględnia Cypru). Za: V. Hankey 1973; A. Harding 1984:321.

IV. 3. 4. Mykeńczycy w Anatolii

Analiza źródeł archeologicznych wykazała istnienie kilku śladów, które można potraktować jako identyfikatory obecności Mykeńczyków na terenach zachodniego, nadbrzeżnego pasa Półwyspu Anatolijskiego (Taylour 1983:148; Niemeier 2005). Z punktu widzenia geografii tej części basenu Morza Śródziemnego przemieszczanie się tych społeczności wydaje się być naturalne.

Przykładowo w Efezie zlokalizowano grób komorowy zbudowany w typie mykeńskim, ciało zmarłego zostało jednak poddane kremacji, co było już typowym anatolijskim obyczajem (Taylour 1983:148). Z Efezu pochodzi również ceramika dekorowana motywami minojskimi i mykeńskimi z okresu PH/PM III A oraz mykeńskie i anatolijskie figurki terakotowe (Mee 2008:373).

Z Miletu, gdzie osadnictwo minojskie datowane jest już na okres PM I (Immerwahr 1960:7-8; Mylonas 1966:211), znane są również przykłady budowli o mykeńskich i anatolijskich cechach, dekorowane freskami o motywach egejskich (Cline 1994:70). Niezwykle intrygujące jest to, iż ceramika produkowana w Milecie była w większości mykeńska, zaledwie 5% to formy anatolijskie (Mee 2008:373). W pobliżu osady znajdowało się cmentarzysko grobów komorowych, w których występowała mykeńska broń, biżuteria oraz naczynia.

W Müsgebi odkryto natomiast cmentarzysko składające się z około 50 grobów komorowych. Ich konstrukcja (stomion – wejście, dromos i wykuta w skale komora) oraz wyposażenie (ceramika, brązy i biżuteria) wykazywały cechy typowo mykeńskie, natomiast w obrządku pogrzebowym zarejestrowano również tradycje anatolijskie (Mee 2008:372). Również na cmentarzysku w Panaztepe architektura pochówków oraz dary grobowe były mykeńskie (Mee 2008:373).

O istnieniu powiązań pomiędzy światem mykeńskim a Anatolią, zwłaszcza jej zachodnią częścią, można wnioskować również na podstawie podobieństw w budowie fortyfikacji. Idea oraz technika ich konstruowania, zdaniem badaczy, dotarła do lądu greckiego za pośrednictwem Miletu (Cline 1991a:2). O interakcjach egejsko-anatolijskich informują także mity greckie, w których zgodnie z tradycją mury cyklopie w Tirynsie miały być zbudowane przez gigantów zamieszkujących tereny Licji (Tukidydes I.9.2; Strabo VIII.6.8, 11; Pauzaniusz II.25.7-8; Apollodoros II.2.1).

IV. 3. 5. Źródła pisane a kontakty kulturowo-handlowe

Lingwistyczne analizy tabliczek z pismem linearnym B wykazały istnienie kilku wyrazów zapożyczonych z języków zachodniej Anatolii (Lambrou-Phillipson 1990a:114-116, 146). Należą do nich m.in. nazwy etniczne, odnoszące się głównie do pracowników płci

żeńskiej, które w tabliczkach z Pylos pojawiły się co najmniej 29 razy. Były to przykładowo *Mi-ra-ti-ja* utożsamiane z Milet, *Ze-pu-ra* – z Halikarnasem, *Ki-ni-di-ja* – z Knidos oraz *A-(64)-ja* i *A-(64)-jo* – z Lidią (Cline 1994:68; por. Nosch 2003). Ponadto terminy określające dobra importowane, takie jak *sasama* (sezam), *erepa* lub *erepatejo/ja* (kość słoniowa) i *popureja* (purpurowy barwnik). Uważane są one co prawda za syro-palestyńskie, ale nie wykluczone, że mogły zostać zapożyczone bezpośrednio z Anatolii, w identycznej bowiem formie występują u Hetytów (Palaima 1991:278-279).

Kolejnym niezwykle ważnym terminem jest znana z tekstów hetyckich *Ahhiyawa*, którą wymieniono w nich około 25 razy. W anatolijskich dokumentach pałacowych nazwę tę zanotowano po raz pierwszy w okresie panowania Tudhaliyasa II i Arnuwandy I, datowanym na XV wiek p.n.e., z kolei ostatni wpis miał miejsce za rządów Tudhaliyasa IV, czyli w XIII p.n.e. (Cline 1994:69). Teksty hetyckie informują, iż *Ahhiyawa* kontrolowała część terytorium Anatolii i przyległe wyspy, najprawdopodobniej wschodnią część Egei i zachodnie obszary Półwyspu Anatolijskiego (Mee 2008:374). Większość badaczy uznaje za właściwe utożsamianie *Ahhiyawy* z Mykeńczykami (Blegen 1975:186; Vermeule 1987; Ünal 1991; Roaf 1998:146; Wolski 2000:55, 118; Mee 2008:374). Potwierdzeniem faktu, iż Mykeńczycy i Hetyci byli ze sobą w kontakcie, są listy króla Hattusilisa III. Jeden z nich zaadresowany był do nieznanego z imienia władcy, drugi zaś najprawdopodobniej do samego króla *Ahhiyawy*, do którego Hattusilis zwraca się słowami: „*Mój Bracie, Wielki Królu*” (Güterbock 1983:136; Bachhuber 2003:53; Mee 2008:374).

Wpływy hetyckie widoczne są również w epice wczesnogreckiej (Puhvel 1991:20). Przejawia się to szczególnie wyraźnie w konstrukcji, stylistyce oraz tematyce literatury greckiej, zwłaszcza tekstów Homera i Hezjoda oraz utworów ze Starego Testamentu, które wykazują dużo cech wspólnych (Hooker 1977:118). Istotne podobieństwo widać także w mitach oraz w *Teogonii* Hezjoda i świata semickiego (West 1995). Dla przykładu w greckiej tradycji mitologicznej pochodzenie mykeńskiej dynastii Atreuszy związane jest z obszarami zachodniej Anatolii (Bernal 1991:452-456).

IV. 3. 6. Podsumowanie

Z powyższych danych wynika, iż relacje kulturowo-handlowe pomiędzy Anatolią (głównie Hetytami) a Egeą (Mykeńczykami) były niezwykle skomplikowane. Z jednej bowiem strony położenie geograficzne oraz źródła archeologiczne i dokumenty pisane sugerują, że wzmiankowane społeczności były ze sobą w kontakcie. Dodatkowo obecność Mykeńczyków (wcześniej Minojczyków) w zachodniej, przybrzeżnej części Anatolii wskazuje na zażyłość tych relacji, tak przekonywająco, iż M. C. Astour (1967:357-8) uznał kulturę mykeńską, za najdalej na zachód wysunięte peryferia starożytnego Bliskiego

Wschodu. Z drugiej jednak strony niezwykle zaskakującą jest niewielka liczba importów anatolijskich zarejestrowanych w Egei. Z okresu obejmującego 680/650 lat funkcjonowania kultury mykeńskiej (czyli od PH I do PH III) pochodzi zaledwie 12 zabytków (Cline 1991e:50, 1994:68). Przedmiotów proveniencji egejskiej w Anatolii również jest niedużo.

Tak mała liczba importów znanych z obu wzmiankowanych terenów może wynikać z zaistniałej sytuacji politycznej, to znaczy z bardzo bliskich kontaktów jakie Egea nawiązała z Egiptem, ten z kolei skonfliktowany był z Państwem Hetyckim (położonym w zachodniej części Półwyspu Anatolijskiego). O stopniu skomplikowania tych relacji wnioskować można na podstawie dokumentów pisanych, z których wynika, że istniało prawdopodobnie embargo polityczno-handlowe nałożone przez Hetytów na Asyrię i pośrednio na społeczność Grecji lądowej (Cline 1991a:8-9). Wszystko wskazuje więc na to, iż zarówno Hetyci jak i Mykeńczycy byli ze sobą w kontakcie, jednak nie były to relacje bliskie i owocne.

IV. 4. Syro-Palestyna (Lewant)

IV. 4. 1. Uwagi ogólne

Badania nad problematyką wymiany kulturowo-handlowej w przypadku Syro-Palestyny są niezwykle trudne, głównie z dwóch powodów. Po pierwsze tereny te zajmowane były przez liczne, niezależne królestwa i centra (Państwo Mitanni, ważne ośrodki jak Kanaan, Ugaryt, Byblos i Tyr), więc zasadniczo należałoby każdy przypadek omawiać oddzielnie. Po drugie obszary Lewantu w drugim tysiącleciu p.n.e. były przedmiotem zainteresowania zarówno Państwa Hetyckiego jak i Egiptu, które przybierało niekiedy formę konfliktów, na przykład handlowych (embargo), a w skrajnych przypadkach wypraw zbrojnych.

Egipska dominacja nad terenami Syro-Palestyny rozpoczęła się w końcowej fazie XVI i we wczesnym wieku XV p.n.e., o czym częściowo informują dokumenty z Ugaryt oraz listy z Tell el-Amarna (Cline 1994:48). Północna Syria znajdowała się z kolei pod zwierzchnictwem Mitanni, niemniej jednak istotne były tam również wpływy egipskie. Taka sytuacja wywoływała liczne konflikty w regionie. Azjatyckie kampanie wojenne przeprowadzili za swojego panowania m.in. Amenhotep II, Totmes IV, Amenhotep III oraz Echnaton, który nawiązał z Państwem Mitanni kontakty dyplomatyczne przypieczętowane małżeństwami dynastycznymi. Zabieg ten wzmocnił pozycję Egiptu w Syro-Palestynie; pozostała ona pod jego zwierzchnictwem 300 lat, aż do XII wieku p.n.e. (Redford 1984:17-20; Bienkowski 1986:143).

Taki stan rzeczy spowodował z kolei konflikt z Hetytami, którzy w wyniku pierwszej i drugiej wojny syryjskiej Suppiluliumy I przejęli kontrolę nad Syrią. Wydarzenie to miało miejsce około roku 1370 p.n.e. (Cline 1994:48). W tym czasie w Egipcie dobiegało końca panowanie Echnatona, a chaos jaki rozgorzał w państwie po jego śmierci uniemożliwił

odpowiednio szybką reakcję na zaistniałą sytuację. Wówczas w posiadaniu hetyckim była już cała północna część Syrii, od Katny do Kadesz (Cline 1994:48). Ramzes II próbował odzyskać utracone tereny, jednak bezskutecznie, nawet słynna bitwa pod Kadesz nad Orontesem nie przyniosła rozstrzygnięcia. Egipską strefą wpływów pozostała Palestyna i Fenicja, hetycką zaś Syria (Wolski 2000:61-62).

Zarysowane powyżej wydarzenia zachwiały stosunkami handlowymi pomiędzy północną Syrią i Palestyną, a krajami basenu Morza Śródziemnego, w tym ze światem mykeńskim. Po podpisaniu traktatu pokojowego pomiędzy władcami Egiptu i Państwa Hetyckiego w 1272/1269 p.n.e. (Astour 1981:24, Wolski 2000:62), część z miast portowych odbudowała utraconą pozycję i przerwane szlaki handlowe.

Z XIV i XIII wieku p.n.e. pochodzą teksty (m.in. dokumenty z królewskich archiwów w Ugaryt) opisujące kontakty kulturowo-handlowe pomiędzy Ras Sahamra, a Cyprzem, Kretą i Egiptem (Leemans 1960:138, przypis 1). W archiwum zarejestrowano także fragment wymieniający przedmioty oraz surowce podlegające wówczas wymianie. Były to na przykład: ziarno, wino, oliwa, miód i sól, opium, płótno i inne materiały w tym wełna barwiona na kolor purpurowy, kość słoniowa, drewno oraz żywice (Merrillees 1962; Knapp 1991). Niestety znaczna część z tych dóbr jest nieuchwytna w źródłach archeologicznych. Podobny tekst opisujący dary wymieniane pomiędzy królem Mitanni Tuszrattą i faraonem Amenhotepem III znany jest z korespondencji amarneńskiej (Moran 1992:51-61).

Najprawdopodobniej przez Ugaryt przedmioty ze Śródziemnomorza, głównie z Krety (która określona została w dokumentach jako *Kaptara*), docierały do Mezopotamii, zwłaszcza do pałacu w Marii, skąd następnie przekazywane były przez poszczególnych królów władcom dalszych, wschodnich terytoriów, przykładowo do Razama i do Babilonu (Leemans 1960:138).

IV. 4. 2. Importy syro-palestyńskie w Egei

W strefie egejskiej w dobrze wydatowanych kontekstach, obejmujących okres PH I-III C, znaleziono 259 importów pochodzenia syro-palestyńskiego (257 wg Cline 1991e:50). Były to m.in. przedmioty z metali szlachetnych, kości słoniowej, fajansu, kamieni półszlachetnych oraz ceramika. Z owych importów 99 zlokalizowano w Grecji, 71 na Krecie, dwa na Rodos, 14 na Wyspach Cykladzkich, aż 72 pochodziły z wraku Uluburun, jeden zaś z Gelidonya (Cline 1994:49). Warto dodać, iż w tym podliczeniu nie były brane pod uwagę zabytki z niejasnych kontekstów oraz te, ogólnie uznane za bliskowschodnie (zwłaszcza z wraków obu statków), co do których nie istnieje możliwość wskazania konkretnego miejsca pochodzenia.

Najczęstszymi i najpowszechniejszymi znaleziskami z obszaru Lewantu są naczynia

ceramiczne (w tym również fajansowe), zwłaszcza dzbany kananejskie, które służyły głównie do przechowywania płynów. Liczne ich przykłady pochodziły chociażby z Myken i z Perati (Cline 1994:49). W Mykenach oraz w Tirynsie, a także w Fikakopi i na Delos zlokalizowano ponadto brązowe figurki boga burzy Teshuba, w grobie tolosowym w Vaphio (z okresu PH II) zaś brązowy topór i cylindryczną pieczęć syryjskiej proweniencji (Taylour 1983:150).

Wielce prawdopodobny jest fakt sprowadzania kości słoniowej oraz hipopotamiej właśnie z Syrii. Z surowca tego wykonywano następnie w stylu egejskim szkatułki, plakietki oraz okładziny różnych przedmiotów. Co interesujące część z motywów oraz wzorów jakimi je zdobiono również wykazuje wpływy syryjskie. Przykłady kości słoniowej oraz ozdób z niej wykonanych pochodzą m.in. z Myken i z Nichori w Grecji lądowej, z Kato Zakro i Kommas na Krecie oraz z wraku Uluburun (Cline 1994:50).

IV. 4. 3. Importy egejskie w Syro-Palestynie

Rozważając kwestię importów mykeńskich na terenie Syro-Palestyny widać wyraźnie, iż najwięcej z nich pochodziło z kontekstów datowanych na XII wiek p.n.e. i swym zasięgiem obejmowało około 90-100 stanowisk (Cline 1994:49; Mee 2008:377). Najliczniej reprezentowaną grupą wśród tych przedmiotów były mykeńskie naczynia ceramiczne, których zarejestrowano ponad 1800 fragmentów, 90% z nich to tzw. formy funkcjonalne służące do transportowania i przechowywania różnych towarów (Hankey 1967; Leonard 1985; Gregori, Palumbo 1986; Wijngaarden 1999, 2002). W literaturze przedmiotu zasadniczo występują one pod następującymi nazwami: *stirrup jars* (lub dzbany kabłąkowe), *pilgrim flasks*, *piriform jars* oraz *pyksisy* o prostych bokach (Harding 1984:230).

W toku dalszych badań liczba naczyń egejskich zarejestrowanych w Syro-Palestynie uległa zwiększeniu do ponad 2500 fragmentów (Leonard 1992:189; Wijngaarden 1999, 2002). Ceramika mykeńska znana zarówno z Lewantu, jak i z Anatolii w dużej mierze pochodziła zapewne z Cypru, dokąd do końca okresu PH III B była z lądu greckiego importowana (Catling 1964:40-42). W okresie późniejszym, czyli w PH III C produkowano ją już lokalnie, bowiem na wyspie mieściły się helladzkie „zakłady garncarskie”. Na podstawie licznych znalezisk fragmentów naczyń (Ryc. 17) można wnioskować o ekonomicznej obecności mykeńskich towarów na obszarze Lewantu. Były to głównie dobra płynne i niestety nietrwałe, prawdopodobnie wino, oliwa oraz przyprawy i perfumowane olejki. Wskazują na to przede wszystkim wymienione powyżej specyficzne, funkcjonalne formy naczyń.

Najwcześniejsze przykłady naczyń mykeńskich, datowane na okres PH II, pochodzą z Tell Atchana, Ras Shamra (Ugaryt) i z Byblos w Syrii oraz z Gezer, Lachisz, Meggido i z Tell el-Ajjul w Palestynie (Taylour 1983:148). Ceramika egejska znana z Syro-Palestyny, z

kontekstów wydатовanych na okres PH III C, to przeważnie jej lokalne lub cypryjskie imitacje (Sherratt 1980; Hankey 1982:167-171; Kling 1989). Niemniej jednak analizy składu chemicznego tych naczyń wskazały w kilku przypadkach na peloponeskie pochodzenie fragmentów z Tell Atchana oraz argolidzkie z TellAbu Hawam (Catling et al. 1963:94-115). Z kolei ceramika datowana na okres PH III C z Tell Ashdod okazała się być lokalnej produkcji (Asaro et al. 1971:169-174).

Zasadniczo ceramikę mykeńską i cypryjską znajdowano zarówno w gospodarstwach domowych i w pochówkach, ale także w kontekstach rytualnych. Najwięcej jej przykładów pochodzi z Tell Atchana (Alalakh) i Ras Shamra (Ugaryt). Naczynia mykeńskie i cypryjskie znane są również z Tell Mardich (starożytna Ebla). Z kolei w miejscowości Amman i Deir Alla ceramikę grecką zlokalizowano w miejscach kultu (Hankey 1967:131-133). Ten drugi przypadek jest szczególnie intrygujący, gdyż miejscowość ta (położona w dzisiejszej Jordanii) jest znacznie oddalona od wybrzeża (Hankey 1967:135-137), a faktem jest, iż szczególnie bogate w importy są właśnie tereny nadbrzeżne, nie zaś leżące w głębi lądu. Z kolei odnośnie Ras Sahamra wysunięto koncepcję kolonii mykeńskiej, która miała znajdować się na tym stanowisku. Podstawą dla tego twierdzenia był fakt występowania tam grobów w stylu mykeńskim oraz dużej ilości wyrobów garncarskich i znalezione w niektórych pochówkach nieopodal stanowiska figurki i rytualne naczynia, które poprzez swoje znaczenie oraz wartość symboliczną raczej nie były przedmiotem handlu (Schaeffer 1935:111; Wijngaarden 1999; Bell 2005). Figurki mykeńskie znaleziono również w Tell Abu Hawam (ważny port nad Zatoką Akre), gdzie również mogła funkcjonować osada mykeńska, być w formie kolonii handlowej lub enklawy kolonialnej (French 1971:175).

IV. 4. 4. „Kolonie” syro-palestyńskie w Egei

Niezwykle frapującą kwestią jest zaproponowana przez C. Lambrou-Phillison (1990b, 1993; Bernal 1991:58-59, 508-509) hipoteza postulująca możliwości istnienia „kolonii” lewantyjskich na obszarze Egei w późnej epoce brązu. Autorka jako przykład takich enklaw wskazuje Teby w Beocji, Argos w Argolidzie i Akrotiri na Therze. Koncept ten odpowiada częściowo zaproponowanemu przez K. Branigana (1981:26-27) pojęciu „*lokalnych wspólnot kolonialnych*” (*community colonies*), interpretowanych jako osady, gdzie znaczący element populacji składał się z imigrantów pochodzących z innych miejscowości, władza jednak sprawowana była przez ludność autochtoniczną (Smith 1987:157-161).

Należy jednak bezwzględnie podkreślić, iż niezwykle trudno jest wnioskować na podstawie egzotycznych przedmiotów (importów), surowców oraz odmiennych technik i bardziej zaawansowanej technologii, np. w metalurgii czy w garncarstwie, o obecności

allochtonicznych rzemieślników na danym terenie. Szczególnie widoczne jest to w przypadku Teb, gdzie brak jest innych tradycyjnych (archeologicznych) źródeł w postaci ceramiki, architektury oraz grobów i obrządku pogrzebowego (Lambrou-Phillipson 1990a:164), które pozwoliłyby wyjaśnić kwestię obecności kupców syro-palestyńskich w Beocji. Przypadek Akrotiri wydaje się być mniej problematyczny, ponieważ zarówno przedmioty kultury materialnej, jak i freski wskazują na istnienie powiązań kulturowo-handlowych pomiędzy wyspą i Bliskim Wschodem oraz Egiptem (Bernal 1991:383-389). Nie świadczy to bynajmniej o fizycznej obecności kupców lewantyjskich na Therze. W tym przypadku bez jakichkolwiek zastrzeżeń możemy jedynie mówić o istnieniu na wyspie miasta minojskiego (które wcześniej mogło funkcjonować na tym obszarze jako kolonia kreteńska) (Branigan 1981:29-30).

Rozważając kwestię kolonizacji oraz obcego kulturowo osadnictwa na danym terenie warto zacytować K. Branigana (1984:49-51), który opisał przypadek Kultepe-Kanesz w Anatolii. Na obecność w tym miejscu asyryjskiej kolonii handlowej, datowanej zasadniczo na okres od XIX do XVII wieku p.n.e. (Burney 2004:161-165), nie wskazywały żadne źródła archeologiczne. Jedynie teksty pisane znalezione w mieście dokumentujące niemal wszystkie aspekty życia kupieckiego na osadzie, potwierdziły jej istnienie.

Niezależnie czy konkluzje na temat funkcjonowania bliskowschodnich kolonii na terenie Egei będą pozytywne czy negatywne, można przyjąć, że kupcy, dyplomaci oraz rzemieślnicy egipscy i syro-palestyńscy (oraz inni) znani byli w świecie mykeńskim (Morris 1989:42-46, 1990:58, 61-62). Część z nich zapewne tylko mijała te tereny w trakcie wypraw handlowych lub zawijała do portu na krótko, część zaś mogła rezydować na lądzie stałym lub na wyspach Morza Egejskiego znacznie dłużej. Nie ulega kwestii, iż wśród dworów królewskich i arystokratycznych wschodniego Śródziemnomorza w dobie późnej epoki brązu częstą praktyką było „wymienianie się” uzdolnionymi rzemieślnikami oraz wysyłanie dyplomatów do zaprzyjaźnionych królestw (por. Beckman 1983; Zaccagnini 1983).

IV. 4. 5. Źródła pisane a kontakty kulturowo-handlowe

Obecność zapożyczeń semickich w tabliczkach z pismem linearnym B z Knossos, Pylos i Myken, które pojawiają się w nich ponad 49 razy, również wskazuje na istnienie kontaktów międzykulturowych pomiędzy Egeą i miastami Syro-Palestyny (Chadwick, Ventris 1956; Astour 1967; Lambrou-Phillipson 1990a:110). Relacje te datowane są zasadniczo na późny okres epoki brązu.

Terminy pojawiające się w tekstach mykeńskich dotyczą przede wszystkim nazw wzmiankowanych już przypraw (*sa-sa-ma*, *ku-mi-no*, *ku-pa-ro*) oraz surowców, jak kość słoniowa (*e-re-pa*, *e-re-pa-te-jo/ja*) i/lub hipopotamia czy złoto (*ku-ru-so*) oraz niejasne słowo

re-wo-te-jo (lew?) (Mylonas 1966:210; Cline 1994:50). Znane są też pojęcia, które przez część badaczy utożsamiane są z nazwami własnymi, przykładowo: *Tu-ri-jo* miałoby oznaczać osobę z miasta Tyr, *A-ra-da-jo* zaś mieszkańca Aradu, *Pe-ri-ta* – Bejrutu, natomiast *po-ni-ki-jo* – Fenicjanina lub przyprawę z Fenicji (Astour 1967:336-344; Hunt 1972).

Interesująca kwestią jest fakt, iż część z tych terminów funkcjonowała już w tekstach spisanych pismem linearnym A (np. *su-sa-me*, *ku-mi-na*), choć w nieco innej formie. Może to wskazywać na długą tradycję kontaktowania się ze sobą społeczeństw z obszarów Egei i Syro-Palestyny (Helck 1979:124).

IV. 4. 6. Podsumowanie

Powiązania handlowe pomiędzy Syro-Palestyną a strefą egejską w późnej epoce brązu były najprawdopodobniej kombinacją wymiany indywidualnej, sprawowanej przez prywatnych kupców oraz oficjalnej, być może królewskiej, obejmującej zarówno kontakty oraz dyplomację pośrednią i bezpośrednią (Cline 1994:49; Bell 2005; Jasink 2005). W handlu dalekosieżnym szczególną rolę odgrywało Ugaryt (Ras Sahamra), które było jednym z ważniejszych portów „międzynarodowych” (*port of trade*) w ramach wschodniośroziemnomorskiej oraz zachodnioazjatyckiej sieci handlowej, zarówno szlaków morskich, jak i lądowych. O istotnej funkcji tego ośrodka może świadczyć fakt, iż osiągnęło ono status niemalże „wolnego miasta” (Hooker 1977:117; Drower 1973:426-427; Astour 1981:6-10; Knapp 1986:43). W Ugaryt zarejestrowano ponad 20 000 tabliczek z tekstami sumeryjskimi, egipskimi, akadyjskimi, huryckimi, hetyckimi, ugaryckimi i cypryjsko-minojskimi. Z tych dokumentów wynika, iż zatrzymywały się tam statki z Bejrutu, Byblos, Sydonu, Tyru i Akko, z Cypru (*Alashiya*), z Krety (*Kaphtor/Kabduri*) oraz z Egiptu (*Hkpt*). Teksty informują także, iż Cylicyjscy, Egipczy, Minojscy, Cypryjscy i Mykeńscy kupcy zawierali tu transakcje handlowe oraz, że w Ugaryt na stałe rezydowali Huryci, Babilończycy, Kananejczycy, Egipcjanie, Hetyci, Cypryjczycy oraz Egejczycy (Klengel 1979:142-146; Astour 1981). Obecność kupców mykeńskich w porcie syryjskim potwierdza ich udział w „międzynarodowym handlu” w późnej epoce brązu.

W początkowej fazie głównym egejskim odbiorcą importów lewantyjskich była Kreta. Miało to miejsce w okresie PH I-II (10 przedmiotów z Krety z 21, w tym 9 z Wysp Cykladzkich) oraz w PH III A (43 importy z wyspy spośród 53) (por. Cline 1994:56, Tab. 3). Sytuacja zmieniła się diametralnie w okresie PH III B, kiedy to z 55 importów syro-palestyńskiej proveniencji 54 pochodziło z lądu greckiego, głównie z terenów Argolidy (Cline 1994:49). Jedynym importem spoza Grecji była fajansowa pieczęć cylindryczna pochodząca z grobu Armenoi na Krecie. Po raz kolejny może to potwierdzać tezę o dominacji mykeńskiej sprawowanej w ramach świata egejskiego na szlakach handlowych wschodniego

Śródziemnomorza, której apogeum przypadało właśnie na okres PH III B. Nie dziwi więc fakt, iż w okresie PH III B na terenie lądu greckiego notujemy najwięcej importów syropalestyńskich, ponad połowa z nich to przedmioty wykonane z fajansu. Z samych Myken pochodziło aż 20 fajansowych naczyń (Peltenburg 1987, 1991).

W okresie PH III C ilość importów lewantyjskich znanych w Egei spadła w porównaniu do fazy poprzedniej. Miało to zapewne związek z napiętą sytuacją polityczną w basenie Morza Śródziemnego, wiązaną przez wielu badaczy z pojawieniem się tzw. „Ludów Morza” (Sandars 1985) oraz z upadkiem pałaców na Bliskim Wschodzie, których mieszkańcy byli głównymi organizatorami handlu dalekosięznego w końcowej fazie późnej epoki brązu w strefie śródziemnomorskiej (Liverani 1987:70).

IV. 5. Mezopotamia

IV. 5. 1. Uwagi ogólne

Na potwierdzenie kontaktów kulturowych i handlowych pomiędzy Egeą a Mezopotamią istnieją zarówno teksty pisane, jak i znaleziska archeologiczne, choć jest ich niewiele. Najbardziej znane przykłady to pieczęcie cylindryczne znalezione w Tebach w Beocji oraz importy mezopotamskie pochodzące z Myken, Kakovatos, Perati, Pylos i Thorikos. Kilka zabytków uznawanych bezsprzecznie za mykeńskie znanych jest także z terenów Mezopotamii, z kontekstów datowanych na późną epokę brązu (Cline 1994:24).

Pierwsze kontakty pomiędzy Egeą a Mezopotamią rozpoczęły się już pod koniec trzeciego tysiąclecia p.n.e. (Klengel 1984; Lambrou-Phillipson 1990a). Bardziej systematyczne relacje rozwinęły się natomiast na początku drugiego tysiąclecia p.n.e., wraz z pojawieniem się na Bliskim Wschodzie kupców minojskich.

IV. 5. 2. Importy mezopotamskie w Egei

Na terenie Egei w pewnie datowanych kontekstach z okresu PH I-III C doliczono się 47 importów pochodzących z Mezopotamii (Cline 1994:24; w pracy z 1991e:50 autor podaje 39 importów). Z tych 47 zabytków, jak podaje E. H. Cline (1994:24), 41 pochodziło z Grecji, dwa z Krety, jeden z Wysp Cykladzkich, trzy natomiast z wraku Uluburun. Żadnych mezopotamskich przedmiotów nie znaleziono na Rodos ani we wraku Gelidonya.

W Agia Triada na Krecie, w warstwie datowanej na PM I, znaleziono starobabilońską pieczęć cylindryczną wykonaną z serpentynu, ze śladami inskrypcji (Cline 1994:24). Z kolei z Palaiopoli na Kytherze, z okresu ŚM III i PM I, pochodzi fragment pudełka z białego kamienia, które nosi ślady inskrypcji z XVIII wieku p.n.e. wymieniającej akadyjskiego króla Naram-Sina, panującego w latach 2254-2218 p.n.e. (Cline 1994:24; Roaf 1998:96).

Oprócz wzmiankowanych już pieczęci, głównie cylindrycznych, znane są także

paciorki i zawieszki szklane oraz z lapis lazuli bliskowschodniej proveniencji. Przykładowo wieloczołowe, rurkowate paciorki szklane znaleziono w Mykenach i Kakovatos, w kontekstach datowanych na okres PH I i II A. Podobne zabytki występowały również na wielu stanowiskach w Mezopotamii, popularne były także w Syro-Palestynie, Egipcie, Anatolii oraz na obszarach współczesnej Rosji (Haevernick 1965:35-40; Barag 1970:191-193). Mając na uwadze szeroką dyspersję tego rodzaju paciorków być może właściwe jest wskazanie kilku centrów ich produkcji, w tym również egejskich (Barag 1970:193).

Z Kakovatos i Thorikos na terenie Grecji mykeńskiej, w kontekstach wydatowanych na okres PH II A, znaleziono także paciorki z niebieskiego szkła wykonywane w formie, ozdobione ośmioma lub sześcioma szpiczasto zakończonymi gwiazdami, z guzami znajdującymi się pomiędzy poszczególnymi promieniami. Trzeci przykład takiego paciorka pochodzi z Myken, jednak z późniejszego kontekstu (PH III B), co sugeruje, iż był on zapewne pamiątką przechowywaną z pokolenia na pokolenie (Cline 1994:24). Paciorki tego typu mają jedyne paralele w Nuzi w Mezopotamii (Barag 1970:137, 140, 189-190, 193, Fig. 15; McGovern 1985:77-82).

Innym przykładem importów bliskowschodnich są płytki przedstawiające głowę oraz tors nagiej kobiety, które znaleziono m.in. w Kakovatos, w warstwie datowanej na okres PH II A oraz w Mykenach, w kontekście PH III B. Analogie do tych przedmiotów znane są nie tylko z Mezopotamii (Nuzi, Tell al-Rimah), ale także z Syro-Palestyny, Egiptu, Cypru oraz z Anatolii. Wydaje się jednak, że plakietki z Syro-Palestyny pochodzą z wcześniejszych kontekstów niż te z Mezopotamii, dlatego na tej podstawie D. Barag (1970:188, 193) wysunął tezę, iż zabytki tego rodzaju docierały na tereny egejskie z Lewantu.

Warto w tym miejscu wspomnieć o trwającej w środowisku archeologów dyskusji nad problematyką miejsca produkcji szklanych paciorków, płytek oraz zawieszek. Część badaczy uważa, iż wyrabiano je na terenie północnej Syrii w XV wieku p.n.e. i stamtąd rozprowadzano do Egiptu i Mezopotamii (Oppenheim 1973a:262-264, 1973b:10-11). Inni wskazują jednoznacznie na ich mezopotamskie pochodzenie (Harden 1981:40), uznając czystość oraz odcień koloru niebieskiego paciorków za charakterystyczną cechę dla tego regionu. Interesujący jest fakt, iż we wraku Uluburun znaleziono szklane ingoty niebieskiego koloru, które wykorzystywano między innymi do wytwarzania paciorków i plakietek. Źródło proveniencji tego surowca nie zostało ostatecznie określone, przeważa jednak teza wskazująca Mezopotamię jako miejsce jego produkcji (Cline 1994:25).

Kolejne importy pochodzące z dorzecza Tygrysu i Eufratu, datowane na okres PH III B, to wzmiankowane już pieczęcie cylindryczne znane z Teb w Beocji (Porada 1981) oraz z wraku Uluburun. Oprócz trzech sztuk z Uluburun, znalezisko z Teb jest jak do tej pory (do roku 1994) jednym z nielicznych przykładów występowania kilku przedmiotów

mezopotamskiej proveniencji w tym samym miejscu na obszarze Grecji lądowej (Cline 1994:25). Znaleźzisko to sugeruje, iż okres PH III B był apogeum w całej historii eksportu pieczęci cylindrycznych z Bliskiego Wschodu.

Skarb z budynku pałacowego zwanego Nowym Kadmeionem (tzw. Skarbiec) w Tebach składa się z 38 pieczęci cylindrycznych (14 ze śladami inskrypcji), zlokalizowanych w warstwie wydатовanej na około 1220 p.n.e. Większość z nich wykonano z lapis lazuli, po jednej zaś z fajansu oraz kamienia. W tym zespole wyróżniono przykłady pieczęci cypryjskich, syro-palestyńskich, mezopotamskich (19 sztuk), hetyckich, jedną pieczęć z państwa Mitanni oraz kilka lokalnych, mykeńskich (Hooker 1977:111). Mezopotamskie pieczęcie na podstawie stylu wydатовano na czasy od wczesnego okresu dynastycznego III do okresu starobabilońskiego (2500-1700 p.n.e.), 12 z nich pochodziło z Babilonii z okresu kasyckiego (zasadniczo z XIII wieku p.n.e.) (Cline 1994:25). Jedna z pieczęci, wykonana z bardzo dobrego jakościowo lapis lazuli, nosiła ślady napisów wymieniających kasyckiego króla Burnaburiasz II (panującego w latach 1359-1333 p.n.e.), znanego także z listów amarneńskich oraz z inskrypcji w Babilonie (Brinkman 1981:73-74).

Oprócz pieczęci, w skład skarbu pochodzącego z Nowego Kadmeionu wchodziło również złoto, lapis lazuli, kość słoniowa oraz agat (Schofield 2007:94). Wzmiankowany zespół znalezisk jest niezwykle pomocny w analizowaniu kwestii dotyczących kontaktów kulturowo-handlowych pomiędzy terenami Mezopotamii i Egei, które jak się wydaje były pośrednie, jednak rozwinęły się bardzo wcześnie. Większość z tych importów transportowana była do Grecji przez Cypr lub przez emporia leżące u wybrzeży Syro-Palestyny, jak na przykład Ugaryt czy Byblos.

Problematyka docierania przedmiotów z Mezopotamii do Grecji analizowana była przez wielu badaczy. Zaproponowali oni kilka różnych hipotez mających to zagadnienie wyjaśnić. Jedną z nich jest teoria autorstwa E. Porady (1981:68-70, 77), która twierdzi, iż wzmiankowane powyżej pieczęcie cylindryczne zostały przekazane do Beocji przez władcę asyryjskiego Tukulti-Ninurtę I jako dar, mający na celu zjednanie mu króla Teb w trudnym politycznie momencie dla Asyrii (w XIII wieku p.n.e. na kraj nałożone zostało hetyckie embargo). Inni badacze (Vermeule 1972:185, 189, 224, 239; Pini 1983) są zdania, że pieczęcie te to przypadkowe importy przywiezione na przykład przez najemników lub kupców bądź były częścią kolekcji ozdób, którą przechowywano z uwagi na cenny materiał jakim był lapis lazuli. Są też autorzy (Symeonoglou 1985; Lambrou-Phillipson 1987, 1990b:164; Bernal 1991:508) twierdzący, że obecność cylindrycznych pieczęci świadczy o obecności w Tebach, w okresie PH III B, przynajmniej jednego rzemieślnika z Bliskiego Wschodu.

Nie ulega kwestii, iż pieczęcie wchodzące w skład skarbu z Nowego Kadmeionu

miały głębsze znaczenie. Koncepcja sugerująca, iż były one przechowywane przez lokalnych rzemieślników ze względu na wartość surowca, wydaje się być najmniej prawdopodobna. Przede wszystkim dlatego, że 12 pieczęci miało ponad 100 lat, a kolejne 7 wydatowano na okres od 2500 do 1700 p.n.e. Najprawdopodobniej był to ważne przedmioty (być może dary), przechowywane przez pokolenia jako pamiątki.

Surowcem znajdowanym w Egei, któremu można bezsprzecznie przypisać mezopotamskie pochodzenie, jest lapis lazuli (największe jego złoża występują w prowincji Badkhashan w północno-wschodniej części Afganistanu i są głównym źródłem tego surowca do dnia dzisiejszego). Paciorki wykonane z lapis lazuli zlokalizowano przykładowo w Mykenach w *Pokoju z Idolami*, który jak się uważa pełnił funkcję centrum kultowego (Taylour 1981:47-48). Znaleźisko to wydatowane zostało na późną epokę brązu.

W pradziejach handel lapis lazuli był niewątpliwie kilkusetletni i przebiegał trasą z Babilonu do Egiptu oraz z Babilonu do Hattusas, o czym wnioskuje się na podstawie korespondencji amarnańskiej (Muhly 1973). Analogią do opisywanej sytuacji może być organizacja handlu cyną. Akadyjskie teksty znane z Marii opisują transport cyny (w formie *oxhide ingots*) z obszarów Afganistanu, przez Mezopotamię do wybrzeży Syro-Palestyny, skąd przewożono ją dalej na zachód, również do Egei (Muhly 1985:275-291; Heltzer 1989:16-27). W źródłach archeologicznych częściowym potwierdzeniem tak zorganizowanego szlaku wymiany mogą być *ingoty* z cyny znalezione we wraku zarówno Uluburun jak i Gelidonya (Bass 1988:5, Pulak 1988:16). Być może podobnie wyglądał transport lapis lazuli.

IV. 5. 3. Importy egejskie w Mezopotamii

W rozważaniach nad problematyką relacji międzykulturowych omawianych społeczności, frapującą kwestią jest bardzo niewielka ilość importów egejskich pochodzących z Mezopotamii. Nie znany jest żaden przedmiot proveniencji minojskiej z tych terenów. Jeśli chodzi o zabytki mykeńskie, to ich liczba jest niepewna, w zasadzie mówi się o dwóch lub trzech przykładach (Cline 1994:26).

Pierwszym jest fragment dzbanki, który znaleziono w gruzowisku pałacu w Babilonie (Deubner 1957:51-52, Tab. 47.1). Weryfikacja tego twierdzenia jest jednak niemożliwa, dysponujemy bowiem jedynie jego fotografią i opisem. Z dokumentacji wynika bowiem, że zabytek ten zaginął.

Drugim przedmiotem jest miedziany ingot (Kristiansen 2005:67), kształtem nawiązujący do sztabek mykeńskich. Jak podaje J. A. Brinkman (1987:35-36) znaleziony on został w komorze pod schodami w pałacu Tell el Abyad (Dur Kurigalzu), w warstwie wydatowanej na około XII wiek p.n.e.

Trzecim obiektem jest ważący 30 kilogramów blok ołowiany, prawdopodobnie z Laurionu, znaleziony w Aššur i opatrzony pieczęcią króla Tukulti-Ninurty I (1244-1208 p.n.e.). Blok ten w literaturze przedmiotu cytowany jest jedynie przez J. E. Daytona (1980:154) i zdaniem samego autora konieczna jest jego ponowna analiza.

Weryfikacja zaprezentowanych powyżej przedmiotów jest bardzo trudna lub wręcz niemożliwa i wydaje się, iż uznanie ich za „importy proveniencji mykeńskiej” lub nawet szerzej – „egejskiej” jest niezwykle ryzykowne. Na bazie informacji jakie funkcjonują w literaturze (do roku 1994, w którym ukazała się książka E. H. Cline) całkiem uzasadnione jest twierdzenie, iż nie dysponujemy żadnymi dowodami archeologicznymi, mogącymi potwierdzić fakt występowania importów egejskich (mykeńskich) w Mezopotamii.

IV. 5. 4. Źródła pisane a relacje międzykulturowe

O istnieniu pewnych kontaktów (pośrednich) pomiędzy strefą egejską a terenami Mezopotamii można wnioskować na podstawie źródeł pisanych. W kilku terminach znanych z tabliczek z pismem linearnym B (z Pylos, Myken i z Knossos) lingwiści zauważyli zapożyczenia mezopotamskie, które ich zdaniem przeszły do mykeńskiej greki za pośrednictwem Syro-Palestyny (Duhoux 1988:79). Zapożyczone zostały na przykład słowa: *ku-wa-no*, oznaczające niebieskie szkło lub pastę szklaną, *ki-to* – chiton, *ka-ne-ja* określało zaś rodzaj instrumentu lub trzciny, *ko-no-ni-pi* – typ dekoracji, termin *ko-no* natomiast oznaczał przyprawę i pochodził najprawdopodobniej z terenów obecnych Indii (Cline 1994:26).

Z tekstów mezopotamskich znane są również pewne odnośniki do sytuacji polityczno-geograficznej strefy egejskiej ze środkowego i późnego okresu epoki brązu. Przykładowo w traktacie królewskim opisującym imperium Sargona Wielkiego z Akkadu (panującego w zależności od przyjętej chronologii w okresie 2334/2340-2284 lub 2270-2215 p.n.e.) wzmiankowane jest *Kaptara/Kapthor*, identyfikowane obecnie z Kretą (Weidner 1952:5; Strange 1980:32). Dokument ten zachował się jednak w wersji skopiowanej w okresie nowoasyryjskim (X-VII wiek p.n.e.) i głównie dlatego jego zasadność bywa kwestionowana.

Z archiwów pałacowych w Mari, zwłaszcza z okresu panowania Zimri-Lima (XVIII wiek p.n.e.), również pochodzi dużo dokumentów dotyczących się ludności *Kapthor* oraz przedmiotów, które produkowali (Cline 1994:27). Wśród nich były m.in. broń paradna pokryta złotem i oprawiona w lapis lazuli, brązowe miecze, groty, metalowe naczynia oraz odzież i buty wykonane ze skóry. Część z tych towarów pozostawała w pałacu, część natomiast przekazywana była innym władcom w formie darów. Przykładowo zachował się bardzo interesujący tekst informujący, iż jednym z obdarowanych był władca Babilonu Hammurabi, który jednak podarowane mu buty zwrócił, z jakich przyczyn niestety nie

wiadomo (Archives Royales de Mari, Textes 21 342:5-12).

Większość z tekstów dotyczy kontaktów pomiędzy Mezopotamią a Minojczykami, istnieje jednak dokument wzmiankujący Mykeńczyków. Traktat o którym mowa zawarty został w XIII wieku p.n.e. pomiędzy królem hetyckim Tudhaliyasem IV i władcą Amurru – Shaushga-muwą. Jeden z fragmentów porozumienia postuluje zakaz handlu z Asyrią, który dotyczy również królestwa *Ahhiyawa* (Güterbock 1983:136). Dla badaczy, utożsamiających Mykeńczyków z *Ahhiyawą*, jest to dowód potwierdzający istnienie kontaktów kulturowo-handlowych pomiędzy tymi państwami. Z drugiej jednak strony faktem jest, iż ceramika mykeńska, bardzo popularna we wschodnim Śródziemnomorzu w okresie PH III B, nigdy nie dotarła do Asyrii (Niemeier 1998:25). Pomimo uznania przez większość badaczy tłumaczenia *Ahhiyawa* w cytowanym tekście za określenie toponimiczne, pojawiły się również inne próby wyjaśnienia tego terminu. Przykładowo G. Steiner (1989:400-401) jest zdania, iż traktat ten jest raczej porozumieniem militarnym niż handlowym, a sformułowanie *Ahhiyawa* oznacza tu gubernatora wojskowego.

IV. 5. 5. Podsumowanie

Z zaprezentowanych powyżej danych i analiz lingwistycznych źródeł pisanych wyłania się interesujący obraz, w ramach którego dość wyraźnie rysują się pewne powiązania kulturowo-handlowe funkcjonujące pomiędzy Mezopotamią, Egiptem, Syro-Palestyną, Anatolią oraz strefą egejską w późnej epoce brązu (Brinkman 1974; Schulman 1979; Beckman 1983; Güterbock 1983; Zaccagnini 1983, 1987; Cline 1994; Mee 2008). Z tekstów (głównie ze źródeł hetyckich) wynika ponadto, iż ludność z terenów Mezopotamii była obecna w Hattusas w Anadolii oraz w portowych miastach Syro-Palestyny, takich jak Ugaryt, Byblos czy Tell Abu Hawam (Cline 1994:27). Ponadto królowie państw bliskowschodnich, jak Iahdun-Lim i Zimri-Lim – władcy Mari czy Szamsziadad I z Asyrii, często wyprawiali się na tereny położone u wybrzeży Morza Śródziemnego o czym nie omieszkali poinformować, głównie na inskrypcjach fundacyjnych świątyń, które budowali (Malamat 1965:376-373; Villard 1986:387-412). W trakcie tych podróży wymianie podlegały zapewne różne towary, zarówno luksusowe jak i codziennego użytku, ale także księżniczki, które wychodząc za mąż nawiązywały lub umacniały istniejące pomiędzy poszczególnymi krajami sojusze i porozumienia. Nie wykluczone, iż władcy mezopotamscy docierali aż na tereny egejskie.

W okresie późniejszym – nowoasyryjskim – dość częste były natomiast wyprawy zbrojne na tereny krajów leżących w basenie Morza Śródziemnego (Cline 1994:26). Przeprowadzili je na pewno Nabuchodonozor II, Aszurnasirpal II i Salmanasar III. Również epicko-mitologiczna podróż bohaterów słynnego eposu – Gilgamesza i Enkidu – wiodła ku wybrzeżom Morza Śródziemnego (Cline 1994:27).

Rozważając kwestię międzykulturowych kontaktów mezopotamsko-egejskich wydaje się, iż miały one tylko pośredni charakter. Jeśli jednak wierzyć w prawdziwość dokumentów, takich jak traktat Sargona Wielkiego oraz w słuszne utożsamianie znanej z trzynastowiecznych tekstów *Ahhiyawy* z Grecją lądową w ogóle lub z jakimś państwem-miastem mykeńskim, na przykład z Rodos, wówczas postulowane kontakty przybierają cechy relacji bezpośrednich (Blegen 1975:186). Mając powyższe na uwadze niezwykle zaskakujący jest brak źródeł archeologicznych, pozyskanych metodą wykopaliskową, potwierdzających empirycznie istnienie tych powiązań, głównie w kontekście Grecji mykeńskiej, bowiem przedmioty proveniencji egejskiej, którymi dysponujemy dla terenów Mezopotamii są wielce wątpliwe pod względem poznawczym.

IV. 6. Cypr

IV. 6. 1. Uwagi wstępne

Zainteresowanie społeczność mykeńskiej Cyprem zaczęło się dość wcześnie i w początkowej fazie związane było zapewne ze znajdującymi się na wyspie bogatymi złożami miedzi. Były one intensywnie eksploatowane w epoce brązu, o czym świadczą liczne pracownie metalurgiczne oraz znaczna ilość przedmiotów metalowych (Muhly 1988, 1991). O istotnej roli Cypru w ramach sieci wymiany surowców metalowych informują także bliskowschodnie dokumenty źródłowe (Cline 1994:60). W archeologii od lat trwają próby przyporządkowania poszczególnych zabytków metalowych oraz surowca metalowego do konkretnych złóż (Gale 1991; Gale, Stos-Gale 1986; Muhly 1985, 1988). Podobne analizy przeprowadzono dla znalezisk z Cypru oraz dla importów uznawanych za cypryjskie. Jak się jednak okazało próba ustalenia miejsca pochodzenia surowców, bez zastosowania odpowiednich badań składu chemicznego danych przedmiotów metalowych, jest w zasadzie niemożliwa.

Zastosowanie w archeologii metod wykształconych w naukach przyrodniczych w zasadniczy sposób pomogło rozwiązać tę kwestię, niemniej jednak w niektórych przypadkach wyniki okazały się być zaskakujące. Dla przykładu ingoty znalezione w warstwie datowanej na okres PM I B w Kato Zakro, Gournia, Syme i Agia Triada, długo uważane przez badaczy za importy cypryjskie, po przeprowadzonych analizach metaloznawczych okazały się pochodzić z lokalnych złóż na Krecie lub z greckich Gór Laurion (Attyka). Miedź z sześciu brązowych ingotów z Kommos, z okresu PM III A2-B, wykazała z kolei identyczny skład chemiczny co złoża cypryjskie (Muhly et al. 1988:283, 290-292, 294).

Wyniki badań metaloznawczych nie zawsze jednak przyjmowane są przez środowisko archeologów bez zastrzeżeń. Dla przykładu analizy składu chemicznego ingotów typu *oxhide* znanych z Uluburun i Gelidonya, które przeprowadzili H. N. Gale i Z. A. Stos-

Gale wykazały, iż są one proveniencji cypryjskiej (Gale 1991; Gale, Stos-Gale 1986). Z tą tezą nie zgadza się zdecydowanie D. J. Muhly (1991:188). Taki stan rzeczy wskazuje wyraźnie jak ostrożnym należy być w ferowaniu poglądów, dotyczących importu metali w pradziejach.

IV. 6. 2. Importy cypryjskie w Egei

Ogólna liczba importów cypryjskich znalezionych w strefie egejskiej, z kontekstów datowanych na okres PH I-III C, wynosi 176 (174 – Cline 1991e:50 lub 67 – Lambrou-Phillipson 1990a), z czego 40 przedmiotów znanych jest z Grecji, 54 z Krety, 10 z Wysp Cykladzkich, 20 z Rodos, a z wraków Uluburun i Gelidonya pochodzi kolejno: 45 i 7 zabytków (Cline 1994:60). Ponad połowa ze wzmiankowanych importów to ceramika, z niej natomiast najpopularniejsze były miski typu *milkbowls*, bardzo dobrej jakości, które po dzbanach kananejskich należą do najczęściej notowanych przykładów naczyń obcej proveniencji w świecie egejskim (Cline 1994:60). Oprócz ceramiki, z Cypru pochodziły także figurki z terakoty, pieczęci cylindryczne z lapis lazuli i fajansu, brązowe narzędzia oraz broń i wiele innych przedmiotów ze złota, srebra, steatytu i hematytu.

W kontekstach datowanych na okres PH III C najliczniejszą grupą importów cypryjskich były przedmioty metalowe, wykonane zarówno z metali szlachetnych, jak i z brązu. W tym okresie głównymi ich odbiorcami były społeczności Attyki, Argolidy, Rodos oraz Wysp Cykladzkich (Cline 1994:62).

W związku z powyższym zadziwiający jest brak naczyń cypryjskich w strefie egejskiej, w kontekstach datowanych na okres po fazie PH III B. Z kolei ceramika późnohelladzka nadal była eksportowana na wyspę, ponadto znane są z Cypru liczne, lokalne imitacje naczyń mykeńskich z okresu PH III C (Kling 1989; Lambrou-Phillipson 1990a:87, 92-93). W tym miejscu warto wspomnieć o niedawnym odkryciu na terenie Achai, gdzie w kontekstach datowanych na okres PH III C, znaleziono kilka naczyń ceramicznych, które uznano za cypryjskie (Cline 1994:62). Weryfikacja tej tezy możliwa będzie jednak dopiero po przeprowadzeniu dalszych analiz, jeśli potwierdziłyby one wysunięte przypuszczenia, byłby to wówczas pierwszy znany przykład ceramiki cypryjskiej w Egei z okresu PH III C.

Intrygujący jest również brak ceramiki cypryjskiej, datowanej na okres PH III B, z terenów Syro-Palestyny i Egiptu, choć wymiana handlowa pomiędzy tymi obszarami nadal funkcjonowała (Peltenburg 1986; Bergoffen 1990). Dodatkowo we wzmiankowanym już wielokrotnie wraku statku Gelidonya (datowany na okres PH/PM III C) znaleziono zaledwie cztery naczynia cypryjskie. Zdaniem części badaczy taka sytuacja jest wynikiem stopniowego upadku sztuki garncarskiej oraz produkcji ceramiki dobrej jakości, do czego miało dojść na Cyprze w okresie PC III C (Peltenburg 1986:169; Kling 1989).

IV. 6. 3. Importy egejskie na Cyprze

W okresie PH I-III z Grecji lądowej oraz z Krety eksportowano na Cypr prawie wyłącznie ceramikę. Minojskich i mykeńskich naczyń pochodzących z wyspy naliczono ponad cztery tysiące fragmentów (Cline 1994:61), z czego znaczna większość znaleziona została w kontekstach datowanych na okres PH III A2/III B, aż do końca fazy III B (Åström 1973). Najwięcej naczyń mykeńskich z Cypru wydatowano na okres PH III A1-2 (Taylour 1983:149).

Niezwykle istotne jest w tym miejscu podkreślenie faktu funkcjonowania w okresie PH III C na Cyprze „zakładów garncarskich”, produkujących ceramikę mykeńską (Hankey 1973:130, 1981:45). Ponadto należy zwrócić uwagę na inne zjawisko: autonomizacji stylistycznej ceramiki mykeńskiej produkowanej na Cyprze i Rodos. Początkowo homogeniczność mykeńskiej ceramiki z terenów całego basenu Morza Śródziemnego wskazuje na ścisłe związki z obszarem macierzystym (Taylour 1983:148). Z czasem na Cyprze i na Rodos widać wyraźnie pewien indywidualizm. W okresie PH III C tamtejsze naczynia mykeńskie różnią się już znacznie od tych produkowanych w Grecji lądowej. Zdaniem niektórych badaczy jest to wyraźny sygnał zapowiadający rozbitcie świata mykeńskiego (Taylour 1983:148).

IV. 6. 4. Źródła pisane a wymiana kulturowo-handlowa

Rozważając kwestie lingwistyczne, najistotniejsze w badaniach nad wymianą kulturowo-handlową między Cyprem a strefą egejską, byłyby tabliczki spisane w dialekcie minojsko-cyprijskim, który używany był na Cyprze w okresie od 1600 do 1050 p.n.e. (Masson 2007:235). Niestety w większości teksty te nie zostały odczytane. Pewnych informacji dostarczają jednak tabliczki mykeńskie z pismem linearnym B oraz dokumenty bliskowschodnie (egipskie, hetyckie, ugaryckie oraz mezopotamskie).

W mykeńskich tabliczkach z pismem linearnym B, znalezionych w Knossos i Pylos, istnieją wzmianki odnoszące się do przedmiotów pochodzących z Cypru, jak i do samej wyspy (Palaima 1991:280-281, 291-295). Chodzi tu przede wszystkim o termin *ku-pi-ri-jo*, utożsamiany z Cyprem, który występuje przynajmniej 16 razy w tabliczkach z Knossos i cztery razy w tekstach z Pylos. Kolejnym interesującym pojęciem, choć znacznie bardziej dyskusyjnym, jest *a-ra-si-jo*. Pochodzi ono z trzech tabliczek z Knossos, gdzie użyte zostało jako przymiotnik etniczny lub nazwa własna. Oznacza ono prawdopodobnie Cypr i mogło zostać zaczerpnięte z języka hetyckiego i/lub z akadyjskiego, w którym tę wyspę określano *Alašiya* (Wachsmann 1986; Goren et al. 2003). Termin ten pojawia się również w tabliczkach z pismem linearnym B jako nazwa na „oliwę”, co może pośrednio wskazywać na Cypr jako miejsce jej importu lub eksportu (Chadwick, Ventris 1973:221-231, 441-442; Chadwick

1976:119-121; Knapp 1991).

Liczne informacje o towarach pochodzących z Cypru lub wymienianych za jego pośrednictwem pochodzą z pism egipskich, hetyckich, ugaryckich i mezopotamskich (Cline 1994:60-61). Dokumenty te mówią m.in. o złotych naczyniach, lapis lazuli, o kości słoniowej, oliwie, wełnie, płótnie, o częściach ubiorów, metalach (złoto, srebro, miedź, cyna i brąz) oraz o inwentarzu żywym (bydło i konie). Z korespondencji amarnejskiej zaś wyłania się wizja króla Cypru (jeśli przyjąć za właściwą identyfikację *Alašiya* z Cyprem), postrzeganego jako niezwykle autorytet w kwestii metalurgii miedzi, który kontrolował cypryjsko-egipski handel tym surowcem (Knapp 1985:237-239; Manning, Hulin 2005:288-289). Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż Enkomi jest jedynym jak dotąd stanowiskiem na Cyprze, skąd pochodzą ślady intensywnej produkcji miedzi datowane na okres protohistoryczny epoki brązu 1 (ProBA 1), będący odpowiednikiem okresu ŚC III do PC I (Muhly et al. 1988:294-95).

Teksty pisane, głównie bliskowschodnie, informują nie tylko o sferze ekonomicznej, ale również o sytuacji geo-politycznej z końcowej fazy późnej epoki brązu (Cline 1994:62). Wskazują one wyraźnie na spustoszenie, jakiego wśród krajów basenu Morza Śródziemnego dokonały w XII wieku p.n.e. tzw. „Ludy Morza” (Sandars 1978, 1985). Dla przykładu z inskrypcji Ramzesa III wynika, iż *Alašiya* obok Państwa Hetyckiego, Arzawy i Karkemisz podbita została przez plemiona wchodzące w ich skład. Z korespondencji pomiędzy ostatnim królem Ugaryt Ammurapim, a nieznanym z imienia władcą *Alašiya* dowiadujemy się natomiast o rozmiarze zniszczeń, jakich dokonały „Ludy Morza” na Bliskim Wschodzie. Napięta sytuacja polityczna mogła mieć niewątpliwie wpływ na załamanie się produkcji garncarskiej na Cyprze oraz zakłócenia na szlakach handlowych, które jednak nie zostały przerwane, o czym świadczą zabytki cypryjskie, inne niż ceramika, znajdowane na przykład w Egei, Egipcie i Syro-Palestynie po XII wieku p.n.e. (Peltenburg 1986; Bergoffen 1990).

IV. 6. 5. Podsumowanie

Szczególny okres prosperity i dość ożywionych kontaktów kulturowo-handlowych pomiędzy społecznościami cypryjskimi i mykeńskimi przypadał na okres PH III B (Cline 1994:61). Z kolei w kolejnej fazie – PH III C – na wyspie masowo produkowano ceramikę mykeńską (Hankey 1973:130, 1981:45). Najwięcej znalezisk przedmiotów proveniencji egejskiej, ale również egipskiej i lewantyjskiej, takich jak naczynia ceramiczne, kość słoniowa, skarabeusze i pieczęcie cylindryczne, ingoty wykonane z cyny, broń z brązu oraz biżuteria i metale szlachetne pochodziło z Enkomi, we wschodniej części wyspy (ówcześnie znanego jako Alasia). Enkomi, położone na szlaku wiodącym ze wschodu na zachód, ale również z południa na północ, pełniło rolę *port of trade*, najważniejszego portu handlowego na Cyprze (Åström 1967:145-146).

Z wyspy pochodzą także ślady bardzo wczesnego rozwoju piśmiennictwa oraz interesujące rozwiązania urbanizacyjne, które zastosowano przykładowo w trakcie rozbudowy osady w Enkomi. Powstały wówczas między innymi specjalnie wydzielone w planie zagospodarowania miasta dzelnice handlowe, wskazujące na tworzenie się rodzaju *market place* (Knapp, Cherry 1994:137).

Intrygujący jest fakt, iż mimo migracji „Ludów Morza” w XII i XI wieku p.n.e., która miała wstrząsające skutki dla większości państw basenu Morza Śródziemnego, system gospodarczy na Cyprze przetrwał. W literaturze przedmiotu funkcjonują dwie koncepcje wyjaśniające tę kwestię. Pierwsza z nich wskazuje na brak wykształconego na wyspie systemu gospodarki pałacowej, znanej choćby z Syro-Palestyny i Egei (Muhly 1989:310), co w dobie kryzysu nie zakłóciło wewnętrznej i zewnętrznej wymiany towarowo-handlowej. Według drugiej koncepcji to właśnie upadek gospodarki pałacowej, która zdaniem zwolenników tej tezy istniała na Cyprze, spowodował załamanie się monopolu wyspy na wydobycie i dystrybucję metalu. To zaś wymusiło szybką reorganizację produkcji i intensyfikację handlu miedzią, co uchroniło cypryjski system gospodarczy przed ostatecznym upadkiem (Peltenburg 1986:168-169, 171; Knapp 1990a:76, 1990b:114; Zaccagnini 1990:496, 498). Źródła archeologiczne potwierdzają, że po 1200 p.n.e. Cypr nadal uczestniczył w wymianie dalekosiężnej, a towary cypryjskie pojawiały się w Egei, Syro-Palestynie i Egipcie.

IV. 7. Centralne Śródziemnomorze (Italia)

IV. 7. 1. Uwagi ogólne

Pierwsze znaleziska ceramiki wczesnomykeńskiej z centralnego Śródziemnomorza pochodzą z XVII i XVI wieku p.n.e. Zarejestrowano je w nadbrzeżnych regionach Apuli, Kalabrii, na Wyspach Eolskich i Sycylii oraz w Zatoce Neapolitańskiej (Holloway 1981:57; Mee 2008:379). Z kolei w Grecji mykeńskiej nie znane są żadne zabytki italskie z kontekstów datowanych na okres PH I-II (Cline 1994:78; Mee 2008:380). Zdaniem D. Ridgwaya (1992:5) tak wczesne kontakty międzykulturowe, początkowo nakierowane na zachodnio-centralne Śródziemnomorze mogą dowodzić, że kierunek ten został obrany nie tylko ze względu na konieczność poszukiwania źródeł metali, ale również z powodu dominacji minojskiej na wschodniośroziemnomorskich szlakach handlowych.

Mykeńskie penetracje Półwyspu Apenińskiego koncentrowały się przede wszystkim w południowej jego części. Najdalej na północ wysunięte stanowisko, na którym zarejestrowano ceramikę helladzką położone jest w pobliżu Werony (Smith 1987:11). Najwięcej importów mykeńskich w Italii datowanych jest na okres PH III A-B. Oprócz naczyń, pojawiła się również biżuteria, znana przykładowo z Sycylii (Hooker 1977; Taylour

1983:150; Tusa 2000; Vianello 2005). Największa ich ilość skoncentrowana była w południowo-wschodniej części wyspy, w okolicach Syrakuz, skąd pochodzą ponadto przykłady rapierów lokalnej produkcji, imitujące te z grobów szybowych. Na okres PH III datowane są również dwa fragment naczyń z Malty, które są jedynymi jak dotąd importami mykeńskim z tej wyspy (Harding 1984:250).

W XIII wieku p.n.e. (PH III B) wzrosło zainteresowanie społeczności helladzkich Sardinia, wówczas kontakty z wyspą (zwłaszcza z jej południowo-wschodnią częścią) przeważały nad tymi rozwiniętymi z Sycylią i Wyspami Eolskimi (Giardino 1992:305; Webster 1996; Mee 2008:380). Sardynia znalazła się w centrum zainteresowania nie tylko ze względu na obecność złóż metali, ale również z powodu swojej lokalizacji geograficznej. Jest ona jedną z najdalej na zachód położoną wyspą Morza Śródziemnego, której dogodna pod względem żeglugi linia brzegowa otwarta jest zarówno w kierunku Italii, jak i Półwyspu Iberyjskiego. Sardynia była więc ważnym punktem postojowym i/lub zaopatrzeniowym w dalszej drodze na zachód antycznego świata. Potwierdzają to chociażby najwcześniejsze znaleziska wschodnioródziemnomorskie z wyspy, które datowane są na trzecie tysiąclecie p.n.e. (Giardino 1992:305). Źródła archeologiczne, informujące o dyspersji mykeńskich i cypryjskich wytworów oraz o produkcji ich lokalnych kopii i imitacji na Sardynii, pokazują, iż Zatoka Cagliari (południowa część wyspy), a szczególnie miejscowość Antigori była swoistym międzynarodowym emporium, przez które prowadzono handel i wymianę ze wschodnim Śródziemnomorzem (Smith 1987:143; Jones, Vagnetti 1991:141; Webster 1996). Istnieje ponadto koncepcja wskazująca na obecności społeczności mykeńskiej na Sardynii, argumentem na jej poparcie miały być licznie występujące na wyspie fortece zwane *nuraghi*, zbudowane w formie muru cyklopięgo. Idea ta, zdaniem niektórych badaczy, mogła zostać zaczerpnięta z terenów Grecji lądowej (Taylour 1983:150). Pogląd ten jest jednak przedmiotem trwającej nadal dyskusji.

Do najliczniejszej grupy importów egejskich, pochodzących z obszarów centralnego Śródziemnomorza z okresu PH III A-C, należą naczynia. Były to przeważnie dobrej jakości egzemplarze malowane (Smith 1987:11). Z kolei z Italii na tereny egejskie dostarczano prawdopodobnie rodzaj minerału zwany *alum* (Jones, Vagnetti 1991:141) oraz muszle *murex*, wykorzystywane jako barwnik purpurowy (Hallager 1983). Wymianie podlegał także metal, bursztyn i przedmioty fajansowe (Smith 1987:11) oraz towary nietrwałe, jak np. żywność, olej czy wino. Świadczy o tym fakt, iż podstawową formą importowanych naczyń były kształty funkcjonalne, co więcej szczegółowe badania mikroskopowe ceramiki potwierdziły, że w części z nich przechowywano różne produkty spożywcze (Mee 2008:380).

Na istnienie intensywnych powiązań pomiędzy centralnym Śródziemnomorzem a strefą egejską wskazuje również podobieństwo w ornamentyce oraz w formach niektórych

przedmiotów znanych z Italii i z przyległych wysp, pochodzących głównie z kontekstów datowanych na XII wiek p.n.e. (Bietti Sestieri 1973:408).

IV. 7. 2. Złóża metali a kontakty międzykulturowe

Niezwykle istotnym elementem łączącym strefę egejską z obszarami zachodnio-centralnej części Morza Śródziemnego był metal (Muhly 1991). Zapewne głównym impulsem dla rozwoju kontaktów kulturowo-handlowych pomiędzy Mykeńczykami a ludnością włoską, które zapoczątkowane zostały już w okresie PH I i II, były właśnie złoża miedzi. Jej pokłady znane są z Toskanii w centralnej Italii (które pod względem mineralogicznym są jednymi z najbogatszych w Europie) oraz z Sardynii (Smith 1987:32). O rozwiniętej cyrkulacji tego surowca świadczą znane z całego basenu Morza Śródziemnego (Kreta, Grecja oraz Anatolia) miedziane sztabki zwane *oxhide ingots*, pochodzące głównie z kontekstów datowanych na późną epokę brązu (Smith 1987:44). Pojawiły się one również u wybrzeży Morza Czarnego (por. Rozdz. IV. 9. 4.).

Idea badań interdyscyplinarnych sprawiła, iż także w archeologii zaczęto stosować analizy fizyko-chemiczne oraz metaloznawcze, w celu ustalenia proveniencji poszczególnych przedmiotów wykonanych z metali. Szczegółowej analizie poddano m.in. cytowane już *oxhide ingots*. Ten typ zabytków jest o tyle istotny, iż była to forma, za pomocą której w świecie śródziemnomorskim transportowano metal. Szczególnie trudne okazało ustalenie proveniencji *oxhide ingots* z Sardynii, gdzie zarejestrowano ich ponad 50 sztuk (niektóre oznaczone były symbolami cypryjsko-minojskimi) (Webster 1996). Większość badaczy widzi w nich bowiem importy ze wschodniego Śródziemnomorza, część zaś wskazuje na lokalne ich pochodzenie (Vagnetti, Lo Schiavo 1989). Kompromisowe rozwiązanie zaproponował C. Giardino (1995) twierdząc, iż niektóre z ingotów zapewne były importowane, później natomiast ich lokalną produkcją miała zająć się zamieszkująca wyspę ludność kultury Nuragic.

Próba ostatecznego rozwiązania tego problemu były badania N. H. Gale i Z. A. Stos-Gale, którzy przeanalizowali ingoty pod kątem zawartości izotopu ołowiu oraz charakterystycznych, rzadkich elementów w składzie chemicznym metalu, wskazujących na ich pochodzenie. Następnie wzmiankowani badacze porównali skład izotopu z głównych złóż miedzi występujących na Sardynii oraz 22 *oxhide ingots* z wyspy, z niektórymi brązami z kultury Nuragic (Gale, Stos-Gale 1992). Wyniki tej analizy były zaskakujące. Wykazały bowiem, że żaden z owych sardyńskich ingotów nie pasuje pod względem kompozycji chemicznej do złóż miedzi występujących na wyspie. Zupełnie odwrotnie było w przypadku brązów Nuragic. W całości wydają się one pochodzić z surowca znajdującego się na Sardynii, znaczna ich część jest również podobna do trzeciorzędowych złóż cypryjskich.

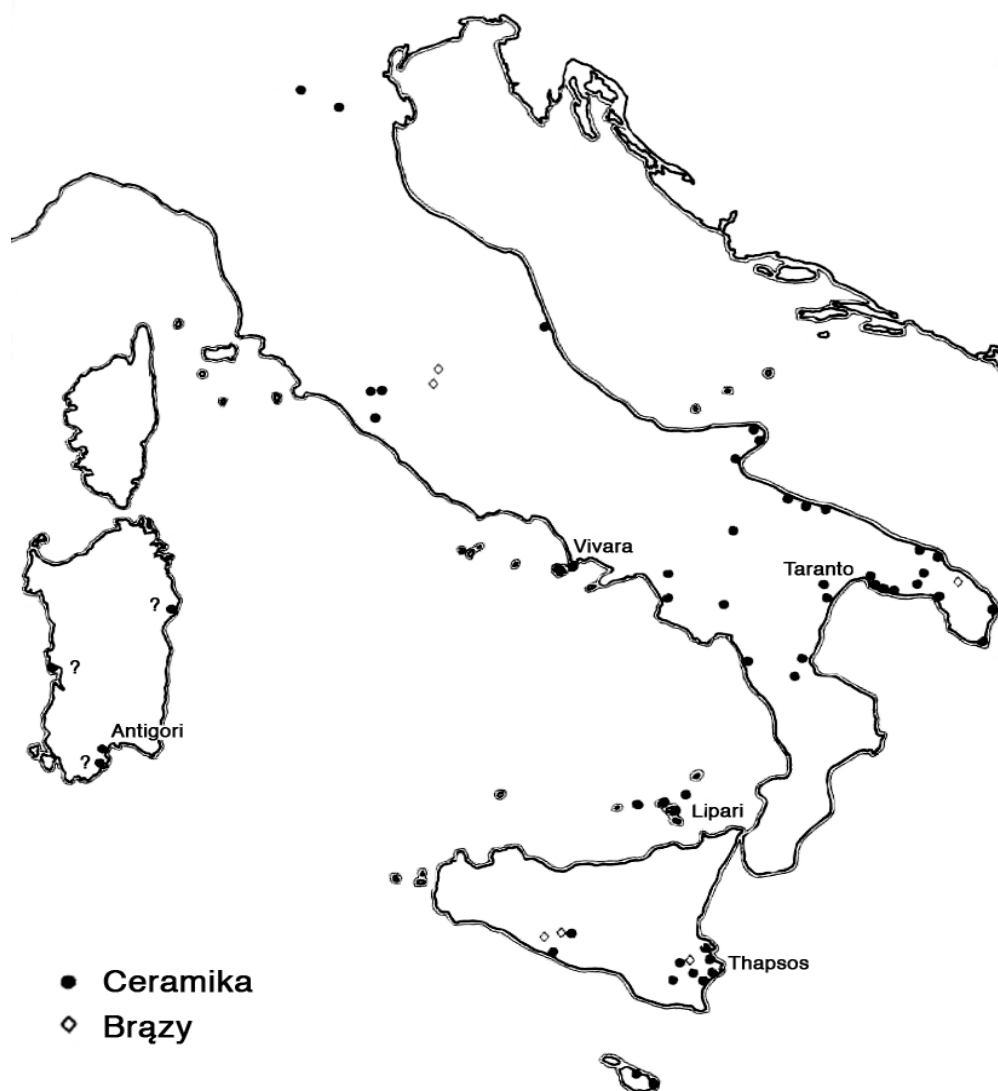
Wielu badaczy podważa wyniki tych analiz twierdząc, iż jest mało prawdopodobne aby miedzi sprowadzano z Cypru na Sycylię, na której występują przecież bogate jej złoża (Muhly 1991). Jak jednak wykazali N. H. Gale i Z. A. Stos-Gale złoża miedzi z Cypru są znacznie lepsze jakościowo niż te z Sardynii (Gale, Stos-Gale 1992:335). Ponadto w pradziejach zachowania gospodarcze nie zawsze musiały być racjonalne (Mee 2008:381).

Pomimo wielu danych, zarówno archeologicznych jak i fizyko-chemicznych istniejących dla tego zagadnienia, nie udało się jednoznacznie ustalić proveniencji ingotów miedzianych z Sardynii. Środowisko badaczy jest w tej kwestii nadal bardzo podzielone.

IV. 7. 3. Importy egejskie w Italii

Rozważając kwestię asortymentu wytworów importowanych z Egei na zachód widać wyraźnie, iż dominującym typem była ceramika (Immerwahr 1960; Hase 1990). Naczynia egejskie znane są z ponad 70 stanowisk z centralnego Śródziemnomorza (Ryc. 18). Przykładowo w Scoglio del Tonno w prowincji Tarent zarejestrowano ponad 750 fragmentów naczyń egejskich oraz figurki mykeńskie (Taylour 1958:118; Holloway 1981:88; Harding 1984:246). W tym miejscu należy podkreślić, iż proveniencja większość fragmentów ceramiki egejskiej z Italii, z kontekstów datowanych na okres PH III B i C, nie została ostatecznie zidentyfikowana, to znaczy nie określono czy były one kreteńskie czy mykeńskie. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że aż 87% zabytków centralnośródziemnomorskich znalezionych w Egei pochodziło z Krety, badacze sugerują, iż wzmiankowane naczynia należy raczej uznać za minojskie (Smith 1987:122-123; Jones, Vagnetti 1991:136; Cline 1994:80).

Innym rodzajem importów są przedmioty wykonane z metalu, dla przykładu mykeńskie noże datowane na okres PH III B i C, pochodzące z miejscowości Torre Santa Sabina, Grotta di Pertosa oraz Scoglio del Tonno w południowej Italii (Holloway 1981; Hase 1990; Jones, Vagnetti 1991; Vianello 2005). W Surbo w Apulii zarejestrowano miecz mykeński typu F, wydatowany na około XIII wiek p.n.e. (Bouzek 1985a:37). W wielu pochówkach na Sycylii znaleziono również rapiery podobne do typów egejskich, jednak wykonane najprawdopodobniej według lokalnych tradycji (Harding 1984:250). Na szczególną uwagę zasługuje pochówek z Thapsos, w skład którego wchodziła: ceramika miejscowej produkcji, naczynia cypryjskie i mykeńskie, paciorki z pasty szklanej, ze złota, bursztynu i kości oraz brązowy rapier (Harding 1984:247-248). Grób ten bywa określany w literaturze przedmiotu jako „*jeden z najwspanialszy pochówków mykeńskich poza Egeą*” (Harding 1984:248).

Ryc. 18. Dystrybucja przedmiotów mykeńskich w Italii oraz na terenach przyległych. Za: L. Vagnetti 1980; A. Harding 1984:245.

Kolejnymi przykładami importów, egejskich lub cypryjskich, są naczynia wykonane z foli/blach brązowych z Milena i z Caldre, datowane na okres PH III B oraz lustra brązowe z grobu z Pantalica na Sycylii, z warstwy odpowiadającej okresowi PH III C; podobny przykład znany jest z Lipari (Holloway 1981; Harding 1984:250; Vianello 2005). Z miejscowości Piroso di su Benatzu di Santadi i Oristanese na Sardynii oraz z Pantalica na Sycylii pochodzą fragmenty cypryjskich trójnogów, z kolei z Piediluco/Contaglano w środkowej Italii, oprócz trójnogu, znaleziono również kociołek w typie greckim oraz koło „czteroszprychowe” (por. Rozdz. V. 4. 2. 1. 5.). Brązowe koło „czteroszprychowe” zarejestrowano też w Polla w Kampanii (Harding 1984:251). Z Sarydnii, ze skarbu z Ottana, znany jest sztylet z trzpieniem, a z Siniscola – cypryjsko-lewantyjskie szczypce do ognia. W miejscowościach Su Benticheddu oraz Sa Sedda'e Sos Carros na Sardynii zarejestrowano natomiast mocowania do metalowych uchwytów, które analogie mają w Enkomi (Harding 1984:252-253).

Bardzo ważne znalezisko pochodzi z terenów Sardynii, a dokładnie z Decimoputzu w prowincji Cagliari. Jest to wykonana z kości słoniowej główka wojownika w hełmie z kłów dzika mykeńskiej proveniencji (Jones, Vagnetti 1991:137). Podobne przykłady znane są ze stanowisk z Grecji, Krety oraz z Cypru, z kontekstów datowanych na okres PH III A-B.

IV. 7. 4. Importy włoskie w Egei

W Egei zarejestrowano 85 importów proveniencji centralnośroziemnomorskiej, głównie z Italii (Cline 1994:78). Z tego 65 to naczynia ceramiczne (pochodzące przede wszystkim z Kommos i Chania na Krecie), 19 to brązy (przeważnie narzędzia i broń) oraz jeden przykład kamiennej formy do wytopu siekierok typu *winged-axe* (z mykeńskiego *Domu Handlarza Oliwy*), znanej zarówno w kulturze Terremare, Protovillanova (typ *ortucchio*), jak i w inwentarzach społeczności środkowoeuropejskich (typ ze skrzydełkami) (Childe 1960; Bietti Sestieri 1973:196-198; Harding 1975:188; por. Rozdz. V. 4. 2. 2.). Wszystkie wymienione powyżej importy wydawano na okres PH III i w większości pochodziły one z Krety (74 znaleziska). W Grecji zarejestrowano zaledwie sześć zabytków centralnośroziemnomorskich, z Rodos i z wraku Uluburun po jednym, a z Wysp Cykladzkich trzy (Cline 1994:78).

Z kolei brązy z północnej części Półwyspu Apenińskiego zaczęły pojawiać się w centralnej oraz południowej Italii, jak również w Egei, w XIII wieku p.n.e.. Wiele z nich znaleziono w grobach lub w skarbach wotywnych, co sugeruje, że przypisywano im znaczną wartość. Badacze tego zagadnienia podają następujące przykłady importów północnowłoskich znanych ze stanowisk z obszaru egejskiego: sztylety typu *Peschiera* z Krety, Dodony, Psychro, Tirynsu, Myken, Naksos, Filakopi i Nemea, datowane na okres PH/PM III (por. Rozdz. V. 4. 2. 1. 3. 1.); noże z tego samego okresu znalezione w Knossos, w Fajstos, Ialysos, Korfu i Perati oraz brzytwy z Krety, Tylissos, Lakkithry i Kefalonii (por. Rozdz. V. 4. 2. 2.) (Harding 1975:127-144, 1984; Bouzek 1985a:145-151; Jung 2006).

IV. 7. 5. Naczynia ceramiczne a kontakty międzykulturowe

W przypadku centralnego Śródziemnomorza istotną kwestią jest koncepcja mówiąca o wpływie społeczności mykeńskiej na ludność tego obszaru, który spowodował pewne zmiany w garncarstwie włoskim. Przykładowo przyczynił się do powstania ceramiki typu *grigia*, wykonywanej na kole z gliny dobrej jakości, cechującej się ponadto gładkością, polerowaną powierzchnią oraz wypalaniem w wysokiej temperaturze. Naczynia te były przeważnie koloru szarego i początkowo często uważano je za środkowohelladzką ceramikę minijską (Smith 1987:25). Późniejsze obserwacje wykazały, iż naczynia typu *grigia* występowały wyłącznie z importowaną ceramiką mykeńską (Smith 1987:25), a ich

dystrybucja ograniczona była do terenów nadbrzeżnych.

Badacze zajmujący się genezą ceramiki typu *grigia* sugerują następujące koncepcje jej pojawienia się: pochodzenie lokalne, oparte na włoskich tradycjach epoki brązu oraz wczesnej epoki żelaza lub też import tych naczyń z obszarów egejskich, ewentualnie regionalną produkcję pod kontrolą garncarzy mykeńskich (Smith 1987:28-29, dalsza literatura). Warto w tym miejscu podkreślić, iż analizy chemiczne składu gliny użytej w ceramice typu *grigia* potwierdzają jej lokalną produkcję.

Inny rodzaj ceramiki, zwany *dolii cordonati*, pojawił się w południowej części Italii w okresie intensywnego rozwoju produkcji rolnej (Peroni 1979:8-9) i kształtem nawiązywał do minojskich i mykeńskich naczyń do przechowywania żywności, głównie pitosów. Przykłady *dolii cordonati* pochodzą przede wszystkim z Scoglio del Tonno, z Porto Perone i Torre Castelluccia (Taylour 1958:164), z Lipari oraz Thapsos i z Pantalica na Sycylii (Taylour 1958:72-76). Również w tym przypadku badania chemiczne składu gliny potwierdziły lokalną produkcję tego rodzaju ceramiki. Przemawiają za tym także jej rozmiary, które raczej wykluczają możliwość transportu tak dużych form, większość z nich osiągała bowiem ponad 1 metr wysokości oraz średnicę u wylewu około 50 cm. Ceramika typu *dolii cordonati*, podobnie jak *grigia*, znajdowana była w bezpośrednim sąsiedztwie naczyń mykeńskich, w kontekstach datowanych na okres PH III A-B (Smith 1987:30).

Zastosowanie w latach 90-tych XX wieku analiz archeometrycznych sprawiło, że wiele fragmentów ceramiki z Italii, uważanych do tej pory za importy egejskie, uznano jednak za naczynia wykonane lokalnie (Vianello 2005:99). Po tych badaniach i dzięki uzyskanym nowym danym A. Vianello (2005:99) opracowała ogólny schemat dotyczący ceramiki włoskiej, w ramach którego wydzieliła trzy podstawowe jej grupy: naczynia lokalnej produkcji, importy oraz częściowe imitacje. Na podstawie występowania obcej kulturowo ceramiki w południowej Italii oraz na obszarze przyległych wysp badaczka wyróżniła dwa okresy chronologiczne adaptacji wzorców egejskich w garncarstwie na wzmiankowanym terenie (Vianello 2005:99). Naczynia z pierwszej fazy, datowanej na PH I-III A1, to głównie importy egejskie, podczas gdy druga, zaliczona do PH III A2-C, charakteryzowała w większości naczynia lokalnej, włoskiej produkcji.

IV. 7. 6. Podsumowanie

Literatura dotycząca kontaktów włosko-egejskich jest bardzo obszerna, jednak wyniki analiz przeprowadzonych przez poszczególnych badaczy znacznie różnią się między sobą. Zdaniem części z nich liczba oraz rozproszenie zabytków w centralnym Śródziemnomorzu nie wskazuje na intensywny handel pomiędzy omawianymi obszarami. Przykładowo N. H. Gale i Z. A. Stos-Gale (1987) oraz G. Webstera (1996:142) sugerują

bardziej sporadyczną wymianę w późnej epoce brązu pomiędzy Egeą a centralnym Śródziemnomorzem.

Innego zdania jest A. Vianello (2005:67-86), według której analiza zabytków oraz pewnych elementów architektonicznych (jak groby tolosowe i komorowe oraz budowle absydowe) potwierdza silne, wzajemne relacje społeczności egejskich oraz italskich, a także wskazuje na rozległe kontakty kulturowo-handlowe między nimi. Wyspy Eolskie oraz Scoglio del Tonno w prowincji Tarent można zaś uznać za tzw. *gateway communities*, gdzie wpływy obu kultur mieszały się szczególnie intensywnie. W przypadku Scoglio del Tonno istnieje również teza mówiąca o tej miejscowości jako o emporium, gdzie krzyżowały się szlaki wiodące z północy na południe (Holloway 1981:87; Jones, Vagnetti 1991:139, 141).

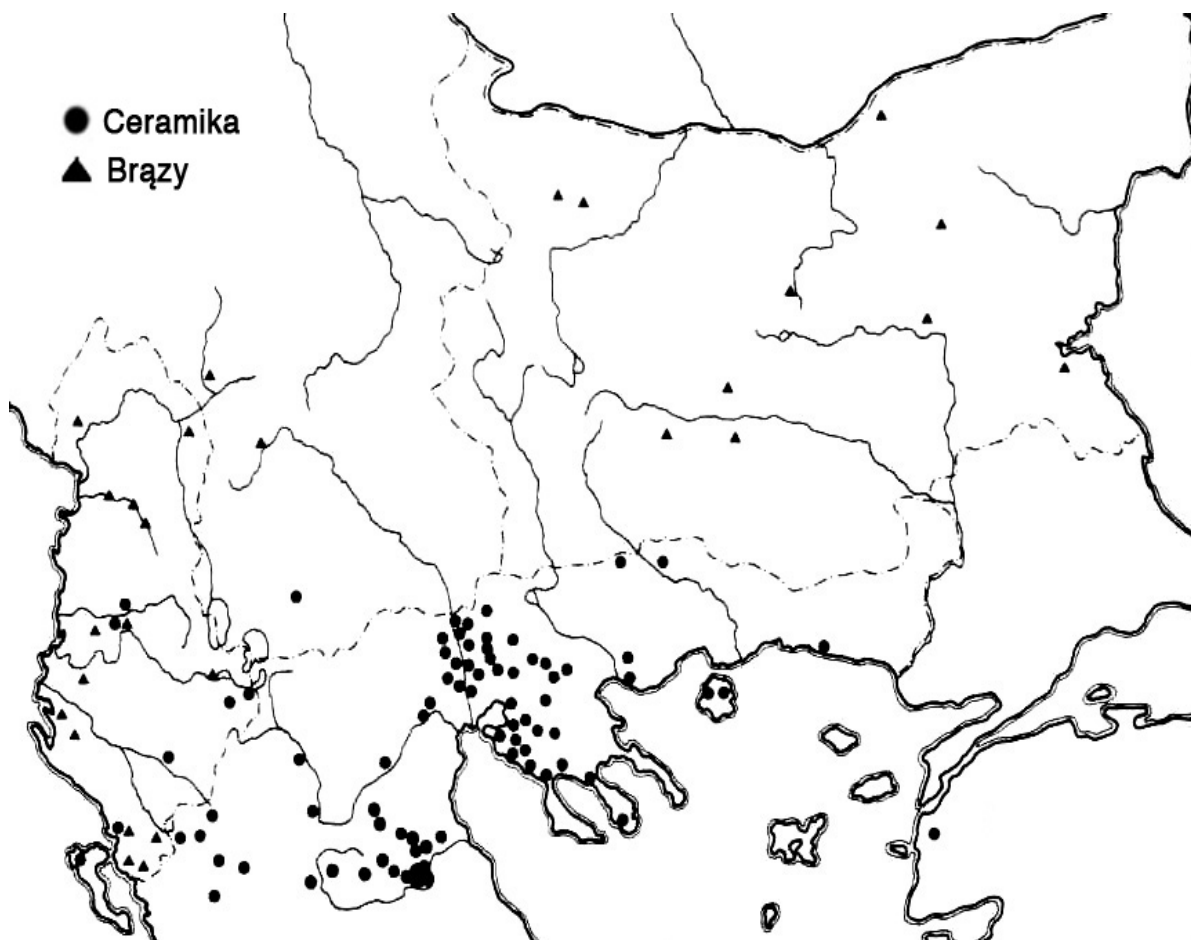
Należy podkreślić, iż z terenów Italii oraz z przyległych wysp znane są również przedmioty nieegejskiego pochodzenia, jak choćby dwa fragmenty kości słoniowej, z których jeden jest najprawdopodobniej proveniencji syro-palestyńskiej, pieczęcie oraz fragment jaja strusiego (Jones, Vagnetti 1991:136-140). Zdaniem A. Vianello (2005:67) importy oraz inne zabytki, na przykład ceramika bardzo dobrej jakości, przedmioty wykonane z metali (w tym duże ilości broni), szkła, pasty szklanej oraz z bursztynu świadczą o rozwijaniu się w Italii procesów stratyfikacji społecznej oraz wykształceniu się elit (Vianello 2005:67).

IV. 8. Północna Grecja i Balkany

IV. 8. 1. Uwagi ogólne

Kulturę mykeńską charakteryzowała znaczna dynamika geograficzna. Rdzenne jej obszary obejmowały swym zasięgiem Peloponez oraz przyległe tereny Grecji środkowej (Attykę, Beocię i Tesalię). Następnie rozprzestrzeniła się ona na Kretę, Wyspy Cykladzkie, Epir i północne części Grecji (Macedonia, zachodnia Tracja) oraz na Cypr i zachodnie wybrzeża Anatolii.

W tej części pracy zarysowane zostaną kwestie związane z zainteresowaniem społeczności helladzkiej północną Grecją oraz Bałkanami. Wyrażało się ono przede wszystkim w znaleziskach mykeńskich rejestrowanych w omawianym regionie (Ryc. 19). Były to głównie importy ceramiki i brązów oraz ich lokalne naśladownictwa (Taylour 1983:149; Wardle 1993; Bolohan 2005). Ponadto transmisji podlegały niektóre innowacje oraz technologie, przykładowo regionalna metalurgia obszarów bałkańskich wykazuje wyraźne wpływy mykeńskie (Dickinson 1977:104). W północnej części Grecji zarejestrowano również przykłady mykeńskiego osadnictwa, widoczne szczególnie w architekturze mieszkalnej oraz być może także w funeralnej (por. Tandy 2001:6, 17-18).

Ryc. 19. Dystrybucja mykeńskich przedmiotów w północnej Grecji i na Bałkanach. Za: K. Kilian 1976; A. Harding 1984:238.

IV. 8. 2. Przegląd stanowisk

Jednym z regionów, w którym zarejestrowano wpływy mykeńskie jest Epir. Z tego obszaru pochodzi znaczna liczba fragmentów ceramiki helladzkiej i jej lokalne naśladownictwa oraz zabytki metalowe (Wardle 1993:129). Z Epiru znane są przykłady mieczy mykeńskich typu F i C oraz grotów włóczni w kształcie liścia, wykonanych w typie północnym. Interesujący jest fakt, iż wstępują one wraz z prostymi pierścieniami ze zwiniętego drutu brązowego, m.in. w Elaphotopos i Kalbaki (Bouzek 1985a; Wardle 1993:124-125). W tym regionie zarejestrowano również osadnictwo mykeńskie (Tandy 2001:2). Ponadto zdaniem D. W. Tandiego (2001:6, 17-18) występujące w Epirze pochówki tumulusowe, w swej architekturze, nawiązywały do grobów mykeńskich.

O wpływach południowych na północy Grecji świadczą również fragmenty importowanej ceramiki mykeńskiej, odkryte na stanowiskach w centralnej Macedonii. Przykładowo w Assiros wydatowano je na końcową fazę okresu PH III A2, lokalna produkcja naczyń helladzkich rozpoczęła się tam zaś w późnym okresie III B (Wardle 1980:239, 250-252). W przypadku Assiros zaobserwowano dodatkowo rozprzestrzenienie się egejskich

(mykeńskich) wzorców organizacji społecznej (Wardle 1993:126). W trakcie wykopalisk na omawianym stanowisku odkryto bowiem założenia architektoniczne charakteryzujące się zaplanowaniem urbanizacyjnym oraz ogromną liczbą magazynów, co zdaniem badaczy wskazuje na istnienie w tym miejscu scentralizowanego ośrodka władzy.

W okresie PH III C, kiedy na południu upadły cytadele mykeńskie, zmieniła się również organizacja osadnicza w Assiros, straciło ono na znaczeniu i przekształciło się w wioskę (Wardle 1993:130). Co prawda ilość ceramiki mykeńskiej na stanowisku wzrosła, były to jednak prawie wyłącznie naczynia lokalnej produkcji.

Innym stanowiskiem w Macedonii, na którym zarejestrowano wpływy mykeńskie, jest Kastanas. W omawianym przypadku pojawiły się solidne dowody potwierdzające pojawienie się tam w XII wieku p.n.e. nowej grupy ludności (Hänsel 1986). W Kastanas nastąpiły wówczas istotne zmiany w ramach organizacji społecznej i ekonomicznej, które doprowadziły m.in. do ulepszeń w dziedzinie technik budowlanych (Hänsel 1982b; Hochstetter 1982a). W ceramice i w inwentarzu kultury materialnej zaobserwowano zaś liczne analogie do wschodnich Bałkanów, Kotliny Karpackiej oraz do obszarów nadczarnomorskich (Gergova 1987).

Pojawienie się w Kastanas importów ceramiki mykeńskiej datowane jest na okres PH III B. W końcowej fazie tego okresu oraz we wczesnym PH III C mamy już do czynienia z ich lokalną produkcją (Hänsel 1979:183, 1989). Formy oraz dekoracja mykeńska przetrwały w sztuce garncarskiej tego regionu aż do warstw osadniczych datowanych na epokę żelaza (Hänsel 1979:183). Malowana ceramika matowa (*matt-painted*), znana z obszarów Macedonii z przełomu okresu brązu i żelaza, zdaniem A. Hochstettera (1982b:201-219) także inspirowana była mykeńskimi naczyniami malowanymi.

Przenikanie elementów mykeńskich, przejawiające się przede wszystkim importami helladzkich naczyń ceramicznych, ich lokalnymi naśladownictwami, ale też istnieniem budynków mieszkalnych w formie mykeńskiej, widać w rejonie Tesalonik oraz nad dolnym Wardarem (Lichardus, Vladár 1996:91; Mitrevski 1998:450).

Dane pozyskane również z innych, północnych stanowisk pokrywają się z zaprezentowanym wzorem dystrybucji i regionalnej produkcji mykeńskiej ceramiki, datowanej na okres PH III B i III C (Harding 1984:238). Przeprowadzone analizy wskazują ponadto na silne wpływy helladzkie, widoczne w lokalnej kulturze materialnej centralnej Macedonii doby XIII i XII wieku p.n.e. (Mitrevski 1998:450). Istnieją jednak pewne przesłanki pozwalające przypuszczać, iż pierwsze kontakty na linii północ-południe zaczęły się już w okresie PH II B (Smith 1989:176).

Kolejnym regionem, w którym zarejestrowano importy mykeńskie jest Tracja. Z tych obszarów znane są stanowiska, gdzie nie znaleziono żadnych fragmentów ceramiki, ale za to

znaczłą ilość brązów wykonanych w typie mykeńskim. Zaliczają się do nich m.in. miecze, noże, groty oraz podwójne siekierki, a na bułgarskim wybrzeżu także ingoty typu *oxhide* (Harding 1984:49, 214; Hiller 1991:209-210; Paschalidis 2007:438).

Interesującym przykładem połączenia cech mykeńskich z lokalnymi jest miecz pochodzący z miejscowości Tetovo, leżącej w północno-zachodniej części Republiki Macedońskiej. Należy on według klasyfikacji N. Sandars do mykeńskich rapierów typu C1 lub D1 i pod rękojeścią ma wygrawerowaną dekorację przypominającą malowane motywy ozdobne, znane z ceramiki wczesnohelladzkiej. Z kolei kształt i rozmieszczenie nitów wyraża ewidentnie tradycje lokalne (Bouzek 1985a:30-36, Fig. 6:7; Kilian-Dirlmeier 1993:47). Podobne egzemplarze typu C/C1 (tzw. *horned*) znaleziono także w Dodonie i Peramatos w Epirze oraz w Grevena i Mt Olympos w Macedonii (Sandars 1963). Z Albanii natomiast pochodzą przykłady lokalnej produkcji mieczy tego typu (Wardle 1993:125-126). Niestety jednak konteksty znalezienia tych rapierów są w większości przypadków niepewne.

Takich wątpliwości nie ma jedynie w kwestii mieczy z grobów w Komsi z Doliny Mati, ze skarbu z Varibop w Albanii, datowanego na koniec XII wieku p.n.e. oraz z pochówku skrzyniowego z Mazaraki w Epirze, gdzie rapier znaleziony został w naczyniu typu *stirrup jar* z okresu PH III B (Mitrevski 1998:451). Z równie pewnego kontekstu, czyli z grobu odkrytego w wiosce Markova Susica w Macedonii pochodzi marmurowa głowica miecza mykeńskiego, podobnego do przykładu z Tetova (Mitrevski 1998:451).

Należy w tym miejscu wspomnieć o nekropolii odkrytej na lewym brzegu Wardaru, w pobliżu wioski Ulanci nieopodal Gradska, na której zarejestrowano znaczną ilość grobów skrzyniowych. W przeciągu trzech sezonów badań archeologicznych wyeksplorowano 50 pochówków. Pozwoliły one na wydatowanie cmentarzyska na okres od XIII do XI wieku p.n.e. Interesujący jest fakt, iż aranżacja grobów i forma pochówków wykazuje silne wpływy egejskie, datowane na późną epokę brązu oraz na okres submykeński (Kurtz, Boardman 1971:31-40). Podobnie ukierunkowane inspiracje, zwłaszcza w przypadku naczyń ceramicznych, brązowych noży oraz siekier, zaobserwowano także w położonej niedaleko osadzie.

Analogicznych nekropoli w dolinie Wardaru zlokalizowano jeszcze kilka, między innymi w miejscowości Vodovrati (niedaleko Ulanci), z wyeksplorowanymi do roku 1998 dwudziestoma czterem grobami, datowanymi na XIII-XI wiek p.n.e. oraz cmentarzysko w Dolno Solnje (w pobliżu Skopie), gdzie przebadano trzy groby (Mitrevski 1998:453). Z kolei w znajdującej się w pobliżu Skopie nekropolii Klucka-Hipodrom, znaleziono mykeński hełm wykonany z kłów dzika, który wydatowano na XIV wiek p.n.e. (Mitrevski 1998:456). Jest to przedmiot niezwyklej wagi, jest bowiem pierwszym takim zabytkiem zarejestrowanym poza rdzennym obszarem kultury mykeńskiej.

W grobie tumulusowym na terenie Albanii również zanotowano przedmioty egejskiej proveniencji, jak choćby nóż wydatowany na okres środkowohelladzki, któremu towarzyszył środkowominojski sztylet oraz ostrze, zapewne cykladzkiego pochodzenia (Dickinson 1977:104). Z kolei z tumulusu A z Vajzë i Midhë w Dolinie Mati pochodzi nóż, grot włóczni oraz miecz typu Karo A (lub jego imitacja) (Harding 1984:153, 155; Bouzek 1985a:30). W tumulusie 1 w Pazhok znaleziono zaś rapier mykeński, uważany także za lokalną imitację typu Karo A, kamienne groty strzał, dwie złote zawieszki oraz kubek typu Vaphio, datowany prawdopodobnie na okres PH II A (Harding 1984:155, 157; Bouzek 1985a:30; Wardle 1993:125). Z wcześniejszych grobów tumulusowych z tej miejscowości znane są przykłady broni datowanej na okres środkowohelladzki, jednak materiały te nigdy nie doczekały się publikacji (Dickinson 1977:104).

Wydaje się bardzo prawdopodobne, iż wymienione powyżej zabytki dostały się na tereny Albanii nie wcześniej niż w trakcie okresu grobów szybowych. Ponieważ wybrzeżami Albanii biegła część szlaku bursztynowego (por. Rozdz. V. 2. 4.), wzorce mykeńskie dotarły tu raczej drogą morską niż lądem przez Tesalię czy Etolię (Dickinson 1977:104).

Kilka mieczy mykeńskich oraz ich lokalne imitacje znaleziono także na obszarze Rumunii i Bułgarii (Sandars 1961, 1963; Alexandrescu 1966:119-121; Bouzek 1966, 1985a:31-35, Fig. 9; Hänsel 1970, 1973; Panayotov 1980).

Pośrednie wpływy mykeńskie, przeniesione za pośrednictwem macedońskim, wyłaniają się również z analiz ceramiki z zachodnich Rodopów (Nekhrizov 1995:322). Na terenie tym istniała zapewne strefa wzajemnych kontaktów i infiltracji, które wpłynęły na kulturę materialną społeczeństw zamieszkujących Rodopy zachodnie. Zupełnie odmienna sytuacja miała miejsce we wschodniej ich części, gdzie oddziaływania mykeńskie nie są widoczne (Nekhrizov 1995:323). Należy jednak szczególnie podkreślić fakt, iż północna część Grecji oraz Republika Macedonii to regiony niezwykle słabo przebadane archeologicznie. Niewielka liczba zarejestrowanych zabytków lub elementów kulturowych proveniencji mykeńskiej na tym terenie, jest więc raczej związana z małą liczbą badań wykopaliskowych tam przeprowadzonych niż z brakiem zainteresowania ludności helladzkiej tym obszarem. Kolejne projekty archeologiczne oraz pozyskany dzięki nim materiał kulturowy zdaje się to potwierdzać. Szczególnie ważnym miejscem na tym tle wydaje się być wzmiankowana powyżej dolina Wardaru (Mitrevski 1998:451).

IV. 8. 3. Podsumowanie

Społeczności mykeńskie bardzo wcześnie zaczęły wykazywać zainteresowanie północną Grecją. Wyraźnie wskazują na to pierwsze naczynia helladzkie, zarejestrowane w Agios Mamas, Molyvopyrgos i Torone na Chalkidiki, które wydatowano na okres PH I i II

(Mee 2008:370). W klasycznym okresie rozwoju kultury mykeńskiej, czyli w PH III A-B, liczba stanowisk z ceramiką mykeńską oraz z zabytkami wykonanymi z brązu wzrosła (np. Asiros, Kastanas, Toumba, Agios Mamas, Angista). W tym okresie zaczęto też lokalnie kopiować formy naczyń oraz brązów helladzkich. Zapotrzebowanie na ceramikę mykeńską utrzymywało się również w okresie PH III C. Ponadto w niektórych regionach Grecji północnej zarejestrowano ślady wskazujące na pojawienie się osadnictwa mykeńskiego (np. w Macedonii oraz Epirze).

Zarysowaną powyżej sytuację można opisać, zgodnie z teorią systemu światowego, jako relacje typu centrum-peryferia (por. Rozdz. II. 3. 3. 2.). Nie ulega kwestii, iż rolę centrum pełniły w tym modelu rdzenne obszary kultury mykeńskiej, tereny Grecji północnej były peryferiami świata helladzkiego.

IV. 9. Europa wschodnia

IV. 9. 1. Uwagi ogólne

Nasze rozumienie powiązań i kontaktów międzykulturowych pomiędzy społecznościami strefy śródziemnomorskiej a ludnością Europy wschodniej i obszarów stepowych, wobec ostatnich odkryć archeologicznych i projektów badawczych, musi ulec radykalnej zmianie (Kristiansen, Larsson 2005:171; por. Suchowska 2009b). Obecność importów śródziemnomorskich w basenie Morza Czarnego oraz północnopontyjskich w Śródziemnomorzu wskazuje wyraźnie na funkcjonowanie szlaku komunikacyjnego pomiędzy wzmiankowanymi terenami, datowanego na okres poprzedzający kolonizację grecką tych obszarów. Większość z tych przedmiotów pochodziła z kontekstów określonych na Br D oraz Ha A1 wg P. Reineckego (XIII-XII wiek p.n.e.). Był to okres dość szczególny w historii świata śródziemnomorskiego, który pogrążony był wówczas w kryzysie politycznym i ekonomicznym, spowodowanym m.in. migracją tzw. „Ludów Morza”. Badacze tego zagadnienia wskazują na współdziałanie w konglomeracie tych społeczności grup kultury pól popielnicowych (Sandars 1978) oraz wschodnioeuropejskiego kompleksu kulturowego Coslogeni-Noua-Sabatinovka (Kločko 1990:10-17, 1993).

Należy w tym miejscu podkreślić, iż z geograficznego punktu widzenia Morze Marmara nie stanowiło żadnej bariery komunikacyjnej. Istotną rolę w organizacji szlaku wymiany, wiodącego z Morza Śródziemnego do Morza Czarnego, sprawowała ludność Troady (głównie Troi), która była łącznikiem i jednocześnie kontrolerem dostępu do nadczarnomorskich oraz zachodniopontyjskich złóż miedzi (Sherratt, Sherratt 1991:372). Zdaniem E. Bloedowa (1988:50-52) Wojna Trojańska była próbą odebrania Troi tego monopolu, zaś mit o podróży Agronautów był reminiscencją jednej z wypraw żeglarzy (kupców?) śródziemnomorskich ku strefie pontyjskiej.

IV. 9. 2. Kultura mykeńska a społeczności Europy wschodniej

Rozważając kwestię relacji strefy egejskiej (głównie kultury mykeńskiej) z kulturami stepów euroazjatyckich należy przypomnieć badania słowackich i węgierskich archeologów, którzy wskazali na genetyczne związki istniejące pomiędzy nimi (Lichardus, Vladár 1996:25-29; Makkay 2000).

Do repertuaru cech północnych funkcjonujących w świecie egejskim zaliczyli oni m.in. pochówki pod nasypem jednego kurhanu, groby szybowe i w kamiennych skrzyniach oraz pewne rytuały związane z obrzędkiem pogrzebowym (Lichardus, Vladár 1996:34-36). Przykładowo pozycję ciała zmarłego (na plecach z nogami podkurczonymi i ustawionymi pionowo), specjalny sposób przygotowania grobów, poprzez wykładanie jego dna matami, kobiercami, skórami, futrami lub drewnem i korą, stosowanie drewnianych konstrukcji (zadaszenia, mocowania ścian i skrzyń) z brukiem kamiennym lub materiałem organicznym, jak również występowanie modelowanych masek nagrobnych oraz stawianie steli. Wzmiankowane powyżej elementy zarejestrowano zarówno w mykeńskich grobach szybowych (Mylonas 1973:38, 44, 102, 150, 161, 403, 406; Dickinson 1977:53; Dietz 1991; Huxley 1996:146), jak i w kulturach Europy wschodniej (Ecsedy 1979:37-38; Lichardus, Vladár 1996:35; Penner 1998:181; Makkay 1992:74, 217, 220, 226; Häusler 1998:146, 155; Ślusarska 2006:146). W tym kontekście szczególnie interesujące jest znalezisko z mykeńskiego grobu *Gamma*, gdzie w małym, złotym naczyniu znaleziono żółtą ochrę, która jest pierwszym takim przykładem znanym z Grecji z epoki brązu (Andreou et al. 1996:573-574). Stosowanie ochry w obrzędku pogrzebowym było powszechne w kulturze jamowej oraz katakumbowej (Ecsedy 1979:39; Kaiser 2003; Ślusarska 2006:144).

Zdaniem części badaczy pewne relacje na linii północ-południe widoczne są także w ruchomym inwentarzu kultury materialnej (David 2001a; Penner 1998; Boroffka et al. 2002), związanym przede wszystkim z pakietem dotyczącym rydwanu i uprzęży końskiej oraz z nowymi typami broni, jak lance, brązowe topory bojowe, niektóre typy strzał czy krótkie miecze (Kadrow 2001:200; Kristiansen, Larsson 2005:181).

Interesująca dyskusja wywiązała się w środowisku archeologów także w kwestii pochodzenia hełmów wykonanych z kłów dzika (por. Rozdz. V. 4. 2. 1. 7.). Cześć badaczy, cytując znalezisko z Mariupolu w regionie Morza Azowskiego (z połowy III tysiąclecia p.n.e.), uznała, że idea ich produkcji wykształciła się w strefie pomiędzy dolnym Dunajem i Wołgą, w rozwiniętej kulturze jamowej oraz wczesnej fazie kultury katakumbowej (Borchhardt 1972:20-22, 28-30; Makkay 1982:6-14, 2000:47). Inni wskazali natomiast na Bliski Wschód (Kendall 1981:224-231). Z kolei I. Kilian-Dirlmeier (1997:50) jest zdania, iż hełmy wykonane z kłów dzika były niezależnym wynalazkiem jaki dokonał się w Egei.

Niektórzy badacze wiązali wprowadzenie do Grecji w krótkim okresie czasu (ŚH

III/PH I) nowego inwentarza, rytuałów i zwyczajów z kulturami wczesnej i środkowej epoki brązu strefy stepowej i lasostepowej (Makkay 2000:60-61), głównie z kompleksem kulturowym Sintašta nad rzeką Tałoł, na wschód od Uralu (Lichardus, Vladár 1996:55-56). Analiza tego stanowiska wskazała na istnienie złożonej organizacji wewnątrzspołecznej, z arystokracją wojskową na czele oraz protomiejskich założeń urbanistycznych, nawiązujących do Anatolii (Gening et al. 1992; Kristiansen, Larsson 2005:174). W opinii części badaczy, ludność z ugrupowania Sintašta wyemigrowała na południe. Asymilując się ze społecznościami środkowohelladzkimi, adoptując lokalne zwyczaje, ceramikę i inne przedmioty utworzyła swoistą „hybrydę kulturową” – kulturę mykeńską (Makkay 2000:61). Koncepcja ta nie zgadza się zupełnie z autochtoniczną wizją pochodzenia społeczności mykeńskiej (Hooker 1967:280; Stubbings 1973:633-638; Dickinson 1977:53, 1994:304; Hammond 1977:72; Muhly 1979:313; Dietz 1991:235; Renfrew 1998:260).

IV. 9. 3. Elementy wschodnioeuropejskie w Śródziemnomorzu

Wzmiankowaną powyżej koncepcję północnego pochodzenia „Ludów Morza” (a przynajmniej ich części) potwierdzają pewne zabytki zarejestrowane w basenie Morza Śródziemnego. Przykładowo groty włócznie wykonane w typie Dremailovka, znane z grobów w Ialysos (Rodos), w Enkomi (Cyprze), na Krecie, w Iolkos (Attyka) i w Tesalii (Sandars 1963:149; Höckmann 1980) oraz liściowate ostrze z krótką tuleją z Enkomi, nawiązujące do egzemplarzy grupy Belogradovka (Kločko 2001:282). Z kontekstów datowanych na okres PH II-III z obszarów Grecji lądowej, Wysp Cykladzkich oraz z Azji Mniejszej i Sardynii pochodzą także różne typy grotów strzał północnopontyjskiej proveniencji (Buchholz 1962:29; Kločko 1993, 2001:201).

Z kolei w Knossos zarejestrowano płaskie siekierki, noże i kociołki wykonane w stylu nadcarnomorskim (Kločko 2001:280). W Ugaryt zaś sztylet nawiązujący do inwentarzy kultur Sabatinovka i Belozerka, któremu towarzyszył miecz z kartuszem faraona Merneptaha, autora inskrypcji informujących o „Ludach Morza” (Drews 1993:49).

Części badaczy wskazuje ponadto na podobieństwa rzędu końskiego pochodzącego z terenów stepu i północnego Pontu, z okolic Dunaju, Uralu i Kazachstanu oraz ze świata mykeńskiego (Mykeny, Kakovatos, Dendra, Ateny) (Kuzmina 1980:8-21; 1994:171-189; Vasilev et al. 1995:33-34; por. Rozdz. V. 6.). Mowa przede wszystkim o wykonanych z kości okrągłych pobocznicach tarczowych w typie północnym, znanych z kultury mykeńskiej oraz o drewnianej rękojeści bicia z grobu szybowego IV z Myken i analogicznych egzemplarzach z południowo-wschodniej Ukrainy oraz z Istomin w pobliżu Samara w południowej Rosji (Penner 1998:74-75; Makkay 2000:48).

W tym kontekście niezwykle interesujące są dwa pochówki pary koni z Dendry

datowane na późny okres środkowohelladzki, które jak wykazały badania, należały do rasy hodowanej na obszarach stepowych (Payne 1990). Z kolei z cmentarzyska w Aidonia w Argolidzie (niedaleko Myken) w niewyrabowanym, pojedynczym grobie szybowym znaleziono szczątki konia z odciętą głową. Również w dromosie innego grobu leżał szkielet tego zwierzęcia, poniżej którego zdeponowano szczęki czternastu kolejnych koni (Demakopoulou 1996:24-25). Co istotne podwójne pochówki koni były charakterystyczne dla społeczności zamieszkujących obszary Wołgi i Uralu (Gening 1979:19-20, 23-24; Hiller 1991:215).

IV. 9. 4. Elementy śródziemnomorskie w Europie wschodniej

Przykłady przedmiotów proveniencji wschodniośródziemnomorskiej (w tym mykeńskiej) zarejestrowano zarówno w strefie pontyjskiej, jak i w rejonie dorzecza Wołgi i Uralu (Ryc. 20). W literaturze przedmiotu funkcjonują następujące przykłady „importów” śródziemnomorskich znanych z basenu Morza Czarnego: skarb z Kosorisiv (region Mikołajów), zawierający sierp oraz podwójną siekierę typu egejskiego (Tallgren 1926), skarb z Kozorezova z dwiema podwójnymi siekierami i 12 sierpami (Gimbutas 1965:89-90, Ślusarska 2007:374) oraz skarb z Sčetkova (rejon Kirowograd), który w całości składał się z 11 sierpów i sześciu labrysów egejskich (Gimbutas 1965:90). Analizy metaloznawcze przedmiotów z Sčetkova wskazują jednak na jego lokalną produkcję (Černych 1976:106).

Podwójne siekiery południowej proveniencji znane są również z miejscowości Kercz na Krymie (Buchholz 1983:90, 94; Bouzek 1985a:45), z Jekaterinosław i z portu Berezań (ten labrys zaginął jednak przed 1926 rokiem – Bouzek 1985a:46; Paschalidis 2007:439). Pojedyncze znaleziska labrysów egejskich zarejestrowano także w regionie Dniepropetrowska i w miejscowości Bulgarovo w rejonie Burgas (Tallgren 1926:173; Harding 1984:241).

Wzdłuż wybrzeży Morza Czarnego, w pobliżu Przylądka Kaliakra, w miejscowości Čerkovo w regionie Burgas oraz w Şarköy u wejścia na Morze Marmara, znaleziono metalowe *oxhide ingots*, najprawdopodobniej proveniencji cypryjskiej (Harding 1984:241; Lichardus et al. 2002:160-167, 173-176; Paschalidis 2007:438). Szczególnie interesującym przykładem jest miedziany ingot z Čerkova, noszący ślady oznaczeń w piśmie linearnym, interpretowanym jako dialekt cypryjsko-minojski (Harding 1984:49; Hiller 1991:209-210). W tym miejscu należy również zacytować znalezisko glinianej szpuli z pięcioma znakami, z których trzy przypominają pismo linearne A, znalezionej w 1996 roku w trakcie wykopalisk w Drama w południowo-wschodniej Bułgarii (Fol, Schmitt 2000).

Innym przykładem są kamienne kotwice znane z Sozopolu, w pobliżu Przylądka Kaliakra, z Troi oraz ze skarbu z Şarköy (który zawierał również syryjski i mykeński miecz,

podwójne siekiery mykeńskie oraz sierpy charakterystyczne dla Anatolii i terenów pontyjskich) (Catling 1964:297; Hiller 1991:209). W sumie na terenie basenu Morza Czarnego zarejestrowano 150 kotwic (Hiller 1991:209), datowanych zasadniczo na późną epokę brązu (McCaslin 1980).

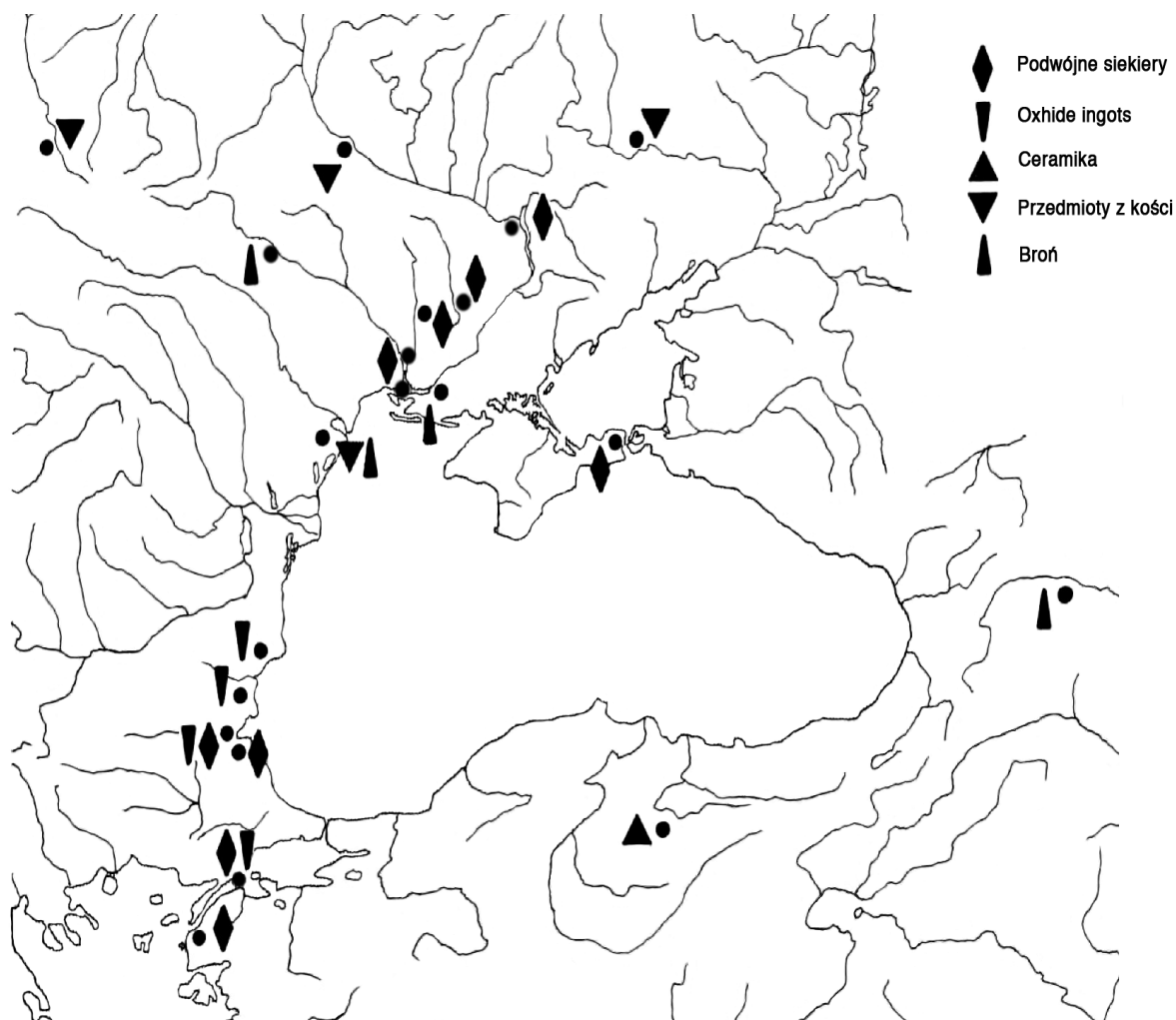
Na rozległe, transkontynentalne kontakty funkcjonujące na linii północ-południe wskazują również liczne skarby naczyń metalowych pochodzące z basenu Morza Czarnego. Do najistotniejszych i najczęściej cytowanych w literaturze przykładów należą skarby z Borodino w Bessarabii (Gimbutas 1956; Harding 1984:200; Sherratt 1993b:26; Kaiser 1997) oraz Vulchitrun w dystrykcie Pleven (Bonev 1995:277-289).

W przypadku skarbu z Borodino badacze podzieleni są zasadniczo na zwolenników jego wczesnego datowania, czyli na okres grobów szybowych (Hachmann 1957a:171; Hänsel 1968; Goldmann 1981) oraz późnego – pomiędzy XIV-XII wiekiem p.n.e. (Gimbutas 1965; Bočkarov 1968; Safronov 1968; Schickler 1974). Z kolei zdaniem E. Kaiser (1997:138-141) jest to zespół o długiej chronologii, do którego poszczególne elementy dodawano na przestrzeni wielu wieków. Problematiczne są także analizy form i dekoracji (głównie spiralnych) zabytków pochodzących z tego skarbu, bowiem wykazują one analogie zarówno do inwentarzy kultury mykeńskiej, grup Kotliny Karpackiej, Anatolii (Troj), północnego Nadczarnomorza oraz fazy Koban z terenów kaukaskich (Hachmann 1957a:172; Safonov 1968:90-91, 119; Sulimirski 1971:711-712, 719; Bouzek 1985a:39-41, 84; Hiller 1991:211; Kaiser 1997; Harding 2000:228). W związku z powyższym jednoznaczne ustalenie pochodzenia lub kierunku/kierunków inspiracji skarbu z Borodino nie jest możliwe.

W przypadku skarbu z Vulchitrun (w całości wykonanego ze złota) również istnieją kontrowersje dotyczące jego chronologii i pochodzenia (Mikov 1958; Venedikov, Gerasimov 1973; Venedikov 1987; Bonev 1995). Przykładowo B. Filov (1925:233) uznał przedmioty wchodzące w jego skład za protobułgarskie i wydatował je na VII-VIII wiek n.e. J. Andrieșescu (1926:10-11, 25-27) wskazał zaś na ich podobieństwo do znalezisk z mykeńskiego grobu szybowego IV i V z okręgu A oraz do inwentarzy kompleksu kultur karpacko-dunajskich i wydatował na pierwszą połowę drugiego tysiąclecia p.n.e. Podobnie, czyli na 1600-1400 p.n.e. skarb z Vulchitrun określają A. Sherratt oraz T. Taylor (Sherratt, Taylor 1989:127). Zdaniem A. Boneva pochodzi on z okresu PH III (Bonev 1995:286-287). Z kolei P. Reinecke (1926:51-52) umiejscowił go w okresie kimeryjsko-wczesnoscytyjskim i za błędne uznał odwoływanie się do tradycji egejskich. Natomiast E. N. Černych (1978:282) twierdzi, wskazując na wyjątkowość tego zespołu zabytków pod względem techniki produkcji, kształtu naczyń i ich dekoracji, iż został on wykonany przez wędrownych i wykwalifikowanych złotników, niezależnych kulturowo. Warto w tym miejscu podkreślić, iż dzban z Vulchitrun odpowiadał *kantarosom* znanym z kultury mykeńskiej, a zarejestrowane w

nim kubki z wysokim uchwytem (*cyathus*) były wiodącą formą ceramiczną w świecie egejskim, która później popularna stała się także na obszarze od Kotliny Karpackiej do północno-zachodnich brzegów Morza Czarnego (Bonev 1995:284).

Dzban wykonany w technice złotych blach, podobny do naczynia z Vulchitrun, znaleziony został również w Kryżovlin w Odessie. Jest to zarazem najdalej wysunięty na północny-wschód taki przykład (Černiakov 1981:151-161; Lichardus 2001:84, Abb. 4:1). Pięć kolejnych egzemplarzy zanotowano także w Rădeni w Rumunii. Inne skarby składające się głównie z metalowych naczyń i broni, wykazujące bliskie powiązania ze światem egejskim, znane są z Potapova, Utjevki, Țufalău oraz z Măcin (Sherratt, Taylor 1989; Lichardus, Vladár 1996; Kločko 2001:165). Wszystkie one reprezentują ten sam horyzont technologiczny i dekoracyjny oraz najprawdopodobniej chronologiczny (Sherratt, Taylor 1989:124). Z kolei ze skarbu z Perșinari koło Târgoviște pochodzi złoty miecz, do którego najbliższych analogii należy szukać w mykeńskim grobie szybowym *Delta* w okręgu B (Gimbutas 1965:55-56; Bouzek 1985a:33-34, 39, 82).

Ryc. 20. Dyspersja wybranych elementów śródziemnomorskich w basenie Morza Czarnego w 2 poł. II tys. p.n.e. Za: S. Hiller 1991, Pl. LVIII; C. Paschalidis 2007, Pl. CVIIIe; z uzupełnieniami P. Suchowskiej.

Na cmentarzysku Hordeevka, położonym na prawym brzegu środkowego Bohu, zarejestrowano noże o analogiach egejskich i wschodniośródziemnomorskich, wykazujące podobieństwa między innymi do przedmiotów znanych z Thapsos na Sycylii, z Bogazköy oraz z Myken, Pylos i z Karphi na Krecie, ale także z Węgier (Berezanskaja, Kločko 1998:8). W jednym z grobów z Hordeevki znaleziono ponadto nóż wykonany z brązu z żelazną rękojeścią, podobny do egzemplarzy pochodzących z Knossos, z Enkomi oraz z Ialysos na Rodos (Kločko 2001:277).

Dalej na wschód oddziaływania śródziemnomorskie, zwłaszcza w metalurgii, widoczne są w kulturze Trialeti, obejmującej swym zasięgiem Gruzję aż do południowego łańcucha Kaukazu. Dziewięć długich mieczy z kurhanu tej kultury porównuje się do typu Karo A i wskazuje jednocześnie na ich egejską proveniencję (Hiller 1991:211; Paschalidis 2007:441). Również w przypadku brązowych grotów włóczni, pochodzących z pochówków grupy Trialeti i z cmentarzyska z Prosymna w Argolidzie, widać duże analogie (Gimbutas 1965:92-93). Podobieństwa dotyczą także technologii produkcji złotych, sferycznych paciorków egejskich i gruzińskich, datowanych na XV wiek p.n.e. W tym przypadku jednak badania E. Konstantinidi-Sybridi (2003) wykazały, iż technika w jakiej je wykonywano, czyli połączenie granulacji z filigranem oraz metoda emaliowania komórkowego-*cloisonné*, wykształciła się w kulturze Trialeti.

Z kolei z Kirovakan w Armenii pochodzi, ciągle jeszcze nieopublikowany, bardzo interesujący przykład srebrnego naczynia w typie Vapio, datowanego na XVI-XV wiek p.n.e. (Hiller 1991:213).

IV. 9. 5. Podsumowanie

Z geograficznego punktu widzenia kontakty społeczności zamieszkujących regiony Morza Egejskiego i strefę nadczarnomorską wydają się być naturalne. Potwierdzają je również źródła archeologiczne. Na wymianę kulturową i technologiczną pomiędzy omawianymi obszarami wskazuje dyspersja zabytków wschodniośródziemnomorskich i egejskich u wybrzeży Morza Czarnego oraz północnopontyjskich w basenie Morza Śródziemnego. Ponadto podobne rytuały i obrządek pogrzebowy znany z początków kultury mykeńskiej oraz ze strefy stepu i lasostepu, a także rozpowszechnienie się innowacji takich jak: rydwan, uprząż końska i nowe typy broni oraz naczynia do picia.

Szczegółowe analizy zabytków, zwłaszcza skarbów, stały się podstawą do sformułowania tezy o szlaku wymiany kulturowo-handlowej łączącej północne Nadczarnomorze i stepy euroazjatyckie z Bałkanami oraz z Morzem Śródziemnym (Subbotin, Černiakov 1982:20-21). Nie bez znaczenia była również obecność w basenie Morza Czarnego ingotów i kotwic kamiennych, które w świecie śródziemnomorskim były elementami ściśle

związanymi z wymianą handlową A. Harding (1975:200) uznał dodatkowo, iż zabytki śródziemnomorskie są wskaźnikami aktywności minojsko-mykeńskich rzemieślników nad Morzem Czarnym. Twierdzenie to, zdaniem cytowanego autora, wzmacnia obecność na tym obszarze ceramiki egejskiej datowanej na 1500-1300 p.n.e.

Kontakty pomiędzy społecznościami basenu Morza Śródziemnego i Czarnego można zdefiniować, zgodnie z teorią systemu światowego, jako relacje typu centrum-peryferia (por. Rozdz. II. 3. 3. 2.). Rolę centrum pełniły ewidentnie obszary kultury mykeńskiej, tereny nadczarnomorskie były zaś peryferiami świata helladzkiego.

IV. 10. Europa północna i zachodnia

IV. 10. 1. Uwagi ogólne

Badania nad problematyką kontaktów pomiędzy społecznościami basenu Morza Śródziemnego oraz Europą kontynentalną są dość skomplikowane. Wynika to przede wszystkim z niewielu zabytków proveniencji śródziemnomorskiej zarejestrowanych w tej części Europy oraz z faktu, iż kontekst znalezienia wielu z nich jest niejasny. Ponadto część z tych przedmiotów, pod względem wykonania i formy, charakteryzuje się połączeniem tradycji śródziemnomorskich i kontynentaloeuropejskich. Z kolei prawie zupełny brak zabytków północno-zachodniego pochodzenia na południu, dodatkowo komplikuje badania nad tym zagadnieniem. W zasadzie jedynymi, bezdyskusyjnymi importami z północy, zarejestrowanymi w basenie Morza Śródziemnego, są ozdoby z bursztynu (por. Rozdz. IV. 10. 3.). W Europie kontynentalnej nie dysponujemy również źródłami pisanymi, które mogłyby bezsprzecznie potwierdzić istnienie takich relacji lub im zaprzeczyć.

W tej części pracy omówione zostaną przedmioty oraz inne pozostałości, w których badacze widzą ślady powiązań i relacji pomiędzy strefą śródziemnomorską oraz północną i zachodnią Europą.

IV. 10. 2. Skandynawia

W literaturze przedmiotu funkcjonuje kilka znalezisk ze Skandynawii, na bazie których część badaczy wysunęła koncepcję o istnieniu kontaktów międzykulturowych pomiędzy strefą śródziemnomorską i ludnością północnej części Europy (Sprockhoff 1954; Schauer 1985; Kristiansen, Larsson 2005). Mowa przede wszystkim o rytach naskalnych, gdzie pojawiły się elementy uznane przez część badaczy za symbole ikonograficzne obce europejskiej (nordyjskiej) epoce brązu (Kristiansen, Larsson 2005:187; Ryc. 21). Zaliczono do nich m.in. dekoracje spiralne i zygzakowate, nawiązujące do steli znanych z mykeńskich grobów szybowych oraz wizerunki podwójnych toporów, przypominające labrysy minojskie (Sprockhoff 1954; Gillis et al. 2004:34; Kristiansen, Larsson 2005:190). Inne elementy

nawiązujące do świata śródziemnomorskiego to wizerunki statków, byków, koni, ptaków, węży, akrobatów, ponadto rydwany, dyski słoneczne oraz procesje (?) (Davidson 1969:42-44, 82-83, 102, Fig. 40:b, 41:a; Schauer 1985; Winter 2001:9-27). Większość z wymienionych powyżej dekoracji datowana jest na II Okres nordyjskiej epoki brązu wg periodyzacji O. Monteliusa (Davidson 1969:9-26).

Najczęściej cytowanymi w literaturze przedmiotu rytami naskalnymi, wskazującymi na dalekosiężne relacje ludów północy, są przedstawienia z cmentarzyska Kivik (datowane na XVI wiek p.n.e.), położonego w południowo-wschodniej Szwecji (w miejscu gdzie w pradziejach znajdowało się wybrzeże). Cmentarzysko to składa się z dużego kopca otoczonego kompleksem budynków kultowych oraz z ośmiu dekorowanych, kamiennych paneli nagrobnych. Umieszczono na nich m.in. przedstawienia rydwanów, związane z tradycjami anatolijsko-egejskimi, byków, statków oraz elementy spiralne i zygzaki. Intrygujące są również wizerunki S-kształtnych postaci (ludzkich lub zwierzęcych w trakcie procesji?), znanych także z ceramiki mykeńskiej z okresu późnohelladzkiego (Younger 1995, Pl. LIII) oraz ze złotego sygnetu ze skarbu tiryńskiego (Schauer 1985:161, Abb. 31:1; Kristiansen, Larsson 2005:192, Fig. 82). S-kształtne postacie z Kivik wykazują też pewne analogie z przedstawieniami hetyckimi, np. z Yazilikaya i z pieczęci (Kristiansen, Larsson 2005:292, Fig. 131). Interesująca jest również grupa postaci stojących wokół dwóch kręgów uformowanych w grecką literę omega (być może osoby zebrane wokół okręgów grobowych? – Kristiansen, Larsson 2005:191). Przedstawienia z paneli z Kivik porównuje się także do sarkofagu z Agia Triada, datowanego na trzeci okres pałacowy (Bouzek 1985a:77, 222; Preziosi, Hitchcock 1999:178-179, Fig. 117-118) oraz do larnaksu z Tanagra (Beocja) z okresu PH III A2-B1 (Preziosi, Hitchcock 1999:181, Fig. 120).

Kolejne intrygujące przykłady rytów naskalnych pochodzą z Enköping, z Oppeby oraz z Himmelstalund w Östergötland w Szwecji. Pierwsze z nich przedstawiają najprawdopodobniej egejskie święte rogi (Davidson 1969:101-102, Pl. 4), podczas gdy drugie – kwadratowe i owalne znaki wypełnione w środku liniami, zygzakami lub punktami. Wizerunki z Oppeby wydatowano na XVIII wiek p.n.e. i nie mają żadnych innych analogii w Skandynawii. Zdaniem części badaczy nawiązują one do dekoracji pochodzących z Lipari i do pisma linearnego A (Kristiansen, Larsson 2005:169). Trzecie wymienione ryty naskalne pochodzą z Himmelstalund i przedstawiają geometryczne symbole również przypominające litery pisma linearnego A. Wydatowano je na okres od XVII do XV wieku p.n.e. (Kristiansen, Larsson 2005:170). W tym przypadku na dalekosiężne kontakty miałyby wskazywać także importowany miecz znaleziony w tym samym miejscu. Tu należy wymienić dwa inne miecze zarejestrowane w Dollerup i Ørskvehede w Jutlandii, które też wykazują podobieństwo do broni mykeńskiej (Randsborg 1967:9-12, 17-21; Bouzek 1985a:119).

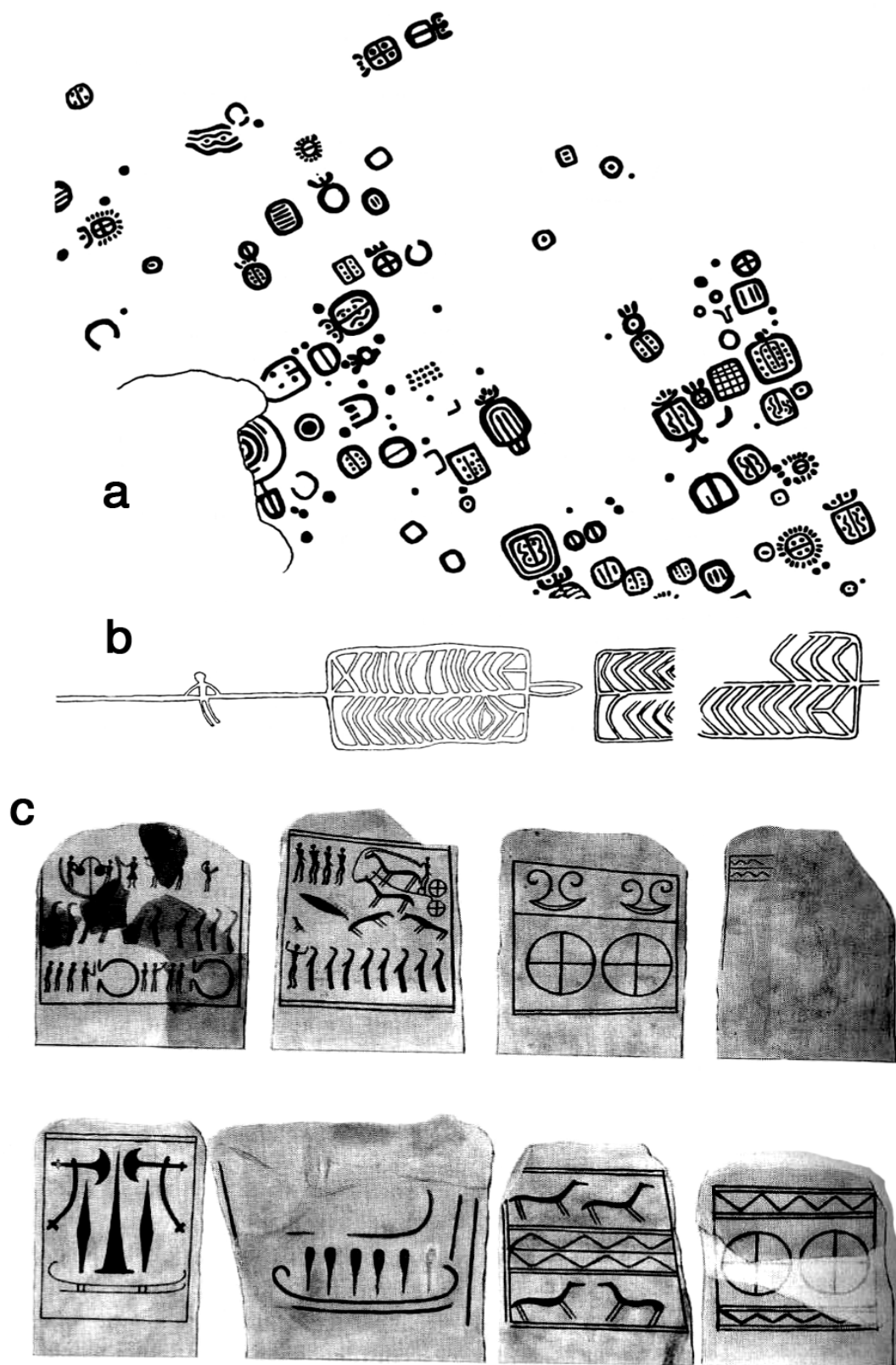
Z kolei z miejscowości Viksø w Danii pochodzi bardzo interesujący hełm z rogami (nawiązujący do mykeńskiego typu D wg J. Borchhardta 1977a:67-68), którego dekoracja w postaci półkolistych guzów przypomina figurki z Sardynii oraz przedstawienia z *Wazy Wojowników* (Bouzek 1985a:106). W Danii znaleziono również statuetkę wojownika noszącego taki hełm. Ponadto bogato dekorowane egzemplarze podwójnych siekierek inspiracji mykeńskiej, zarejestrowane w pochówku z północnej Zelandii (Kirke Vaerløse), datowanym na drugi Okres epoki brązu (Randsborg 1967:18).

Innym elementem, w jakim badacze widzą wpływy śródziemnomorskie, są składane taborety (zw. w literaturze *folding stool* lub *campstool*), które na północ miały dostać się w formie darów (Schauer 1985:158-160; Werner 1987; Kristiansen, Larsson 2005:303). Przykłady takich zabytków zarejestrowano m.in. na cmentarzysku Kivik oraz w pochówkach z terenów południowej Jutlandii i z północnych Niemiec, datowanych na II Okres epoki brązu wg O. Monteliusa (Schleswig-Holstein) (Harding 1984:262; Werner 1987). Przedmioty tego typu były bardzo popularne wśród elit z XVIII dynastii egipskiej i szybko stały się symbolem statusu na obszarze niemal całego antycznego świata, zapewne wymienianym pomiędzy przedstawicielami poszczególnych rodów arystokratycznych. W basenie Morza Śródziemnego wzmiankowane taborety znane są przykładowo z Bliskiego Wschodu, z Anatolii, z Pylos w Grecji oraz z fresku z Knossos (Frankfort 1954; Lang 1969; Preziosi, Hitchcock 1999:166, Fig. 105). Intrygujący jest fakt, iż w strefie skandynawskiej występowały one wraz z bronią (miecze, sztylety, siekiery) oraz z zestawami do picia, co zdaniem badaczy wskazywało na wysoki status społeczny osoby, która je posiadała (Willroth 1989:93; Kristiansen, Larsson 2005:303-304). Niemniej jednak należy podkreślić, że kwestie związane z pochodzeniem omawianych taboretów, ich interpretacją oraz funkcją podzieliły środowisko archeologów.

W przypadku spiralnej dekoracji na brązach ze strefy skandynawskiej (głównie z II Okresu wg O. Monteliusa) także wskazuje się na powiązania lub inspiracje egejskie, które na północ dotarły przez Kotlinę Karpacką (Bouzek 1985a:67). Interesujące jest też podobieństwo brązowych figurek anatolijsko-syryjskich z grupą przedstawień znanych z nordyjskiego kręgu kulturowego (7 sztuk pochodzi ze Szwecji, 3 z Danii i jedna z Mierzei Kurońskiej) (Bouzek 1985a:69-70). Chronologia tych figurek jest jednak problematyczna, część badaczy datuje je bowiem na V-VI Okres epoki brązu wg Monteliusa (Thrane 1990:72-74; Malmer 1993), inni zaś na II Okres (Kristiansen, Larsson 2005:311).

Z powyższych informacji wynika, że kontakty między Skandynawią i społecznościami basenu Morza Śródziemnego były pośrednie. Jednak w związku z faktem, iż przedstawienia statków ze skandynawskich rytów naskalnych najprawdopodobniej inspirowane były modelami śródziemnomorskimi K. Kristiansen i T. Larsson (2005:207-208,

267, 270) uznali, że musiało to być wynikiem kontaktów bezpośrednich. Według wzmiankowanych autorów tezę tę potwierdzają także panele z Kivik. Niemniej jednak pogląd ten jest przedmiotem trwającej nadal dyskusji.

Ryc. 21. Ryty naskalne ze Skandynawii. Oznaczenia: a – Oppeby; b – Himmelstalund; c – Kivik. Za: K. Kristiansen, T. Larsson 2005:169, Fig. 71; 180, Fig. 80.

IV. 10. 3. Wyspy Brytyjskie

W literaturze dotyczącej kwestii kontaktów międzykulturowych funkcjonuje kilka zabytków, wskazujących na istnienie tego typu relacji pomiędzy społecznością mykeńską i ludnością Wysp Brytyjskich. Dodatkowo pod uwagę brane są pewne zbieżności w ornamentyce oraz w formie i wykonaniu poszczególnych przedmiotów kultury materialnej.

Najczęściej przytaczane i zarazem najbardziej wiarygodne są podobieństwa w kształcie i w technice wykonania rozdzielników bursztynowych (typ z V-kształtnymi wierceniami). Ozdoby tego rodzaju popularne były zarówno w kulturze Wessex, jak i w Grecji mykeńskiej, gdzie zarejestrowano je w Mykenach (okrąg B – *Omicron*, okrąg A – IV i V), Kakovatos (tolos A), Pylos (tolos i okrąg grobowy), w Peristeri (tolos I i prawdopodobnie II) oraz w pobliżu Knossos, w kontekstach datowanych na okres PH I-II (Harding, Hughes-Brock 1974:155-157; Bouzek 1985a:57; Hughes-Brock 2005:301-303).

Kolejnym przedmiotem sugerującym kontakty międzykulturowe pomiędzy ludnością grecką i brytyjską jest oprawiony w złoto dysk bursztynowy, znaleziony w *Grobie Podwójnych Siekier* na wzgórzu Isopatia w pobliżu Knossos (Gerloff 1993:80-81), datowany na okres PM III A1 (Bouzek 1985a:57). H. Hughes-Brock (2005:302) informuje o drugim dysku, który prawdopodobnie również został wykonany z bursztynu, choć w opisie funkcjonuje jako drewniany (por. Evans 1914:45). Trzy inne przykłady, niemal identyczne pod względem stylistycznym zarejestrowano w pochówkach społeczności kultury Wessex, w miejscowościach Wilsford, Manton Preshute i Amesbury (Taylor 1980:46, 47, 87-88, 188, Pl. 24 c, e; Barfield 1991). Kolejny dysk, o nieznanym jednak pochodzeniu, znajduje się w kolekcji w Monachium (Annable, Simpson 1964:46; Harding, Hughes-Brock 1974:157-158; Bouzek 1966:272-273).

Biorąc pod uwagę fakt, iż bursztynowe rozdzielniki oraz perforowane dyski z obu wzmiankowanych obszarów są do siebie bardzo podobne badacze uznali, że wyprodukowano je w jednym, północnym centrum rzemieślniczym, być może nawet wykonała je ta sama osoba (Harding, Hughes-Brock 1974:155-156; Hughes-Brock 2005:302; por. Rozdz. V. 2. 4.).

Problematyka dotycząca paciorków fajansowych i szklanych jest bardziej skomplikowana, a wyniki analiz naukowych mających rozstrzygnąć ich proveniencję są sprzeczne (Harding 1984:263; por. Rozdz. V. 3.). Część badaczy uznała bowiem paciorki brytyjskie za importy wschodniośroziemnomorskie, a konkretnie egipskie (McKerrell 1972, 1976a, b), inni zaś wskazali na ich lokalną produkcję (Aspinall 1972; Guido 1978). Kwestie związane z rozstrzygnięciem pochodzenia ozdób szklanych i fajansowych utrudnia dodatkowo fakt, iż niektóre typy, np. paciorki segmentowe cechują się znaczną dyspersją, znane są bowiem zarówno z terenów Brytanii, Hiszpanii, południowej Francji, Europy środkowej, ale również z Egiptu (Taylour 1964:146; Bouzek 1985a:59). Ta tematyka jest

także przedmiotem trwającej dyskusji.

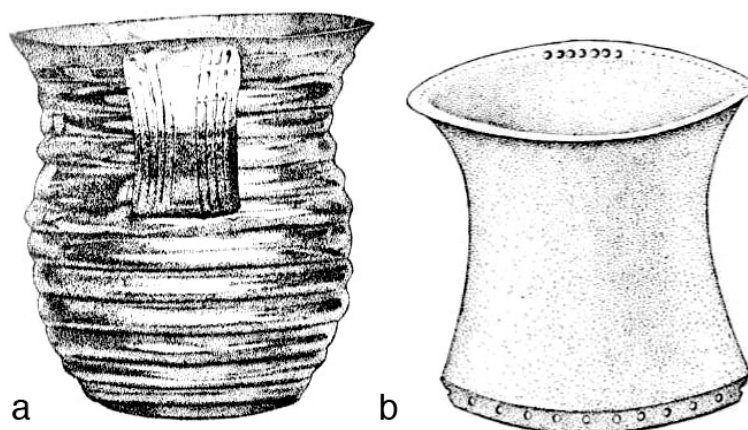
Inną formą zabytków, występującą zarówno w Grecji (zwłaszcza na Krecie) jak i w Europie północno-zachodniej, są kolczyki w kształcie półksiężycowatym oraz obręcze zwężające się przy końcach (Harding 1984:113). Takie dwa złote kolczyki znaleziono na Wyspach Brytyjskich, w inwentarzu datowanym na końcową fazę kultury Wessex (Bouzek 1985a:54). Oba znajdują się obecnie w zbiorach Ashmolean Muzeum w Oxfordzie. Pomimo, iż miejsca ich znalezienia nie zostały potwierdzone (być może chodzi o Dover i Folkestone) badacze są zgodni, że nie jest to zachodnioeuropejska forma inwentarzowa (Harding 1984:114). Z kolei z pewnego kontekstu, tzn. z kurhanu w Normanton (nr 155), pochodzi kolejny z wymienionych typów ozdób, prawdopodobnie zawieszka w formie zwężającej się obręczy (Harding 1984:113). Technologia jej wykonania (złoto na brązowym rdzeniu) może wskazywać na pochodzenie egejskie lub wschodniośroziemnomorskie (Hawkes 1961; Branigan 1970:95-97; Bouzek 1985a:54). Natomiast sam kształt zawieszki był popularną formą występującą w Europie kontynentalnej, zwłaszcza w jej środkowej i wschodniej części, zarówno w postaci bransolet, kolczyków jak i pierścionków (Harding 1984:114).

Specyficzne przedmioty kościane są kolejnym elementem, który może wskazywać na relacje funkcjonujące na linii północ-południe w drugim tysiącleciu p.n.e. (Dickinson 1977:106). Chodzi przede wszystkim o niewielkie, zachowane fragmentarycznie płytki w formie zygzaka znalezione zarówno w pochówku *Bush Barrow*, datowanym na kulturę Wessex (Annable, Simpson 1964:45, 99, Fig. 174; Piggot 1965:134), jak i w mykeńskim grobie szybowych *Iotta* w okręgu B (Mylonas 1973:121, Fig. 514). W obu przypadkach zarejestrowano dwa zakończenia oraz trzy fragmenty części środkowej, z tym że kościane płytki z Brytanii miały 2-6 cm średnicy, a mykeńskie 4-5 cm (Harding 1984:114). W Grecji podobne dwa przykłady pochodzą także z *akropolis* w Mykenach, jednak ich kontekst nie jest jasny (Harding 1984:114). Zygzakowate fragmenty płytek z kości słoniowej znane z Tirynsu, Menidi, z Teb oraz z *Domu Sfinksa* w Mykenach interpretowane są jako elementy ubioru (Kilian 1981:180). Podobne cztery przykłady, wykonane jednak ze złota, pochodzą z dolmenu z Kerlagat (Carnac, region Morbihan) w Bretanii (Piggot 1965:134).

Funkcja wzmiankowanych powyżej przedmiotów nie jest jasna. Warto jednak podkreślić iż ornamentyka w postaci zygzaków występowała na Wyspach Brytyjskich już we wczesnej epoce brązu, jako element tradycji pucharów dzwonowatych (Harrison 1980). Często dekorowano w ten sposób naczynia ceramiczne oraz małe przedmioty ze złota.

Niezwykle ważnym zabytkiem jest złoty kubek z horyzontalnymi żłobkami zwany *Rillaton* (Taylour 1964:145; Gerloff 1975:107, 190; Harding 1984:108; Ryc. 22, a), podobny pod względem zdobnictwa do kubków typu Vaphio, znanych choćby z mykeńskiego grobu szybowego nr IV. Niemniej jednak wydaje się, iż w tym przypadku bliższych paralel należy

szukać pośród lokalnych form ceramicznych znanych z okresów wcześniejszych, np. z kultury pucharów dzwonowatych (Piggott 1965:120; Harding 1984:108). Równie intrygujący jest fragment miecza z Kornwalii, funkcjonujący w literaturze przedmiotu pod nazwą *Pelynt dagger*, zaliczony przez badaczy do typu F wg N. Sandars, który datuje się na okres PH III B (Harding 1984:162). Zdaniem A. Hardinga (1984:165) nie można wykluczyć jego egejskiej proveniencji. Elementem wiążącym Europę północną ze wschodnim Śródziemnomorzem jest także sztylet typu cypryjskiego, pochodzący z Winterbourne Bassett Down (Catling 1964:127-129; Gerloff 1975; Harding 1984:171; Bouzek 1985a:69). W literaturze przedmiotu często cytowane jest też przedstawienie sztyletu wyrzeźbionego na jednym z trilitonów ze Stonehenge, który bardzo przypomina typy mykeńskie oraz unietyckie (Immerwahr 1960:5; Chippindale 2004:203). Przykład ten, jako wyznacznik kontaktów międzykulturowych pomiędzy społecznościami basenu Morza Śródziemnego i Wysp Brytyjskich, uważany jest jednak za bardzo wątpliwy.

Ryc. 22. Złote naczynia z Europy kontynentalnej. Oznaczenia: a – Rillaton; b – Ploumilliau. Za: A. Harding 1984:109, Fig. 28.

Niepewnej chronologii jest również ingot z cyny zlokalizowany w porcie Falmouth w hrabstwie Kornwalia, nad Kanałem La Manche (Harding 1984:55). W tym przypadku istnieją zasadniczo dwie koncepcje dotyczące jego proveniencji. Część badaczy sugeruje, że jest to przedmiot pochodzący z czasów rzymskich, inni widzą w nim import z okresu epoki brązu, na co ich zdaniem wskazuje kształt uchwytów nawiązujący do typu 2 wg H.-G. Buchholza (Harding 1984:264; Bouzek 1985a:221).

Kolejną, znaczącą grupę obiektów zanotowanych w Brytanii stanowią podwójne siekiery z owalnym otworem (tak zwany typ mykeński) i wklęsłą częścią boczną (typ III wg A. Hardinga – 1975:191; por. Rozdz. V. 4. 2. 2.). Pomimo niepewnych kontekstów znalezienia większości z nich (Harding 1975:192, 1984:127-128), niektórzy badacze widzą w tych siekierach importy mykeńskie (Piggott 1953; Branigan 1970:91-92, 1972; Hawkes

1974). Nie wszyscy się jednak z tą tezą zgadzają (Briggs 1973; Harding 1975:191).

W literaturze dotyczącej wymiany międzykulturowej często podkreślane jest także prawdopodobne zainteresowanie społeczności mykeńskiej kornwalską cyną (Taylour 1964:145; Dickinson 1972:146-147, 1977:55 *versus* Harding 1984:214). Problem ewentualnego sprowadzania jej z północy do Grecji mykeńskiej nie został jednak ostatecznie rozwiązany (por. Rozdz. V. 4. 1. 1.).

Zaprezentowane powyżej znaleziska archeologiczne sugerują, iż relacje pomiędzy społecznościami Wielkiej Brytanii i basenu Morza Śródziemnego były sporadyczne i nieregularne (Harding 1984:265).

IV. 10. 4. Francja

Na terenie Europy zachodniej również zarejestrowano kilka przedmiotów, które łączone są ze strefą śródziemnomorską. Należy do nich przykładowo fragment miecza z Saône koło Lyon, zasadniczo uznany przez badaczy za mykeński typ D wg N. Sandars (Sandars 1963:125; Randsborg 1967:11; Bouzek 1985a:119). Zdaniem O. Dickinsona (1977:105) jest to jeden z najbardziej prawdopodobnych importów egejskich pochodzących z terenów Europy kontynentalnej (obok kubka z Dohnsen). Cytowany autor uznał ponadto, iż miecz z Lyon tożsamy jest z fazą tzw. grobów wojowników, datowaną na okres PH II-III A1.

Kolejnym elementem łączącym Francję ze wschodnim Śródziemnomorzem są sztylety cypryjskie. We Francji zanotowano ich aż dwadzieścia sztuk, głównie na południu (Bouzek 1985a:39; Ryc. 23; por. Rozdz. V. 4. 2. 1. 3. 2.) i wydatowano na okres PC I (Harding 1984:171). W tym kontekście niezwykle interesujące jest znalezisko z Plouguerneau w Bretanii, w skład którego wchodziło siedem sztyletów, dwie płaskie siekiery i dwa zakrzywione sierpy. Zdaniem H. W. Catlinga (1964) zabytki z tego zespołu były w całości cypryjskiego pochodzenia. Z kolei według innych badaczy, rękojeść omawianych sztyletów, przybierająca kształt kolca lub iglicy, nawiązuje do technik stosowanych w Egei w okresie grobów szybowych (Sandars 1963:120, 127; Gerloff 1975; Dickinson 1977:106). Niemniej jednak kontekst znalezienia kilku egzemplarzy wzmiankowanej broni jest niejasny (Harding 1984:171), dlatego nie wszyscy zgadzają się z tezą sugerującą inne niż lokalne pochodzenie tego zespołu (Watkins 1976:136-143).

Na transmisję myśli technologicznej pomiędzy Egeą a Europą kontynentalną wskazują również niektóre elementy uzbrojenia. Chodzi przede wszystkim o zbroje zarejestrowane m.in. w Saint-Germain-du-Plain, Grenoble, Fillinges, Marmesse (Merhart 1954; Bouzek 1985a:110). Obecnie jednak pancerz z Saint-Germain-du-Plain uważany jest za import ze strefy karpackiej (Harding 1984:176), nie zaś z egejskiej (Merhart 1954, 1970). Kolejnym elementem są tarcze typu *Herzsprung*, okrągłe i żeberkowane z V-kształtnymi lub

U-kształtnymi nacięciami występującymi pomiędzy żebrowaniami (Harding 1984:177; Ryc. 24). Ich pojawienie się, zarówno w Europie kontynentalnej jak i w Grecji mykeńskiej (przykład przedstawiony na *Wazie Wojowników* jest blisko związany z typem *Herzprung* – Bouzek 1985a:95), zapewne nie byłoby możliwe bez istnienia jakiś powiązań pomiędzy wzmiankowanymi terenami. Zdaniem części badaczy tarcze *Herzprung* mają swój rodowód w Egei (Coles 1962, pl 28; Bouzek 1985a:96). Datowane są one jednak zasadniczo na okres po X wieku p.n.e. Z Francji pochodzi zaledwie jeden taki przykład.

Ryc. 23. Dyspersja sztyletów cypryjskich. Za: J. Bouzek 1985a:69, Fig. 32.

W Ploumilliau, w północno-zachodniej Francji, zarejestrowano fragment złotego kubka, który kształtem przypomina zarówno naczynia z kontynentalnej części Europy, jak również egejskie *kantarosy* (Karo 1930a, Pl. 108:410; Briard 1965:76-77; Gerloff 1975:190; Ryc. 22, b). W literaturze pojawiają się także informacje o środkowocykladzkiej ceramice z Marsylii (Dickinson 1977:104). We Francji zarejestrowano też podwójne siekiery, nawiązujące formą do typów mykeńskich (Harding 1975:192, 1984:127-128; por. Rozdz. V. 4. 2. 2.) oraz fajansowe paciorki segmentowe, znane również z Europy kontynentalnej i z Egiptu (Taylour 1964:146; Bouzek 1985a:59). Z kolei niezwykle intrygującym znaleziskiem są dwa miedziane ingoty typu *oxhide*, pochodzące ze śródziemnomorskich wybrzeży Francji, z okolic Marsylii (Domergue, Rico 2002:141-152; Jones 2007:72, 162).

IV. 10. 5. Półwysep Iberyjski

Głównym elementem, który mógł spowodować zainteresowanie się ludności wschodniego Śródziemnomorza obszarami Półwyspu Iberyjskiego był metal. Występuje tam bowiem zarówno cyna i miedź oraz bardzo bogate złoża srebra, rozciągające się od południowo-zachodniej części Hiszpanii po Portugalię (Harrison 1988:149-150). Interesujący jest fakt, iż srebro na wzmiankowanym obszarze wydobywano już w eneolicie (chalkolicie), jako produkt uboczny eksploatacji rud miedzi.

Niektórzy badacze są zdania, iż w okresie PH III C metale mogły być importowane z Półwyspu Iberyjskiego do strefy egejskiej przez Sardinie, a następnie dalej do wschodniego Śródziemnomorza (Gale, Stos-Gale 1992:336; Ruiz-Gálvez Priego 2003:153-155; Lo Schiavo 2003:129-130; Fadda 2003:138; Jones 2007:330). Jeśli taka wymiana miała miejsce, zaangażowani w nią byli zapewne kupcy cypryjscy. Niemniej jednak brak jest bezpośrednich śladów wskazujących na taką możliwość. Pierwsze, potwierdzone źródłowo informacje o handlarzach korzystających ze złóż iberyjskich dotyczą Fenicjan (Muhly 1973:268; Fernández-Castro 1995).

Na terenie Półwyspu Iberyjskiego zarejestrowano zaledwie kilka zabytków proveniencji egejskiej. Należą do nich m.in. dwa fragmenty ceramiki mykeńskiej znalezione w południowej Hiszpanii, w miejscowości Llanete de los Moros w prowincji Kordoba, datowane na późny XIV lub wczesny XIII wiek p.n.e. (Martín de la Cruz 1990; Vagnetti 1996:114; Mountjoy 2001:170; Schofield 2007:72, 114). Ponadto naczynie oraz części dna z La Cuesta del Negro (Granada), z XIII lub XII wieku p.n.e. (Martín de la Cruz 1994:120-121). Badania składu chemicznego wykazały, iż wzmiankowane fragmenty pochodzą z Argolidy (Martín de la Cruz 1990). W literaturze pojawiają się również informacje o dzbanie środkowocykladzkim z Minorki (Dickinson 1977:104).

Z Półwyspu Iberyjskiego znane są także groty strzał, kształtem przypominające te z wczesnych grobów mykeńskich (Taylour 1964:145). Powiązania w zakresie metalurgii między strefą egejską i zachodnim Śródziemnomorzem wykazują też tarcze typu *Herzsprung*, głównie z V-kształtnymi nacięciami, zarejestrowane w południowo-zachodniej części Półwyspu Iberyjskiego oraz w Grecji (Bouzek 1985a:95; Ryc. 24). Ten typ broni defensywnej datowany jest zasadniczo na koniec drugiego tysiąclecia p.n.e. Innym przykładem ewentualnych kontaktów pomiędzy wzmiankowanymi terenami mogą być kościane rozdzielniki, które zostały znalezione w dolmenie z Matarrubilla (Sewilla). Nawiązują one do ozdób z pasty szklanej znanych z pochówków mykeńskich (Taylour 1964:145).

Wspólne cechy, łączące strefę egejską z Półwyspem Iberyjskim, zaobserwować można także w konstrukcji architektonicznej tolosów. Ponieważ greckie tolosy były w większości późniejsze wysunięto koncepcję, iż idea ich budowy została zaczerpnięta z

terenów zachodniego Śródziemnomorza (Taylour 1964:145). Teza ta nie została jednak ostatecznie potwierdzona.

Wymienione powyżej zabytki egejskie dotarły na Półwysep Iberyjski najprawdopodobniej przez pośredników, być może mieszkańców Sardynii. Należy bowiem podkreślić, iż kontakty sardyńsko-hiszpańskie, datowane na okres epoki brązu, są dobrze udokumentowane, głównie poprzez znaleziska metalowe w stylu zachodnim znane z wyspy (Giardino 1992:308; Vagnetti 1996:114).

Ryc. 24. Dyspersja tarczy typu *Herzsprung* z U- i V-kształtnymi nacięciami. Za: J. Bouzek 1985a:96, Fig. 43.

IV. 10. 6. Podsumowanie

Biorąc pod uwagę zabytki pochodzące z północnej i zachodniej części Europy, wykazujące podobieństwa do inwentarzy znanych z południa, kontakty społeczności kontynentalnoeuropejskich i śródziemnomorskich należało by zinterpretować jako sporadyczne i pośrednie. Zdaniem części badaczy również ryty naskalne, przedstawiające głównie elementy solarne (np. dyski i rozgałęzione koła), znane z obszarów Skandynawii i Francji, ale także z północnej Italii i z regionu Alp, sugerują powiązania ze strefą egejską w sferze religijnej i/lub symbolicznej (Bouzek 1985a:77). Najprawdopodobniej jednak relacje te były dość dalekie (Bouzek 1985a:82). W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują ryty z paneli nagrobnych z Kivik, o dość wyraźnych związkach z tradycjami anatolijsko-egejskimi (Kristiansen, Larsson 2005:189-193).

Z literatury dotyczącej kontaktów na linii północ-południe wynika zasadniczo, iż ze Skandynawii pochodzi przynajmniej 18 przedmiotów wykazujących powiązania z inwentarzem kulturowym świata śródziemnomorskiego, 6 tarczy typu *Herzsprung* oraz przykłady dekoracji spiralnej. We Francji takich zabytków zarejestrowano nie mniej niż 38 (z czego aż 20 to sztylety cypryjskie) oraz kilka podwójnych siekier. Z kolei w Hiszpanii znaleziono trzy fragmenty ceramiki oraz jedno całe naczynie, 11 tarcz typu *Herzsprung* oraz groty strzał, nawiązujące do egzemplarzy mykeńskich. Z Wielkiej Brytanii zaś pochodzi 7 zabytków prawdopodobnej, śródziemnomorskiej proveniencji, natomiast kilka przykładów rozdzielników i dysków bursztynowych, wykazujących analogie do kultury Wessex, zarejestrowano na stanowiskach w Grecji mykeńskiej.

Nie ulega kwestii, iż część z opisanych powyżej zabytków miała prestiżowy charakter (np. miecze, sztylety, złote kubki z Ploumilliau i Rillaton oraz *campstools*) i cechowała się wartością symboliczną, nie wykluczone więc, iż były to przyjacielskie podarunki wymieniane pomiędzy władcami lub elitami tych obszarów. Przykładowo A. Harding (1984:165) w mieczu *Pelynt* oraz w rękojeści z Lyon widział produkty mykeńskie, również O. Dickinson (1977:105) uznał przykład z Lyonu (oraz kubek z Dohnsen; por. Rozdz. V. 4. 2. 4. 1.) za import ze strefy egejskiej. Nie bez znaczenia, dla omawianych relacji, są również znaleziska 2 miedzianych ingotów z okolic Marsylii oraz cynowego egzemplarza z Kornwalii.

V. 11. Przypadek szczególny: wraki statków handlowych w basenie Morza Śródziemnego

V. 11. 1. Uwagi ogólne

W basenie Morza Śródziemnego główną arterią komunikacyjną było morze, a metodą transportu towarów – żegluga. Mimo, iż ma ona w tym regionie długą tradycję, wraki statków wskazują jak bardzo była niebezpieczna i skomplikowana (Johnstine 1988; Agouridis 1997). Do najbardziej kłopotliwych i jednocześnie kluczowych jej aspektów należała nawigacja oraz opanowanie warunków atmosferycznych. Silne i zmienne wiatry, głównie północne i północno-zachodnie, do dziś dnia utrudniają żeglugę w basenie Morza Śródziemnego, która odbywa się w kierunku przeciwnym do ruchu wskazówek zegara (Agouridis 1997:3; Ryc. 25). Zapewne dlatego większość morskich szlaków komunikacyjnych w pradziejach wiodła wzdłuż linii brzegowej, umożliwiając w razie konieczności szybki kontakt z lądem.

W tej części pracy omówione zostaną wraki statków handlowych, które zatoniły w basenie Morza Śródziemnego w epoce brązu. Przedstawione zostaną więc Uluburun, najczęściej cytowany przykład oraz Gelidonya (Cape Gelidonya), Pont Iria (Cape Iria), Kyme i Dokos.

Ryc. 25. Prądy w basenie Morza Śródziemnego. C. Agouridis 1997:4, Fig. 1.

V. 11. 2. Uluburun i Gelidonya

Uluburun, który zatonął u wybrzeży południowo-zachodniej Anatolii, był dużym statkiem kupieckim o długości około 15-18 metrów. Wydatowano go na 1318 ± 2 p.n.e., poddając badaniom dendrochronologicznym fragment drewna ścięty w trakcie rejsu. W trakcie dalszych analiz okazało się jednak, iż zewnętrzny pierścień gałęzi nie zachował się i datowanie wraku można przesunąć aż na rok 1305 p.n.e. (Pulak 1996:51; Hafford 2001:244, przyp. 24).

Uluburun jest doskonałym przykładem ilustrującym organizację handlu oraz metody transportu w późnej epoce brązu, a analiza jego ładunku wskazuje jakie towary podlegały wówczas wymianie. Przykładowo z wraku pochodzi ponad dziesięć ton samego metalu (Pulak 1996:49-51; Wachsmann 1998:303-307), z czego prawie 500 sztuk to miedziane ingoty typu *oxhide* oraz tona ingotów wykonanych z cyny (Hafford 2001:245). Oprócz form metalowych znaleziono także 175 ingotów wykonanych z niebieskiego szkła (por. Ingram 2005). Dodatkowo w ponad 100 dzbanach kananejskich przewożono terebint (rodzaj drzewa rosnącego w rejonie Morza Śródziemnego, zwanego także pistacją terpentynową, wykorzystywaną w celach medycznych i aromatycznych) o łącznym ciężarze jednej tony. Na Uluburun zarejestrowano również przyprawy, olej z oliwek i olejki aromatyczne (perfumy), orzechy oraz owoce (Haldane 1993).

Z dóbr luksusowych wymienić należy kość słoniową i hipopotamią oraz przedmioty

z niej wykonane, a także heban, skorupy żółwi oraz jaja strusie, muszle typu *murex* (służące do farbowania), naczynia z fajansu, złotego skarabeusza z kartuszem królowej Nefertiti (żony Echnatona), dziewięć pieczęci cylindrycznych, złote i srebrne ozdoby, kamienne buławy (które nie mają analogii poza północną i środkową częścią Europy środkowej – Pulak 2001:47 oraz Europą wschodnią – Koločko 2002, Koško 2002), ceremonialną siekierkę kamienną (z Bułgarii lub z Kotliny Karpackiej) oraz 41 paciorków z bursztynu (Pulak 2005:295, 304; Yalçın 2005:41). Ponadto brązowe narzędzia takie jak dłuta, siekierki, szydła, toporki, pilniki, ciężarki, haczyki oraz broń: miecze (w tym jeden typu włoskiego – Pulak 1988:21-23; Vagnetti, Lo Schiavo 1989:222-223, który może być również cypryjskiej proveniencji – Pulak 2001:47), sztylety, groty strzał i włóczni (w tym sześć środkowoeuropejskich z kultury pól popielnicowych lub północno-włoskich – Pulak 1997:255-256, następnie uznane jednak przez cytowanego autora za mykeńskie – Pulak 2001:47; Bachhuber 2003:113) (Bachhuber 2003; Pulak 2001, 2005). We wraku Uluburun znaleziono również brązową szpilę o kulistym kształcie główki (Pulak 1988:29-30). Ten typ był bardzo popularny w Europie środkowej w XIV i XIII wieku p.n.e., w Grecji zaś pojawił się w okresie PH III C (por. Rozdz. V. 4. 2. 3. 1.). W pobliżu wraku znaleziono także 24 kotwice.

Warto w tym miejscu zacytować Homera (*Odyseja* IV:73-87), który opowiada dzieje Menelaosa po zdobyciu Troi. Historia ta, zdaniem niektórych badaczy, opisuje przebieg jednego z wielu możliwych szlaków handlowych epoki brązu (Kristiansen, Larssen 2005:102, 104). Menelaos informuje więc Telemacha oraz syna Nestora, jak przez prawie osiem lat podróży swoim statkiem do Cypru, Fenicji, Egiptu, Etiopii, Libii, Sydonu i miejsca zamieszkanego przez Erembian (prawdopodobnie północna Afryka lub Arabia) zdołał zdobyć ogromne bogactwo. Było ono tak wielkie, iż żaden człowiek nie mógł się z nim równać. Wśród przedmiotów, które posiadał było m.in. złoto, srebro, bursztyn, kość słoniowa oraz brąz, czyli wszystko to co znajdowało się na pokładzie Uluburun.

Kolejnym statkiem, który zatonął w pobliżu Uluburun, jest Gelidonya. Wrak mierzący około 10 metrów długości, wydatowano na koniec XIII lub na początek XII wieku p.n.e. (1200±50 p.n.e.) (Bass 1991:72).

Ładunek statku był również imponujący i także odegrał znaczącą rolę w badaniach nad problematyką organizacji handlu i wymiany. Znaleziono w nim ponad 80 sztuk ingotów miedzianych, prawdopodobnie również ingoty wykonane z cyny, ponadto różne typy odważników, liczne brązowe i kamienne narzędzia oraz odpadki różnych metali, co może wskazywać na obecność rzemieślników na pokładzie (Bass 1967:112-113; Hafford 2001:243). Z wraku pochodzi też znaczna ilość ceramiki mykeńskiej, cypryjskiej oraz syro-palestyńskiej, a ponadto pięć skarabeuszy i pieczęć cylindryczna, którą wykonano prawdopodobnie w XVIII wieku p.n.e. (Harding 1984:105; Hafford 2001:243). W momencie zatonięcia statku była ona

już zapewne rodzajem pamiątki przechowywanej przez pokolenia. Na Gelidonya znaleziono również miecz, który zdaniem G. F. Bassa (1991:69) należy do grupy I wg Catlinga (por. Rozdz. V. 4. 2. 1. 2. 2.).

IV. 11. 3. Pont Iria, Kyme oraz Dokos

Statek Pont Iria, znany w literaturze przedmiotu również pod nazwą Cape Iria, zatonął u północnych wybrzeży Zatoki Argolidzkiej (Peloponez), niedaleko od mykeńskiej osady Mases. Jest trzecim z najlepiej przebadanych archeologicznie, późnobrązowych wraków statków. Wrak, o 10 metrowej długości, wydatowany został na końcową fazę XIII wieku p.n.e. lub na rok 1200 p.n.e. (Lolos 1995, Agouridis 1999).

W skład ładunku Pont Iria wchodziła głównie ceramika egejska, szczególnie liczne były amfory, dzbany, pitosy i kubki; 24 naczynia zachowały się w całości. We wraku znaleziono też dużo przykładów małych form kuchennych, należących zapewne do załogi oraz kilka kraterów i głębokich mis bardzo dobrej jakości, zdobionych w stylu mykeńskim (Lolos 1999). Ceramika z wraku Pont Iria była niezwykle homogeniczna pod względem typochronologicznym. Badania petrologiczne składu gliny wykazały, iż większość z naczyń pochodziła z Cypru (Lolos 1995). W związku z powyższym badacze są zdania, iż był to cypryjski statek kupiecki. Na pokładzie Pont Iria znaleziono również kamienne kotwice oraz kamienie pełniące zapewne funkcje balastu. Całkowity brak przedmiotów wykonanych z metalu pozostaje tajemnicą (Lolos 1999). Warto jednak podkreślić, iż statek zatonął bardzo blisko brzegu, co cenniejszy ładunek mógł więc zostać z niego zabrany.

Kolejny statek, który zatonął u wybrzeży Eubei w pobliżu Kyme, w literaturze przedmiotu funkcjonuje pod nazwą miejsca gdzie został znaleziony (Demakopoulou 1999:37). Wydatowano go zasadniczo na początek późnego okresu epoki brązu, czyli na wiek XVI lub XV p.n.e. (Pulak 1997:191, 193; Wachsmann 1998:208-209, 211). W skład ładunku wchodziło między innymi 17 ingotów typu *oxhide*, zachowanych w całości oraz dwa fragmentarycznie.

Ostatni z omawianych statków zatonął u wybrzeży wyspy Dokos, u wejścia do Zatoki Argolidzkiej i jego nazwa także pochodzi od miejsca znalezienia. Wydatowany został na okres wczesnohelladzki II (WH II), czyli na około 2200 rok p.n.e., co oznacza, iż jest najstarszym znanym do tej pory wrakiem na świecie (Webb 1992; Papathanasopoulos et al. 1995; Agouridis 1997; Kapitän 1999). Na pokładzie Dokos znaleziono przede wszystkim naczynia ceramiczne różnych form (15 000 fragmentów) z obszaru Peloponezu, datowanych zasadniczo na okres od 2700 do 2200 p.n.e. Dodatkowo niewielkie ilości obsydianu, wrzeciona, ołowiane ingoty (?) oraz dwie kamienne płyty pełniące rolę balastu lub kotwic (Webb 1992; Papathanasopoulos et al. 1995; Kapitän 1999).

V. 11. 4. Podsumowanie

Omówione powyżej wraki statków są niezwykle cennym materiałem badawczym, pozwalającym na lepsze zrozumienie organizacji wymiany handlowej w basenie Morza Śródziemnego w epoce brązu.

Ogromny i zróżnicowany ładunek Uluburun (w sumie około 20 ton) sugeruje, iż należał on najprawdopodobniej do królewskiej floty handlowej (Bass 1991:76; Pulak 1996:282) i jak się wydaje płynął do Egei (Bass 1991:76). Przedmioty, które wchodziły w jego skład, mogły być przeznaczone na wymianę handlową, choć nie można wykluczyć, iż były w całości lub częściowo darami (*gift-giving*) przekazywanymi pomiędzy późnobrażowymi centrami pałacowymi (Pulak 1998:220).

Analizy materiału pochodzącego z prac wykopaliskowych wykazały ponadto, że na statku znajdowały się przedmioty różnej proveniencji: mykeńskiej, egipskiej, cypryjskiej oraz lewantyjskiej (Bass 1991). Utrudnia to znacznie identyfikację pochodzenia Uluburun. Z kolei na podstawie badań zabytków mykeńskich (przede wszystkim dwa miecze, dwa zestawy do picia oraz pieczęcie) można wnioskować o obecność na pokładzie najprawdopodobniej dwóch osób o wysokim statusie społecznym, zapewne członków arystokracji (Pulak 2005:306-309). Przedmioty codziennego użytku były w większości syro-palestyńskie oraz cypryjskie, co może sugerować skład etniczny załogi (Pulak 2005:296). Kwestie te są jednak tematem nadal trwających dyskusji.

Gelidonya, Pont Iria oraz Kyme są natomiast przykładami wskazującymi na istnienie niezależnego handlu oraz prywatnych przedsięwzięć kupieckich. Statek Gelidonya należał najprawdopodobniej do jednego handlarza lub do kilku niezależnych kupców, powiązanych ze sobą umową handlową, dzierżawczą lub inną (Bass 1991:73). Z kolei Pont Iria, którego szlak podróży wiódł z Cypru do Argolidy, jest doskonałym „dowodem” potwierdzającym rozwinięte kontakty kulturowo-handlowe pomiędzy światem mykeńskim i Cyprem, funkcjonujące pomimo kryzysu polityczno-ekonomiczno-społecznego spowodowanego migracją tzw. „Ludów Morza” (Agouridis 1999). Wrak Dokos, wydatowany na okres WH II, potwierdza zaś wczesny rozwój komunikacji i wymiany drogą morską w basenie Morza Śródziemnego.

V. 12. Podsumowanie końcowe

Analizy źródeł archeologicznych oraz lingwistycznych wyraźnie wskazują, iż w drugim tysiącleciu p.n.e. obszary położone w basenie Morza Śródziemnego charakteryzowały się intensywnymi kontaktami kulturowo-handlowymi, a Egea była wówczas częścią dużego i dynamicznego kręgu społeczeństw, rozciągniętego od Mezopotamii, Syro-Palestyny, Anatolii, Egiptu i Nubii, aż po południową Italię, Bałkany oraz tereny położone na północ od nich

(Kristiansen 1998:360; Tournavitou, Sugerman 2000:70; Manning, Hulin 2005; Ryc. 26). Z zaprezentowanych powyżej danych wynika, że wymiana handlowa w Śródziemnomorzu była ukierunkowana, a dyspersja zabytków sugeruje, iż miejscem ich przeznaczenia były główne ośrodki centralne. Nie ulega kwestii, iż miała ona charakter komercyjny, choć dokumenty pisane potwierdzają również funkcjonowanie zasady *do ut des* („daję, abyś dał”). Wynika z nich również, iż królowie Egiptu i Bliskiego Wschodu uznawali władców Egei za równych sobie i wymieniali z nimi podarunki. Dodatkowo niektóre elementy architektoniczne oraz dekoracyjne wskazują na obecność Mykeńczyków w Egipcie oraz w Syro-Palestynie.

Źródła archeologiczne oraz lingwistyczne potwierdzają kontakty społeczności mykeńskich z niemal wszystkimi społecznościami zamieszkującymi basen Morza Śródziemnego i Czarnego. Podobieństwo zabytków oraz rytów naskalnych z Europy północnej i zachodniej, również sugeruje jakiś rodzaj powiązań pomiędzy wzmiankowanymi regionami. Analizy zabytków wskazują jednak, iż jednym z ważniejszych kierunków, w którym udawali się kupcy egejscy był Egipt i Syro-Palestyna.

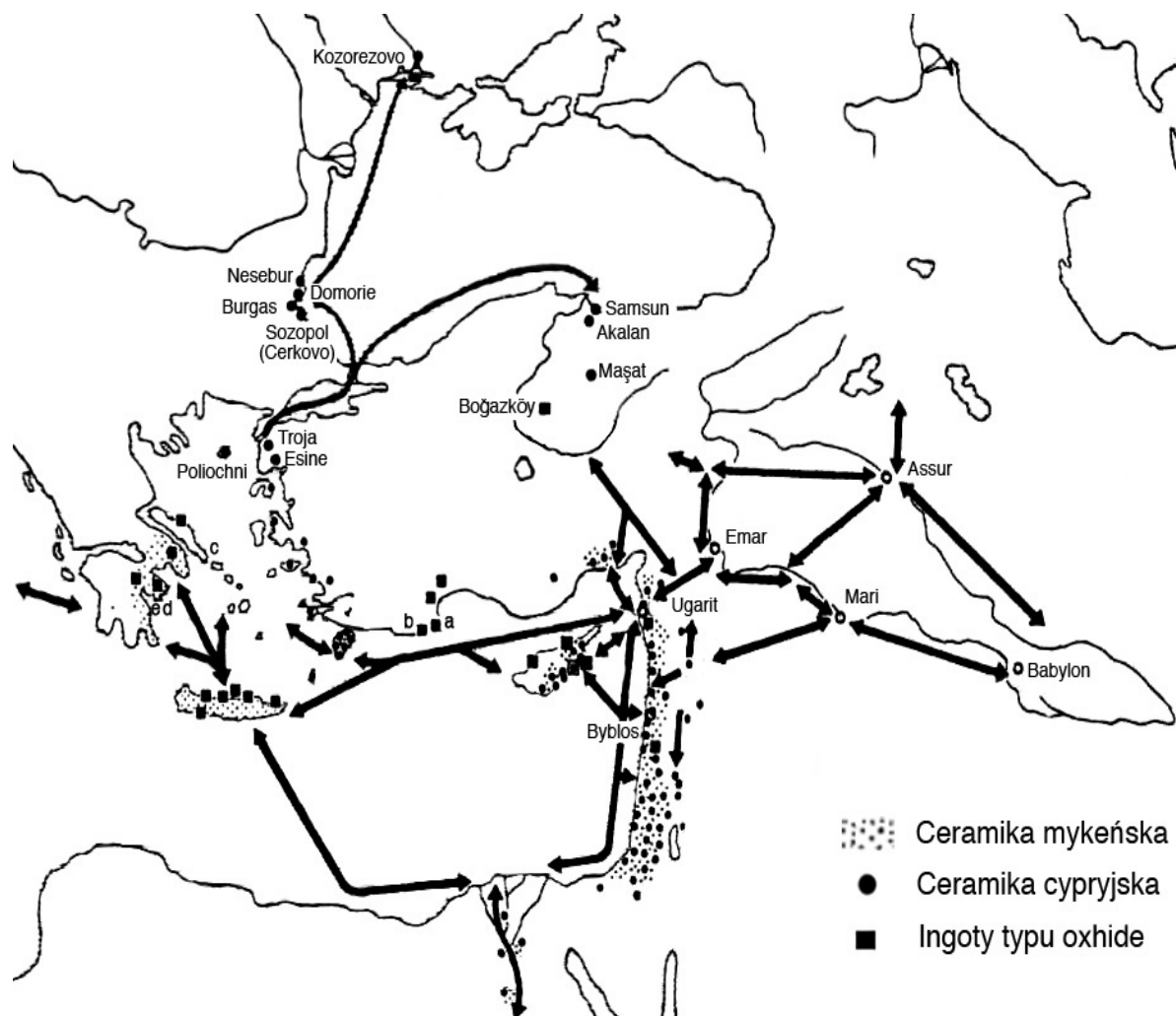
Kontakty egejsko-egipskie były intensywne, ale nieregularne (Phillips 1990). Z kolei obecność malowideł ściennych wykonanych w stylu minojskim z Tell el-Dab'a w Delcie Nilu (Knapp 1995:1439; Bietak 1996:67-79; Aslanidou 2005) oraz poselstwo wysłane za panowania Amenhotepa III do władców państw-miast Grecji mykeńskiej (Hankey 1981:45-46; Cline 1994:38), wskazuje na bezpośredni charakter tych relacji.

Niezwykłe skomplikowane był z kolei powiązania z Anatolią (głównie z Hetytami). Nie ulega kwestii, iż omawiane społeczności były ze sobą w kontakcie, świadczą o tym źródła pisane, ale również położenie geograficzne Półwyspu Anatolijskiego i Grecji. Tym bardziej zaskakująca jest niewielka liczba importów zarejestrowanych na obu obszarach (Cline 1991e:50, 1994:68). Sytuację tę można wyjaśniać jako wynik embarga polityczno-handlowego, nałożonego przez władcę Hetytów na Asyrię oraz pośrednio na *Ahhiyawę* (Cline 1991a:8-9). To zaś może sugerować, że relacje hetycko-mykeńskie przybierały charakter współzawodnictwa.

Kontakty kulturowo-handlowe społeczności mykeńskich z Syro-Palestyną były kombinacją wymiany indywidualnej, sprawowanej przez prywatnych kupców oraz oficjalnej – królewskiej, obejmującej zarówno handel oraz dyplomację pośrednią i bezpośrednią (Cline 1994:49; Bell 2005; Jasink 2005). W tym procesie szczególną rolę odgrywało Ugaryt (Ras Sahamra), które było jednym z ważniejszych portów „międzynarodowych” w Lewancie. Na obecność egejską w tym miejscu wskazują groby w stylu mykeńskim, duże ilości ceramiki helladzkiej oraz figurki i rytualne naczynia (Schaeffer 1935:111; Wijngaarden 1999; Bell 2005).

O relacjach mezopotamsko-egejskich informują zarówno teksty pisane jak i

znaleziska archeologiczne, choć tych drugich jest niewiele. Dlatego większość badaczy uznała, iż mają one charakter pośredni. Niemniej jednak na wymianę bezpośrednią pomiędzy omawianymi społecznościami, z dużym prawdopodobieństwem, wskazuje wzmiankowany już traktat pomiędzy królem hetyckim Tudhaliyasem IV i władcą Amurru Shaushga-muwą. Jeden z jego punktów mówi: „nie pozwól żadnemu statkowi z *Ahhiyawa* płynąć do niego” (do Asyrii) (Güterbock 1983:136).

Ryc. 26. Główne szlaki handlowe w drugim tysiącleciu p.n.e. we wschodnim Śródziemnomorzu. Oznaczenia: a – Gelidonya; b – Uluburun; c – Kyme; d – Dokos; e – Pont Iria. Za: K. Kristiansen 1998:360, Fig. 190; z uzupełnieniami P. Suchowskiej.

Zainteresowanie się społeczność mykeńskiej Cyprzem związane było przede wszystkim z bogatymi złożami miedzi występującymi na wyspie. Szczególnie intensywne kontakty kulturowo-handlowe pomiędzy tymi regionami przypadały na okres PH III B (Cline 1994:61). Z kolei w następnej fazie – PH III C – z wyspy pochodzą ślady masowej, lokalnej produkcji naczyń mykeńskich (Hankey 1973:130, 1981:45), co sugeruje obecność społeczności helladzkich na Cyprze.

Wczesne kontakty helladzko-italskie potwierdzają znaleziska ceramiki

wczesnomykeńskiej z kontekstów datowanych na XVII i XVI wiek p.n.e. (Holloway 1981:57; Mee 2008:379). Zaskakując jest fakt, iż z tego okresu z Grecji mykeńskiej nie znane są żadne zabytki centralnośródziemnomorskie (Cline 1994:78; Mee 2008:380). Zdaniem D. Ridgwaya (1992:5) tak wczesne powiązania z Italią mogą dowodzić, że kierunek ten został obrany nie tylko ze względu na konieczność poszukiwania źródeł metali, ale także z powodów kontroli wschodnich szlaków handlowych przez Minojczyków. Z kolei analizy ceramiki egejskiej datowanej na okres PH III B-C z Italii, wskazują na dominację minojską w tym regionie pod koniec późnej epoki brązu (Smith 1987:122-123; Jones, Vagnetti 1991:136; Cline 1994:80).

Zainteresowanie się Mykeńczyków północną Grecją wynikało m.in. z rozwoju społeczności mykeńskiej i chęci powiększenia zajmowanego przez nią terytorium. Pierwsze naczynia helladzkie (również minijskie) zarejestrowano na Chalkidiki i wydatowano na okres PH I i II (Mee 2008:370). W klasycznym okresie rozwoju kultury mykeńskiej, czyli w PH III A-B, ilość zabytków wzrosła, a w PH III B-C zaczęto lokalnie kopiować formy naczyń oraz brązów helladzkich. W Macedonii oraz Epirze zarejestrowano również ślady wskazujące na pojawienie się osadnictwa mykeńskiego.

Funkcjonowanie szlaku komunikacyjnego pomiędzy Morzem Śródziemnym i Morzem Czarnym potwierdzają przedmioty zarejestrowane na obu obszarach (Subbotin, Černiakov 1982:20-21; por. Suchowska 2009b). Zdaniem badaczy niewykluczona jest również aktywności minojsko-mykeńskich rzemieślników na terenach nadczarnomorskich (Harding 1975:200). Importy śródziemnomorskie pochodzące z wybrzeży Morza Czarnego datowane są zasadniczo na XV-XII wiek p.n.e.

Badania nad kontaktami społeczności śródziemnomorskich z Europą północną i zachodnią są dość utrudnione. W tym przypadku bowiem większość z analizowanych przedmiotów łączy w sobie cechy śródziemnomorskie i kontynentalnoeuropejskie. Ponadto kontekst znalezienia części z nich jest niejasny. W związku z powyższym omawiane relacje należy uznać za pośrednie i sporadyczne. Zabytki zarejestrowane zarówno w Europie północno-zachodniej, jak i w Egei datowane są zasadniczo na okres PH I-III (np. rozdzielniki bursztynowe z okresu PH I-II, sztylety cypryjskie z PC I, miecz z Lyonu z PH II-III A1, *Pelynt dagger* z PH III B, ceramika z Kordoby z PH III A2/B, tarcze typu *Herzsprung* z PH III C).

Z analizy źródeł archeologicznych wyłania się obraz wskazujący na dynamikę kontaktów społeczności strefy egejskiej z pozostałymi regionami (Ryc. 27). W okresie PH I-III A1 głównym odbiorcą przedmiotów wschodniośródziemnomorskich była Kreta. Wskazuje na to fakt, iż na Krecie znaleziono 201 *orientali* oraz 10 *occidentali*, w Grecji natomiast zaledwie 55 zabytków wschodniośródziemnomorskich. Ponadto w okresie PH I-II w Egei zarejestrowano najwięcej importów egipskich, bowiem aż 82 przedmioty, podczas gdy z

Mezopotamii pochodziły jedynie 23 zabytki, z Syro-Palestyny 21, z Cypru 19, a z Anatolii 4 (Cline 1994:13, Tab. 3).

W okresie PH I-III A1 społeczności Grecji zainteresowane były głównie Centralnym Śródziemnomorzem, co sugerują znaleziska ceramiki mykeńskiej, datowane na XVII-XVI wiek p.n.e. w Italii. Zadziwiający jest jednak brak zabytków italskich z Grecji z tego okresu. Mykeńczycy zwrócili się wówczas również w stronę Grecji północnej, być może także w kierunku zachodniej części basenu Morza Śródziemnego. Zabytki wczesnomykeńskie z PH I-III A1 zarejestrowano też we wschodnim Śródziemnomorzu, jednak dostały się one tam za pośrednictwem minojskim.

Ryc. 27. Kontakty kulturowo-handlowe i wpływy mykeńskie w basenie Morza Śródziemnego. Za: E. French 2002:48, Fig. 15.

Istotna zmiana w kontaktach międzykulturowych nastąpiła w okresie PH III A2-B1 (Cline 1994:10). Wówczas najwięcej zabytków wschodniośródziemnomorskich zarejestrowano w Grecji, która w okresie PH III B-C była głównym odbiorcą *orientali* w centralnej części basenu Morza Śródziemnego. W tym samym czasie wzrosła liczba zabytków italskich na Krecie. Przykładowo z kontekstów datowanych na okres PH III B z Grecji pochodziło 116 *orientali* i zaledwie 2 *occidentalia*, z Krety zaś odpowiednio: 7 i 28 (Cline 1994:9).

W okresie PH III C ilość zabytków zmalała, zapewne w związku z sytuacją geopolityczną, jednak szlaki handlowe nie uległy przerwaniu. Wówczas w Grecji zarejestrowano 52 zabytki ze wschodniego Śródziemnomorza i 3 italskiej proveniencji. Natomiast z Krety pochodziło 12 *occidentali*, *orientali* nie znaleziono wcale (Cline 1994:10).

Z powyższego zestawienia wynika, iż Kreta zwróciła się na zachód wtedy, gdy społeczności mykeńskie przejęły kontrolę na szlakach wschodnich (Cline 1994:106).

Na podstawie dyspersji zabytków oraz analiz lingwistycznych można wykazać również istnienie specyficznych relacji pomiędzy poszczególnymi ośrodkami egejskimi i państwami basenu Morza Śródziemnego. Przykładowo: Mykeny-Egipt, Tiryns-Cypr, Teby-Mezopotamia oraz prawdopodobnie Kommos-Italia i Knossos-Cypr (Cline 1994:87). Widoczna jest także hierarchizacja danych ośrodków, tzn. w miastach portowych (np. Kommos i Tiryns) zarejestrowano więcej przedmiotów użytkowych, podczas gdy w ośrodkach centralnych (jak Mykeny i Knossos) dominowały towary luksusowe.

Rozdział V

Powiązania Europy środkowej i strefy egejskiej. Przegląd pozostałości archeologicznych

„Material culture is the main entrance to societies of the past” (H. Vandkilde 2007:19)

V. 1. Uwagi ogólne

W tym rozdziale scharakteryzowane zostaną powiązania kulturowe między Mykeńczykami a społecznościami zamieszkującymi Europę środkową w epoce brązu. Baza źródłowa do badania tych relacji jest ogromna, obejmuje bowiem zarówno poszczególne zabytki jak i elementy symboliczno-ceremonialne. W związku z tym merytoryczne dociekania zostaną zawężone do przedmiotów kultury materialnej oraz wybranych elementów zdobniczych. Nie ulega kwestii, iż analizy inwentarza są niezwykle istotne pod względem naukowym, ponieważ: *„jeśli chcemy poznać społeczeństwa pradziejowe wówczas konieczna jest próba zrozumienia ich kultury materialnej”* (Vandkilde 2007:19-20).

Zaprezentowany w tej części pracy przegląd artefaktów, pojawiających się w literaturze przedmiotu dotyczącej kontaktów między społecznościami środkowoeuropejskimi i mykeńskimi, obejmuje: ozdoby z bursztynu, fajansu i szkła, wykonaną z metalu broń (czyli miecze z rodziny *Naue II*, sztylety cypryjskie i typu *Peschiera*, groty włóczni i strzał, pancerze, nagolenniki, hełmy oraz tarcze), narzędzia, ozdoby (jak: szpile, zapinki, pierścionki, bransoletki, kolczyki i tzw. koła „czteroszyprchowe”) oraz naczynia (również ich imitacje gliniane). Ponadto ceramikę barbarzyńską, pobocznice wykonane z kości i z rogu, tzw. „idole chlebkowate” oraz elementy zdobniczo-symboliczne (np. ornamentyka spiralna i pasmowa, motywy w formie lilii i bluszczu oraz ptasich głów).

Z wymienionych powyżej artefaktów szczególnie przydatne, w próbie synchronizacji chronologii w poszczególnych regionach, często znacznie od siebie oddalonych, są przedmioty brązowe, szeroko rozprzestrzeniające się w Europie kontynentalnej oraz w strefie śródziemnomorskiej (Jung 2006:52). Są one jednocześnie bardzo problematyczne bowiem *„rozpoznanie »obcych przedmiotów« na stanowisku jest dość proste, o wiele trudniejsze jest udowodnienie, iż były one obiektem handlu i wskazanie miejsca ich pochodzenia”* (Hole, Heizer 1973:342-346). Kolejną frapującą kwestią jest fakt, iż większość z nich nie ma jasnego kontekstu znalezienia. Część funkcjonuje jako znaleziska pojedyncze, inne w tzw. skarbach.

W pierwszym przypadku brak jest bezpośrednich przesłanek umożliwiających datowanie, w drugim z reguły przemieszany materiał depozytu znacznie je utrudnia (Jung 2006:52). Niemniej jednak podobieństwo formalne niektórych przedmiotów z Europy środkowej (głównie z Kotliny Karpackiej) i północnej, z Italii, Bałkanów, Egei oraz ze wschodniego Śródziemnomorza, obserwowane przede wszystkim w późnej epoce brązu, wskazuje konsekwentnie na wspólne idee technologiczne oraz zbieżności symboliczno-ideologiczne.

Badania nad kontaktami międzykulturowymi społeczeństw Europy środkowej ze światem śródziemnomorskim potwierdzają, iż funkcjonowały one od początku epoki brązu. Istotna ich intensyfikacja nastąpiła jednak w jej środkowej fazie, gdy w niektórych społecznościach środkowoeuropejskich, zwłaszcza w Kotlinie Karpackiej oraz w strefie przyalpejskiej, nastąpił proces komplikacji struktur społeczno-ekonomicznych. Na północ dotarły wówczas pewne impulsy, które przyczyniły się do rozwoju niektórych elementów kultury materialnej, związanych przede wszystkim z metalurgią (Bouzek 1985a:144).

W kolejnym etapie, czyli w późnej epoce brązu (XIII i XII wieku p.n.e.) sytuacja uległa diametralnej zmianie. W 1300/1200 p.n.e. rozwinęło się *koine*, które charakteryzowało się występowaniem podobnego inwentarza i elementów zdobniczych na znacznych obszarach. Było ono rodzajem wspólnej kultury materialnej dotyczącej przedmiotów metalowych (głównie broni oraz części stroju i ozdób), obejmującej swym zasięgiem tereny Europy środkowej i północnej, Italii, Bałkanów oraz Egei (Bouzek 1985a:241). Za wykształcenie się owego *koine* odpowiedzialna była głównie ludność środkowoeuropejska i północnoitalska, która wraz z charakterystyczną dla siebie bronią, sposobami walki oraz częściami stroju zaczęła przemieszczać się w kierunku południowym (Sandars 1978; Drews 1993). Nowe elementy okazały się na tyle efektywne, iż szybko rozprzestrzeniły się wśród społeczności śródziemnomorskich, zapewne w przeciągu jednego pokolenia (Bouzek 1985a:145). Wraz z tzw. „Ludami Morza” dotarły zaś do Cypru, Lewantu oraz Egiptu. Wydarzenia te V. Milošević określił jako „drugą falę kontaktów” kulturowych pomiędzy społecznościami środkowoeuropejskimi i śródziemnomorskimi (Milošević 1948:12-35; Bouzek 1969:33-43, 92-93).

Kontakty międzykulturowe oraz wymiana informacji na linii północ-południe były niezaprzeczalne, a wiązały się zapewne z migracją i osiedlaniem się ludności ze środkowej części Europy w Grecji mykeńskiej (wędrowni rzemieślnicy, podróże arystokracji wojskowej) oraz z prestiżową wymianą darów między poszczególnymi władcami. Niewykluczone, że funkcjonowała także wymiana o bardziej ekonomicznym charakterze.

V. 2. Bursztyn

Bursztyn zajmuje w świecie minerałów pozycję szczególną. Ze względu na swoją gładkość, ciepło i różne barwy był i nadal jest surowcem bardzo pożądanym. Dodając do tego jego elektrostatyczne właściwości można przypuszczać, iż w pradziejach był on uważany za kamień magiczny. Pomimo zainteresowania jakie wzbudza bursztyn, również wśród naukowców, z których nie jeden poświęcił mu wiele lat swojego życia i pracy badawczej, nie mieści się on w klasycznych regułach opisu mineralogicznego. Głównie ze względu na bardzo niejednorodne cechy fizyczne i skład chemiczny, jak również na wielość jego naturalnych odmian. Międzynarodowe Stowarzyszenie Mineralogiczne (IMA) opublikowało listę 160 żywic kopalnych świata, podobnych w swym składzie do bursztynu (Kosmowska-Ceranowicz, Gierłowski 2005:77).

Bursztyn powstał w okresie trzeciorzędu i czwartorzędu, spotyka się go również w osadach kredowych na terenie niemal całej półkuli północnej. Nieliczne przykłady pochodzą także z osadów karbońskich i jurajskich (Grimaldi 1996:53). Za powstanie bursztynu odpowiadał gatunek drzewa iglastego zwanego *Pinus succinifera*/*Pinus succiniter*, który rósł na terenie Półwyspu Skandynawskiego (tzw. las bałtycki lub bursztynowy). Żywicujące pnie tych drzew, zwanych również sosną bursztynodajną, przenoszone były przez rzekę *Eridanus* (na przełomie ery mezozoicznej i kenozoicznej) na obszary obecnej Europy północnej, głównie strefy nadbałtyckiej. Tam żywica z tych drzew, przez wiele milionów lat w wyniku złożonych procesów organicznych, chemicznych i fizycznych (m.in. butwienia, utleniania i izomeryzacji), zmieniała się w bursztyn (Kosmowska-Ceranowicz 1982:13).

W różnych społecznościach nazwy bursztynu odwoływały się często do jego cech fizyko-chemicznych lub wyglądu. Przykładowo termin *kahroba*, proveniencji perskiej („to co przyciąga słomę”), nawiązywał do elektrycznych właściwości tego kruszcu (King 1867). Tę cechę jantaru zauważył również i jako pierwszy opisał Tales z Miletu około 600 roku p.n.e. W Grecji na określenie bursztynu stosowano nazwę *elektron* (najczęściej jednak *elektron* oznacza stop złota i srebra) (Choińska-Bochdan 2003:30). Z kolei w języku łacińskim istniało kilka nazw: *electrum*, *succinum* (od *sucus* – „sok”), *thium*, *glaesum* i *glesum* (Pliniusz XXXVII:30-43) oraz *lyncurium* od drzewa *lynx* lub moczu rysia (Kolendo 1985:12-18). W Germanii bursztyn zwano *glaesum*, w Scytii (dzisiejsza Ukraina, Wołyń i Podkarpacie) zaś *sacrium* (Pliniusz XXXVII:30-43), a w starożytnym języku hebrajskim – *hashmal* (od czasów nowożytnych używany jest termin pochodzenia arabskiego – *inbar*, podczas gdy *hashmal* oznacza elektryczność). W Indiach i Egipcie kruszec ten to *sacal*, w Syrii – *harpax* („porywający”), a w krajach arabskich (z perskiego) – *kahruba*. Angielska nazwa bursztynu pochodzi od arabskiego słowa *anbar*, które przejęte zostało prawdopodobnie za pośrednictwem Hiszpanów, odnosiło się ono jednak do substancji pochodzenia zwierzęcego –

ambergris (King 1867). W języku niemieckim na określenie bursztynu stosuje się słowo *Bernstein* („płonący kamień”), w pozostałych językach germańskich semantyka tego wyrazu jest podobna (na przykład duńskie *barnsteen*). W języku rosyjskim stosowana jest nazwa *jantar*, która zaczerpnięta została najprawdopodobniej z fenickiego *jainitar* oznaczającego „wodną żywicę”. Polskie źródła z Pomorza Gdańskiego datowane na XIII wiek nazywają bursztyn *lapis* – od słowa „kamień” (Śliwiński 1997:26). Obecnie ogólnie przyjęte terminy to wzmiankowany już wielokrotnie *bursztyn*, *jantar* lub *sukcynit* – określenie głównie stosowane w nauce. Istnieje jednak znacznie więcej nazw, w *Małym słowniku odmian bursztynu polskiego* A. Chętnik (1981) podaje ich około 80. Opisują one niemalże wszystkie cechy bursztynu od barwy i przezroczystości, przez stopień jego zwietrzenia oraz przydatność do obróbki, a także rodzaj pełnionej funkcji w obrzędach. Z kolei Z. Zalewska (1974) podaje, że w całej Polsce można spotkać ponad 200, a zdaniem niektórych nawet i 300 regionalnych i ludowych określeń bursztynu (Leciejewicz, Mierzejewski 1983:36, Kosmowska-Ceranowicz, Gierłowski 2005:78).

V. 2. 1. Skład chemiczny bursztynu a badania nad jego proveniencją

Pierwotne odmiany bursztynu mają zasadniczo kolor żółty. Jednak pod wpływem procesów wietrzenia oraz w efekcie różnych zanieczyszczeń jego barwa ulega zmianie (na pomarańczową lub czerwoną). Niekiedy następuje też zmiana struktury, polegająca na tworzeniu się drobnych pęcherzyków oraz licznych i wielokierunkowych spękań, przypominających wyglądem kostkę cukru (Leciejewicz, Mierzejewski 1983:35). Procesy te mają również wpływ na koloryt bursztynu oraz jego przezroczystość, ale także na to, iż w przyrodzie występuje tak wiele jego odmian. W niektórych typach jantaru stwierdzono ponadto zawartość kwasu zwanego bursztynowym, powstającego prawdopodobnie pod wpływem mikroorganizmów powodujących fermentację znajdującej się w żywicy celulozy (Grimaldi 1996:53). Zasadniczo w sukcyinie jego ilość waha się w granicach od 3% do 8%.

Występowanie tego kwasu zauważono już w 1546 roku, dokonał tego G. Bauer (łac. Georgius Agricola) uważany za ojca geologii (Grimaldi 1996:53). Po tym odkryciu przez wiele lat sądzono, że kwas ten występuje jedynie w bursztynie bałtyckim, dlatego jego obecność stała się kryterium (część badaczy powołuje się na nie do dzisiaj) w określeniu proveniencji tego surowca. Twierdzenie to zostało podważone w latach trzydziestych XX wieku przez W. la Baume, który wykazał obecność kwasu bursztynowego również w żywicach z Portugalii, Sycylii i Rumunii (la Baume 1935; Kucharska, Kwiatkowska 1978).

W zasadzie jednoznaczna identyfikacja bursztynu bałtyckiego (szczególnie ważna w badaniach archeologicznych) okazała się możliwa dzięki zastosowaniu metody opartej na spektrometrii w podczerwieni. Została ona zapoczątkowana pod koniec lat pięćdziesiątych

XX wieku przez uczonych niemieckich. W latach sześćdziesiątych XX wieku zaczęli stosować ją na szeroką skalę C. W. Beck (1964, 1966, 1967) oraz S. S. Savkevich (1970, 1980, 1981).

Widmo uzyskane metodą spektrometrii w podczerwieni w dużej mierze pozwala na identyfikację składu chemicznego żywic kopalnych, bowiem widoczne wówczas pasy absorpcji związane są z budową wewnętrzną badanej substancji. Liczne analizy bursztynu bałtyckiego tą metodą wykazały, iż cechuje się on charakterystycznym pasem absorpcji o długości fali od 8,5 do 8,7 μ (1180-1250 cm^{-1}) (Kosmowska-Ceranowicz 1983:18; du Gardin 1993:131). Jest to tak zwany „stopień bałtyckości”, składający się z pojedynczych wiązań węgla i tlenu (Kosmowska-Ceranowicz 1983:18). Oprócz spektrometrii w podczerwieni istnieją również inne metody badania składu chemicznego bursztynu, jak choćby spektrometria magnetycznym rezonansem jądrowym, spektrometria masowa oraz badania rentgenograficzne i chromatograficzne (w tym chromatografia gazowa).

Metodą spektrometrii w podczerwieni poddano większą część przedmiotów bursztynowych znajdujących się w Muzeum Narodowym w Atenach. Niestety nie wszystkie pozyskane wówczas dane opublikowano. Na podstawie tych, które funkcjonują w literaturze przedmiotu wynika, iż z 264 przeanalizowanych fragmentów bursztynu 230 było bałtyckiego pochodzenia (Beck 1974:171; Harding, Hughes-Brock 1974:170).

V. 2. 2. Bursztyn w oczach Greków i Rzymian

Bursztyn był w pradziejach niezwykle popularny i ze względu na swoje liczne właściwości często wzmiankowany w historiografii oraz w literaturze greckiej i rzymskiej. Pierwsze informacje na jego temat pochodzą już z *Odysei* (XVIII:270-271), gdzie Homer wspomina naszyjnik wykonany ze złota i bursztynu, który Eurymach (jeden z zalotników) podarował Penelopie. Z kolei najwcześniejsza próba wyjaśnienia jego proveniencji znana jest z mitologii greckiej. Opisano w niej tragiczną historię Featona, syna Heliosa i Klymeny, który dostawszy od ojca pozwolenie na przejażdżkę jego słonecznym rydwanem, zlekceważył jednak jego rady (mit ów cytują m.in. Pliniusz XXXVII:30 i Owidiusz II:304-366). Konie zerwały się i zanim niedoświadczony jeździec je okiełznał „raz wznosiły się tak wysoko, że eter zaczynał płonąć, to znów opadały tak nisko, że aż rzeki wysychały. Wtedy to Etiopom poczerniała skóra, a zielone pola Afryki zmieniły się w pustynię” (Parandowski 1992:97). Rozgniewana Ziemia poskarżyła się Zeusowi, który cisnął w młodzieńca piorunem, a ten wpadł do rzeki Eridanus. Opłakujące Featona siostry Heliady oraz jego matka Klymene zamienione zostały w topole, a ich łzy nadal spływające do rzeki, twardniały i przekształcały się w bursztyn.

Zagadkę powstawania bursztynu próbowało rozszyfrować również wielu

starożytnych uczonych, m.in. Arystoteles, który analizując jego wewnętrzne inkluzje stwierdził, iż była to „*skamieniała żywica topoli*” (Grimaldi 1996:153). Sofokles uznał, iż bursztyn powstawał w krajach leżących daleko za Indiami z łez ronionych przez ptaki zwane *meleagrides*, oplakujące śmierć Meleagra. Plutarch natomiast był zdania, że surowiec ten tworzył się z uryny rysia i nazwał go *lyncurium* (Kolendo 1985:12-18). Również Diodor zwany Sycylijskim, Grek z pochodzenia, zainteresowany był bursztynem. W swoich dziełach jednak nie wspomniał o lokalnych, sycylijskich złożach tego surowca co sugeruje, iż symetyt (bursztyn sycylijski) nie był wówczas eksploatowany (Grimaldi 1996:153). Fakt sprowadzania bursztynu z daleka potwierdza Herodot, który informuje, że „*z krańca ziemi przybywa do nas cyna i bursztyn*” (Dzieje, wydanie z 1954:252-253).

Pewnych informacji na temat bursztynu dostarczył również rzymski historyk Tacyt (*De Origine et situ Germanorum* z roku 98 n.e.). Jego zdaniem zbieraniem bursztynu wypłukiwanego przez morze, a następnie jego sprzedażą zajmowała się ludność Aestii, krainy położonej za ziemią Gotów. Tacyt był ponadto przekonany, że las bursztynowy (który według niego był współczesny jantarowi) był znacznie oddalony od miejsca znajdowania wzmiankowanego surowca (Grimaldi 1996:153).

Pliniusz Starszy również analizował miejsca proveniencji bursztynu. Według jednej z wersji miał on pochodzić z Indii oraz z Syrii, nie wykluczone, iż chodziło o występujące na tych terenach złoża birmitu, tzw. bursztynu birmańskiego (Grimaldi 1996:149). Z kolei w rozdziale 11 i 12 księgi XXXVII *Naturalis Historia* cytowany autor podaje, że „*niewątpliwie [bursztyn – P. S.] jest produktem z wysp oceanu północnego (Electridae), substancją zwaną przez Germanów glaesum*”. Należy podkreślić, iż jedna z wysp na „*oceanie północnym*”, którym bez wątpienia jest Morze Bałtyckie, była przez Rzymian zwana *Glaesaria*. Od niej zapewne utworzono później rzymską nazwę bursztynu – *glaesum* (Tacyt *De Germania* 45; Grimaldi 1996:149). Pliniusz przypuszczał ponadto, iż rzeką *Eridanus/Eridanos* znaną z mitologii jest północnoitalski Pad, zwany w czasach tego autora Padus. Pomimo braku śladów występowania złóż bursztynu na tym terenie miasto Spina, położone w górze Padu, w okresie od V do II wieku p.n.e. było ważnym, etruskim ośrodkiem handlu tym surowcem (Grimaldi 1996:149, 153). Wzmiankowaną przez pisarzy antyczną rzeką *Eridanus* mogła być również Łaba uchodząca do Morza Północnego lub Wisła leżąca w zlewni Bałtyku.

W *Naturalis Historia* Pliniusz Starszy informuje ponadto o innym niezwykle interesującym wydarzeniu, mianowicie o wyprawie na północ zorganizowanej między 54-60 rokiem n.e. przez cesarza Nerona, w celu zdobycia bursztynu (Grimaldi 1996:157). Podróżnicy powrócili do Rzymu z ogromną ilością tego kruszcu, największa bryła jaką wówczas przywieziono ważyła ponad 5 kg (Pliniusz XXXVII:45-48; Kolendo 1981:26; 1985:19, 21-22). Monety rzymskie rozproszone na obszarze Zatoki Gdańskiej (np. skarb 140

denarów z Gąsek – Głosik 2008:57), datowane zasadniczo na 138-180 rok n.e., wskazują na sprawowaną przez Rzymian kontrolę nad wybrzeżem bursztynodajnym (Grimaldi 1996:157). Pliniusz w swoim dziele informuje również o zwyczajach współczesnych jemu Rzymian, którzy: *"noszą naszyjniki z bursztynu przede wszystkim jako ozdobę, ale i jako lekarstwo; wierzą, że zapobiega on zapaleniu migdałów i bólom gardła, [...] jako napój lub amulet [bursztyn] pomaga wszystkim, niezależnie od wieku, przy napadach szału i trudnościach z oddawaniem moczu. Zawieszony na szyi ma leczyć gorączkę i choroby, utarty z miodem i olejkiem różanym pomaga przy dolegliwościach uszu, a z miodem attyckim leczy również osłabienie wzroku. Zmielony na mąkę lub pity z wonną żywicą przeciwdziała także dolegliwościom żołądkowym. [...]. Pomaga dzieciom, które noszą go przywiązany jako amulet"* (Pliniusz XXXVII). Ten sam autor narzekał także, że figurka wykonana z bursztynu jest droższa od zdrowego niewolnika (Pliniusz XXXVII:49-50), co wskazuje na niewątpliwą wartość tego surowca.

V. 2. 3. Bursztyn w Egei

W strefie egejskiej bursztyn po raz pierwszy zlokalizowany został w warstwach datowanych na drugie tysiąclecie p.n.e., a dokładniej na okres ŚH III B (Dietz 1991:263). Znajdowano go głównie w kontekstach przedmiotów ekskluzywnych i prestiżowych, przeważnie w bogatych grobach, gdzie często współwystępował ze złotem i elektronem (Hughes-Brock 1999:277, 290-291, 2005; Maran 2004:47-65). Co istotne analizy składu chemicznego bursztynu znanego ze strefy egejskiej wykazały, iż zdecydowana większość zarejestrowanego tam surowca to sukcyinit, pochodzący ze złóż z północnej części kontynentu europejskiego (Beck 1974:171; Harding, Hughes-Brock 1974:170).

Należy w tym miejscu podkreślić, iż istnieje szereg czynników utrudniających badania nad bursztynem pradziejowym w ogóle, a w szczególności nad jego obecnością w Egei w epoce brązu (Harding, Hughes-Brock 1974:145-146; Czebreszuk 2007a:363). Trzeba po pierwsze podkreślić niedoszacowanie ilościowe analizowanego materiału, który jest substancją organiczną szczególnie narażoną na niszczenie, zwłaszcza przez procesy wietrzenia oraz równie częste uszkodzenia w trakcie niedbałej konserwacji. Po drugie dość często zdarza się błędne sklasyfikowanie materiału, z jakiego dany przedmiot został wykonany, przykładowo dwa dyski podobne kształtem i rozmiarem znalezione w *Grobie Podwójnych Siekier* na wzgórzu Isopata w pobliżu Knossos, z których jeden uznano za bursztynowy drugi za drewniany (Evans 1914:45, Fig. 58). Ponieważ drewno z okresu minojskiego jest niezwykle cennym znaleziskiem, wzmiankowany „drewniany” (bursztynowy?) dysk wymaga dalszych badań (Hughes-Brock 2005:302). Inny przykład paciorków o „drewnianym” rdzeniu pochodzi z pochówków z okresu PM III A z Sellopoulo koło Knossos

(Platon 1958:476-477). Kolejnym czynnikiem utrudniającym analizy bursztynu jest brak należytych opracowań stanowisk, na których znaleziono przedmioty z niego wykonane.

V. 2. 3. 1. Okres środkowohelladzki III B – późnohelladzki II

Najwcześniejszy przykład znalezisk z bursztynu z terenów Grecji lądowej pochodzi z mykeńskiego, żeńskiego grobu szybowego datowanego na okres ŚH III B. Z prac S. Dietza (1991:130, 263) oraz O. Dickinsona (1977:43) wynika, iż chodzi o pochówek *Iotta*, natomiast zdaniem H. Hughes-Brock oraz A. Hardinga (Hughes-Brock, Harding 1974:147; Harding 1984:70) – o *Omicron*. O. Dickinson (1977:43) wydatował grób *Omicron* na okres PH I. Kolejne fragmenty znane są z tolosu nr IV z Pylos (być może również datowanego na okres ŚH III B), z tolosu nr 3 w Peristeri, z grobu w Orchomenos i z grobów szybowych z Myken (*Gamma*, *Omikron*), datowanych na okres PH I (Dickinson 1977:44-45). Całkowita liczba fragmentów bursztynu znanych z tego okresu w świecie mykeńskim to około 1560, z czego aż 1290 pochodziło z grobu szybowego nr IV z okręgu A w Mykenach (Harding, Hughes-Brock 1974:147; Ryc. 28).

Ryc. 28. Dystrybucja bursztynu w Grecji w okresie PH I-II. Za: A. Harding, H. Hughes-Brock 1974:147.

Przedmioty oraz fragmenty bursztynowe z okresu ŚH III B-PH I były pierwszymi i jednocześnie najliczniejszymi znaleziskami wykonanymi z tego surowca w świecie egejskim i śródziemnomorskim w ogóle. Niezwykle interesujący jest fakt, iż są one datowane na początek kultury mykeńskiej. W literaturze przedmiotu funkcjonuje pogląd, że to właśnie dostęp do bursztynu i być może nadzór nad jego wymianą, spowodował szybkie wzbogacenie

się rodów panujących w Mykenach (Harding, Hughes-Brock 1974:152).

Na okres PH II datowanych jest 820 fragmentów bursztynu. Wszystkie zlokalizowane zostały w Argolidzie i Pylos (Mesenia), kilka zaledwie pochodziło z Teb w Beocji (Harding, Hughes-Brock 1974:147; Ryc. 28). Na szczególną uwagę zasługują przykłady ze stanowiska Kakovatos. Znalezione tam bowiem największe fragmenty bursztynu jakie zarejestrowano w świecie egejskim w okresie PH II A (Harding, Hughes-Brock 1974:147).

Jeśli dodać do ogólnej liczby 820 sztuk bursztynu z okresu PH II znaleziska bursztynowe pochodzące z kontekstów, których datowanie na tę fazę jest niepewne (por. Harding, Hughes-Brock 1974:148, Tab. 1), wówczas ilość fragmentów wzrasta do 950, maksymalnie zaś do 1350.

V. 2. 3. 2. Okres późnohelladzki III

W okresie PH III A fragmenty bursztynu znaleziono na Peloponezie, w Tesali, na Wyspach Cykladzkich, na Krecie, Zakynthos oraz Eubei (Harding, Hughes-Brock 1974:149-150; Ryc. 29). Części z nich towarzyszyła ceramika minojska i mykeńska. A. Harding i H. Hughes-Brock (1974:151) wyliczyli, że w okresie PH III A w strefie egejskiej bursztyn pozyskano z 17 stanowisk, ogólna ilość fragmentów uległa jednak zmniejszeniu do 182 sztuk, z czego 160 wydatowano na okres PH III A1, 22 natomiast na PH III A2.

Ryc. 29. Dystrybucja bursztynu w Grecji w okresie późnohelladzkim III A. Za: A. Harding, H. Hughes-Brock 1974:150.

Na okres PH III B datowanych jest około 40 fragmentów bursztynu z czego większość znaleziono w Argolidzie. Wówczas surowiec ten pojawił się po raz pierwszy w Etolii i Epirze (Harding, Hughes-Brocke 1974:150). W Epirze bursztyn występował w grobach skrzynkowych wraz z brązami nawiązującymi do typów mykeńskich, italskich i bałkańskich oraz z grotami włócznie północnego pochodzenia (Desborough 1964:37-38, 102). Zdaniem badaczy potwierdza to północny kierunek napływu jantaru (Harding, Hughes-Brocke 1974:150).

Niewielkie zwiększenie w ilości tego surowca notujemy w okresie PH III C, z 14 stanowisk pochodziło ponad 60 fragmentów bursztynu (Harding, Hughes-Brock 1974:150-152). W tym okresie dystrybucja sukcyntu rozszerzyła się ponadto na tereny Rodos, na Kretę oraz wyspę Kefalonię. Wówczas bursztyn dotarł także do Achai, co więcej na okres PH III C datowane są przykłady pierwszego osadnictwa mykeńskiego na tym obszarze (Hughes-Brock 1974:152; Harding 1984:86).

Z analiz wynika, iż około 20 fragmentów bursztynu pochodziło z kontekstów datowanych ogólnie na okres PH III B-C (Harding, Hughes-Brock 1974:149; Ryc. 30). Z kolei w przypadku około 65 sztuk ustalenie chronologii okazało się niemożliwe.

Znacznie bardziej skomplikowana jest kwestia bursztynu datowanego na okres submykeński. Pozyskane dane są bowiem sprzeczne. Wynika z nich, iż ze świata egejskiego pochodziło zaledwie 8 lub 9 fragmentów bursztynu (Harding, Hughes, Brock 1974:149), a według innych informacji tylko 3 sztuki (Harding, Hughes-Brock 1974:152), które znaleziono w Elis (północno-zachodnia część Peloponezu), w południowej Italii oraz na Salaminie.

Ryc. 30. Dystrybucja bursztynu w Grecji w okresie PH III B-C. Za: A. Harding, H. Hughes-Brock 1974:151.

V. 2. 3. 3. Podsumowanie

Z powyższych informacji wynika, iż w okresie PH I i II znaleziska bursztynu ograniczały się do obszarów Peloponezu, jedynym wyjątkiem były beockie Teby oraz Eubea (Harding, Hughes-Brock 1974:152). Zasadniczo wszystkie znane przykłady pojawiły się w kontekście grobów szybowych, co pasuje do ogólnego wzoru społecznego tego okresu, gdzie dobra luksusowe były w zasięgu jedynie pewnej, bardzo wąskiej grupy społecznej (Vermeule 1964; Dickinson 1977; Mee, Cavanagh 1984; Wright 1987; French 1989, 2002; Graziadio 1991; Voutsaki 1995b). Zdaniem C. Renfrew (1972:467-468) władcy państw-miast mykeńskich uczestniczyli w tzw. wymianie łańcuszkowej dóbr prestiżowych (*prestige chain exchange*; por. Rozdz. II. 3. 4. 1.), funkcjonującej wówczas w Europie kontynentalnej. Jednym z ważniejszych elementów tej wymiany był właśnie bursztyn.

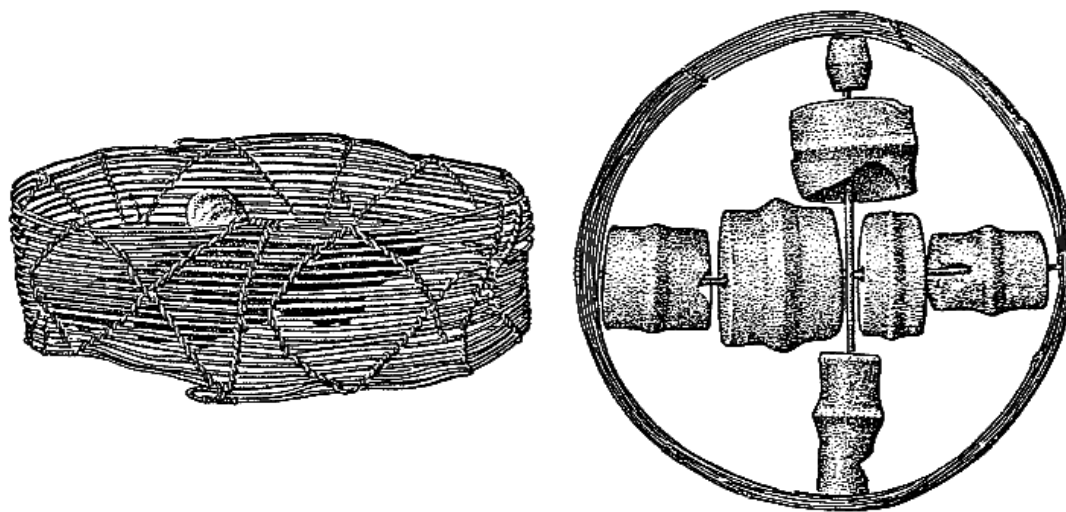
Najpopularniejszą (tzn. najliczniejszą) formą znajdowaną w okresie ŚH III B-PH II były proste paciorki. Interesujący przykład stanowią natomiast egejskie rozdzielniki bursztynowe, występujące przede wszystkim w okresie PH I-II, które mają ściśle stylistyczne powiązania z Europą środkową i północną (Harding, Hughes-Brock 1974:147, 149; por. Rozdz. IV. 10. 3.). Pojawienie się bursztynu w okresie ŚH III B-PH II określane jest w literaturze jako pierwszy etap rozprzestrzeniania się jantaru w świecie egejskim związany z elitą, tzw. „pierwsza dostawa” (Renfrew 1972:467-468).

W okresie PH III A nastąpiło wyraźne rozproszenie znalezisk bursztynu na obszarze Grecji lądowej, jednak ilość zarejestrowanych fragmentów, w porównaniu do fazy poprzedniej, była dużo mniejsza (Harding, Hughes-Brock 1974:152). Wszystkie zabytki z tego okresu w zasadzie odpowiadały liczbie paciorków pochodzących z jednego zaledwie grobu szybowego (nr IV) z Myken. Znaczna dyspersja tego surowca sugeruje, iż większa część ówczesnego społeczeństwa helladzkiego była zamożna i mogła pozwolić sobie na posiadanie ozdób i przedmiotów wykonanych z bursztynu. Wiele jego przykładów znaleziono w pochówkach z okresu PH III A (agora ateńska, Knossos, Tiryns, Teby, Nichoria), choć w przeważającej liczbie przypadków w danym grobie znajdował się zaledwie jeden paciorek bursztynowy, zapewne pełniący funkcję amuletu (Harding, Hughes-Brock 1974:152).

Fragmenty jantaru występowały w grobach o zróżnicowanym wyposażeniu, w zasadzie na całym obszarze Grecji mykeńskiej (Harding, Hughes-Brock 1974:149-152). Formą dominującą były różnego rodzaju paciorki, w tym typ *Tiryns* i *Allumiere* włoskiej produkcji. Niemniej jednak zdaniem badaczy w okresie PH III A bursztyn nie pochodził z importu, a jego dyspersja związana była z wzajemnym obdarowywaniem się występującym wewnątrz społeczeństwa mykeńskiego (Harding, Hughes-Brock 1974:152-153). W okresie PH III B wewnętrzna jego wymiana załamała się, by w następnym (PH III C) ponownie, stopniowo wzrosnąć (Harding, Hughes-Brock 1974:153).

Przełom okresu PH III B i C funkcjonuje w literaturze przedmiotu, jako tzw. „druga dostawa” lub drugi etap rozprzestrzeniania się bursztynu na tereny Grecji mykeńskiej (Harding, Hughes-Brock 1974:153). Nadal jednak ilość zabytków z tego surowca była niewielka.

Ogólna liczba bursztynu wskazana przez A. Hardinga oraz H. Hughes-Brock (1974:148-149, Tab. 1, 1974:151, Tab. 2) w strefie egejskiej (głównie w Grecji mykeńskiej) wynosi ponad 3411 fragmentów i zważywszy na „wrażliwość” analizowanego surowca, który szybko ulega zniszczeniu, ilość ta jest zdecydowanie zaniżona. Dalsze badania wykazały, iż w zaledwie dwudziestu przypadkach fragmenty bursztynu znaleziono w kontekstach innych niż funeralne (Harding, Hughes-Brock 1974:153). Przykładowo w Mykenach paciorki zarejestrowano w pomieszczeniach piwnicznych, w Tebach w pracowni położonej w pobliżu akropolu cytadeli, a w miejscowości Salina na Wyspach Liparyjskich w domu mieszkalnym (Harding, Hughes-Brock 1974:154). Z kolei w Delfach paciorki bursztynowe wraz z licznymi figurkami glinianymi pochodziły z pomieszczenia interpretowanego jako sanktuarium mykeńskie, jednak materiał z tej części nie jest homogeniczny, stąd problemy z dokładnym określeniem jego funkcji i datowaniem. Natomiast przykłady z Artemizjonu na Delos znaleziono w depozycie o długiej chronologii (Harding, Hughes-Brock 1974:154).

Ryc. 31. Burszyn ze „skarbu tiryńskiego”. Za: P. Schauer 1985:160, Abb. 31:12, 13.

Intrygujący zabytek pochodzi z tzw. „skarbu tiryńskiego”, który uznany został za wyrobiony inwentarz grobowy (w jego skład wchodziły również dwa miecze *Naue II* – Childe 1948:185-186; Schauer 1985:162, Abb. 31:16, 17) i wydатовany na XII wiek p.n.e. (Harding, Hughes-Brock 1974:156). Paciorki bursztynu umieszczono na wewnętrznych, brązowych prętach koła, którego zewnętrzna część wykonana była ze zwojów złotego drutu (Ryc. 31). Technika ta ściśle nawiązuje do inwentarzy znanych ze wschodnich Czech, dlatego

zdaniem wielu badaczy trudno jest wytłumaczyć obecność tego przedmiotu w Egei inaczej niż jako import z północy (Childe 1948; Harding, Hughes-Brock 1974:156; Bouzek 1985a:172). Warto dodać, iż bransoletki wykonane w podobny sposób (z podwójnych zwojów drutu) były powszechne w grupach kręgu pól popielnicowych północnych Niemiec i Danii (Bouzek 1985a:172, 1966:254, 274-275). Przykład przynajmniej jednej z nich znaleziono w Grecji (Naksos), w warstwie wydatowanej na okres protogeometryczny lub wczesnogeometryczny. Najbliższe analogie dla tej bransolety występują wśród inwentarzy ze wschodnich Czech, z kontekstów określonych na Br D-Ha A (Bouzek 1985a:172).

Bursztyn pojawił się również w innych częściach świata śródziemnomorskiego. Znaleziono go m.in. na Cyprze (7 paciorków z Enkomi – Harding, Hughes-Brock 1974:169), w Egipcie (17 bursztynowych skarabeuszy datowanych na XVII dynastię – Lamberg-Karlovsky 1963:301-302), Mezopotamii (dwa paciorki z Assur oraz dwie bursztynowe statuetki – Harding, Hughes-Brock 1974:169), w Syro-Palestynie (jeden w Alalach, kilka w Ugaryt oraz 33 paciorki znane z muzeum w Manchester z podpisem Lachisz – Harding, Hughes-Brock 1974:169-170), 41 paciorków pochodziło z wraku Uluburun (Pulak 2005:295, 304; Yalçın 2005:41). Przykład bursztynu z naszyjnika i z pasa („kapłana”?) znaleziono także w grobie w Hissar w Persji (Harding, Hughes-Brock 1974:169).

Analizy spektroskopowe wykazały, iż bursztyn znajdowany w strefie śródziemnomorskiej niemalże w całości pochodził ze złóż bałtyckich (Harding 2000:189).

V. 2. 4. Szlak bursztynowy

W badaniach nad rozprzestrzenianiem się bursztynu w pradziejach kluczową kwestią było ustalenie drogi lub dróg, jakimi transportowano go z północy na południe. Pierwszą, bardzo szczegółową koncepcję przebiegu szlaku bursztynowego przedstawił w 1925 roku J. M. de Navarro. W większości sformułowane wówczas tezy są nadal aktualne, a raczej nadal ciążą na badaczach przyjmujących je bezkrytycznie.

Zdaniem J. M. de Navarro (1925:483) przed epoką brązu oraz u jej początków bursztyn docierał do Śródziemnomorza z Wysp Brytyjskich drogą morską, wzdłuż Półwyspu Iberyjskiego. Potwierdzać to miały fragmenty tego surowca znalezione na dwóch chalkolitycznych stanowiskach w południowej Portugalii (Alcalá) oraz w południowo-wschodniej Hiszpanii (Los Millares). C. du Gardin (1998:343-350, 2002) dodała jeszcze do tej grupy przykłady z południowo-wschodniej Francji, z kontekstów datowanych na drugą połowę trzeciego tysiąclecia p.n.e. Jej zdaniem dyspersja jantaru w tym okresie związana była z kulturą pucharów dzwonowatych. Zdaniem J. M. de Navarro (1925:483) we wschodnim Śródziemnomorzu wczesne przykłady bursztynu (sześć naszyjników) zarejestrowano w neolitycznym grobie z Koryntu (co podaje w wątpliwość A. Harding i H. Hughes-Brock

1974:169) oraz w pochówku z Kumasa na Krecie, z kontekstu wydatowanego na okres wczesnominojski. Z kolei w Mezopotamii fragmenty tego surowca pochodzą z Tell Asmar, z warstwy datowanej na 2450-2350 p.n.e. (Harding, Hughes-Brock 1974:170).

J. M. de Navarro wyróżnił zasadniczo trzy szlaki bursztynowe (Ryc. 32), z czego dwa, jego zdaniem, funkcjonowały w epoce brązu: centralny (A) i zachodni (B), jeden natomiast w epoce żelaza – wschodni (C). W tej wersji cechą wspólną dwóch pierwszych szlaków była jutlandzka proveniencja bursztynu, natomiast w trzecim surowiec pochodził ze wschodnich wybrzeży Bałtyku (Sambia).

Centralny szlak wymiany zapoczątkowany został najwcześniej (we wczesnej epoce brązu) i zdaniem cytowanego badacza biegł z Jutlandii przez Łabę i Soławę, gdzie następnie rozwidłał się na dwie mniejsze odnogi: wschodnią i zachodnią (de Navarro 1925:485). Wschodnia rzeką Łabą prowadziła do Czech, dalej do rzeki Wełtawy oraz Dunaju, zachodnia zaś Soławą, przez Las Turyński i Bawarię docierała również do Dunaju. Po ponownym połączeniu się wzmiankowanych dwóch odnóg szlak bursztynowy biegł dalej do Inn. W okolicach Insbruka poprzez Przełęcz Brenner przekraczał Alpy i docierał do obszarów Italii. W ramach tego szlaku J. M. de Navarro (1925:485) wyróżnił jeszcze dodatkowe odgałęzienia: południowo-zachodnie wiodące w kierunku Dunaju, w pobliżu Wirtembergii oraz drugie – zmierzające do górnej Austrii.

Szlak zachodni w swej początkowej fazie przebiegał identycznie jak szlak centralny – od Jutlandii poprzez Łabę i Sałę. Na obszarze Turyngii skręcał jednak na zachód docierając do Menu oraz do Renu (de Navarro 1925:494). W tym miejscu rozwidłał się, jedna jego część biegła dalej wzdłuż Renu, a druga przez północną Badenię kierowała się do Wirtembergii i dalej do Dunaju (de Navarro 1925:494). Szlak zachodni, zdaniem J. M. de Navarro (1925:485) zapoczątkowany został w środkowej epoce brązu.

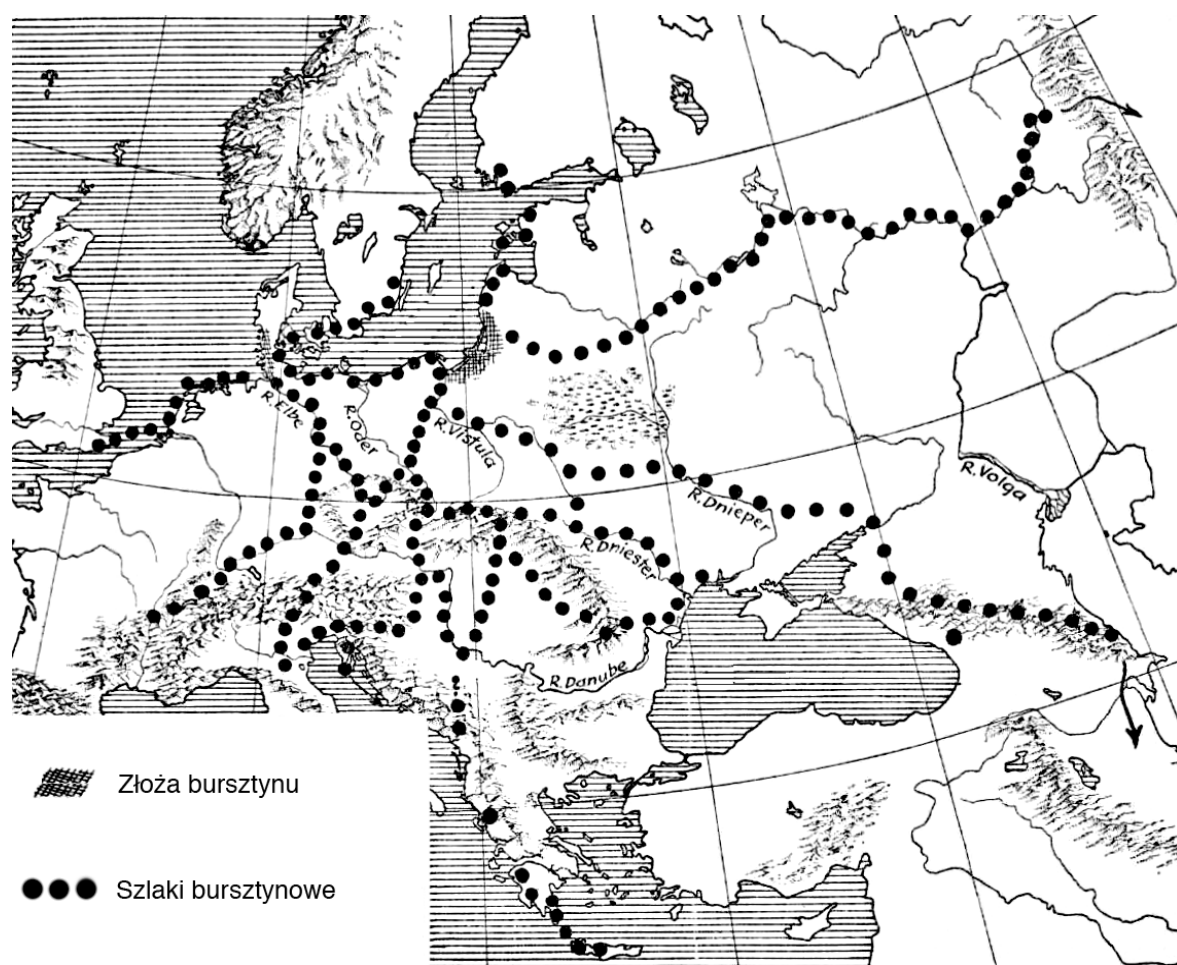
Wschodnim szlakiem transportowany był bursztyn ze złóż bałtyckich (de Navarro 1925:498). Przebiegał on wzdłuż Wisły, następnie skręcał w kierunku południowo-zachodnim docierając do Noteci, w pobliżu Nakła. Dalej wzdłuż Warty w okolicach Obornik Wielkopolskich kierował się do Mosiny i dalej do Odry. Kolejny jego etap przebiegał prawdopodobnie przez Głogów i Wrocław, gdzie przekraczał Sudety poprzez Przełęcz Kłodzką docierając do Moraw i północnych Węgier. W tym miejscu szlak rozwidłał się, jego zachodnia odnoga biegła przez Dolinę Świtawy do Brna i dalej na południe aż do rzeki Morawy, wschodnia zaś Przełęczą Kłodzką i wzdłuż Morawy kierowała się do miasta Hohenau, gdzie łączyła się ponownie z zachodnim rozwidleniem szlaku i biegła aż do Dunaju. W tym miejscu w okresie rzymskim znajdował się obóz Carnuntum, którego mieszkańcy, jak podaje Pliniusz, uczestniczyli w handlu bursztynem (de Navarro 1925:498).

Ryc. 32. Transkontynentalny przebieg szlaków bursztynowych. Oznaczenia: A - szlak centralny, B - szlak zachodni, C - szlak wschodni. Za: J. M. de Navarro 1925:485.

W kolejnych pracach, innych autorów, dotyczących przebiegu szlaku bursztynowego widać wyraźnie wpływ J. M. de Navarro. Słusznie zauważyli jednak S. Shennan i C. Beck, iż oparł on swoje badania na znaleziskach datowanych na epokę żelaza, więc adaptowanie wyników tych analiz do sytuacji z epoki brązu jest błędne (Shennan, Beck 1991:128). Ponadto A. Sherratt (1993a:251) twierdzi, iż szlak bursztynowy przebiegał raczej przez tereny Polski niż Jutlandii. Podobnego zdania jest również J. Czebreszuk (2007b), który zaprezentował „jedną z możliwych hipotez przebiegu szlaku bursztynowego” z centrum sambijskiego do Grecji mykeńskiej. Według wzmiankowanego autora wiódł on znad Bałtyku przez Pomorze Wiślane, Kujawy, Wielkopolskę, Dolny Śląsk do Moraw, dalej wzdłuż Cisy, Dunaju i dorzeczem środkowej Drawy docierał do Istrii, skąd drogą morską wzdłuż Adriatyki transportowany był na Peloponez. Natomiast A. Palavestra (2007:355) uznał, iż „europejski szlak bursztynowy w epoce brązu był raczej skomplikowanym procesem społeczno-kulturowym, niż realnie istniejącą drogą, którą transportowany był ten surowiec’.

W takcie dalszych rozważań nad problematyką przebiegu szlaku bursztynowego badacze zwrócili się w kierunku szczegółowych analiz poszczególnych przedmiotów z niego wykonanych. Zauważyli oni, iż część z nich wykazywała znaczne podobieństwa. Szczególnie widoczne było to w przypadku rozdzielników znanych z obszarów Grecji mykeńskiej i z brytyjskiej kultury Wessex (Hachmann 1957b; Harding, Hughes-Brock 1974:156-157; Hughes-Brock 2005:301-302). Zdaniem C. du Gardin (2003:196-197) początków tych ozdób należy szukać w kulturze unietyckiej, według J. Bouzka – w mogiłowej (Bouzek 1993:142, 1994:228). Faktem jest, iż podobne elementy znane są z terenów Danii, Francji, Niemiec, Austrii, Czech oraz ze Słowacji (Harding, Hughes-Brock 1974:156). Interesujący jest również paciorek ze złotą dekoracją w postaci żłobkowanych taśm, który znaleziono w Zurichu (Barfield 1991; Gerloff 1993:81; Hughes-Brock 2005:302, Fig. 1A). W literaturze przedmiotu funkcjonuje on pod nazwą *Mozartstrasse*. Paciorek ten kształtem i wielkością nawiązuje do znalezisk z Peloponezu, natomiast pod względem ornamentyki wykazuje silne analogie do dekoracji powszechnej w kulturze Wessex (Taylor 1985:183-187). Istotne podobieństwo stylistyczne zaobserwowano także w przypadku dysków bursztynowych, znanych zarówno z *Grobu Podwójnych Siekier* ze wzgórza Isopatia na Krecie (Gerloff 1993:80-81), jak i z pochówków kultury Wessex (Taylor 1980:46-47, 188, Pl. 24 c, e).

Ryc. 33. Szlaki bursztynowe. Za: M. Gimbutas 1965:49, Fig. 15.

Mając powyższe na uwadze część badaczy uznała, iż przedmioty bursztynowe (a przynajmniej ich część) dostały się do Grecji mykeńskiej z Wysp Brytyjskich. Szlak, o którym mowa miał biec północnym wybrzeżem Francji, przez Ocean Atlantycki i Zatokę Biskajską, następnie rzeką Garonna docierał do Morza Śródziemnego, mijał Sycylię i wzdłuż zachodniego wybrzeża Sycylii kierował się do Grecji (Bouzek 1993:59). Alternatywnie bursztyn transportowany był przez Europę środkową i dalej wybrzeżami Adriatyku (drogą morską) docierał na południe (Bouzek 1993:142, 1994:228; Sherratt 1995:202).

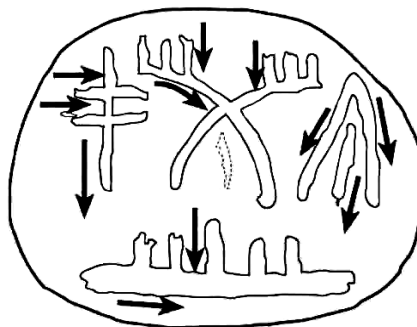
Większość badaczy opisujących przebieg szlaku bursztynowego (de Navarro 1925; Childe 1925, 1957; Gimbutas 1965) pomijała zupełnie Bałkany (Ryc. 33), co zdaniem A. Palavestry jest błędem (2007:351-353). Według niego na wzmiankowanym obszarze funkcjonowało kilka lokalnych szlaków bursztynowych, łączących Adriatyk z terenami w głębi lądu. Z kolei informacje o rozprzestrzenianiu się tego kruszcu na Bałkanach w epoce żelaza wskazują, iż mógł on być rozprowadzany w ramach modelu zwanego aktywnym handlem karawanowym. Jednym z najstarszych przykładów bursztynu z tego terenu jest fragment z miejscowości Iglarevo (Kosowo), niezwykle interesujący jest fakt, iż towarzyszyła mu broń brązowa w typie mykeńskim (Palavestra 1997).

Kolejnym intrygującym przykładem jest cmentarzysko Hordeevka (Gordievka), położone na Ukrainie, gdzie z dwudziestu jeden wyeksplorowanych grobów pozyskano ponad 1500 paciorków bursztynowych, z których wszystkie wykonane były z bursztynu bałtyckiego (Berezanskaja, Kłocko 1998:13). Najciekawsze zarejestrowano jednak w kurhanach 31 oraz 38 i wydatowano na okres 1400-1000 p.n.e. (Ślusarska-Michalik 2003:367). Były to paciorki typu *Tiryns* (kurhan 31 i 38) oraz *Allumiere* (kurhan 38) proveniencji włoskiej (Hughes-Brock 2005:304). Zdaniem K. Ślusarskiej (2007:374) „*nie wykluczone jest, iż bursztyn w formie surowca transportowany był z obszarów bałtyckich w kierunku Śródziemnomorza, a następnie w formie wykończonych już paciorków wysyłany był ku północy, na tereny pontyjskie*”. Kontakty pontyjsko-śródziemnomorskie są poświadczone wieloma innymi znaleziskami (por. Gimbutas 1965; Buchholz 1983; Harding 1984; Bouzek 1985a; Hiller 1991; Gerloff 1993; Fol, Schmitt 2000; Makkay 2000; David 2001a; Paschalidis 2007; Suchowska 2009b; por. Rozdz. IV. 9.). Innym przykładem dalekiego zasięgu występowania typu *Allumiere* jest Rumunia (Hughes-Brock 2005:304).

W tym miejscu należy jednak podkreślić fakt występowania pierwotnych oraz wtórnych złóż bursztynu w strefie północnonadczarnomorskiej, których skład chemiczny odpowiada sukcyntowi (Katinas 1971; Savkevich 1981; Tuckij, Stepanjuk 1999; Tuckij 2005:38; Czebreszuk 2009).

Kolejnym, niezwykle intrygującym i zarazem kontrowersyjnym znaleziskiem

wartym odnotowania jest fragment bursztynu z wrytymi napisami, pochodzący z ufortyfikowanej osady z epoki brązu w Bernstorf w Bawarii. Liczne analizy specjalistów (lingwistów oraz archeologów) wykazały, iż litery związane są z pismem linearnym B (Gerbhar, Rieder 2002:128-131; Ryc. 34). Znaleźisko to jest jednak często traktowane jako nie do końca wiarygodne, co więcej wielu badaczy wątpi w jego prawdziwość, uznając je za falsyfikat.

Ryc. 34. Fragment bursztynu z pismem linearnym B. Za: R. Gerbhar, K. H. Rieder 2002:124, Abb. 8, c.

V. 3. Fajans i szkło

V. 3. 1. Zarys historii i stanu badań

Na początku należy bezwzględnie podkreślić, iż właściwy fajans oznacza glazurowaną ceramikę typu majolika, pokrytą nieprzezroczystą polewą ołowiano-cynową o bogatej kolorystyce, wywodzącą się z Majorki (Harding 1984:87, 2000:266). Jej produkcję rozpoczęto w Europie w XV wieku n.e. we włoskim mieście Faenza w Emilia-Romagna, w języku francuskim noszącym nazwę Faience (Harding 1984:87, 2000:266). Termin ten zaczerpnięty został przez egiptologów, którzy określili nim przedmioty wykonane ze szklistej substancji znalezione w trakcie badań archeologicznych w Egipcie i na Bliskim Wschodzie. Nazwę fajans stosuje się również w przypadku przedmiotów szklistych znanych ze śródziemnomorskiej oraz kontynentalnej części Europy (Harding 2000:266).

Produkcja fajansu rozpoczęła się na Bliskim Wschodzie bardzo wcześnie. Pierwsze jego znaleziska pojawiły się w Mezopotamii już w okresie Ubaid, datowanym na 5400-4300 p.n.e., w Egipcie zaś w fazie Amratian/Nagada I, zasadniczo w 4000-3500 p.n.e. (Moorey 1994:168-169). W trzecim tysiącleciu p.n.e., zarówno w Egipcie jak i w Mezopotamii, produkcja fajansu była już ważną gałęzią rzemieślniczą (Bouzek 1985a:58; Moorey 1994:168-169). Na trzecie tysiąclecie p.n.e. datować można także pierwsze znaleziska przedmiotów szklistych (fajansu) z Kaukazu, gdzie specjalizacja produkcji nastąpiła w drugim tysiącleciu p.n.e. (Bouzek 1985a:68). Równie wczesne przykłady pochodzą ze strefy pontyjskiej, głównie z grobów grupy usatowskiej oraz kultury katakumbowej (Stone, Thomas

1956:50-51; Besborodov, Zadneprovsky 1965:127-128; Gimbutas 1965:45).

Pierwsze fragmenty szkła znaleziono na stanowiskach w Eridu i Tell Brak w Mezopotamii, w kontekstach datowanych na trzecie tysiąclecie p.n.e. (Moorey 1994:192). Zdaniem Pliniusza idea wytwarzania szkła narodziła się przypadkowo w miejscowości zwanej obecnie Akka, położonej w nadbrzeżnej części współczesnego Izraela, gdy kupcy w trakcie przygotowywania posiłku użyli przewożonych na statku brył nitrytu (saletra potasowa) jako podstawy pod kociołki. Pod wpływem ognia nitryt połączony z piaskiem utworzył przezroczystą substancję – szkło (*Naturalis Historia* XXXVII 1857, 379). W drugiej połowie XVI wieku p.n.e. produkcja szkła w świecie śródziemnomorskim upowszechniła się do tego stopnia, iż można mówić o wyspecjalizowanym „przemysle szklanym” (Spaer 2001:23). Umiejętność ta podupadła po 1200 roku p.n.e. i wznowiona została dopiero w VI wieku p.n.e. (Spaer 2001:27).

Na Krecie pierwsze przykłady fajansu pojawiły się w okresie WM II, trudno ustalić jednak czy były to importy czy przedmioty wykonane lokalnie (Foster 1979; Harding 1984:92; Bouzek 1985a:58). Więcej fragmentów zarejestrowano w okresie pierwszych pałaców, m.in. w depozycie z Knossos oraz w pochówkach z Mesary (Foster 1979; Harding 1984:92).

Z kolei z północnej Grecji najwcześniejszy paciorek z fajansu pochodzi z Hágios Mámmas w Macedonii, z kontekstu datowanego na wczesną epokę brązu (Evans 1921:490; Heurtley 1939:202). Jeden paciorek znaleziono również w Sesklo, w grobie ze środkowej epoki brązu (Gimbutas 1965:46). Z tego okresu znanych jest także kilka innych znalezisk przedmiotów szklanych (Banks 1967:673-684). Lokalna produkcja pasty szklanej i fajansu rozpoczęła się w Grecji najprawdopodobniej wraz z rozwojem kultury mykeńskiej (Harding 1984:92). Niemniej jednak przykłady z okresu wczesnomykeńskiego, z grobów szybowych w Mykenach oraz fragmenty z Kakovatos i Thorikos (oba z PH II A), był zapewne importowane (Harding 1984:92; Cline 1994:24; por. Rozdz. IV. 5. 2.).

O przedmiotach szklanych (fajans lub szkło) informują tabliczki z pismem linearnym B z Pylos i z Myken. Występuje w nich termin *ku-wa-no* interpretowany jako fajans lub/i szkło oraz *ku-wa-no-wo-ko-i* oznaczający pracownika zajmującego się obróbką wymienionych substancji (Foster 1979:10). Wyrażenia te zaczerpnięto najprawdopodobniej z języka hetyckiego, gdzie występują w formie *ku(wa)nnan* (Foster 1979:10-11).

W Europie środkowej pierwsze znaleziska fajansu pochodzą z obszarów Węgier, Czech, ze Słowacji oraz z południowej Polski, z kontekstów wydатовanych na początek epoki brązu (Harding 1971; Bouzek 1985a:58). W przypadku paciorków szklanych dopiero przykłady ze środkowego okresu epoki brązu można uznać za pewne i potwierdzone (Harding 1984:102).

Historia badań nad fajansem oraz miejscem jego wynalezienia i produkcji sięga ubiegłego wieku. Jednym z pierwszych badaczy, który zauważył „dalekosiężne powiązania” fajansu był A. Evans (1921:490-492). Wykazał on podobieństwo brytyjskich i egipskich (datowanych na XVIII dynastię) paciorków wykonanych z tego materiału. W 1936 roku H. C. Beck oraz J. F. S. Stone opublikowali artykuł, w którym uznali, iż brytyjskie paciorki fajansowe istotnie były obcego pochodzenia.

W trakcie kwerend w zbiorach muzealnych Europy środkowej i wschodniej, V. G. Childe (1929:269) odkrył bardzo podobne przykłady paciorków fajansowych pochodzących z tamtejszych badań archeologicznych. Pierwsze wyniki analiz emisji spektrograficznej tych zabytków opublikowane zostały w katalogu, wydanym w 1956 roku przez J. F. S. Stona i L. C. Thomasa. Wskazały one na obce, prawdopodobnie egipskie pochodzenie paciorków fajansowych znanych z Europy kontynentalnej. Niemniej jednak sami badacze uznali pozyskane przez siebie dane za nierozstrzygające. Na obszary wschodniego Śródziemnomorza jako na miejsce proveniencji paciorków fajansowych znanych z południowej części byłego ZSRR, ze Słowacji oraz z Polski wskazywała również M. Gimbutas (1965:46). W podobnym tonie wypowiadali się także inni badacze (Krauss 1968:164; Lehečková 1972:32). Nie wszyscy się jednak z tą tezą zgadzali, przykładowo J. Vladár (1973a:152-153, 157, 220) uznał paciorki fajansowe pochodzące z Polski oraz Słowacji za przedmioty lokalnej produkcji.

Pierwsze dane wskazujące, iż lokalna produkcja fajansu była możliwa w Europie kontynentalnej zaprezentowane zostały przez R. G. Newtona i C. Renfrew w 1970 roku. Powstały one na bazie powtórzonych analiz J. F. S. Stona i L. C. Thomasa z 1956 roku. Kolejne badania paciorków fajansowych z lat 70-tych XX wieku przeprowadzono przy wykorzystaniu aktywacji neutronów oraz fluorescencji promieni X. Opublikowane wówczas wyniki, dwóch niezależnych autorów, były jednak odmienne (Aspinall et al. 1972; McKerrell 1972, 1976a, b). Przykładowo A. Aspinall (1972) wskazał na inną strukturę paciorków pochodzących ze środkowej Europy i z Wysp Brytyjskich, w porównaniu ze znaleziskami z Egiptu, co w praktyce oznaczało, że fajans z Europy kontynentalnej był lokalnej produkcji. Z kolei H. McKerrell (1972, 1976a:300, 315, 1976b:123) w przypadku paciorków środkowoeuropejskich zaakceptował możliwość lokalnej ich produkcji. Natomiast paciorki brytyjskie uznał za podobne kompozycyjnie do egipskich, co jego zdaniem potwierdzało ich wschodniośródziemnomorskie pochodzenie (McKerrell 1972). Z kolei w innej publikacji ten sam autor mówił już o dwóch prawdopodobnych źródłach brytyjskiego fajansu: egipskim oraz środkowoeuropejskim (McKerrell 1976b:125-126).

V. 3. 2. Skład chemiczny i technologia produkcji

Większość z przedmiotów szklistych znanych ze źródeł archeologicznych cechuje się podobnym składem chemicznym, w którym głównym elementem jest krzemionka. Specjaliści na ich określenie stosują następujące terminy: szkło, fajans (występujący w dwóch postaciach) oraz pasta szklana. Ponieważ różnice pomiędzy poszczególnymi typami przedmiotów szklistych przejawiają się w zasadzie wyłącznie w ich składzie chemicznym (Brill 1963:120-130; Harding 1984:88-89), częstą praktyką w literaturze jest stosowanie nazw: fajans i pasta szklana wymiennie. Niekiedy dotyczy to również szkła. W konsekwencji w wielu przypadkach nie możliwe jest rozróżnienie, o którą z wymienionych substancji istotnie chodziło. Nie zawsze też przeprowadzane są specjalistyczne badania składu chemicznego zabytków szklistych, co dodatkowo utrudnia ich identyfikację.

Szkło jest bardziej zasadowe niż fajans oraz wymaga wyższej temperatury wypału. Pod mikroskopem zaś wygląda jak szklista masa, z pojawiającymi się od czasu do czasu bąbelkami oraz kawałkami niestopionego kwarcu, który wyglądem przypomina grudki.

Fajans właściwy składa się z dwóch części: z rdzenia oraz z glazury. Rdzeń jest białego koloru i zawiera 95% do 98% dwutlenku krzemu (SiO_2) oraz 2% do 5% tlenku wapna (CaO) i/lub tlenku sodu (Na_2O). Krystaliczna struktura ziarenek krzemionki wskazuje na wytop w temperaturze od 870 do 920 stopni Celsjusza (Kiefer, Allibert 1971:112). Podczas wypału wokół kryształów tworzą się warstwy płynnego szkła, które po ochłodzeniu przybierają formę szklistego spoiwa widocznego pod mikroskopem. Zewnętrzna glazura, najczęściej występująca w kolorze niebieskim (gdy tlenek miedzi jest czynnikiem koloryzującym), jest właściwym szkłem. Zawiera oprócz dwutlenku krzemu (SiO_2) także 15% – 20% zasad, 5% – 10% tlenku wapna (CaO) oraz 2% – 4% tlenku miedzi (CuO).

Z kolei w szklistym fajansie (*glassy faience*) znajduje się mniej krystalicznego kwarcu niż we właściwym fajansie. Ponadto cechuje się on bardziej jednorodnym rozłożeniem kolorów, a w masie obserwowanej pod mikroskopem widać zarówno bąbelki, kawałki kwarcu oraz jego kryształki. Niemniej jednak pod względem chemicznym ten rodzaj substancji nie jest tak homogeniczny jak szkło.

W przypadku pasty szklanej bazowa mieszanka ma bardzo podobny skład do wyżej wymienionych, z tą różnicą, iż zawiera mniej zasad. W trakcie wytopu powstaje szkło, w którym kryształki kwarcu stopiły się w taki sposób, że zostały połączone, nie na tyle jednak żeby stworzyć prawdziwie szklistą powierzchnię. Do pasty szklanej zaliczane są paciorki mykeńskie oraz większość kontynentalnoeuropejskich.

Podstawową częścią składową fajansu oraz przedmiotów szklistych, o czym już wzmiankowano powyżej, jest krzemionka, którą można pozyskać z piasku, skruszonego kwarcu, krzemieni oraz skaleni (Harding 1984:89, 2000:265-266). Do niej należy następnie

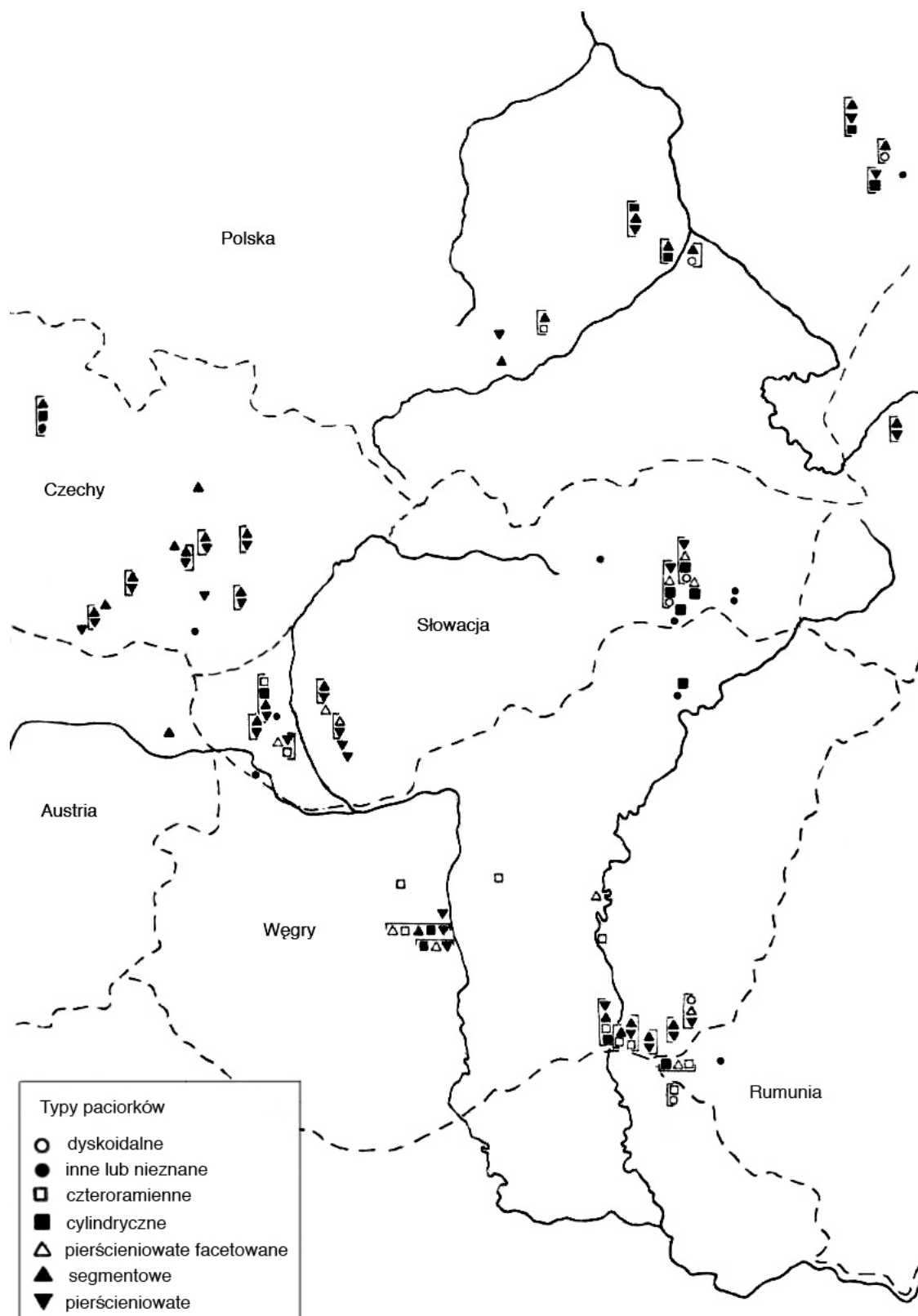
dodać związki zasadowe, działające jak spoiwo, wapno – celem zredukowania temperatury zachodzącego procesu oraz elementy kolorystyczne. Przez długi czas problematyczną kwestią był sposób w jaki w fajansie otrzymywano biały rdzeń pokryty kolorową glazurą. Część badaczy twierdziła, iż technologia jego produkcji w epoce brązu była identyczna z metodami z okresu renesansu, czyli była dwuetapowa: w pierwszej kolejności wykonywano rdzeń, a następnie pokrywano go angobą i ponownie wypalano (Beck, Stone 1936:207; Stone, Thomas 1956:38; Lucas, Harris 1962:156-158; McKerrell 1972:286). Ponieważ był to skomplikowany proces uznano, że wykonywano go jedynie w głównych centrach produkcji, co było ważnym argumentem na rzecz teorii o bliskowschodnim pochodzeniu fajansu znanego z Europy kontynentalnej (Harding 1984:89). Inni badacze uznali, iż glazura tworzyła się samoistnie w trakcie procesów technologicznych (Rhodes 1957; Noble 1969; Kiefer, Allibert 1971). Tezę tę potwierdziły przeprowadzone eksperymenty wykazujące możliwość produkcji fajansu prostszą metodą jednoetapową już od początku epoki brązu, również na obszarze Europy (Harding 2000:266).

Produkcja szkła wymagała bardziej skomplikowanej technologii oraz wyszukanych składników (Henderson 1988). W odróżnieniu od fajansu szkło topi się bowiem w całości (Moorey 1994:189). Temperatura wypału krzemionki wynosi jednak 1723 stopnie Celsjusza i nie możliwa była do osiągnięcia w pradziejach. W trakcie produkcji do bazowej mieszanki dodawano więc sody, która obniżała temperaturę wypału. Z kolei aby ustabilizować proces oraz dla uzyskania większej twardości stosowano również wapno, zapewne jednak we wczesnej fazie pojawiło się ono jako minerał wchodzący w skład krzemionki (Moorey 1994:206-207). Badacze sugerują, iż to właśnie skomplikowane procesy technologiczne sprawiły, iż paciorki szklane datowane na okres poprzedzający kulturę pól popielnicowych znajdowane były w Europie środkowej niezwykle rzadko (Venclová 1990:40-42; Harding 2000:268). Natomiast w późnej epoce brązu w Europie kontynentalnej szkło produkowano już w dwóch rodzajach (Henderson 1988; Hartmann et al. 1997). Pierwszy z nich charakteryzował się składem chemicznym w postaci mieszanki niskomagnezowej i wysokopotasowej. Przedmioty tego typu występowały zasadniczo w północno-zachodniej części Europy (w Irlandii) oraz w Dolinie Padańskiej (np. w miejscowości Frattesina). Drugim rodzajem było szkło wysokomagnezowe, którego fragmenty znajdowano m.in. w Brytanii oraz w pozostałych częściach Europy. Kompozycyjnie przypominało ono szkło śródziemnomorskie, w tym mykeńskie (Durczewski, Olczak 1966:58; Malinowski 1991:35).

V. 3. 3. Fajans w Europie środkowej

W Europie środkowej najwięcej paciorków z fajansu zlokalizowano na obszarach Czech, Słowacji, Węgier oraz Polski (Ryc. 35), w kontekstach datowanych na wczesną epokę

brązu, już od fazy A1b wg P. Reinecke (Harding 1984:96; Bouzek 1985a:58; Kadrow 2001:197). Analizy znalezisk z poszczególnych stanowisk wykazały niezwyklej jednorodność tych wytworów, co zdaniem A. Hardinga (1984:96) świadczy, iż pochodzą one z jednego źródła lub wykonano je w tym samym warsztacie. Badania składu chemicznego oraz analizy spektralne potwierdzają ich lokalną produkcję (Harding, Warren 1973; Bátora 1995).

Ryc. 35. Dyspersja paciorków fajansowych w Europie Środkowej. Za: A. Harding 1984:97, Fig. 26.

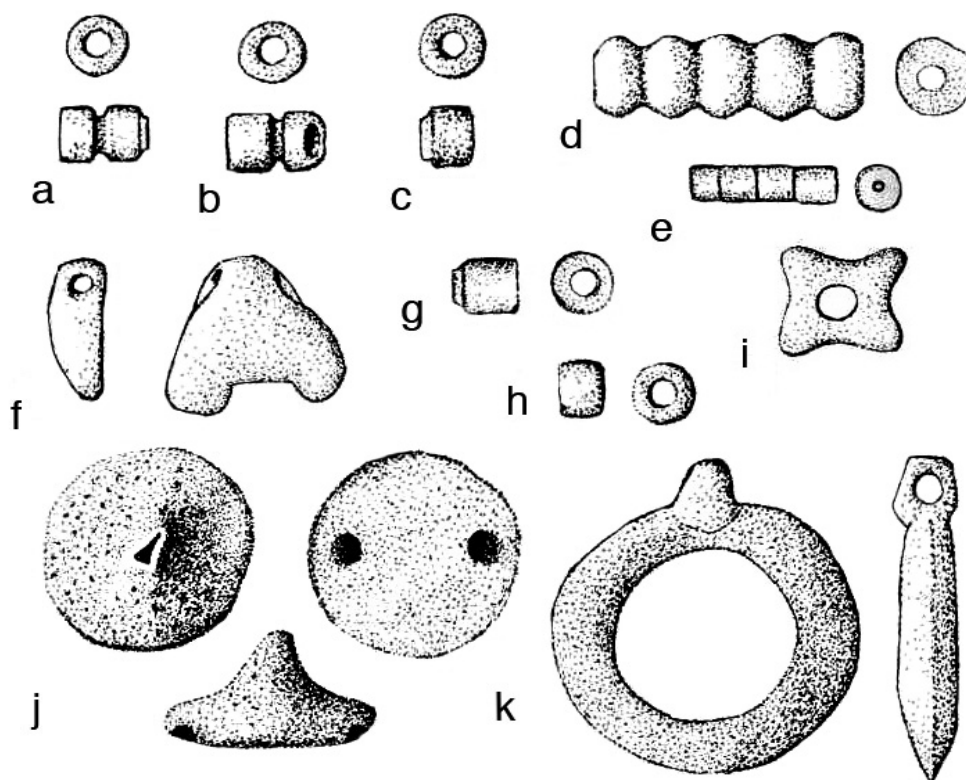
W kulturze mogiłowej dystrybucja paciorków fajansowych była rozproszona, jednak ich liczba zmniejszyła się w porównaniu do okresu poprzedniego (Bouzek 1985a:59). Ponadto koraliki ze środkowej epoki brązu były bardziej szkliste, w zasadzie wykonane z przejrzystego niebieskiego szkła, co zdaniem S. Piggotta (1966:120) sugeruje, iż były to importy z południa. W tym kontekście niezwykle interesujące są znaleziska z pochówków kultury Otomani-Füzesabony w Nižná Myšľa (Kotlina Koszycka w południowo-wschodniej Słowacji), datowanych na XV wiek p.n.e., gdzie bogate kobiety (uważane za żony metalurgów) wyposażono w naszyjniki z paciorkami fajansu, bursztynu, brązu oraz muszli śródziemnomorskich typu *Dentalium* i *Cardium* (Olexa 1987 – jeden z takich grobów zawierał aż 3686 paciorków fajansowych). Występowanie fajansu wraz z muszlami śródziemnomorskimi może wskazywać na południowe powiązania ozdób tego typu. Niemniej jednak pojawienie się w środkowej epoce brązu paciorków fajansowych lepszej jakości, można rozpatrywać również w ramach postępu technologicznego i ulepszenia produkcji.

Nie ulega kwestii, iż w późnej epoce brązu paciorki fajansowe produkowano lokalnie i na masową skalę, potwierdza to ich znaczna ilość rejestrowana w kontekstach datowanych na kulturę pól popielnicowych (Bouzek 1985a:59).

Na podstawie zebranego materiału ujawniło się zróżnicowanie kolorystyczne paciorków fajansowych z poszczególnych stanowisk Europy środkowej (Harding 1984:96). Dla przykładu przedmioty z wschodniej części Europy środkowej były ciemnoniebieskie i nieprzejrzyste, w zachodniej Słowacji natomiast bardzo jasne. Z kolei paciorki z Czech i z Polski były zasadniczo różnobarwne, w odcieniach od jasnoniebieskiego i zielonego do fragmentów prawie bezbarwnych, większość z nich pozbawiona była ponadto zewnętrznej glazury (Harding 1984:98).

Analizy wykazały również, iż poszczególne regiony odpowiedzialne były za produkcję konkretnych kształtów (Harding 1984:96; Ryc. 36). Przykładowo nieregularne paciorki o czterech ostrych końcach (Ryc. 36, i) charakterystyczne były dla środkowej części Węgier oraz południowo-zachodniej Słowacji (Harding 1984:99). Ponieważ ten typ koralików nie znany jest ani z Egiptu ani z Lewantu, a na wzmiankowanych obszarach Europy środkowej wykazuje istotne podobieństwa A. Harding (1984:99) uznał, iż pochodzą one z lokalnego centrum produkcji fajansu, znajdującego się nad środkowym Dunajem. We wschodniej Słowacji w regionie Koszyc występowały natomiast paciorki o kształtach niespotykanych w zasadzie nigdzie indziej, np.: trójkątne (Ryc. 36, f), niewielkich rozmiarów, wąskie i długie koraliki segmentowe (Ryc. 36, e) oraz krótkie formy cylindryczne (Ryc. 36, g, h). Z kolei w południowo-zachodniej Słowacji popularne były facetowane paciorki pierścieniowate. W obu przypadkach, zdaniem A. Hardinga (1984:99), hipoteza o ich lokalnej produkcji jest jak najbardziej uzasadniona.

Próby ustalenia proveniencji (lokalna produkcja *versus* importy) paciorków segmentowych, pochodzących z terenów Czech (głównie z Moraw), jest bardziej skomplikowana. Tworzą one wprawdzie skupiska, w zasadzie o zamkniętym pod względem geograficznym obszarze, ponadto wykazują istotne podobieństwa w formie i wielkości, jednak występują także w Hiszpanii, południowej Francji, w Wielkiej Brytanii, Egei, na Cyprze oraz w Egipcie (Evans 1921:491; Taylour 1964:146; Bouzek 1985a:59). Znaczna dyspersja paciorków segmentowych wymusza więc zastosowanie dodatkowych metod analitycznych, jak badania składu chemicznego (Harding 1984:100).

Ryc. 36. Wybrane typy paciorków fajansowych z Europy kontynentalnej z wczesnej epoki brązu. Oznaczenia: a-c – paciorki segmentowe, Polska; d – Brytania; e – Słowacja; f – wisiorek, Polska; g-h – paciorki cylindryczne, Słowacja; i – czteroramienne, Węgry; j – „guzik”, Italia; k – wisiorek w kształcie pierścienia, Brytania. Za: A. Harding 1984:94, Fig. 25.

V. 3. 4. Szkło w Europie kontynentalnej

W Europie kontynentalnej istnieje zaledwie kilka pojedynczych paciorków szklanych, znanych z kontekstów wcześniejszych niż późna epoka brązu. Należą do nich m.in. przykłady z Wysp Brytyjskich datowane na kulturę Wessex (Guido 1978:19-21), w tym intrygujący paciorek koloru śliwkowego z wczesnobrązowego grobu z Wilsford (Guido et al. 1984) oraz ze skarbu z Cioclovina w Rumunii (Comşa 1966). Prawdopodobnie szklane paciorki pochodzą również z jaskini w rejonie Podola na Ukrainie oraz z grobu w Parkanach w pobliżu Odessy, oba z warstw datowanych na wczesny okres epoki brązu (Gimbutas 1965:45; Harding 1984:95). Kilka paciorków szklanych zarejestrowano także w środkowej

epokce brązu (Gimbutas 1965:53; Harding 1984:95).

W literaturze przedmiotu funkcjonują również znaleziska paciorków szklanych z obszarów Europy środkowej, z kontekstów określonych na wczesną epokę brązu. Są one jednak trudne do weryfikacji (Harding 1971, 1984:102). Zaliczają się do nich m.in. paciorki z Melk w Dolnej Austrii (Harding 1984:102, por. przypis 83), z pochówku unietyckiego z Czech (Píř 1899:193, 199) oraz z Hochstadt i Pörrndorf w Bawarii (Harding 1984:102).

Znaleziska pochodzące z inwentarzy grup mogiłowych są zdecydowanie pewniejsze (Harding 1984:102). Należą do nich chociażby paciorki z pochówku z Huglfing-Uffing w południowych Niemczech, z Roggendorf w Dolnej Austrii i wiele im podobnych z obszarów Czech i Słowacji oraz z północnych Niemiec (Naue 1894:130; Lehečková 1972:32; Furmánek 1977:315-316; Harding 1984:102). Koraliki szklane szczególnie popularne były wśród późnobrązowych społeczności kompleksu pól popielnicowych, głównie łużyckiej i welatyckiej (Haevernick 1953, 1978; Neuninger, Pittioni 1959; Durczewski, Olczak 1966; Harding 1984:102, 2000:268; Venclová 1990:40-42; Lasak 2007:141). Przykłady wówczas znajdowane były przeważnie proste o niewielkich rozmiarach, najczęściej w kolorze zielonym lub niebieskim (Harding 2000:268).

Zdaniem części badaczy na lokalną produkcję paciorków szklanych w Europie środkowej w późnej epoce brązu wskazuje znaczna ich ilość zarejestrowana w inwentarzach kultury pól popielnicowych oraz przykład stanowiska Frattesina z północnej Italii, z warsztatem obróbki tego surowca (Neuninger, Pittioni 1959:52-66; Harding 1984:102, 2000:269). Interesującą kwestią jest fakt, iż fragmenty szkła z Frattesiny odbiegają swym składem chemicznym od współczesnych im produktów wschodniośroziemnomorskich (Harding 2000:269). Niemniej jednak inni badacze wykluczyli możliwość lokalnej produkcji szkła w Europie kontynentalnej w tym okresie (Stolpiak 1988:229; Malinowski 1991:37-38; Bukowski 1992:40; Lasak 2007:142), widząc w paciorkach szklanych ze wzmiankowanego obszaru importy z południa, w formie bądź surowca bądź gotowych wyrobów (Łuka 1959:81; Henderson 1988; Bukowski 1989:197; Hartmann et al. 1997).

V. 3. 5. Podsumowanie

Kwestie związane z pojawieniem się i z pochodzeniem fajansu i szkła w Europie kontynentalnej są o wiele bardziej skomplikowane niż proveniencja bursztynu w strefie śródziemnomorskiej, który jest ewidentnie importem z północy. Badacze sugerują, iż fajans dotarł do Europy środkowej z regionu Kaukazu poprzez stopy pontyjskie, drogą morską wiodącą z Lewantu, Egiptu lub przez Anatolię (Bouzek 1985a:60; Hughes-Brock 2005:307), gdzie jego produkcja znana była dużo wcześniej. Biorąc pod uwagę fakt, iż metalurgia Europy środkowej i Troady charakteryzowała się znacznym podobieństwem, najbardziej

prawdopodobna jest trasa przebiegająca właśnie przez Półwysep Anatolijski. Wszystko wskazuje więc na to, że fajans oraz przedmioty szkliste pojawiły się na północy jako efekt wpływów ze wschodniego Śródziemnomorza, zapewne głównie w formie wymiany technologii. Natomiast zarejestrowanie fajansu i szkła po raz pierwszy w miejscach, w których występowały złoża miedzi (Kotlina Karpacka, Kornwalia) sugeruje, że dystrybucja tego materiału związana była z wymianą metali (Piggott 1965:130-132; Stolpiak 1991:21) oraz zapewne ze szklakiem bursztynowym (Foster 1979:165; Fogel 1988:151).

Zdaniem części autorów funkcjonowanie paciorków fajansowych w Wielkiej Brytanii, w kulturze Wessex oraz w Europie środkowej, w okresie Br A2-3 (wg P. Reineckiego), mogło być powiązane z aktywnością mykeńskich kupców, biorących udział w wymianie bursztynu (Foster 1979:176, 180; Bouzek 1985a:60). Niemniej jednak ich kształty wykazują tylko nieznaczące paralele do przykładów egejskich.

Z kolei lepsze jakościowo i bardziej przezroczyste koraliki ze środkowej epoki brązu z Wysp Brytyjskich (również z warstw datowanych na kulturę Wessex), Bretanii oraz z Europy środkowej, zdaniem S. Piggotta (1966:120), pochodziły z południa. Były jednak raczej produkcji egipskiej lub lewantyjskiej niż mykeńskiej. Ich południową proveniencję mogą dodatkowo potwierdzać naszyjniki z grobów kultury Otomani-Füzesabony, gdzie paciorkom fajansowym towarzyszyły muszle typu śródziemnomorskiego (Olexa 1987). Analizy koralików środkowoeuropejskich wykazały jednak, iż w poszczególnych regionach występowały inne ich kształty, to zaś sugeruje że dane miejsca odpowiedzialne były za lokalną produkcję konkretnych form. Tezę tę wzmacnia dodatkowo fakt, iż nie wszystkie zarejestrowane w Europie kontynentalnej typy paciorków fajansowych znane były w świecie śródziemnomorskim (Harding 1984:99).

Jak wynika z powyższych informacji problematyka pojawienia się fajansu w Europie kontynentalnej, przede wszystkim we wczesnej, ale i w środkowej epoce brązu, jest niezwykle skomplikowana i zasadniczo nie została jeszcze ostatecznie rozwiązana. Nie ulega natomiast kwestii, iż w późnej epoce brązu w Europie środkowej paciorki fajansowe oraz szklane produkowane były już lokalnie.

V. 4. Metal

W tej części pracy omówione zostaną zabytki metalowe, zarówno broń jak i ozdoby oraz elementy stroju zarejestrowane w strefie egejskiej i środkowoeuropejskiej, wykazujące wzajemne powiązania. W literaturze przedmiotu funkcjonują one jako wskaźniki postulowanych kontaktów międzykulturowych czy przepływu idei i innowacji na linii północ-południe. Aczkolwiek, jak wzmiankowano już w uwagach ogólnych do tej części pracy, wiele z nich nadal podlega licznym dyskusjom i badaniom, których celem jest jednoznaczne

wyjaśnienie kwestii związanych z ich proveniencją. W związku z powyższym w archeologii na szeroką skalę zastosowano analizy metaloznawcze (por. N. H. Gale, R. Krause, C. F. Macdonald, J. D. Muhly, E. Pernicka, Z. A. Stos-Gale), mające ułatwić identyfikację poszczególnych przedmiotów. Nie zawsze jednak pozyskane wyniki były klarowne i satysfakcjonujące, co więcej nie wszyscy badacze się z nimi zgadzają.

Rozpocznę jednak od omówienia złóż metali występujących w obu interesujących nas strefach Europy, niejednorodne rozmieszczenie surowców legło bowiem u podstaw rozwoju kontaktów międzykulturowych oraz wymiany regionalnej i dalekosiężnej.

V. 4. 1. Metal jako surowiec

V. 4. 1. 1. Złóża metalu i metalurgia brązu w Europie środkowej

W starszej literaturze przedmiotu, zwłaszcza w środowisku archeologów śródziemnomorskich, funkcjonowało przekonanie, iż metalurgia brązu rozwinęła się w Europie środkowej za pośrednictwem wzorców i prototypów egejsko-anatolijskich oraz bliskowschodnich (Deshayes. 1960; Berciu 1964; Popović 1965). Szczegółowa analiza form i typów artefaktów metalowych wykazała jednak, że to twierdzenie jest bezpodstawne (Dickinson 1977:106). Umiejętności wydobywania surowca, jego obróbki, a następnie produkcji różnych przedmiotów wyewoluowały wśród społeczności Europy środkowej niezależnie od wpływów ze strefy śródziemnomorskiej i bliskowschodniej.

W metalurgii Europy środkowej istotna zmiana nastąpiła na przełomie 2000/1900 p.n.e., gdy do miedzi zaczęto dodawać cynę, co w efekcie dało brąz (Vandkilde 2007:95, 105). Od tego okresu od 20% do 50% wszystkich przedmiotów metalowych wykonanych było z brązu, choć zawartość cyny nadal była zmienna, wahała się bowiem między 1% a 16% (Gillis et al. 2004:81; Vandkilde 2007:101). Przyczyną tego były zapewne problemy technologiczne, przede wszystkim brak możliwości pełnej kontroli procesu przetapiania, jak również trudności z pozyskaniem potrzebnej ilości cyny. Sytuację tę paradoksalnie rekompensowało użycie w metalurgii zanieczyszczonej miedzi (zwanej szarą, *gray ore* lub *Fahlerz*), naturalnie wzbogaconej takimi związkami chemicznymi jak: srebro, nikiel, arsen czy antymon (Gillis et al. 2004:81). Ten typ miedzi był niezwykle czasochłonny w obróbce, wymagał bowiem kilkakrotnego prażenia i wytapiania, produkty końcowe były jednak bardzo dobrej jakości.

W końcowej fazie wczesnej epoki brązu zaczęto wykorzystywać w metalurgii siarczki miedzi, zwane chalkopirytem, pochodzący z głębszych pokładów rudonośnych. Innowację tę zastosowano po raz pierwszy na terenie Kotliny Karpackiej, skąd następnie rozprzestrzeniła się ona dalej ku obszarom wschodnioalpejskim (Shennan 1998; Gillis et al. 2004:81). Tam zaś głównym ośrodkiem obróbki chalkopirytu stał się Mitterberg, który

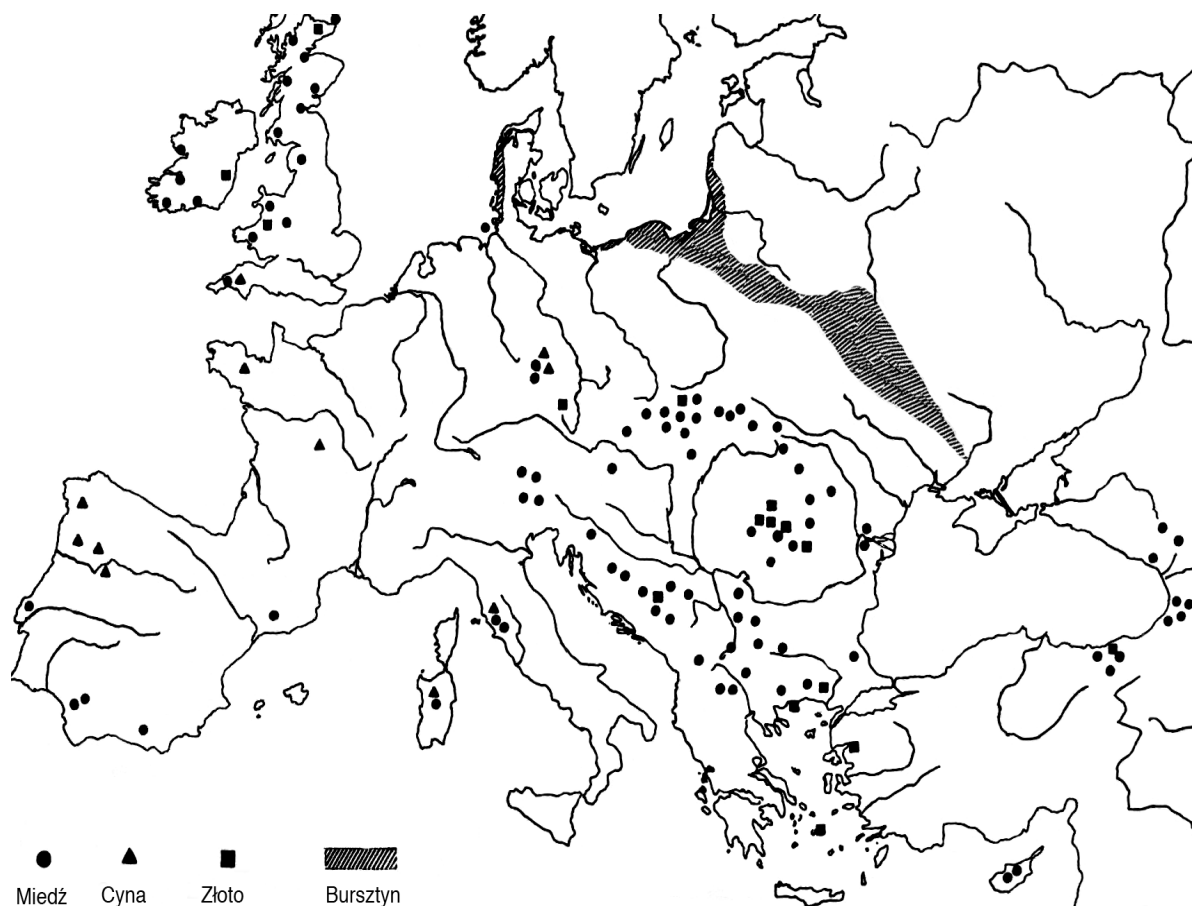
dostarczał ten rodzaj miedzi do różnych części Europy. Na przełomie wczesnej i środkowej epoki brązu metal ów zdominował cały kontynent. W efekcie dalszego rozwoju metalurgii cyna stała się standardowym składnikiem brązu, w ilości 6-9% (Gillis et al. 2004:81). W późnym okresie epoki brązu złoża chalkopiryty zostały najprawdopodobniej wyczerpane, ponieważ powrócono do poprzednio wykorzystywanej, naturalnie zanieczyszczonej miedzi.

W Europie środkowej występują zarówno złoża miedzi jak i cyny, choć tej drugiej jest znacznie mniej (Vandkilde 2007:101; Ryc. 37). Miedź znana jest z pasm górskich położonych między Saksonią i Czechami (Góry Harzu, Rudawy, Las Turyński), z rejonu Mitterberg nad rzeką Salzach i z Kitzbühel we wschodnich Alpach oraz z obszaru Graubünden w centralnych Alpach, u źródeł Renu (Gillis et al. 2004:79; Vandkilde 2007:97). Karpackie złoża miedzi odgrywały we wczesnej epoce brązu mniejszą rolę. Z kolei wydobywanie i obróbka tego surowca we wschodnich Alpach została bardzo dobrze udokumentowana archeologicznie (Krause 1998; Shennan 1998; Gillis et al. 2004:80; Vandkilde 2007:97). Cyna natomiast w Europie środkowej występuje jedynie w centralnych Niemczech (obszar saksońsko-turyński) oraz w Czechach. Jej złoża znane są również z Kornwalii, Bretanii, Sardynii i Toskanii oraz z Półwyspu Iberyjskiego (Muhly 1973:251-260, 1985; Harding 1984:55-56; Bouzek 1985a:19-21; French 2002:49; Vandkilde 2007:97).

Wraz z rozwojem metalurgii brązu na terenach Europy środkowej wykształciły się ośrodki produkcyjne, skoncentrowane w pobliżu złóż surowców (głównie miedzi) oraz miejsc ich wydobywania (Muhly 1985; Kristiansen 1998:365). W pierwszej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. na wzmiankowanym obszarze można wyróżnić dwa główne centra metalurgiczne, które szczególnie intensywnie rozwijały się pomiędzy 1700 a 1500 rokiem p.n.e. (Br A2/B1) (Kristiansen 1998:364-365). W zachodniej i centralnej części Europy środkowej ośrodki produkcji brązowniczej skoncentrowane były w strefie alpejskiej i wzdłuż Dunaju (obecna Austria, Bawaria i Badenia-Wirtembergia), na północy zaś obejmowały obszary zajmowane przez społeczności kultury unietyckiej (Krause 1989, 1996, 1998; Krause, Pernicka 1998).

Nierównomierne występowanie złóż miedzi i cyny legło u podstaw wytworzenia się ponadregionalnej sieci powiązań i wymiany o kontynentalnym zasięgu, które miało miejsce w drugiej połowie wczesnej epoki brązu (Br A2). Główne ośrodki metalurgiczne zaopatrywały więc pozostałe społeczności środkowoeuropejskie w proste i ustandaryzowane przedmioty metalowe (Kristiansen 1998:365; Needham 2001). Na podstawie ich ujednoliconych form, przykładowo obręczy z końcami zwiniętymi w uszko (*Ösenringbarren*) czy siekier z podniesionymi brzegami, badacze wskazali również na wykształcenie się w tym okresie ujednoliconego systemu wag oraz systemu „proto/pre-monetarnego” (Shennan 1994; Sommerfeld 1994; Malmer 1992; Lenerz de-Wilde 1995; Kadrow 2000:135; Vandkilde

2007:117; Dzbyński 2008:163-178). O kontynuatywności wymiany o dalekosiężnym charakterze, zapoczątkowanej we wczesnej epoce brązu, mogą świadczyć znalezione w skarbie z miejscowości Unterwilflingen-Oberwilfligen (Badenia-Wirtembergia) cztery ingoty śródziemnomorskiego typu *oxhide*. Zarejestrowano je w kontekście określonym na schyłek XIV lub początek XIII wieku p.n.e. (Primas 1997; Primas, Pernicka 1998). Podobne zabytki, datowane na kulturę pól popielnicowych, znane są również ze Słowenii (Teržan et al. 1999:121).

Ryc. 37. Źródła metali i bursztynu w Europie. Za: J. Bouzek 1985a:18, Fig. 1; I. Loze 1993:129, Fig. 1.

V. 4. 1. 2. Źródła metalu i metalurgia brązu w Grecji mykeńskiej

Z literatury dotyczącej wzmiankowanych kwestii w Grecji wyłania się pewien istotny problem. Otóż część badaczy twierdzi, iż metalurgia na tym terenie rozwinęła się w trzecim tysiącleciu p.n.e., na bazie lokalnych źródeł metali (np. Branigan 1971; Renfrew 1967, 1969a). Inni natomiast podkreślają ubóstwo surowcowe Grecji, co ich zdaniem: „*zmuszało Mykeńczyków do wykorzystywania metali spoza basenu Morza Egejskiego*” (Dickinson 1977:36; Hope Simpson, Dickinson 1979:383; Harding 1984:43). W związku z tak skrajnymi opiniami konieczne okazało się przeprowadzenie szczegółowych analiz składu izotopowego oraz chemicznego przedmiotów metalowych i poszczególnych źródeł oraz odwołanie się do

wyników badań geologicznych, w celu ustalenia miejsca ich pochodzenia (Stos-Gale, Macdonald 1991:249-254).

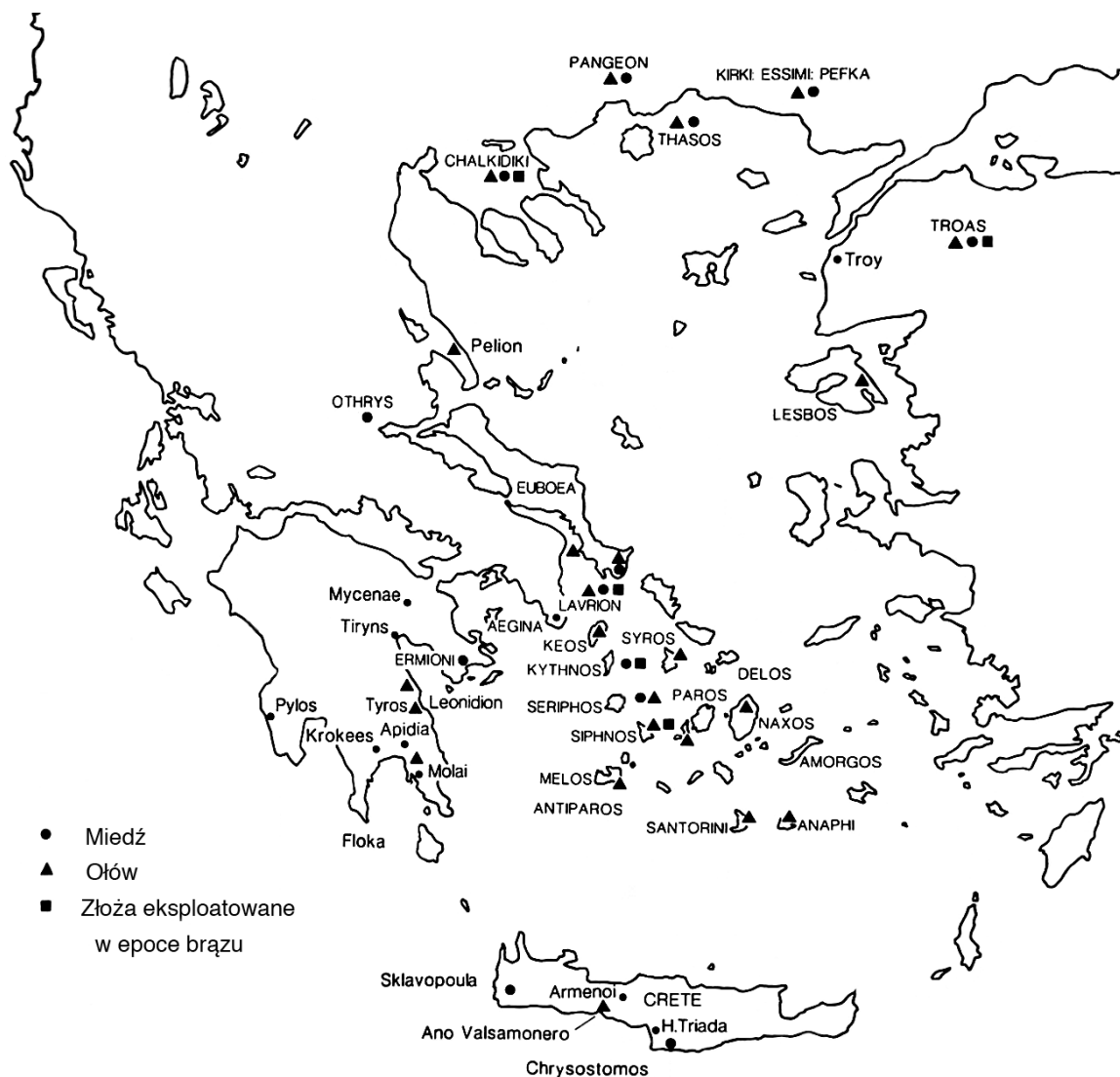
Wzmiankowane powyżej badania wykazały, iż na obszarze Grecji lądowej oraz na Wyspach Cykladzkich istnieje kilka dużych złóż surowcowych oraz wiele mniejszych śladów występowania miedzi, żelaza, ołowiu często wraz ze srebrem i złotem (Stos-Gale, Macdonald 1991:255; Ryc. 38). Bogate, wielometaliczne pokłady ołowiu, cynku, srebra oraz żelaza i miedzi zarejestrowano w Górach Laurion w Attyce, miedź i złoto zaś w Górach Othrys w Tesali w centralnej Grecji (Gale, Stos-Gale 1985:93-95; Stos-Gale, Macdonald 1991:255). Z kolei na wybrzeżu Chalkidiki zanotowano złoża miedzi, ołowiu, srebra oraz złota (Stos-Gale 1993:119; Stos-Gale, Macdonald 1991:255). Niewielkie ilości miedzi i ołowiu występują również na Wyspach Cykladzkich: na Melos, Antiparos, Keos, Syros, Naksos, Paros, na Therze, na Kinthos, Sifnos (dodatkowo złoto) oraz na Eubei (oraz złoto), Lesbos, Thasos (także złoto) i Samos (Harding 1984:46; Stos-Gale 1993:119; Stos-Gale, Macdonald 1991:255). Niewielkie ilości miedzi pochodzą również z Krety.

Znacznie bogatsze niż egejskie złoża surowców znane są ze wschodniego i zachodniego Śródziemnomorza: z Turcji, Egiptu, Jordanii, z Góry Synaj, Cypru, Toskanii i z Sardynii (Muhly 1973; Conrad, Rothenberg 1980; Muhly et al. 1982; Bouzek 1985a:19-21; Hauptmann 1989; Lo Schiavo 1989; Wagner et al. 1989). Pokłady miedzi zarejestrowano również na Bałkanach, gdzie odkryto najstarsze kopalnie tego surowca w Rudna Glava w Jugosławii (Jovanovic 1971) oraz Ai Bunar w Bułgarii (Černych 1975), obie wydawane na piąte tysiąclecie p.n.e.

W strefie egejskiej stopniowe używanie stopu miedzi z różnymi związkami chemicznymi, jak cynk, arsen, nikiel i antymon nastąpiło od około 2800 roku p.n.e. (Gillis et al. 2004:10). Z kolei stop miedzi z cyną pojawił się w połowie trzeciego tysiąclecia p.n.e. W tych produktach zawartość cyny w stosunku do miedzi wahała się od 2-3% do 15-20%, zasadniczo było to jednak pomiędzy 5% a 8%. Od końca wczesnej epoki brązu w metalurgii strefy egejskiej stosowany był wyłącznie stop miedzi i cyny (Gillis et al. 2004:10). Najprawdopodobniej miedź wydobywano wówczas z Gór Laurionu. Mimo braku archeologicznych dowodów, szczegółowe analizy składu chemicznego wykazały, iż część miedzi z wczesnej epoki brązu, większość ze środkowej oraz nie mniej niż połowa z późnej epoki brązu odpowiadała złożom attyckim (Gillis et al. 2004:41). Potwierdzone archeologicznie wydobywanie miedzi i srebra z Gór Laurionu datowane jest na okres środkowohelladzki, czyli na środkową epokę brązu (Dickinson 1994:243; Tournavitou 1995:115). Z kolei pierwsze ślady górnictwa ołowiu z tych złóż wydawano na około 2600 p.n.e. (Gillis et al. 2004:41).

Na przełomie XV/XIV wieku p.n.e. rozpoczęto intensywne eksploatowanie miedzi z

obfitych i bardzo dobrych jakościowo pokładów cypryjskich (Stos-Gale 2000:63, 66; Gillis et al. 2004:51). Surowiec z wyspy docierał również do Egei, jednak nie w takich ilościach jak wcześniej sądzono (Gale, Stos-Gale 1990:77-84, 88-89). Analizy chemiczne składu izotopowego artefaktów brązowych wykazały bowiem, że w owym czasie miedź pochodziła ze złóż cypryjskich równie często co z lauriońskich (Gale, Stos-Gale 1990:89; Gillis et al. 2004:51). Przykładowo przedmioty wykonane z miedzi (oraz ołowiu) z Laurionu znaleziono na Krecie, na wyspie Keos, w Perati, Menidi, Tirynsie i Mykenach (Gale, Stos-Gale 1990:84). Również większość srebra zużytego do wyrobu naczyń znanych z grobów szybowych (cztery z sześciu sztuk) wydobyto w Attyce (Gale, Stos-Gale 1990:89).

Ryc. 38. Złóża metali w Grecji. Za: Z. A. Stos-Gale, C. F. Macdonald 1991:254, Fig. 1.

W związku z powyższym wydaje się, iż metalurzy Grecji mykeńskiej nie musieli sprowadzać metalu z zewnątrz zwłaszcza, że istnieją przesłanki wskazujące na eksportowanie miedzi, ołowiu i srebra z lądu greckiego na Kretę i Wyspy Cykladzkie (Dickinson 1972:146-147, 1977:55, 1994:243; Tournavitou 1995:116). Aczkolwiek nie wszystkie wzmiankowane

złoża eksploatowano w okresie epoki brązu. Nie można więc wykluczyć, iż część surowców była jednak importowana. Zdaniem O. Dickinsona (1972:146-147, 1977:55) Mykeńczycy importowali cynę z Sardynii oraz być może z Rudaw, Bretanii i Kornwalii. Z kolei według A. Hardinga (1984:214) wschodniośródziemnomorskie pochodzenie cyny, znanej w świecie egejskim, było bardziej prawdopodobne niż jej sprowadzanie z Europy środkowej i północno-zachodniej. Kwestia ta nie została ostatecznie rozstrzygnięta i jest tematem nadal trwającej dyskusji.

Interesująca jest obecność w Grecji mykeńskiej dużej ilości przedmiotów wykonanych ze złota, dla przykładu w samych tylko grobach szybowych w Mykenach zarejestrowano 15 kg tego surowca. Faktem jest, iż złoto występuje w basenie Morza Egejskiego na Siphnos, Thassos i na Eubei, jednak złoża te są bardzo ubogie (Stos-Gale, Macdonald 1991:255). Znacznie obfitsze pokłady znane są z obszarów Macedonii i Tesalii oraz bardzo bogate z terenów Bliskiego Wschodu, zwłaszcza z Egiptu. Złoto zarejestrowano także w Kotlinie Karpackiej (w Transylwanii), północno-zachodniej Anatolii (Harding 1984:57) oraz we wschodnich Niemczech (Coles, Harding 1979:8). Analizy złotych przedmiotów znanych z grobów szybowych w Mykenach wykazały, iż metal ten mógł być sprowadzany, wraz z cyną, właśnie z Transylwanii (Gimbutas 1965:20; Bouzek 1966:259, 1985a:19-20; Gale, Stos-Gale 1981:169-224).

V. 4. 2. Wyroby z metalu

V. 4. 2. 1. Broń

W tej części pracy zaprezentowane zostaną przykłady broni, funkcjonującej w strefie egejskiej i w Europie kontynentalnej, wykazującej powiązania na linii północ-południe. Większość z omówionych tu rodzajów uzbrojenia pojawiła się w Egei w XIII i XII wieku p.n.e., w efekcie migracji społeczności środkowoeuropejskich i/lub północnoitalskich oraz transmisji nowych technologii w metalurgii. Należy jednak podkreślić, że znaczne rozproszenie oraz istotne podobieństwo poszczególnych rodzajów broni znacznie utrudnia identyfikację miejsca pochodzenia konkretnych zabytków.

V. 4. 2. 1. 1. Miecze mykeńskie poza Egeą

W literaturze przedmiotu funkcjonuje kilka egzemplarzy mieczy i długich rapierów (dochodzących do metra długości) zarejestrowanych w Europie kontynentalnej oraz na Bałkanach, wykazujących podobieństwo do zabytków mykeńskich. Zdecydowanie najwięcej z nich pochodzi z Rumunii (głównie z Transylwanii), Albanii, z obszarów byłej Jugosławii oraz Macedonii (Alexandrescu 1966:119-120; Cowen 1966:310-312; Kilian 1976; Harding 1984:153-159). Zdaniem J. D. Cowena (1966:310): „*nie jest jasne czy są to bezpośrednie*

importy z kultury mykeńskiej, jednak są one tak ściśle powiązane z rapierami typu Karo A, iż wpływy mykeńskie są pewne". Kilka mieczy, wykazujących analogie do broni egejskiej, znanych jest również z Europy północno-zachodniej (por. Rozdz. IV. 10). Należą do nich m.in.: egzemplarz z Surbo w Apulli, Pelynt w Kornwalii, Saône w pobliżu Lyonu (fragment rękojeści) oraz z Dollerup i Ørskehede z Jutlandii (Naue 1903:10; Randsborg 1967:9-12, 17-21; Bouzek 1985a:37, 119, 221).

W Europie środkowej sytuacja jest o wiele bardziej skomplikowana. Wśród potencjalnych przykładów, charakteryzujących się podobieństwem do inwentarzy mykeńskich, badacze wymieniają następujące miecze: z Nürnberg-Hammer w Bawarii, Adliswill koło Zurichu w Szwajcarii (który niestety zaginął) oraz z Ajak Kom. Szabolcs na Węgrzech (Naue 1903:10; Müller-Karpe 1962a:260-264; Sandars 1963:125, 143-144; Schauer 1971:113-114; Mozsolics 1973:29-30; Bouzek 1985a:120, 221). Zarejestrowane egzemplarze wydawane zostały zasadniczo na Br C2, czyli XIII wiek p.n.e. (Sandars 1963:146-148; Randsborg 1967:9-10, 17-21).

Cytowane miecze przypominają swym kształtem typ *Sprockhoff Ib* oraz grupę z rękojeścią uformowaną w kształt litery T (np. Ajak Kom. Szabolcs, Nürnberg-Hammer). W Europie, zwłaszcza na Słowacji i Węgrzech, znane były również T-kształtne sztylety, datowane na okres Br D i Ha A (Schauer 1971:113-114; Bouzek 1985a:121). Istotny jest fakt, iż broń ze zintegrowaną głowicą (czyli typ T) była bardzo popularna w strefie egejskiej, a jej pojawienie się w Europie kontynentalnej często interpretowano jako wpływy z południa (Dickinson 1977:105; Harding 1984:160; Bouzek 1985a:121). Ponieważ jednak dla mieczy z Europy charakterystyczne były ślady po nitach (Müller-Karpe 1962a:264; Schauer 1971:113), których brak w egzemplarzach egejskich (Sandars 1963:143), część badaczy sugerowała również analogie kaukaskie (Sandars 1963:132-135; Randsborg 1967:17). Analizy metryczne wykazały dodatkowo, że wszystkie miecze miały głowice przymocowywane do głowni (zintegrowane), zapewne jednak w różny sposób (Harding 1984:160). Z badań P. Schauera (1971, nos 324-378) wynika ponadto, że w zaledwie 23 przypadkach z 54 można z pewnością ustalić formę zakończenia rękojeści.

Kwestie związane z pochodzeniem wymienionych powyżej mieczy lub ewentualnie z kierunkiem napływu technologii i inspiracji (strefa egejska lub kaukaska), które posłużyły do ich wykonania, nadal nie zostały ostatecznie rozstrzygnięte.

V. 4. 2. 1. 2. Miecze typu Naue II

V. 4. 2. 1. 2. 1. Uwagi ogólne

Miecze funkcjonujące w literaturze przedmiotu pod ogólną nazwą *Naue II*, lub *grip-tongue sword*, *flange-hilted cut-and-thrust sword*, *Griffzungenschwert* i *Sprockhoff IIa* (choć

w skład tego rodzaju broni wchodzi również typ *Sprockhoff IIb*) należały w zasadzie do grupy długich, większość znalezionych egzemplarzy mierzyła bowiem około 70 cm (Drews 1993:193). Ich głownia charakteryzowała się równoległymi krawędziami, choć czasami była nieznacznie pogrubiona na wysokości około 20 cm od dolnej części ostrza zwanej czubkiem (zasadniczo 2/3 długości miecza), następnie zwężała się ponownie przypominając kształtem liść. Rękojeść i głownie wykonywano z jednego kawałka metalu (z brązu, a w następnym okresie z żelaza), a trzon okładano materiałami organicznymi, na przykład drewnem, kością lub porożem, które mocowano nitami (Drews 1993:193-194). W Europie środkowej jako okładzinę stosowano również metal, ponadto wszystkie miecze z tych obszarów były odlewane, nie kute (Drews 1993:195).

Miecze należące do rodziny *Naue II* wyewoluowały z broni typu *Sombor* i *Smolenice* (Cowen 1966:295:301, Pl. XXI; Sandars 1983:51, Fig. 8, b), które z kolei powstały z przekształcenia (zasadniczo wydłużenia i umocnienia) wcześniejszej wersji zwanej *Boiu* (Cowen 1966:278-295, Pl. XIX-XX). *Sombor* i *Smolenice* były pierwszymi mieczami służącymi zarazem do cięcia jak i pchnięć, czyli zaliczanymi do grupy *cut-and-thrust sword*. Charakteryzowały się prostymi brzegami oraz prostokątną rękojeścią i zdaniem J. D. Cowena (1966:300) były „mieczami przyszłości”. Pomimo jednak, iż ich rozwój jest w zasadzie autonomiczny, wydają się one być inspirowane egzemplarzami z południa (Bouzek 1985a:41; Gillis et al. 2004:87). Przykładowo spiralna dekoracja mieczy *Boiu* przypomina tę, pochodzącą z ostrza z grobu szybowego nr IV z okręgu A w Mykenach, z kolei kształt broni typu *Sombor* wykazuje podobieństwa do prostych sztyletów egejsko-anatolijskich (Bouzek 1985a:41).

Nie ulega jednak kwestii, iż miecze *Naue II* cechują się dłuższą tradycją w Europie środkowej niż w strefie egejskiej (Sandars 1961:28; Bouzek 1966:248; Harding 1984:163). Rozwinęły się one na obszarze wschodnich Alp i Kotliny Karpackiej, głównie w Austrii i na Węgrzech (Foltiny 1964:247-258; Bouzek 1985a:128; Drews 1993:195; Jung 2006:56). Część badaczy wskazuje również północno-wschodnią Italię (Foltiny 1964:247-258; Sandars 1983:50; Jung 2006:56) oraz północno-zachodnie Bałkany (Bouzek 1985a:128) jako miejsca ich proveniencji. Ich środkowoeuropejskie pochodzenie potwierdza jednak pojawienie się w Austrii i na Węgrzech pierwszych mieczy uważanych za prekursorskie wobec właściwej formy *Naue II*, w typologii E. Sprockoffa (1931) zaliczonych do grupy *Sprockhoff Ia*. Wzmiankowane przykłady wydatowano na Br B (Cowen 1961:208-209; Foltiny 1964:253-254; Harding 1984:163). Aczkolwiek części badaczy jest zdania, że na rozwój kolejnego wyróżnionego przez cytowanego autora rodzaju – *Sprockhoff Ib* – pewien wpływ mogły mieć egejskie miecze typu D (Müller-Karpe 1962a:264; Harding 2000:277). Inspiracje z południa nie odegrały jednak żadnej roli w powstaniu broni *Sprockhoff IIa*, wchodzącej w skład grupy

Naue II.

Pierwsze egzemplarze *Sprockhoff IIa* wydatowano na około 1450 p.n.e. (Catling 1956:107-108; Sandars 1983:44; Bouzek 1985a:129; Drews 1993:195). Według typologii H. Catlinga (1961), która uważana jest przez wielu badaczy za jedną z najlepszych, do rodziny mieczy *Naue II*, zaliczyć należy również kolejny wydzielony przez E. Sprockhoffa typ *I Ib*.

W trakcie XIII wieku p.n.e. miecze z grupy *Naue II* rozprzestrzeniły się z Europy środkowej w kierunku północnym ku Skandynawii oraz zachodnim i południowym, docierając na Bałkany, a w XII wieku p.n.e. do Egei (Drews 1993:195).

V. 4. 2. 1. 2. 2. Wybrane typologie *Naue II*

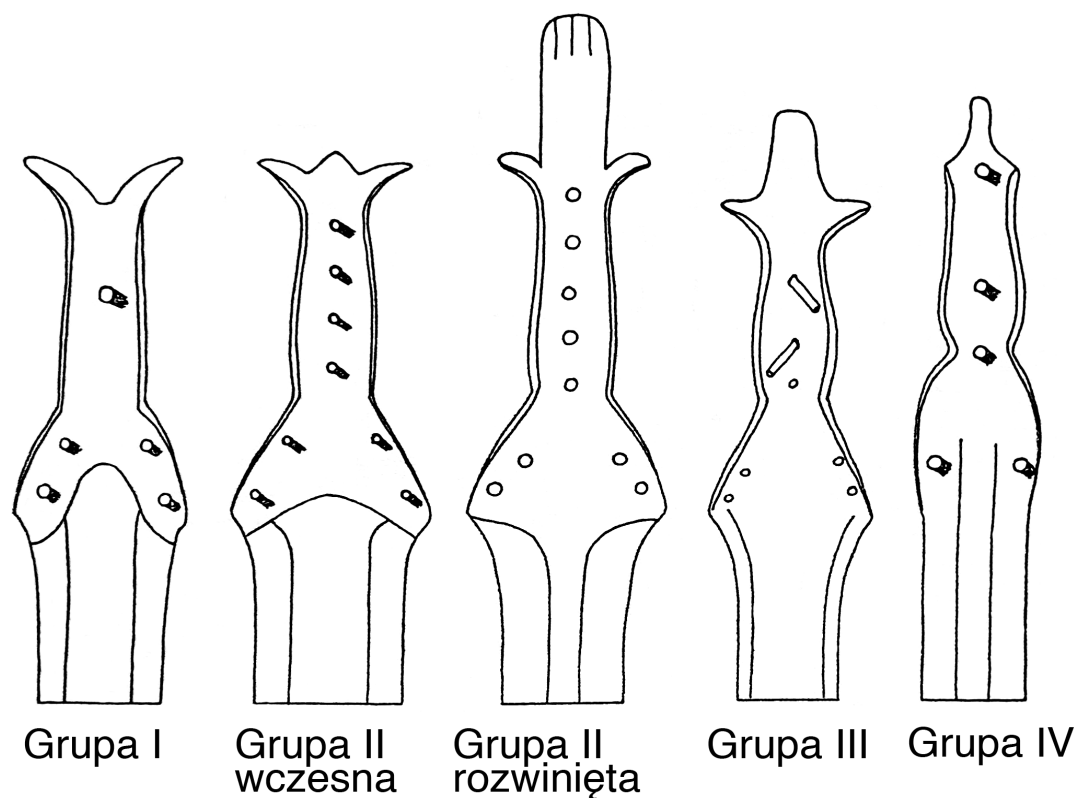
W literaturze przedmiotu istnieje kilka różnych typologii mieczy należących do grupy *Naue II* (Naue 1903; Sprockhoff 1931; Cowen 1955; Catling 1956, 1961; Schauer 1971; Kilian-Dirlmeier 1993). W niniejszej pracy odniosę się do dwóch podziałów: H. Catlinga (1961:119-120), który – o czym już wspomniano powyżej – jest jednym z najlepszych oraz I. Kilian-Dirlmeier (1993:94). Odwołanie się do typologii I. Kilian-Dirlmeier jest istotne ze względu na tezy autorki dotyczące idei produkcji broni z ustabilizowaną rękojeścią oraz długotrwałości funkcjonowania mieczy typu *Naue II* w świecie egejskim.

Podział H. Catlinga (1956, 1961:119-120) uwzględnia kształt rękojeści, występowanie głowicy lub jej brak, sposób ułożenia nitów i ich ilość oraz obecność tzw. kanalików odprowadzających krew (wyżłobienia najprawdopodobniej o funkcji dekoracyjnej – Harding 2000:278). Na tej podstawie cytowany autor wyróżnił cztery grupy mieczy należących do rodziny *Naue II* (Ryc. 39).

Pierwsza z nich – *Catling I* – cechowała się rękojeścią zakończoną tzw. „rybim ogonem”, na której występowało od 5 do 8 nitów o różnym ułożeniu. Wyżłobienia, zwane w tekście kanalikami odprowadzającymi krew (zgodnie z fachową terminologią – płaz i grań), były stałym elementem głowni. Jej długość wahała się od 46 do 65 cm, średnio wynosiła zaś 56 cm (Catling 1961:119). Zgodnie z definicją D. H. Gordona (1953:67-78) broń ta należała do rodzaju krótkich mieczy (broń kłująca krótsza niż 35 cm to noże, pomiędzy 35-50 cm to sztylety, krótki miecz mieści się w granicach 50-70 cm, długi zaś powyżej 70 cm). Zdaniem H. Catlinga (1961:120) miecze z grupy pierwszej wykształciły się w Europie środkowej. Odpowiadają one zasadniczo typowi *Nenzingen* według typologii J. D. Cowena (1955), *Reutlingen* według P. Schauera (1971) oraz formie *Sprockhoff IIa* (Sprockhoff 1931).

W grupie drugiej – *Catling II* – wyróżniono dwie formy mieczy: wczesną i rozwiniętą. Pod względem długości dochodziły one do ponad 80 cm, średnio zaś miały około 77,5 cm (Catling 1961:120). Wczesne egzemplarze w wyglądzie rękojeści nawiązywały do

typu poprzedniego z tą różnicą, iż na głowicy pojawił się dodatkowy kolec, który następnie uległ wydłużeniu. W swojej rozwiniętej formie wynosił on połowę długości całej rękojeści (Catling 1961:119). Wskazuje to na istotne różnice pomiędzy głowicami mieczy *Catling I* i *II*. Miejsca, gdzie w egzemplarzach grupy pierwszej znajdowały się „kanaliki odprowadzające krew”, w drugiej były pofałdowania. W rękojeści mieczy *Catling II* zarejestrowano od 7 do 10 nitów. Broń ta odpowiada typowi *Erbenheim* według typologii J. D. Cowena (1955). Zdaniem H. Catlinga (1961:120) miecze grupy drugiej należy uznać za południową „odpowieź” na typ *Nenzingen*, które powróciły na obszary północne z egejskimi modyfikacjami.

Ryc. 39. Podział mieczy wg H. Catlinga. Za: H. Catling 1961:119, Fig. 2.

Miecze grupy trzeciej – *Catling III* – były mniejszą i krótszą wersją poprzedniej (Catling 1961:120). W tym przypadku jednak boczne kolce odchodzące od górnej części rękojeści były proste. Ponadto pofałdowania na głównej ponownie zastąpione zostały tzw. „kanalikami do odprowadzania krwi”, tak jak to miało miejsce w grupie pierwszej. Liczba nitów na trzonie wahała się od 5 do 7 (Catling 1961:120). Zdaniem H. Catlinga (1961:120) miecze grupy trzeciej były drugą falą napływu broni z północy na południe, środkowoeuropejską odpowiedzią na egejskie modyfikacje mieczy grupy drugiej. Zasadniczo grupa trzecia odpowiada typowi *Letten(er)* według J. D. Cowena (1955), *Stätzling* według P.

Schauera (1971) oraz formie *Sprockhoff IIb*.

Miecze należące do grupy czwartej – *Catling IV* – były nieduże, wszystkie mierzyły poniżej 50 cm (formalnie więc zgodnie z terminologią D. H. Gordona 1953:67-78 należałoby zaliczyć je do grupy sztyletów). Charakteryzowały się kolcem na zakończeniu rękojeści, który stopniowo ulegał zwężeniu w stosunku do swojej długości. Z kolei szczątkowo zachowane kolce boczne stopniowo zanikały (Catling 1961:120). Ilość nitów na trzonie wahała się od 2 do 5. Dla mieczy z tej grupy nie istnieją odpowiedniki w innych typologiach. Zdaniem H. Catlinga (1961:121) broń z grupy czwartej wyewoluowała z trzeciej w świecie egejskim, bez wpływów środkowoeuropejskich.

Zdaniem I. Kilian-Dirlmeier (1993:94) podział mieczy typu *Naue II*, uwzględniający zarówno budowę rękojeści i głowni jest nieprecyzyjny, bowiem w wielu przypadkach analizowany egzemplarz może należeć jednocześnie do więcej niż jednej grupy. W związku z powyższym, w celu wydzielenia podstawowych rodzajów, cytowana autorka skoncentrowała się wyłącznie na kształcie rękojeści. Morfologiczna charakterystyka głowni posłużyła z kolei do wyróżnienia poszczególnych odmian w ramach danej grupy mieczy.

Wydzielona przez cytowaną badaczkę grupa A opisywała miecze z tzw. „rybim ogonem”, odpowiadające typowi *Catling I*. W jej ramach I. Kilian-Dirlmeier wyróżniła pięć wariantów. Przykłady mieczy zaliczanych do trzech z nich zarejestrowano w Grecji mykeńskiej, na Cyprze oraz na Krecie (Kilian-Dirlmeier 1993:95-96).

W grupie B I. Kilian-Dirlmeier umieściła miecze z rękojeścią zakończoną niewielkim kolcem, nawiązujące zasadniczo do wczesnego typu *Catling II*. Jej zdaniem charakterystyczna liczba nitów wynosiła od 2 do 4, jednak z rycin wynika, iż wahała się ona od dwóch do 8, a nawet 10 (Kilian-Dirlmeier 1993:96, Taf. 35-36). W tej grupie autorka nie wyróżniła żadnych odmian, ponadto według niej zaledwie dwa egzemplarze mieczy należących do grupy B znaleziono w Grecji, oba w Achai (Kilian-Dirlmeier 1993:96).

W grupie C rękojeść mieczy zakończona była długim kolcem, jak w przypadku rozwiniętego typu *Catling II* oraz *Catling III*. Na podstawie morfologii głowni I. Kilian-Dirlmeier (1993:96-98) wyróżniła tu cztery odmiany; przykłady wszystkich z nich zarejestrowano w Egei.

V. 4. 2. 1. 2. 3. *Naue II* w Egei

Miecze *Naue II* pojawiły się w świecie egejskim dość nagle, pod koniec okresu PH III B, gdy w Śródziemnomorzu rozpoczął się kryzys społeczno-polityczno-ekonomiczny (Harding 1984:163; Drews 1993:192-193; Bouzek 1996:175; Tab. 7 i 8). Najstarsze znaleziska tej broni na południu zarejestrowane zostały w pochówku na wyspie Kos wraz z ceramiką mykeńską i grotem włóczni (typu *socket*), w kontekście wydatowanym na okres PH

III B2 (Morricone 1966:137-139; Sandars 1983:53; Jung 2006:177) oraz w Mykenach, skąd pochodzą dwa trzonki rękojeści miecza *Naue II* wykonane z kości słoniowej (Krzyszkowska 1997:147; Jung 2006:177). Kolejne egzemplarze w większości przypadków również pochodziły z grobów, im także towarzyszyły naczynia greckie, niekiedy też zapinki smyczkowe, a po 1200 roku p.n.e. dodatkowo ceramika barbarzyńska (Drews 1993:64).

Początkowo *Naue II* występowały obok mieczy mykeńskich, ponieważ jednak były od nich grubsze, dłuższe i lepiej sprawdzały się na polu walki, szybko je zastąpiły (Hooker 1977:145; Jung 2006:55). H. Catling (1961:118-121) wskazuje ponadto, iż rzemieślnicy ze świata egejskiego szybko opanowali lokalną produkcję broni tego typu, jednak w nieco zmienionej formie (*Catling II* i *IV*). Ponadto eksperymentowali z istniejącymi już egzemplarzami egejskimi w celu ich ulepszenia (Sandars 1983:44). *Naue II* okazały się na tyle skuteczne, iż w XII/XI wieku p.n.e. były w zasadzie jedyną grupą mieczy używaną zarówno w Europie kontynentalnej jak i w Egei oraz na Bliskim Wschodzie, gdzie w późniejszym okresie wykonywano je z żelaza (Hooker 1977:145; Snodgrass 1964:93; Harding 1984:163; Lewartowski 1989:139; Drews 1993:194; Jung 2006:55). Forma ta w Śródziemnomorzu, w Europie środkowej, Skandynawii, Brytanii oraz na Bałkanach przetrwała aż do VII wieku p.n.e. (Drews 1993:194).

<i>Naue II</i> według H. Catlinga			
Grupa pierwsza	Grupa druga	Grupa trzecia	Grupa czwarta
Akropolis mykeńskie, Achaja, Vergina, Mouliana i Myrsine (Kreta), Stavros-Polis (Itaka), Langada (Kos), Grotta (Naksos), Enkomi (Cypr), Ras Shamra (Syria), Bubastis? (Egipt), Albania, Macedonia	Kallithea (Attyka), Tiryns?, Anthea, Achaja, Orchomenos, Schiste Odos (Fokida), Palaikastro (Kreta), Graditsa? (Tesalia), Albania, Macedonia	Fokida, Mouliana, Siteia i Równina Mesara (Kreta)	Orchomenos, Vrocastro (Kreta), Enkomi (Cypr), Hama (Syria), Megiddo (Palestyna)

Tab. 7. Miecze *Naue II* wg typologii H. Catlings znalezione w Grecji, na Bałkanach i w basenie Morza Śródziemnego. Kilka przykładów zachowanych fragmentarycznie nie udało się przyporządkować do poszczególnych grup, są to miecze z Myken, Tirynsu, Kangadhi (Achaja), Karphi, Siteia (Kreta), Polis (Itaka), Samos, z Cypru, Egiptu i Macedonia. Za: H. Catling 1961:117-120; J. Bouzek 1985:122-128.

Pierwsze miecze *Naue II*, które pojawiły się w Egei w okresie PH III B/C, należały do grupy *Catling I*. Kilku wczesnym egzemplarzom typu *Catling II*, głównie z Achai, towarzyszyła również ceramika mykeńska wydatowana na okres PH III B/C (Catling 1961:120). Ponieważ broń tego rodzaju nie znana była wcześniej na południu, większość

badaczy uznają ją za importy z północy (Cowen 1955:52, 1966; Catling 1961:118; Harding 1984:163; Lewartowski 1989:139). Jednak zdaniem J. Bouzka (1985:122), opartym na własnych analizach autora, jedynie w przypadku miecza znalezionej przez H. Schliemanna na *akropolis* w Mykenach można wysunąć takie twierdzenie. Pozostałe egzemplarze – jak przekonuje cytowany autor – wyprodukowano lokalnie.

Większość mieczy *Naue II* zarejestrowanych w Egei pochodziła jednak z kontekstów datowanych na okres PH III C oraz z epoki żelaza (Hooker 1977:145; Harding 1984:163; Bouzek 1985a:124-125; Kilian-Dirlmeier 1993:106-115). Według I. Kilian-Dirlmeier (1993:115-125) znaczna ich liczba funkcjonowała również w okresie archaicznym, klasycznym i hellenistycznym (Tab. 8). Odmienne zdania są natomiast H. L. Lorimer (1950:269) oraz A. Snodgrass (1962:409, 1965:129, 1980:347). Cytowani autorzy nie znaleźli bowiem podstaw wskazujących na ewolucję brązowych mieczy typu *Naue II* w kierunku form wykonanych z żelaza.

Kilka mieczy z rodziny *Naue II* oraz ich imitacje znaleziono ponadto w Syropalestynie oraz w Egipcie (Drews 1993:204). Do najciekawszych z nich należą zdecydowanie zabytki pochodzące z Tell Firaun w Delcie Nilu oraz z Ugaryt. Na pierwszym z nich wyryto bowiem kartusz z imieniem faraona Setiego II (1202-1196 p.n.e.). Na drugim zaś Merneptaha (1212-1203 p.n.e.), ma on jednak nieco inny kształt rękojeści niż większość broni z tej grupy (Bouzek 1985a:128). Równie interesujący jest egzemplarz pochodzący z Uluburun oraz z wraku Gelidonya (Bass 1991:69).

W literaturze przedmiotu istnieje wiele informacji dotyczących ilości mieczy z grupy *Naue II* znalezionych w strefie śródziemnomorskiej oraz na Bałkanach i w Italii (Catling 1961:117-118; Bouzek 1985a:122-128; Drews 1993:202-204; Kilian-Dirlmeier 1993:95-100, 106-121; Sherratt 2000:96-98). Dane pozyskane ze wzmiankowanych prac nie zawsze są jednak zbieżne. Dla przykładu R. Drews (1993:203-204) wyliczył 29 egzemplarzy pochodzących ze świata greckiego, 9 z Cypru, 8 z Bliskiego Wschodu, ponad 100 z Italii (70 sztuk wg Hardinga 1984:163), zwłaszcza z rejonu Niziny Padańskiej (Bianco Peroni 1970). Zdaniem A. Hardinga (1984:163) ponad 130 zarejestrowano na terenach byłej Jugosławii, dodatkowe 6 przykładów zlokalizowano w Albanii i w Bułgarii. Z kolei H. Catling (1961:116-118) w sumie wymienił 41 mieczy typu *Naue II* pochodzących z basenu Morza Śródziemnego, które posiadały numer inwentarzowy nadany w trakcie wykopalisk, a ich miejsce znalezienia jest w zasadzie jasne. Z opracowania S. Sherratt (2000:96-98) wynika natomiast, iż było ich w Egei 60, 9 na Cyprze i 12 na Bliskim Wschodzie (głównie w Egipcie i Lewancie).

Odrębną kwestią jest próba ustalenia w jaki sposób miecze zaliczane do typu *Naue II* dostały się do Grecji mykeńskiej? Według jednej z koncepcji zostały one przyniesione na

południe wraz z ludnością przybyłą z północnej części Europy (Childe 1948:183-185; Lewartowski 1989:139). Zdaniem części badaczy byli to najemnicy, których władcy mykeńscy zaciągali do swoich armii w XII wieku p.n.e. (Catling 1961:121; Foltiny 1964:255; Sandars 1978:93-94). Jednak niewielka ilość broni *Naue II* znana z Epiru i z północnej Grecji (10 sztuk wg Catlinga 1968:103) zdaje się przeczyć temu twierdzeniu (Hammond 1971:234-239; Hooker 1977:146). Ponadto A. Snodgrass (1964:93-103) i H Müller-Karpe (1962a:284) twierdzą, iż pojawienia się tej broni w świecie egejskim nie należy wiązać z migracją ludności. Inna koncepcja wskazuje, iż miecze z tej grupy produkowane były lokalnie przez wędrownych rzemieślników, zapewne kowali z północnoitalskich peryferii kultury pól popielnicowych lub z Bałkanów (Sandars 1978:91-92; Harding 1984:165; Lewartowski 1989:140). Istotnym argumentem przytaczanym na poparcie tej tezy jest fakt, iż broń (miecze oraz groty włóczni) jakie się wówczas pojawiły w świecie egejskim były w całości odlewane. Technikę tę stosowano przede wszystkim w Europie środkowej, podczas gdy na południu w zasadzie wykuwano przedmioty z metalu.

Z kolei I. Kilian-Dirlmeier (1993:102) wskazuje na istnienie podobnych rozwiązań technologicznych, do tych zastosowanych w grupie *Naue II* (dotyczących głównie kształtu rękojeści), już w mieczach typu *Karo B* oraz w sztyletach kreteńskich z okresu ŚM III B i PM I A, czyli datowanych wcześniej niż pojawienie się *Naue II* w Europie środkowej. Jej zdaniem sama idea produkcji broni z ustabilizowaną rękojeścią rozwinęła się niezależnie w Europie kontynentalnej i na południu, a lokalne, egejskie wytwarzanie mieczy typu *Naue II* było reakcją na zmieniające się metody walki, zapoczątkowane na północy (Kilian-Dirlmeier 1993:103). Co więcej cytowana badaczka uważa, że południowa produkcja potwierdzona została w przypadku mieczy wyróżnionej przez nią grupy B i C, dla grupy A (15 egzemplarzy) okazało się to jednak niemożliwe (Kilian-Dirlmeier 1993:104). Broń ta charakteryzowała się bowiem identyczną formą i technologią na całym obszarze, na którym występowała, w związku z czym brak jest jakichkolwiek widocznych różnic regionalnych wskazujących na miejsce jej wytwarzania (Cowen 1955:68). W związku z tym nie można wykluczyć, iż miecze z grupy A zostały do Grecji mykeńskiej importowane.

Na tle dyskusji związanej z proveniencją mieczy *Naue II* na południu niezwykle interesujące są badania H. Catlinga, które wykazały, że broń ta jest przykładem dwustronnej wymiany myśli, idei i rozwiązań technologicznych, jaka miała miejsce pomiędzy społecznościami Europy środkowej i strefy egejskiej. Szczegółowe analizy poszczególnych typów pozwalają twierdzić, iż egzemplarze wyróżnionej przez H. Catlinga grupy pierwszej były produkcji północnej, z kolei typ *Catling III* był środkowoeuropejską odpowiedzią na zmiany wprowadzone przez rzemieślników egejskich do grupy drugiej (Catling 1961:120). Z tego wynika, że miecze *Catling II* i *IV* wykształciły się w świecie egejskim Catling

<i>Naue II</i> wg I. Kilian-Dirlmeier			
Okres ŚH III B-C do wczesnej epoki żelaza	Okres protogeometryczny i późnogeometryczny	Okres archaiczny	Okres klasyczny i hellenistyczny
Grupa A	Kerameikos (kilka przykładów), Ateny: agora ateńska, Aeropag, Dipylon (kilka przykładów), Maraton, Delfy (kilka przykładów), Orchomenos, Teby, Tesalia (kilka przykładów), Lefkandi (kilka przykładów), Kreta: Knossos (kilka przykładów), Vrokastro (kilka przykładów), Fortetsa (kilka przykładów), Archanes, Agios Ioannis (kilka przykładów), Phoinikia, Arkades, Dreros, Kavousi, Gortys, Prinias, Praisos, Zakros (Kreta), Ialysos (Rodos), Vergina (kilka przykładów), Macedonia	Eretria na Eubei (kilka przykładów), Tesalia: Agios Georgios (kilka przykładów), Philia (kilka przykładów), Epir: Vitsa – Dodona (kilka przykładów), Sounion (Attyka), Arkades (Kreta)	Ateny, Tesaloniki: Sindos (kilka przykładów), Tesalia: Philia (kilka przykładów), Agios Georgios, Kozani (Macedonia), Epir: Vitsa – Dodona (kilka przykładów), Vergina (kilka przykładów)
Akropol mykeński, Myrsine, Moulia (Kreta), Langada (Kos), Enkomi (Cypr), Vergina, Albania, Bułgaria, Macedonia?			
Grupa B			
Kallithea, Kangadhi (Achaja), Macedonia, Bułgaria			
Grupa C			
Kallithea (Attyka), Patras (Achaja), Palaiokastro (Arkadia), Tiryns?, Agalieron (Akarnania), Vranezi i Schiste Odos (Fokida), Graditsa? (Tesalia), Knossos, Dolina Mesary, Moulia, Siteia? (Kreta), Grotta i Kamini (Naksos), Enkomi (Cypr), Macedonia, Albania, Bułgaria			

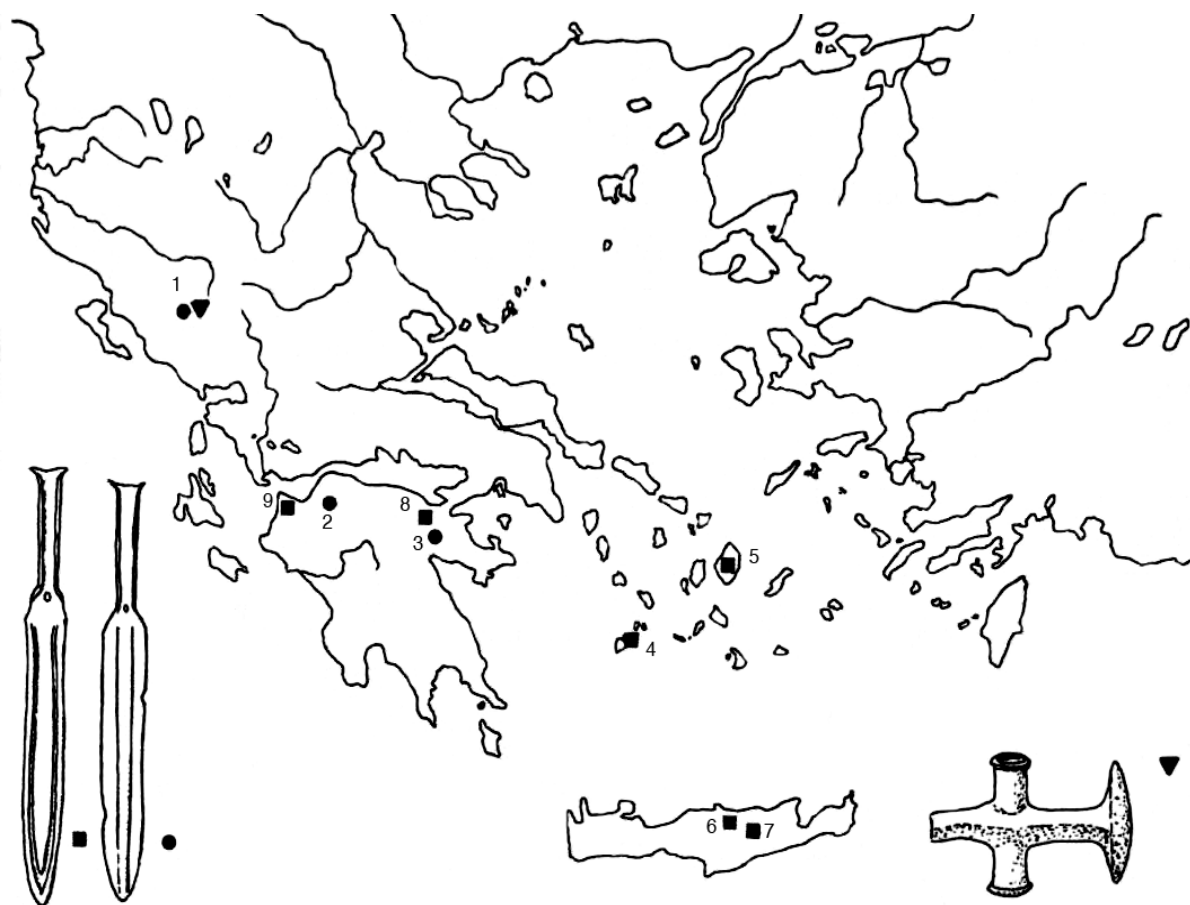
Tab. 8. Miecze typu *Naue II* w Grecji i na Bałkanach. Za: I. Kilian-Dirlmeier 1993:95-100, 106-121.

V. 4. 2. 1. 3. Sztylety

V. 4. 2. 1. 3. 1. Sztylety typu *flange-hilted* (*Peschiera*)

W okresie PH III B-C w Grecji mykeńskiej oprócz mieczy z grupy *Naue II*, pojawiły się noże i sztylety typu *flange-hilted* (prawdopodobnie inspirowane mieczami tego rodzaju), w literaturze przedmiotu funkcjonujące pod nazwą *Peschiera* (od włoskiej stacji Imboccatura del Minicio zwanej *Peschiera*, nad Jeziorem Garda) (Desborough 1964:69; Bouzek 1996:175). Imitowały one prawdopodobnie przykłady mykeńskie i wykształciły się zapewne

w północnej Italii (Daniel, Evans 1975:719). Sztylety typu *Peschiera* poza Półwyspem Apenińskim charakterystyczne były również dla regionu alpejskiego oraz Europy środkowej, gdzie pojawiły się we wczesnej fazie kultury pól popielnicowych (Peroni 1956; Mozsolics 1971). Następnie rozprzestrzeniły się na znacznym obszarze, dla przykładu sztylety tego typu znaleziono w Transylwanii, we Francji, na Bałkanach, a także w Danii (Bouzek 1985a:135). Funkcjonowały one zasadniczo w okresie od Br C/D do wczesnego Ha A1, czyli w XIII i XII wieku p.n.e. (Peroni 1956:74-81; Müller-Karpe 1959:20, 103, 183, 185, 1962a:269; Bouzek 1985a:132). Niezwykle interesujący jest fakt, iż w Italii brzozy typu *Peschiera* występowały przeważnie wraz z ceramiką mykeńską, datowaną na okres PH III A-C, głównie jednak III C (Lewartowski 1989:141).

Ryc. 40. Dyspersja sztyletów typu *Peschiera* w Egei. Oznaczenia: kwadrat – sztylety typu kreteńskiego, koło – lądowego, trójkąt – toporek z z Dodony (typ *Nackenscheibenaxt*?). 1 – Dodona, 2 – Araksos, 3 – Mykeny, 4 – Filakopi, 5 – Naksos, 6 – Knossos, 7 – Jaskinia Dictaeon i Psycho, 8 – Nemea, 9 – Teichos Dymaion. W znaleziskach z Teichos Dymaion, Enkomi oraz z Ugaryt nie określono typów. Za J. Bouzek 1985a: 133, Fig. 65; S. Sherratt 2000:96-98.

W świecie egejskim sztylety typu *Peschiera* znaleziono w Knossos, w Jaskini Psycho i Dictaeon (5 sztuk) na Krecie, w Filakopi na Melos, na Naksos, w Nemea w Koryntii, Araksos w Achai, w Mykenach, Dodonie w Epirze (Bouzek 1985a:132-133, 135) oraz w Teichos Dymaion w Achai. Ponadto w Enkomi na Cyprze i Ugaryt w Lewancie

(Sherratt 2000:96-98). W sumie na tym obszarze zarejestrowano 14 sztuk (Desborough 1964:69; Papadopoulos 1978:168; Matthäus 1980b:122-123; Sherratt 2000:96-98; Ryc. 40).

Znaczną dyspersję brązów typu *Peschiera* należy postrzegać przede wszystkim jako przejaw wspólnej tradycji metalurgicznej wiążącej Europę środkową i północną Italię ze strefą egejską (Harding 1984:173).

V. 4. 2. 1. 3. 2. Sztylety cypryjskie

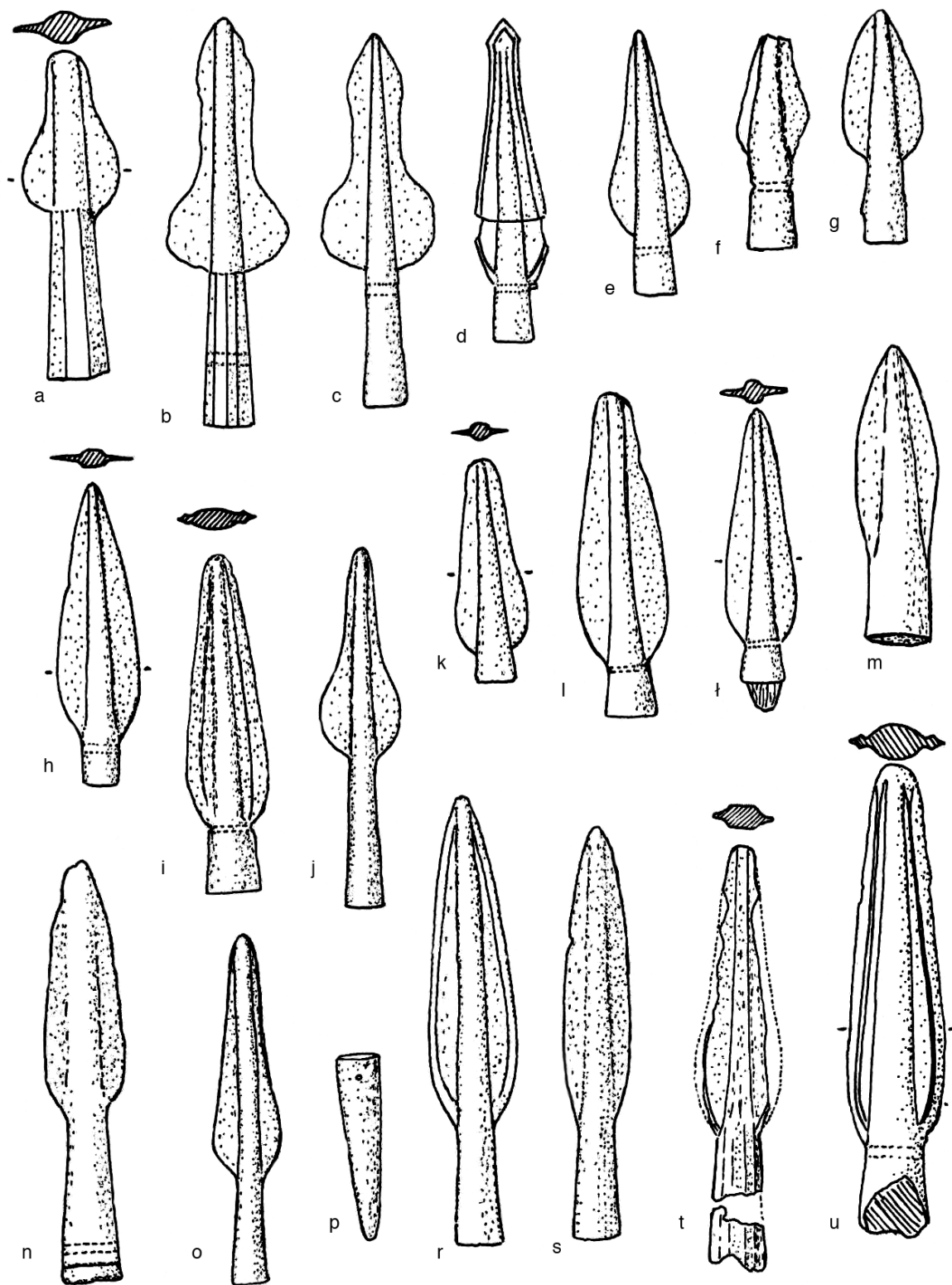
W Europie kontynentalnej zarejestrowano kilka sztyletów, które przez H. Catlinga (1964:127-129) uznane zostały za importy cypryjskie. Z badań S. Gerloff (1975:149, 255) wynika, iż cztery przykłady pochodziły z Węgier, z kolei w Austrii i Szwajcarii zanotowano po jednym egzemplarzu, we Francji, głównie z południa, znanych jest aż dwadzieścia sztuk (Bouzek 1985a:39; Ryc. 23). Część z nich wydatowano na okres PC I (Harding 1984:171). Niestety w przypadku kilku innych, wzmiankowanych powyżej sztyletów kontekst znalezienia uznano za niejasny (Harding 1984:171).

W literaturze przedmiotu funkcjonują również przedstawienia broni o rzekomych powiązaniach egejskich. Jednym z nich jest naczynie z Węgier, na którym miał występować wizerunek sztyletu w typie mykeńskim, drugim jest w forma odlewnicza pochodząca z osady Spišský Štvrtok (Immerwahr 1960:5; Harding 1984:171-172).

V. 4. 2. 1. 4. Groty włócznie i strzał

Oprócz mieczy i sztyletów z grupy *flange-hilted*, również niektóre typy grotów włócznie i strzał zarejestrowane w Egei, wskazywane są przez część badaczy za przykłady broni północnej proveniencji (Childe 1948:185; Desborough 1964:66-67; Snodgrass 1964:116, 134-135; Lewartowski 1989:143; Lichardus, Vladár 1996:35; Penner 1998:186; Kložko 2001:201; por. Suchowska 2009b; Ryc. 41). Wzmiankowane groty pojawiły się na południu zasadniczo w XII wieku p.n.e. i związane były zapewne ze zmianą technik walki i/lub z napływem nowej grupy ludności (Snodgrass 1964:134; Lewartowski 1989:143).

Broń tego typu produkowano w świecie egejskim już we wczesnej epoce brązu, dla przykładu w okresie wczesnomykeńskim (ŠH III/PH I-PH II) dominowały długie groty włócznie, w typologii funkcjonujące jako grupa C i D (Höckmann 1980; Avila 1983). Wykazują one analogie do terenów anatolijskich i kaukaskich (Catling 1964:122-123; Žoržikašvili, Gogadze 1974, No 670, Pl. 77). Podobne serie pojawiły się w Europie środkowej, głównie w Kotlinie Karpackiej, w końcowej fazie wczesnego okresu epoki brązu, zapewne jako efekt oddziaływań południowo-wschodnich (Hänsel 1968:74-76, 196-197). Widoczne są jednak pewne różnice w formach, groty europejskie mają szersze ostrza (Bouzek 1985a:41).

Ryc. 41. Egejskie groty o cechach północnych. Oznaczenia: a – Paramythia; b – Kangadhi; c – w pobliżu Teb; d – Kreta; e – Proptishi; f – Vardina; g – Exalophos; h – Mykeny, skarb broni; i – Langada, Kos; j-o – Metaxata, Kefalonia; k – Enkomi, skarb broni; l – Mykeny, tolos; ł – Enkomi; m-t – Kerameikos, grób protogeometryczny; n – „Achaja”; p-s – Kallithea; r – Meniko, Cypr; u – Mitopolis, Achaja. Za: J. Bouzek 1985a:137, Fig. 67.

Po podboju Krety przez Mykeńczyków zaczęli oni używać groty kreteńskich, które były krótsze i szersze (Höckmann 1980:38-64, 129). Kolejna istotna zmiana nastąpiła w okresie PH III B (Lewartowski 1989:143). Pojawiły się wówczas groty z wyraźnie

zaznaczonym trzonkiem i ostrzem rozszerzonym w dolnej części (tzw. groty lancetowate), one właśnie uznawane są za element obcy w kulturze mykeńskiej. Biorąc pod uwagę ich kształt oraz pewne rozwiązania technologiczne, jak na przykład brak podziału trzonka, tak charakterystyczny dla grotów egejskich (Höckmann 1980:118-121; Avila 1983:81-83), badacze wskazali na obszary bałkańskie lub środkowoeuropejskie jako miejsce ich pochodzenia (Childe 1948:185; Desborough 1964:66-67; Snodgrass 1964:134-136; Lewartowski 1989:143).

Najliczniejsze przykłady grotów włóczni o cechach północnych znalezione zostały w północno-zachodniej części Grecji, głównie w Epirze, na Wyspach Jońskich i w Achai, gdzie współwystępowały z tradycyjnymi egzemplarzami egejskimi (Snodgrass 1964:116-119; Papadopoulos 1978:163-165; Höckmann 1980:129). Znane były również w Beocji, Attyce i Koryntii, jednak tu dominowały klasyczne groty egejskie (Snodgrass 1964:116-119; Papadopoulos 1978:163-165; Höckmann 1980:129). Warto w tym miejscu nadmienić o grotach włóczni oraz strzałach znalezionych we wraku Uluburun u wybrzeży Anatolii, które przez część badaczy zaliczane są do przykładów wykonanych lokalnie w Egei, podczas gdy inni wskazują na ich środkowoeuropejskie lub północnoitalskie pochodzenie (por. Rozdz. V. 11. 2.).

Spośród grotów północnej proveniencji zlokalizowanych w Grecji mykeńskiej wyróżniono zasadniczo dwa główne typy: A i B oraz jeden dodatkowy – C (Sandars 1964:261-262; Snodgrass 1964:116-121; Höckmann 1980:64-76; Bouzek 1985a:135-141; Tab. 9).

Grupa pierwsza (A) to groty lancetowate o ostrzu częściowo wklęsłym, funkcjonujące w literaturze przedmiotu również pod nazwą *geflamnte*. Pojawiły się one w Grecji w okresie PH III B-C (Harding 1984:169). Większość z nich wykazuje znaczne podobieństwa do przykładów pochodzących z obszarów naddunajskich, włoskich oraz środkowoeuropejskich, zwłaszcza z Węgier (Snodgrass 1964:119).

Do grupy drugiej (B) należą egzemplarze o kształcie zawierającym się pomiędzy grotami lancetowatymi a liściowatymi, z rozbudowanym bocznym żeberkiem. Pojawiły się one w Grecji w okresie PH III B, czyli w XIII-XII wieku p.n.e. i zdaniem badaczy były obcą formą w świecie egejskim (Harding 1984:166). Liczne analogie do grotów z bocznym żeberkiem zanotowano w Europie środkowej (zwłaszcza w kulturze pól popielnicowych), w Italii oraz w zachodnich Bałkanach (Müller-Karpe 1959; Mozsolics 1973, Pl. 33:14; Bouzek 1985a:141; Desborough 1964:66-67; Sandars 1964:261; Harding 1984:166, Bouzek 1985a:138-139, 141). Zdaniem cytowanych badaczy tam należy szukać miejsca ich pochodzenia.

W grupie trzeciej (C wg A. M. Snodgrass 1964:120) znalazły się małe groty w

kształcie liścia, służące prawdopodobnie do oszczepów, które zasadniczo wydatowane zostały na okres submykeński (Bouzek 1985a:139). Analizując materiał wykopaliskowy zaliczony do typu C należy pamiętać, iż w większości przypadków trudno jest go odróżnić od przykładów z grupy A.

Z badań archeologicznych wynika, iż grotom grupy pierwszej i drugiej, zarejestrowanym zarówno w grobach jak i w depozytach, często towarzyszyły miecze typu *Naue II* (Bouzek 1985a:141). Występowały one również z grotami mykeńskimi co sugeruje, iż należały do standardowego wyposażenia wojownika z późnej epoki brązu. Dalsze analizy wykazały, że większość z nich była lokalnej produkcji (Bouzek 1985a:141). Z artykułu S. Sherratt (2000:96-98), która zebrała dane dotyczące metali północnej proveniencji cyrkulujących w świecie śródziemnomorskim w późnej epoce brązu wynika, iż zanotowano tam 58 grotów włóczni.

Groty typu A	Groty typu B	Groty typu C
Kangadhi (Achaja), Teby, Korynt, Olimpia, Delfy, Kerameikos (grób PG), Polis (Itaka), Moulia, Siteia, Vrokastro, Faistos (Kreta), Agrills, Metaxata (Kefalonia), Lindos (Rodos), Gardikion, Konitsa i Kalbaki (Epir), Macedonia, Albania	Mykeny (w tym <i>akropolis</i>), Anthea, Gerokomion i Kallithea (Achaja), Tiryns, Korynt, Argolida, Kerameikos, Itaka lub Korkyra, Paramythia (Epir), Moulia (Kreta), Langada (Kos), Diakata (Kefalonia), Enkomi, Kition i Meniko (Cypr), Vardina (Macedonia)	Kerameikos, Delfy, Kition (Cypr), Hexalophos (Tesalia), Korynt, Polis (Itaka), Zapher Papoura, Kalauria (Paros), Dodona, Albania

Tab. 9. Groty „północnej” proveniencji w Egei i na Bałkanach. Za: V. R. d'A. Desborough 1964:66-67; N. Sandars 1964:259; A. Harding 1984:166; J. Bouzek 1985a:135-138; S. Sherratt 2000:96-98.

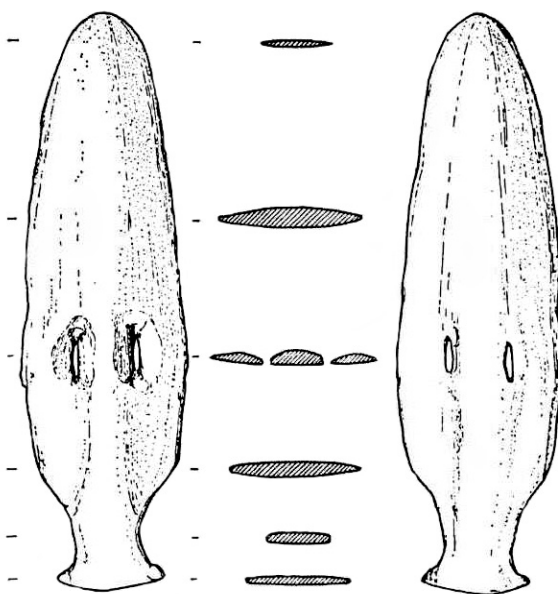
Niezwykle interesujące jest znalezisko z Kyhna w Saksonii (Coblentz 1986:68-69), z kontekstu datowanego na kulturę unietycką. W skład zespołu o którym mowa wchodziły paciorki z bursztynu, *Ösenringe*, szpile m.in. typu *wound-wire*, pierścionki oraz grot włóczni wykonany z miedzi z otworami na trzpieniu (typ *socket spear*) proveniencji anatolijskiej, cykladzkiej lub cypryjskiej (Coblentz 1986:68-69; Krause 1998:182; Harding 2000:281; Ryc. 42). Analizy metaloznawcze wykazały, iż miedź użyta do produkcji owego grotu była miejscowego pochodzenia. Był on więc przykładem lokalnego naśladownictwa egzemplarzy z południa bądź wytopiony został z egejskiej formy odlewniczej, która dotarła do Europy środkowej (Krause 1998:182-183).

Groty strzał (do łuków) używane były w Grecji przynajmniej od początku kultury mykeńskiej. Wskazuje na to przykładowo jedyne znane przedstawienie ikonograficzne

łuczników, pochodzące właśnie z tego okresu (Lewartowski 1989:144). Kolejne informacje, odnoszące się do tej grupy żołnierzy, pochodzą z tabliczek z pismem linearnym B (Kostourou 1972:332-333).

Należy w tym miejscu podkreślić, iż groty strzał zarejestrowane w mykeńskich grobach szybowych (Karo 1930a; Mylonas 1973:422) wykazują podobieństwa do egzemplarzy znanych z obszarów pontyjsko-kaukaskich (Lichardus, Vladár 1996:35; Penner 1998:186; Kložko 2001:201; por. Suchowska 2009b). Nie ulega kwestii, iż istnieją przesłanki wskazujące na funkcjonowanie relacji pomiędzy wzmiankowanymi regionami (Buchholz 1962:20-29; Krause 2007; por. Rozdz. IV. 9.).

W okresie PH III B-C w strefie egejskiej pojawiły się nowe typy grotów strzał (które opracowali: dla Europy – R. Mercer 1970, dla Egei – H.-G. Buchholz 1962 i R. A. J. Avila 1983). Niektóre z nich ściśle nawiązywały do wprowadzonych w okresie późnomykeńskim nieegejskich grotów włóczni, dlatego część badaczy jako miejsce ich pochodzenia wskazała obszary kontynentalnoeuropejskie, jak również kaukaskie (Buchholz 1962:22-29; Lewartowski 1989:144; Harding 2000:281 *versus* 1984:169).

Ryc. 42. Anatolijski, cypryjski lub cykladzki grot włóczni z Kyhna w Saksonii, datowany na 2000 rok p.n.e. R. Krause 1998:183, Fig. 18:2.

V. 4. 2. 1. 5. Pancerze

Znaleziska złotych napierśników z grobów szybowych wskazują, iż pancerze, a przynajmniej ich elementy, znane były już od początku kultury mykeńskiej (Catling 1977b:84-85). Kolejne przykłady pochodzą z kontekstów wydатовanych na okres PH II B (fragmenty z grobu w Dendra) oraz z PH III A, do których zalicza się między innymi słynna, zachowana w całości, brązowa zbroja z Dendra (Verdelis 1967; Åström, Verdelis 1977;

Harding 1984:174). Fragmenty pancerzy zarejestrowano ponadto w Tebach (Touloupa 1964:27), Mykenach (Catling 1977b:98, 101-102), Fajstos (Catling 1977b:101), Kallithea (Yalouris 1960:46-48), Lakkithra (Marinatos 1932, Pl. 16), Metaxata (Bouzek 1985a:110) oraz w Tirynsie (?) (Verdelis 1963; Catling 1977b:106).

Należy pamiętać, iż pancerze oraz inne elementy zbroi wykonywano częściowo z materiałów organicznych, dlatego zapewne większość z nich nie zachowała się i nie została zarejestrowana w źródłach archeologicznych (Harding 1984:174, 2000:285). Eksperymenty dotyczące tarcz wykazały, iż egzemplarze wykonane ze skóry były efektywniejsze i bardziej wytrzymałe niż te z blach metalu (Harding 2000:287). Podobnie było zapewne i w przypadku pancerzy. Zbroje metalowe były więc raczej elementami zbroi paradnej, wskazywały ponadto na wysoką pozycję społeczną wojownika z epoki brązu. Potwierdzać to może fragment z *Iliady* (XVI:35-37, 193-195), w którym Homer informuje, iż sam widok zbroi Achillesa wywoływał trwogę wśród Trojan.

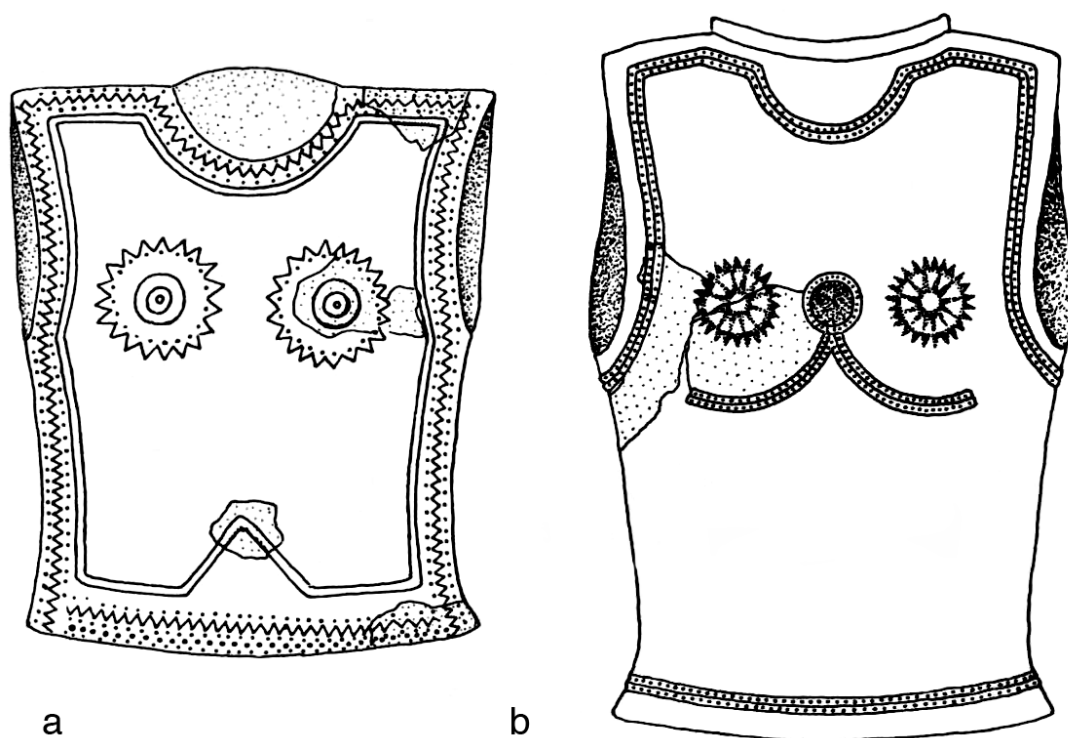

Ryc. 43. *Waza Wojowników*, krater z PH III C. Za: P. A. Mountjoy 2001:100, Fig. 266.

Liczne przedstawienia pancerzy, jak również innych typów broni, znane są z ikonografii, np. ze *Steli* i z *Wazy Wojowników* (Lorimer 1950:20; Catling 1977b:96, 107-116; Harding 1984:174; Bouzek 1985a:92; Lewartowski 1989:131). Krater zwany *Wazą Wojowników* (Ryc. 43) przedstawia żołnierzy w krótkich, prawdopodobnie skórzanych zbrojach wykończonych metalowymi (?) guzami (Harding 1984:174). Znaleziska okuć brązowych z Kallithea oraz z Kefalonii, które zapewne przymocowywano do skórzanych

części pancerza, zdają się to potwierdzać (Marinatos 1932, Pl. 16; Yalouris 1960). Również w tabliczkach z pismem linearnym B wymienione zostały pewne elementy (*o-pa-wo-ta*) utożsamiane z wykończeniami zbroi, zaś jeden z ideogramów (*to-ra-ke*, greckie *thoraks*) odpowiadał kształtem pancerzowi znanemu z Dendry (Snodgrass 1964:72).

Zdaniem A. M. Snodgrass (1971b:31-50) metalowe pancerze funkcjonujące w Grecji mykeńskiej w okresie PH III C były efektem napływu ludności z północy, która przybyła na Bałkany w XII i XI wieku p.n.e. oraz zmiany w wyposażeniu wojowników i w sposobie walki (Bouzek 1985a:110). Ponieważ w Europie środkowej zbroje tego typu były dość rozpowszechnione (gdzie pojawiły się jako wcześniejszy impuls z południa) nie można wykluczyć, iż region ten odegrał istotną rolę w ponownym wprowadzeniu ich na obszary Grecji (Snodgrass 1964:82; Lewartowski 1989:132). Pancerze zanikły wraz z upadkiem kultury mykeńskiej, po raz kolejny pojawiły się dopiero w okresie geometrycznym (Snodgrass 1964:77-83; Lewartowski 1989:131).

Ryc. 44. Wczesne pancerze środkowoeuropejskie. Oznaczenia: a – Čaka; b – Ducové. Za: J. Paulík 1968; Bouzek 1985a:109, Fig. 49.

Datowanie pierwszych znalezisk pancerzy ze strefy egejskiej na okres PH II B, zaprzeczyło koncepcji zaproponowanej przez G. Merharta (1954, 1970) o pierwotnym wykształceniu się idei produkcji zbroi wśród społeczności obszarów naddunajskim. Zdaniem badaczy umiejętność ta do Europy środkowej przyniesiona została z Grecji mykeńskiej, na zasadzie transmisji technologii (Snodgrass 1964:77-83; Schauer 1975; Harding 1984:176; Lewartowski 1989:132). Pierwsze spektakularne przykłady pancerzy środkowoeuropejskich wydатовane zastały na Br D (wg P. Reineckego) i pochodzą z Čaka (Točík, Paulík 1960;

Harding 2000:287; Ryc. 44, a). Kolejne będące imitacjami pancerzy greckich funkcjonowały w okresie halsztackim A1-2 (np. Ducové – Ryc. 44, b, Kér, Čierná nad Tisou) (Snodgrass 1971b; Paulík 1968:41-61, 1988; Bouzek 1985a:111), aż do końca epoki żelaza (Snodgrass 1964:82). Jak już wspomniano powyżej, wraz z migracją społeczności środkowoeuropejskich na południe w XII wieku p.n.e., północne egzemplarze zbroi metalowych pojawiły się w Grecji mykeńskiej, niejako ponownie bowiem formy te funkcjonowały tam kilka wieków wcześniej.

V. 4. 2. 1. 6. Nagolenniki

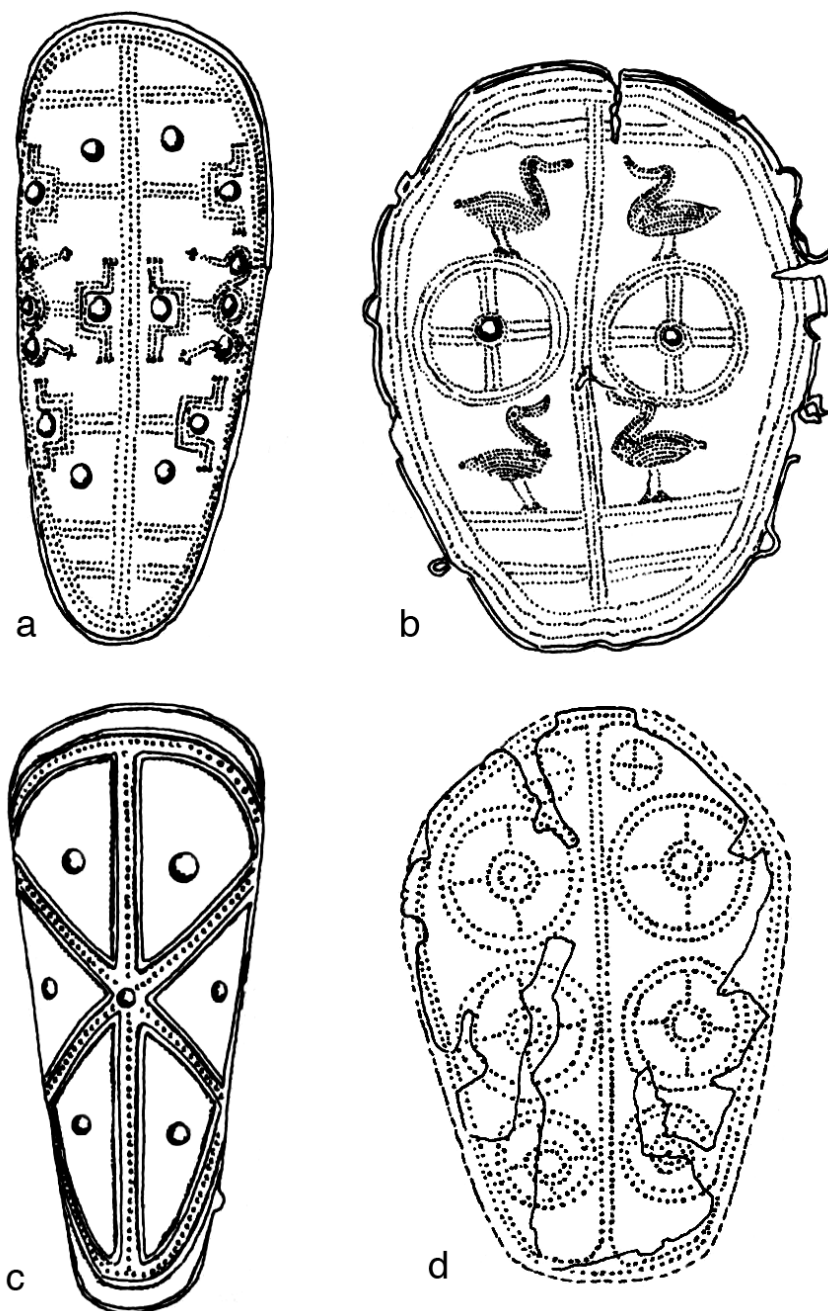
Nagolenniki znane są głównie z ikonografii, z której wynika, iż były standardowym wyposażeniem wojownika mykeńskiego oraz zapewne środkowoeuropejskiego (Müller-Kapre 1962a:275; Harding 1984:178; Paulík 1988). Większość z nich wykonana była prawdopodobnie z materiałów organicznych, o czym może świadczyć niewielka ilość egzemplarzy metalowych rejestrowanych w źródłach archeologicznych (Snodgrass 1964:87; Catling 1977a:150-152; Bouzek 1985a:113; Harding 2000:285). H. L. Lorimer (1950:251-252) jest jednak zdanie, że przedstawienia nagołenników na freskach za pomocą barwy białej wskazują, iż wykonano je głównie z metalu.

Najstarsze przykłady nagołenników w świecie egejskim znaleziono w pochówku z Dendry, który wydatowano na okres PH II B (Snodgrass 1964:86) lub na III A (Äström, Verdelis 1977:35-37). Pozostałe pochodzą z Kallithea (Yalouris 1960:43-47), z *akropolis* ateńskiego (Snodgrass 1964:86), Agios Jakovos oraz z Enkomi na Cyprze (Catling 1964:140-142), z kontekstów datowanych zasadniczo na okres PH III B/C-C (Müller-Kapre 1962a:275; Drews 1993:176-177). Z kolei najwcześniejsze nagołenniki europejskie, pochodzące spod Paryża, wydatowano na Br D (XIII/XII p.n.e.), większość z zarejestrowanych egzemplarzy pochodzi jednak z Ha A1-2 oraz z X wieku p.n.e. (Bouzek 1985a:115).

Z powyższych informacji wynika, iż nagołenniki z Dendry są wcześniejsze (XV wiek p.n.e.) niż najstarsze fragmenty znane z Europy kontynentalnej (XIII/XII wiek p.n.e.). Niemniej jednak część badaczy jest przekonana, że to egejskie (mykeńskie) nagołenniki były inspirowane przykładami z północy i pozostawały pod silnym wpływem europejskich elementów zbroi (Bouzek 1985a:115; Lewartowski 1989:135). Zdaniem cytowanych autorów świadczą o tym m.in. analizy technologiczne egzemplarzy z obszarów Grecji mykeńskiej, które wykazały znaczne podobieństwo do zabytków pochodzących z Europy środkowej (Ryc. 45). Ponadto techniki perforowania oraz repusowania/trybowania, użyte do wykonania nagołenników z Kallithea, z *akropolis* ateńskiego oraz z Enkomi, były nieznane w brązownictwie mykeńskim (Yalouris 1960:49-52; Snodgrass 1964 47-48; Bouzek 1985a:113). Zdaniem J. Bouzek (1985a:113) mogły one imitować szwy skórzane. Również motywy

dekoracyjne w postaci „czteroszprychowych” kół, rozet oraz ptaków, którymi zdobiono nagołenniki egejskie, nawiązują do ornamentyki solarnej, popularnej wśród społeczności Europy środkowej (Yalouris 1960:49-52; Snodgrass 1964:47-48; Bouzek 1985a:113). Wart podkreślenia jest także fakt, iż dekoracje fragmentów europejskich są bardziej wyszukane niż egejskich (Bouzek 1985a:115).

Wszystko wskazuje więc na to, że także w przypadku nagołenników można mówić o wymianie technologii oraz transmisji wzorców dekoracyjnych, pomiędzy społecznościami Europy środkowej i strefy egejskiej. Relacje te należy zasadniczo datować na XII wiek p.n.e.

Ryc. 45. Pierwsze europejski nagołenniki. Oznaczenia: a – Pergine, Italia; b – Rinyaszentkirály; c – Kallithea; d – Ateny, akropol. Za: J. Bouzek 1985a:112, Fig. 50.

V. 4. 2. 1. 7. Helmy

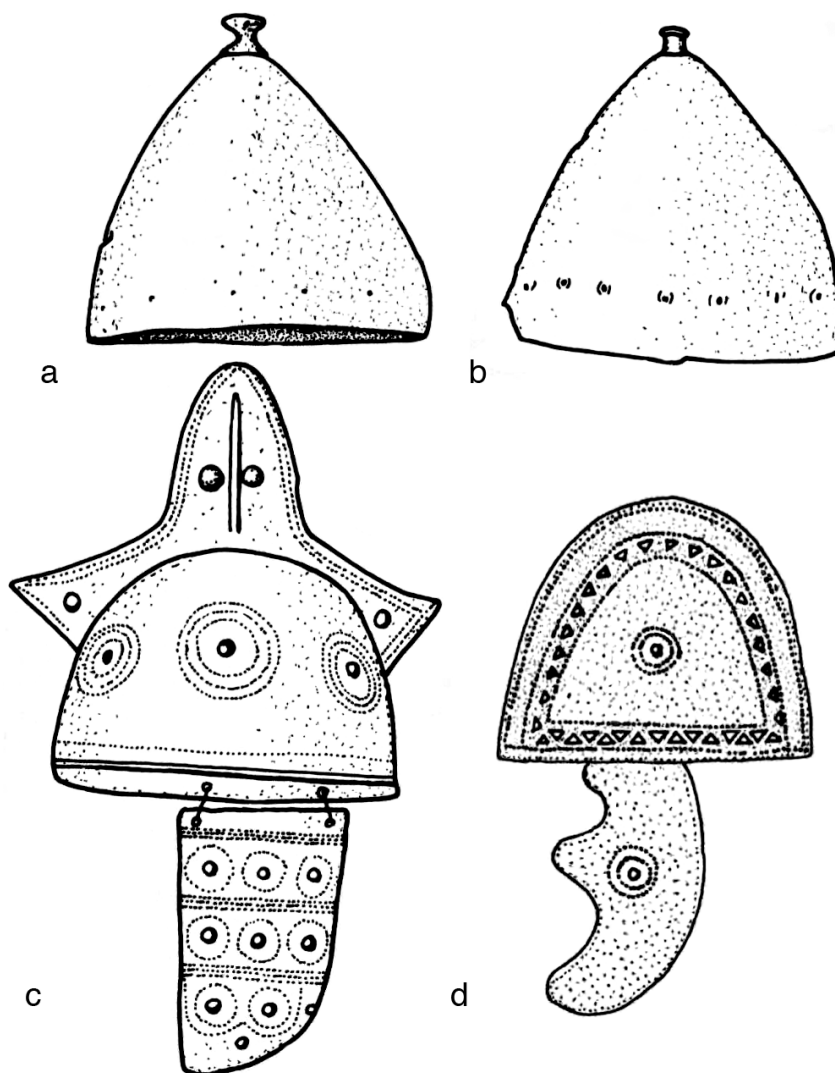
Znaczna ilość hełmów pojawiająca się w ikonografii (figurki, przedstawienia na naczyniach, gemmach i pieczęciach), w literaturze (eposy Homer) oraz w źródłach archeologicznych wskazuje, iż były one popularnym elementem wyposażenia wojowników zarówno egejskich, jak i kontynentalnoeuropejskich (Georgiev, Angelov 1952, 1957; Hencken 1952, 1971; Snodgrass 1964; Borchhardt 1972, 1977a; Makkay 1982, 2000; Harding 1984:177; Bouzek 1985a; Paulík 1988; Lewartowski 1989).

Dla kultury mykeńskiej najbardziej charakterystyczne są hełmy kompozytowe z ułożonymi w pasach kłami dzika (typ A wg J. Borchhardta 1977a:62-64), pochodzące z wielu przedstawień ikonograficznych (Snodgrass 1964:5; Harding 1984:177). Najliczniej występowały one w okresie wczesnomykeńskim (płytki z kłów dzika z perforacjami zarejestrowano m.in. w grobach szybowych w okręgu A – Kilian-Dirlmeier 1997:40-45; Makkay 2000:46), jednak funkcjonowały do końca epoki brązu (Hencken 1971:8 *versus* Borchhardt 1972:20). Znane są ponadto przykłady płytek z okresu przedmykeńskiego z Malthi, Asine, Asea, Eutresis i Fajstos, które zapewne także służyły jako okładziny hełmów (Kilian-Dirlmeier 1997:40-45 *versus* Bloedow 1999:287-288). Również groby datowane na środkową epokę brązu w Kotlinie Karpackiej zawierały perforowane płytki kłów dzika, pełniące najprawdopodobniej podobne funkcje (Makkay 1999:49). Oznacza to, iż technika ta znana była zarówno w Grecji, jak w Europie środkowej i wschodniej. W tym kontekście bardzo interesujące są naczynia z Ruse w Bułgarii, których dekoracje kompozytowe także ułożone były w pasy (Georgiev, Angelov 1952:149-150, 1957:72, Fig. 33:1; 80, Fig. 42:2).

Zdaniem części badaczy idea produkcji hełmów z kłów dzika zaczerpnięta została najprawdopodobniej z Bliskiego Wschodu, gdzie wykonywano je z kości (Kendall 1981:224-231). Inni, wskazując na znalezisko z połowy trzeciego tysiąclecia p.n.e. z Mariupolu z obszarów Morza Azowskiego, uznali, iż po raz pierwszy pojawiły się one w strefie pontyjskiej (Borchhardt 1972:20-22, 28-30; Makkay 1982:6-14, 2000:47). Technika produkcji hełmów kompozytowych z kłów dzika ułożonych w pasy mogła więc zostać wprowadzona do Grecji w wyniku migracji z północy, datowanej na okres WH II/III (Bouzek 1985a:99). Jednak zdaniem I. Kilian-Dirlmeier (1997:50) była ona niezależnym wynalazkiem jaki dokonał się w Egei, zwłaszcza w jej lądowej części. Biorąc pod uwagę fakt, że do produkcji jednego takiego hełmu potrzeba było od 60 do 80 lub nawet do 150 kłów dzika, czyli zabić należało 30-40 lub aż 75 zwierząt (Fields 2004:54) wydaje się, iż służyły one jedynie wojownikom o wysokiej pozycji społecznej.

Kolejną ważną grupą, z perspektywy prezentowanej pracy, są hełmy stożkowate zakończone gałką (typ C wg J. Borchhardta 1977a:65-66). Jeden z najwcześniejszych takich przykładów w strefie egejskiej zarejestrowany został w Knossos, w pochówku datowanym na

okres PM II (Hood, de Jong 1952:256-258; Müller-Karpe 1962a:271). W Europie środkowej zaś hełm stożkowy znaleziono w torfowisku w Bieczu w Łużycach i w oparciu o inne przedmioty wydatowano go na wczesną epokę brązu (Br A2). Wskazywałoby to na wcześniejsze pojawienie się hełmów stożkowych w Europie środkowej, należy mieć jednak na uwadze fakt, iż chronologia egzemplarza z Biecha budzi wiele wątpliwości (Hencken 1952:36-46; Harding 1984:178). Ponadto zdaniem J. Bouzka (1985a:106) to pierwsze europejskie hełmy stożkowe inspirowane były wzorami egejskimi.

Ryc. 46. Pierwsze europejskie hełmy. Oznaczenia: a – Łučky; b – Oranienburg; c – Pass Lueg; d – rekonstrukcja hełmu, Tiryns. Za: J. Bouzek 1985a:98, Fig. 44; 100, Fig. 45.

Stożkowy hełm z Knossos jest niezwykle istotny dlatego, iż w całym wschodnim Śródziemnomorzu nie znaleziono podobnego przykładu ani w źródłach archeologicznych ani na przedstawieniach ikonograficznych (Hencken 1952:39-40; Borchhardt 1972:55-62). Najlepsze analogie do tego egzemplarza pochodzą z Europy środkowej (np. Oranienburg – Ryc. 46, b; Biecz; Łučky – Ryc. 46, a; Keresztéte; Spišská Belá; Záškov; Szenterszébet; Bieszewo), z kontekstów datowanych na Br D-Ha A1 (Hencken 1971:37; Bouzek 1985a:103-

104; Luce 1987:268). Paralele są tak widoczne, iż znalezisko z Knossos można zaliczyć do tej samej grupy, co przykłady środkowoeuropejskie (Bouzek 1985a:101, 106).

Innym niezwykle interesującym egzemplarzem jest hełm z grobu z Tirynsu (typ E wg J. Borchhardta 1977a:68; Ryc. 46, d), datowany za pomocą naczyń ceramicznych na okres submykeński do protogemetrycznego (Bouzek 1985a:102; Lewartowski 1989:134). Formą oraz dekoracją ażurową i repusowaną (wykonaną w technice *Punkt-Buckel*) ewidentnie nawiązuje on bowiem do zabytków znanych z Europy środkowej (np. do Pass Lueg w pobliżu Salzburga – Ryc. 46, c oraz Fliegenhöhle koło Škocijan) (Müller-Karpe 1962a:272-275; Hencken 1971:23-25, Fig. 8; 58-59, Fig. 31; Harding 1984:178; Bouzek 1985a:102). W literaturze przedmiotu istnieje kilka tez dotyczących proveniencji hełmu tiryńskiego. Przykładowo M. N. Verdelis (1963:17-23) i J. Bouzek (1985a:102-103) są zdania, iż wyprodukowano go lokalnie w warsztacie argińskim, pod wpływem środkowoeuropejskich i włoskich rzemieślników. Z kolei V. R. d'A. Desborough (1964:64-65) uważa, że dekoracja oraz technika wykonania tego hełmu świadczy o jego europejskim pochodzeniu. Natomiast A. M. Snodgrass (1964:34, 1971a:319) i J. Borchhardt (1977a:68, typ E) widzą w nim przedmiot proveniencji egejskiej.

W okresie PH III C na naczyniach ceramicznych (np. na *Wazie Wojowników*; Ryc. 43) pojawiły się nowe przedstawienia hełmów z kolcami (typ D wg J. Borchhardta 1977a:67-68). Pomimo, że zdania na temat sposobu ich wykonania są podzielone (Furumark 1941a:449; Lorimer 1950:218) faktem jest, iż nawiązują one do elementów uzbrojenia zarówno wojowników środkowoeuropejskich jak i bliskowschodnich (Lewartowski 1989:133), a także do najemników Ramzesa II zwanych ludem Shardana, znanych z egipskiego malarstwa ściennego oraz do figurek z Sardynii (Müller-Karpe 1962a:273-274; Hencken 1971:169-174; Borchhardt 1977a:67-68; Bouzek 1985a:106).

V. 4. 2. 1. 8. Tarcze

W okresie wczesnomykeńskim funkcjonowały dwa rodzaje tarcz: ósemkowate, które miały długą tradycję na Krecie oraz tzw. tarcze wieżowe, charakterystyczne dla lądu stałego (Bouzek 1985a:93). Zarówno jedne jak i drugie były duże, zakrywały niemal całego wojownika i ciężkie, zapewne więc były dość niewygodne w trakcie walki. Niewykluczone, że stosowano je głównie do celów rytualnych (Bouzek 1985a:93-94; Lewartowski 1989:135). Wzmiankowane rodzaje tarcz wyszły z użycia w XIII wieku p.n.e. (Bouzek 1985a:95). Ostatnie zarejestrowane egzemplarze ósemkowate pochodzą z Artemizjonu na Delos (Lorimer 1950:153; Borchhardt 1977b:8), zaś najmłodsze przedstawienia tarcz wieżowych – z fresku w Tirynsie, oba datowane na okres PH III B (Borchhardt 1977b:25-27).

Wojownicy z końcowego okresu kultury mykeńskiej (z XII wieku p.n.e.) używali

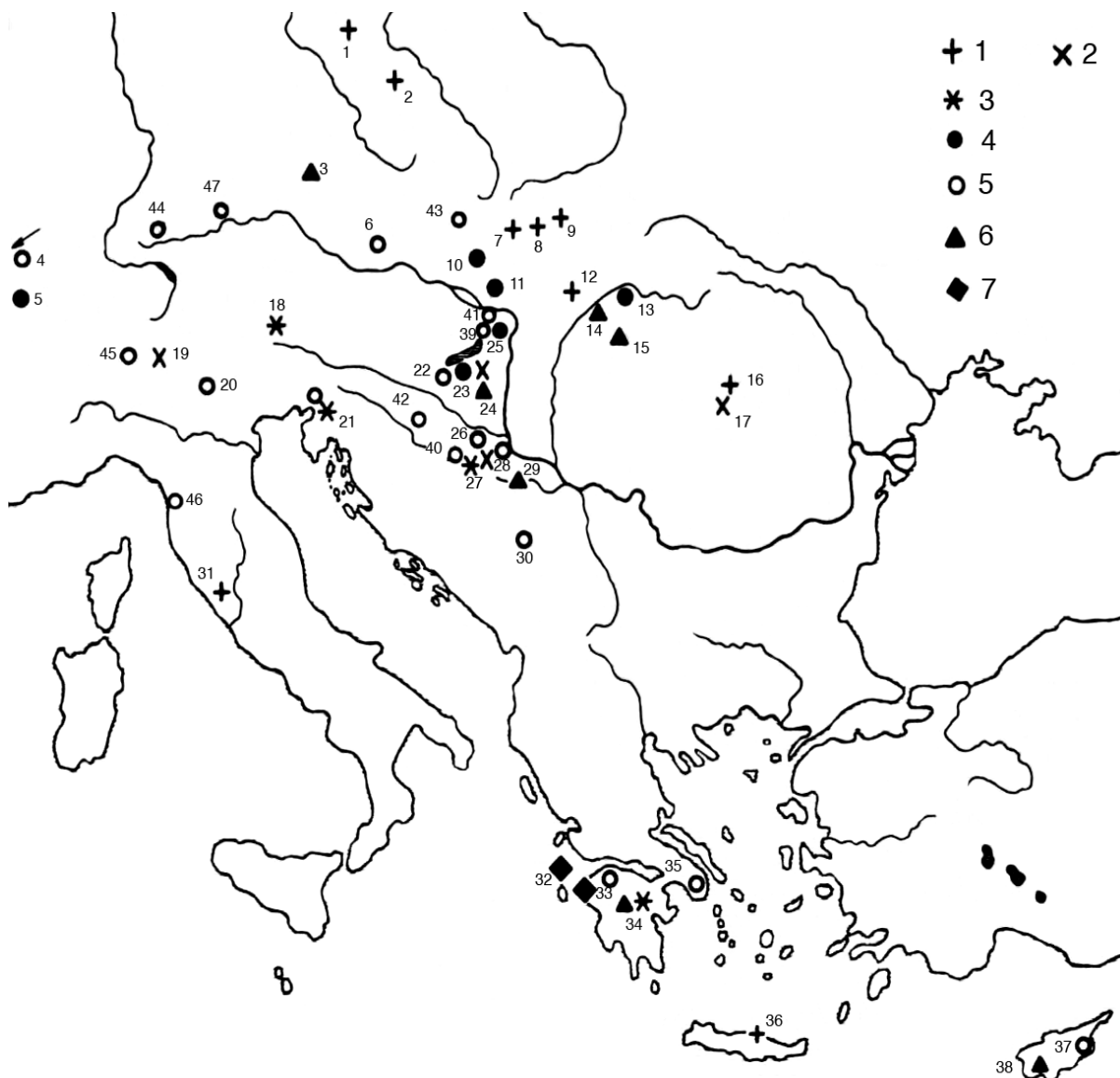
lżejszych i mniejszych tarcz w formie owalnej (Lewartowski 1989:137; Drews 1993:179), które funkcjonowały w strefie egejskiej do końca okresu geometrycznego (Lewartowski 1989:138). Wykonywano je prawdopodobnie z drewna oraz z nakładanych na siebie płatów skór, umocnionych w środkowej części brązowym guzem (lub guzami), obrzeża zaś okuwano pasami metalu (Coles 1962:175-185; Snodgrass 1967:32; Schauer 1980:235-236; Luce 1987:169). Takie brązowe guzy znaleziono na wielu stanowiskach w Grecji mykeńskiej, przykładowo w Achai, Tirynsie i Kerameikosie (Papadopoulos 1978:162). Mogły one jednak służyć również do dekoracji pasów, na co wskazuje przykład z Verginy (Snodgrass 1964:38) lub uprząży końskiej, tak bowiem interpretuje to znalezisko H. Müller-Karpe (1962b).

Najwcześniejszy zarejestrowany przykład tarczy okrągłej pochodzi z ikonografii, z tiryńskiego *Krateru Niosącego Tarczę*, który wydatowany został na przełom okresu PH III B i III C (Müller-Karpe 1962a:276; Drews 1993:179). Kolejne przedstawienia znane są m.in. z *Wazy Wojowników* (Müller-Karpe 1962a:276), z naczyń z Myken, Tirynsu i Nauplionu (Harding 1984:176), z uchwytów dwóch zwierciadeł, z cypryjskich figurek (Borchhardt 1977b:29-31; Drews 1993:179) oraz z fresków mykeńskich i z egipskiego malarstwa ściennego (Borchhardt 1977b:28-31; Sandars 1978:126-127, Figs. 80-82). Okrągłych tarcz używali również Hetyci, „Ludy Morza” (głównie najemnicy Shardana) oraz wojownicy z kultury pól popielnicowych (Coles 1962:172; Schauer 1980:227-235; Bouzek 1985a:95; Drews 1993:179).

W związku z faktem, iż tarcze okrągłe były popularne w Europie kontynentalnej już w środkowej epoce brązu, a szczególnie w późnobrązowej kulturze pól popielnicowych (np. egzemplarze ze skarbów węgierskich i być może również z czeskiego Plzeň) badacze uznali, iż pojawiły się one w Grecji za sprawą najeźdźców odpowiedzialnych za zniszczenie pałaców mykeńskich (Lorimer 1950:149-150; Sprockhoff 1954:28; Müller-Karpe 1962a:277; Desborough 1964:66; Schachermeyr 1980:154-157). Istnieją jednak przesłanki (ideogram z tabliczek z Chania, waza *Niosących Tarcze* z Tirynsu i freski z Pylos) wskazujące, iż okrągłe tarcze znane były w Grecji mykeńskiej już w PH III B (a być może jeszcze wcześniej), czyli w okresie poprzedzającym migrację ludności z północy (Lewartowski 1989:137). W tym kontekście niezwykle interesujący jest fragment drewna przemieszany z brązowymi nitami, pochodzący z grobu Bush Barrow (kultura Wessex), który część badaczy uznała za tarczę (Harding 2000:285 *versus* Coles 1962:172). Na podstawie tego znaleziska wysunięto koncepcję, iż brązowe guzki i dyski znajdowane w pochówkach mogły służyć jako mocowania tarcz wykonanych z materiałów organicznych. Ich funkcjonowanie już we wczesnej epoce brązu potwierdziły daty radiowęglowe drewnianej tarczy (?) z Kilmahamogue (County Antrim, Irlandia), które zawierały się w przedziale od 1950 do 1540 p.n.e. (Hedges et al. 1991:128-129; Harding 2000:285).

Podsumowując: uzasadnione wydaje się być twierdzenie wskazujące na istnienie powiązań pomiędzy tarczami znanymi z obszarów północnych i południowych kontynentu europejskiego. Relacje te dotyczyły, jak w wielu innych omówionych powyżej przypadkach, głównie technologii (Desborough 1964:66; Bouzek 1985a:97).

Rycina 47 przedstawia dyspersję wzmiankowanych w tej części pracy rodzajów uzbrojenia, datowanych zasadniczo na późny okres epoki brązu.

Ryc. 47. Dyspersja elementów uzbrojenia wykonanych w technice blach metalu, datowanych na późny okres epoki brązu. Oznaczenia: 1 – hełmy stożkowe (typu Lúčky); 2 – wczesne tzw. *cap helmets*; 3 – wczesne hełmy z grzebieniem; 4 – wczesne zbroje (grupa wschodnioalpejska); 5 – nagolenniki; 6 – tarcze; 7 – brązowe pasy od zbroi skórzanych. Miejscowości: 1 – Oranienburg; 2 – Biecz; 3 – Plzeň; 4 – Cannes-Écluse; 5 – Saint Germain du Plain; 6 – Stetten-Teritzberg; 7 – Žaškov; 8 – Lúčky; 9 – Spišská Belá; 10 – Ducové; 11 – Čaka; 12 – Keresztéte; 13 – Čierna nad Tisou; 14 – Bodrogkeresztúr; 15 – Nyírtura; 16 – Gusterita; 17 – Uioara de Sus; 18 – Pass Lueg; 19 – Oggiono; 20 – Pergine; 21 – Škocijan; 22 – Rinyaszentkirály; 23 – Kér; 24 – Keszöhidegkút; 25 – Bonyhádvidek; 26 – Poljanci; 27 – Podcrkavlje – Slavonski Brod; 28 – Veliko Nabrde; 29 – Otok – Privlaka; 30 – Boljanić; 31 – Tarquinia; 32 – Kefalonia; 33 – Kallithea; 34 – Tiryns; 35 – Ateny; 36 – Knossos; 37 – Enkomi; 38 – Kaloriziki; 39 – Nadap; 40 – Brodski Varoš; 41 – Tatabanya; 42 – Kloštar Ivanić; 43 – Kuřim; 44 – Beuron; 45 – Malpensa; 46 – Limone; 47 – Schäfstal. Za J. Bouzek 1985a:105, Fig. 47.

V. 4. 2. Narzędzia

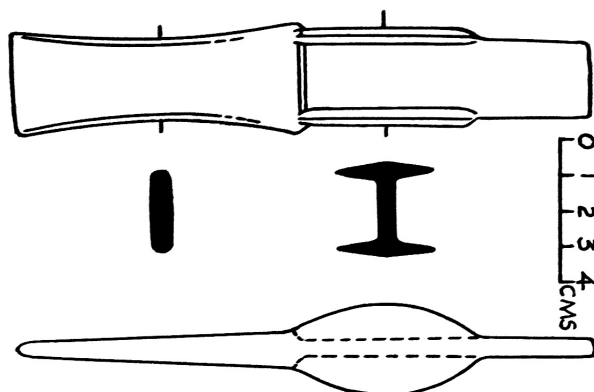
Analizy narzędzi stolarskich, do obróbki metalu oraz noży i brzytw, pod kątem powiązań międzykulturowych (technologie, formy oraz ornamentyki) są nierozstrzygające (Harding 1975:200). Przede wszystkim dlatego, iż nie były to przedmioty podlegające wymianie (być może z wyjątkiem noży i przyborów toaletowych), a rzemieślnicy zarówno w strefie egejskiej jak i kontynentalnoeuropejskiej używali narzędzi tradycyjnych (produkowanych lokalnie) i powszechnie im znanych (Bouzek 1985a:145). Co więcej wykorzystywano je do wykonywania tych samych operacji, więc podobieństwa pomiędzy poszczególnymi typami są nieuniknione. Niemniej jednak w literaturze funkcjonuje kilka rodzajów narzędzi, w których badacze widzą pewne powiązania i elementy wspólne pomiędzy strefą egejską i północną częścią Europy. Wszystkie one wydatowano zasadniczo na XIII-XII wiek p.n.e. (Harding 1984:130; Bouzek 1985a:145).

Jednym z takich zabytków jest forma odlewnicza siekierki ze skrzydełkami (typu *winged-axe*), znaleziona w Mykenach w *Domu Handlarza Oliwą* (Wace 1953:15; Childe 1960; Jung 2006:179; Ryc. 48). Kolejny egzemplarz siekierki typu *winged-axe*, według opisu pochodzący z Grecji, znaleziono również w inwentarzu British Museum (Bietti Sestieri 1973:393, 399; Harding 1975:188). Produkcja narzędzi tego rodzaju była popularna zarówno w Europie środkowej jak i w północnej Italii (Childe 1960; Mozsolics 1971:67-69; Harding 1975:188). Ponadto charakteryzują się one szeroką dystrybucją, zarejestrowano je m.in. w Chorwacji, Czechach i na Węgrzech (Wace 1953:15; Mozsolics 1971; Cline 1994:78). Wzmiankowane egzemplarze wydatowano zasadniczo na Br D (Bouzek 1985a:151).

Forma siekierki z mykeńskiego *Domu Handlarza Oliwą* była w strefie egejskiej niewątpliwie obcym elementem kulturowym (Harding 1984:128). Zdaniem V. G. Childa (1960:575) „należała ona do kowala z Półwyspu Apenińskiego, który przybył by pracować dla bogatego patrona z Myken”. Za przedmiot proveniencji włoskiej uznała ją również A. M. Bietti Sestieri (1973:196-198), zaliczając tę formę do typu *ortucchio*, popularnego w kulturze Protovillanova. Cytowana badaczka wydatowała znalezisko z Myken na XII wiek p.n.e. (Ha A1). Jednak zniszczenie *Domu Handlarza Oliwą*, na podstawie analiz stylistycznych ceramiki, określono na XIII wiek p.n.e., czyli na okres PH III B (French 1967; Harding 1975:188). W tym kontekście warto pamiętać, iż formę wzmiankowanej siekierki znaleziono w wypełniku domu, a nie na poziomie podłogi. Z kolei brak innych metalowych egzemplarzy typu *winged-axe* w Egei wskazuje, iż nie użyto jej do produkcji narzędzi.

Kolejnym interesującym przykładem jest siekierka znaleziona w Dodonie (Epir), która przypomina węgierski typ *Nackenscheibenaxt* (*disc-butted*) z obuchem w formie dysku (Harding 1975:188, 190, Fig. 4:4, 1984:130; Bouzek 1985a:142, Fig. 70:1; 43). Niestety jest to znalezisko bez kontekstu. Podobne egzemplarze występowały również w Rumunii (Bouzek

1985a:142). Siekierki typu *Nackenscheibenaxt* funkcjonowały zasadniczo w warstwach datowanych na Br D (Bouzek 1985a:142). Przykład z Dodony był prawdopodobnie lokalną kopią, związaną zapewne z pierwszą falą napływu broni o cechach północnych do Egei (Harding 1975:190; Bouzek 1985a:142).

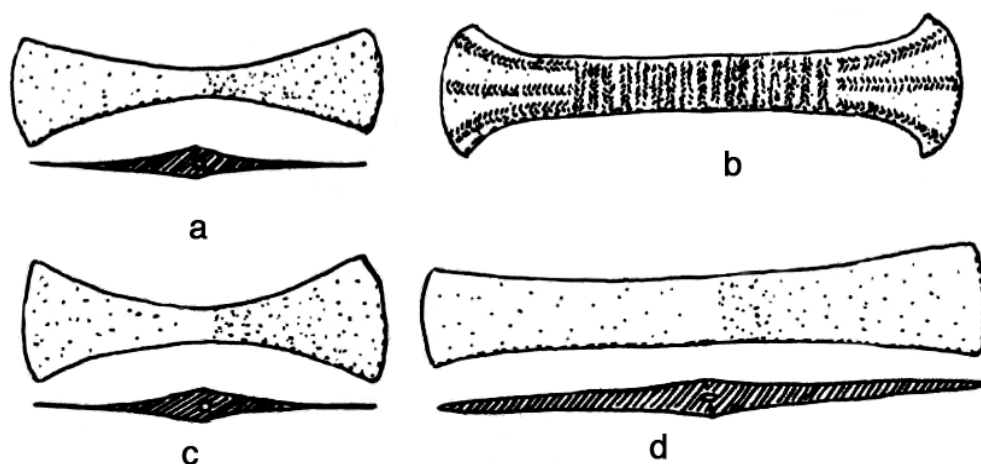
Ryc. 48. Rekonstrukcja siekierki z formy znalezionej w *Domu Handlarza Oliw* w Mykenach. Za: J. Bouzek 1985a:146, Fig. 72.

W literaturze przedmiotu dotyczącej kontaktów międzykulturowych (głównie wymiany technologii i innowacji) pod uwagę brane są również podwójne siekiery, znane zarówno ze strefy egejskiej jak i z Europy kontynentalnej. Wzmiankowane przedmioty funkcjonowały w Europie środkowej już w okresie neolitu (Harding 1975:190), w Jutlandii zaś wykonywano je także w bursztynie. Występowały również w wersji miniaturowej i wykorzystywane były zapewne do celów rytualnych (Bouzek 1985a:43, 217). W Europie środkowej, w warstwach datowanych na wczesną epokę brązu, zarejestrowano wiele egzemplarzy niewielkich sztabek w formie podwójnych siekier (*ingot double axes*), które szczególnie popularne były w środkowej części Niemiec (Buchholz 1960:61-71; Breddin 1969, Fig.10:5; Ryc. 49). Najbliższe analogie dla nich można znaleźć w Platanos na Krecie, w okresie ŚM I (Bouzek 1985a:43). Mimo, iż nie należy w tym przypadku mówić o bezpośrednich powiązaniach, to niewątpliwie pewne inspiracje płynące z południa są widoczne (Bouzek 1985a:43).

Znaczną część znalezisk stanowi jednak inna grupa podwójnych siekier, charakteryzująca się owalnym otworem (tak zwany typ mykeński) i wklęsłą częścią boczną (typ III wg A. Hardinga – 1975:191). Zarejestrowano je m.in. w Brytanii (w znacznej ilości), Francji, Szwajcarii, Łużycach oraz prawdopodobnie w północnej Italii. Niemniej jednak kontekst znalezienia większości z tych siekier jest niejasny (Harding 1975:192, 1984:127-128). Pomimo tego faktu S. Piggott (1953), K. Branigan (1970:91-92, 1972) oraz C. F. C. Hawkes (1974) widzieli w tych egzemplarzach importy mykeńskie. Z kolei odmiennego zdania był C. S. Briggs (1973) i A. Harding (1975:191). Kwestie związane z pochodzeniem

wzmiankowanych podwójnych siekier są tematem trwającej nadal dyskusji. Możliwe bowiem, że idea ich produkcji dotarła do Europy kontynentalnej z Egei (kult labrysów na wzór kreteński?), niewykluczone również, iż wykształciły się one z lokalnych prototypów kamiennych, znanych z neolitu (Harding 1975:191-192).

Liczne znaleziska podwójnych siekier, zarówno współczesnych kulturze mykeńskiej jak i submykeńskich, znane są także z Bałkanów (Albania, Bułgaria) oraz ze strefy północnopontyjskiej (Ukraina) (Tallgren 1926:173; Gimbutas 1965:89-90; Buchholz 1983:90, 94; Harding 1984:241; Bouzek 1985a:46; Hiller 1991; Paschalidis 2007:43; Ślusarska 2007:374; Suchowska 2009b; por. Rozdz. IV. 9. 4.). W ich przypadku jednak egejskie pochodzenie jest o wiele bardziej prawdopodobne.

Ryc. 49. Wybrane przykłady podwójnych siekier. Oznaczenia: a – Altenburg; b – Friedelsheim, Nadrenia-Palatynat; c – Calbe, Saksonia-Anhalt; d – Cochem, Nadrenia-Palatynat. Za: J. Bouzek 1985a:44, Fig. 13.

Noże są kolejną grupą przedmiotów, w których badacze doszukują się powiązań między strefą egejską a Europą środkową i Italią (Ryc. 50). Dotyczy to przede wszystkim egzemplarzy datowanych na okres późnomykeński. Wśród badaczy tego zagadnienia istnieją jednak pewne kwestie sporne. Dla przykładu V. Milojević (1948:15, 23) podkreślał podobieństwa noży z jednym ostrzem znanych z Egei z przykładami kontynentalnoeuropejskimi. Również H. Müller-Karpe (1950:320) sugerował powiązania pomiędzy egzemplarzami z Krety i alpejskim typem *Mühlau* (noże typu *flange-hilted*). A. Harding (1975:195-199) wskazał zaś na ich włoskie analogie. Z kolei N. Sandars (1955:183-187) zdecydowanie sprzeciwiła się tej tezie twierdząc, iż noże późnomykeńskie były efektem lokalnego rozwoju.

W świecie egejskim noże zaliczane do grupy *flange-hilted* zarejestrowano m.in. w Mykenach, Knossos, Psychro, w Jaskini Dictaeon, w Lefkandii (Eubea) oraz na Korfu (?). Zdaniem badaczy wykazują one analogie alpejskie (Harding 1975:197; Bouzek 1985a:146-147) oraz środkowoeuropejskie (kultura pół popielnicowych) (Matthäus 1980b:131). H.

Müller-Kapre (1950:318-320) nóż z Lefkandi zaliczył do wariantu *Mattei* (grupa zachodnia obejmująca swym zasięgiem Alpy oraz północną i środkową Italię), pozostałe zaś do *Mühlau* (grupa wschodnia zajmująca obszary Europy środkowej i północnych Bałkanów). Z kolei A. Harding (1975:197-198) wszystkie wymienione powyżej znaleziska egejskie zaliczył do typu *Mattei* i uznał je za importy (1984:133). Natomiast zdaniem J. Bouzka (1985a:147) nóż typu *flange-hilted* z Fajstos, z ostrzem trójkątnym, a nie zaokrąglonym, jest przykładem skrzyżowania tradycji środkowoeuropejskich i egejskich.

Do innej grupy należą noże z rękojeścią zoomorficzną (motywy ptasich głów) oraz antropomorficzną. W świecie egejskim ich przykłady zarejestrowano m.in. w Perati oraz w Jaskini Dictaeon (Bouzek 1969:26-27, 29, 1985a:147; Iakovidis 1970:344). W Europie kontynentalnej podobne egzemplarze funkcjonowały wśród społeczności kultury pól popielnicowych w Bawarii, Austrii, Italii, na terenach Węgier oraz w Rumunii (Mozsolics 1971; Harding 1975:199; Bouzek 1985a:147). Zdaniem J. Bouzka (1985a:148) zabytki te są skrzyżowaniem tradycji środkowoeuropejskich (związanych z symboliką ptasich głów; por. Rozdz. V. 8. 3.) oraz śródziemnomorskich. Dodatkowym argumentem wskazującym na znajomość w świecie egejskim symboliki funkcjonującej wśród społeczności pól popielnicowych, są przedstawienia motywów ptasich głów na naczyniu z Tirynsu i Ialysos oraz na sicie z Pylos (Karo 1930b:130; Blegen et al. 1973:230-232). Rozważane jest jednak również wschodniośródziemnomorskie pochodzenie tych motywów (Matthäus 1980b:133).

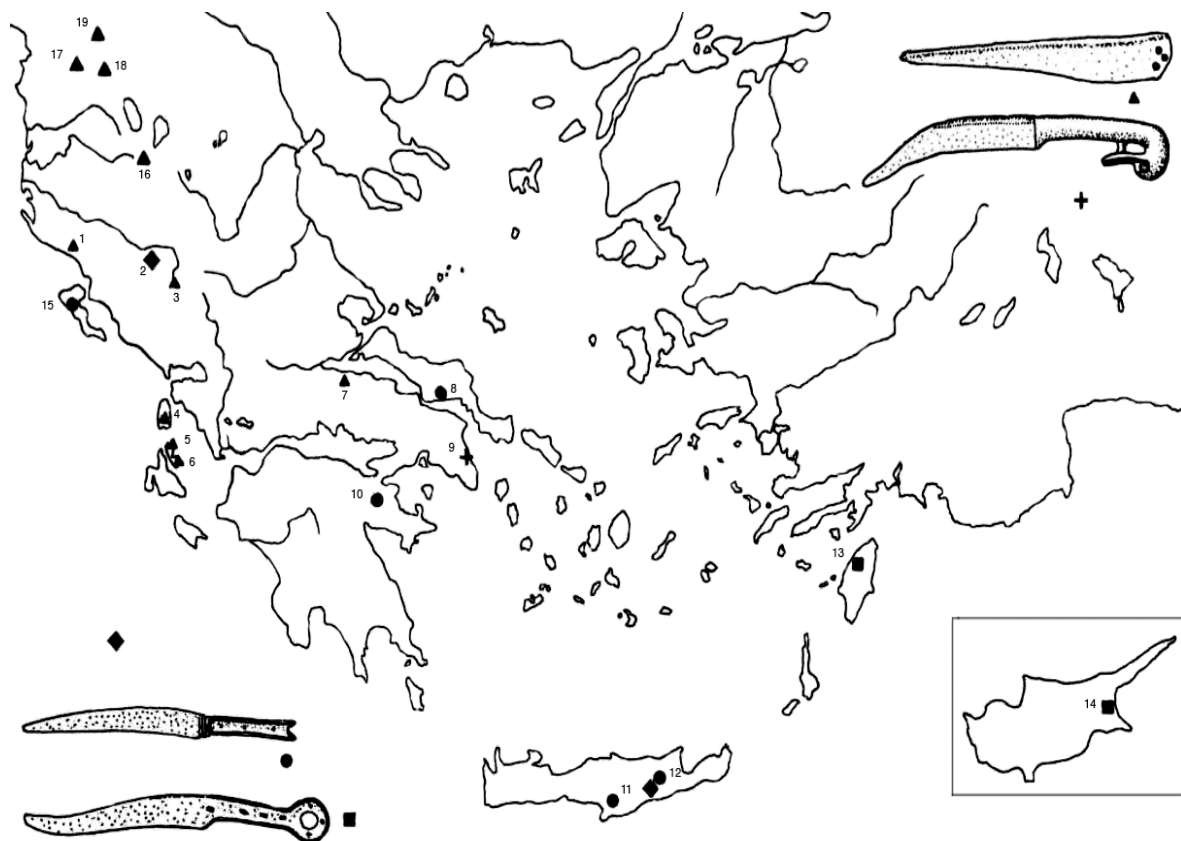
W przypadku noży z końcami w formie pierścienia, zarejestrowanych przykładowo w Ialysos, Enkomi i Pylos (Harding 1975:199; Bouzek 1985a:147), badacze wskazują na analogie do egzemplarzy funkcjonujących we wczesnej fazie kultury pól popielnicowych oraz w strefie północnobalkańskiej (Müller-Kapre 1950:320; Harding 1975:199, 1984:133; Bouzek 1985a:147). Należy jednak podkreślić, iż noże z podobnie ukształtowaną rękojeścią występowały w Egei już w okresie wczesnomykeńskim (Harding 1984:133).

Powiązania północnoitalskie (kultura Protovillanova) oraz środkowoeuropejskie (typ *Griffdornmesser*) wykazują również małe noże (lub brzytwy) ze zwiniętą rękojeścią, znane m.in. z Mykeny, Perati, Karphi oraz z Jaskini Dictaeon (Iakovidis 1970; Harding 1975:198; Matthäus 1980b:131-133; Bouzek 1985a:149). Jednak zdaniem J. Bouzka (1985a:149) egzemplarze egejskie należy datować wcześniej niż kontynentalnoeuropejskie.

Z artykułu S. Sherratt (2000:96-98) wynika, iż w Śródziemnomorzu znaleziono 37 noży o cechach północnych. Sama autorka przyznaje jednak, iż badania nad proveniencją tego typu narzędzi dostarczają wielu problemów.

W kwestii przyborów toaletowych część badaczy jest zdania, iż ich pojawienie się na północy mogło być efektem inspiracji płynących z południa, natomiast kształt poszczególnych zabytków (przykładowo pęset i brzytw, które pojawiły się po raz pierwszy w

Europie w środkowej epoce brązu) był niezależnym, lokalnym wynalazkiem (Hänsel 1968:50; Bouzek 1985a:47). Niezwykle interesującą grupą brzytew są te, których ostrza uformowano w kształt podwójnych siekier, nawiązujących do labrysów egejskich (Bouzek 1985a:217). Wzmiankowane egzemplarze zarejestrowano m.in. w Czechach, Austrii, Jugosławii oraz na Węgrzech i Słowacji.

Ryc. 50. Dyspersja noży o europejskich powiązaniach. Oznaczenia: okrąg – tzw. flange-hilted; kwadrat – przykłady z okrągłym końcem; romb – proste noże z grawerowanymi półokręgami; trójkąt – noże typu północno-zachodniogreckiego; krzyż – nóż zoomorficzny z głową ptaka. 1 – Vajzë, 2 – Elafotopos Zagoriou, 3 – Dodona, 4 – Leukas, 5-6 – Itaka (Polis, Aetos), 7 – Elateia, 8 – Lefkandi, 9 – Perati, 10 – Mykeny, 11 – Fajstos, 12 – Jaskinia Dictaeon, 13 – Ialysos, 14 – Enkomi, 15 – Korfu, 16 – Maliq, 17 – Dolina Mati, 18 – Buzjë, Mati, 19 – Kenete, Kerkës. Za: J. Bouzek 1985a:148, Fig. 73.

V. 4. 2. 3. Elementy stroju i ozdoby

Omówione w tej części pracy obce kulturowo elementy stroju, przede wszystkim zapinki, szpile i ozdoby (pierścionki, bransolety, kolczyki i wisiorki), zaliczają się do grupy przedmiotów osobistych, które przemieszczały się wraz z ludźmi i dlatego nie odgrywały istotnej roli w mechanizmach wymiany. Pojawienie się wzmiankowanych egzemplarzy w Grecji mykeńskiej, w okresie PH III C, związane było z napływem nowej ludności, przykładowo emisariuszy, pielgrzymów, wojowników, rzemieślników oraz artystów podróżujący zapewne wraz z rodzinami (por. aspekty wymiany „personelu” na dworach władców bliskowschodnich – Zaccagnini 1983; Moorey 2001).

Nie bez znaczenia było również przemieszczanie się kobiet w efekcie małżeństw

egzogamicznych, mających na celu nawiązywanie i/lub podtrzymywanie sojuszy i przymierzy (por. (Wels-Weyrauch 1989; Kubach-Richter 1990; Lehmkuhler 1990, 1991; Jockenhövel 1991, 2007; Blajer 1996). Wskazuje na to m.in. występowanie w wyposażeniu grobowym kobiet elementów obcych kulturowo dla danego terytorium oraz szybkie rozprzestrzenianie się nowych ideologii i technologii.

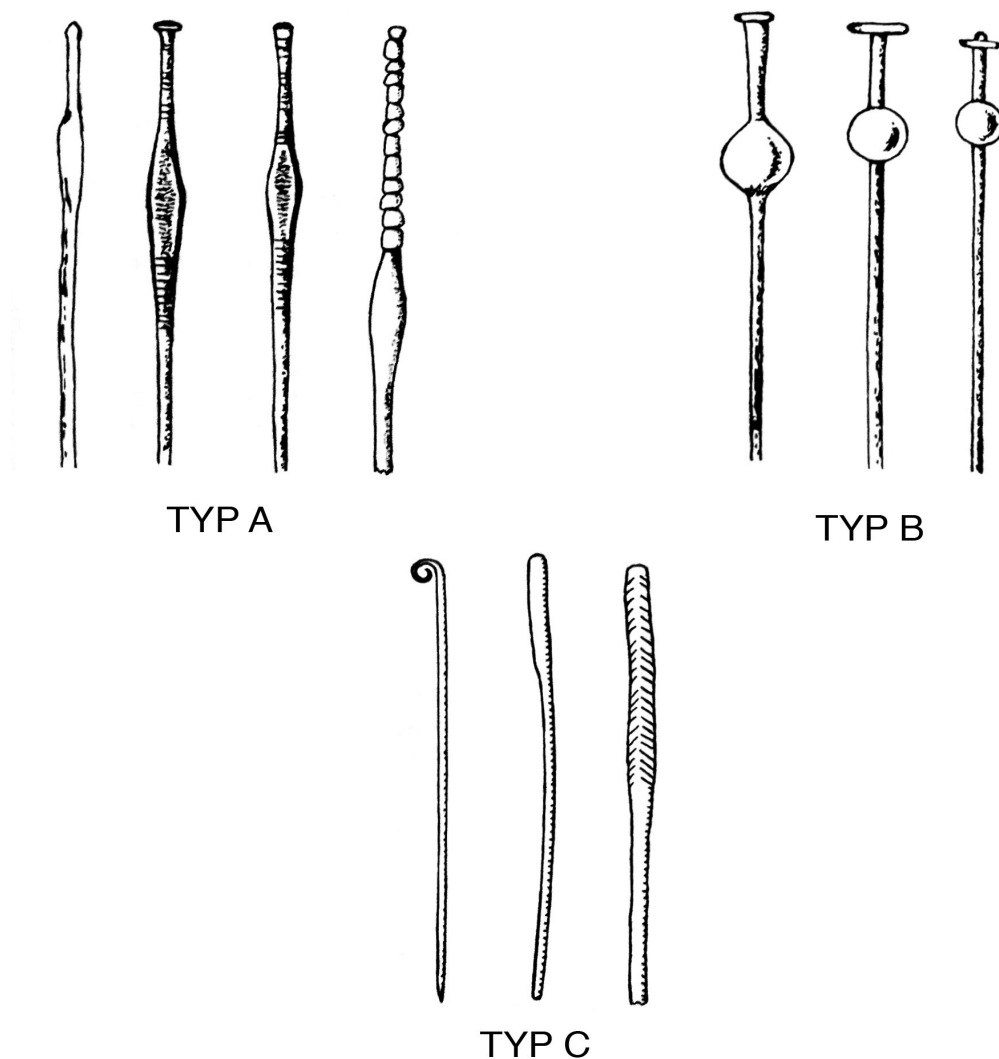
V. 4. 2. 3. 1. Szpile

W odróżnieniu od zapinek, szpile znane były w Grecji mykeńskiej już od wczesnej epoki brązu (Jacobsthal 1956; Branigan 1974:34, Pl. 17-19). W okresie środkowohelladzkim w użyciu były egzemplarze metalowe oraz kościane (Lewartowski 1989:151). W okresie grobów szybowych szpile charakteryzowały się prostą iglicą, często ornamentowaną, zwieńczoną dużą główką wykonaną z różnych materiałów, na przykład z kości słoniowej, kamieni półszlachetnych (kryształu górskiego) czy z pasty szklanej (Harding 1984:134). Zakończenia szpil przybierały różne kształty: stożków, półstożków, dysków oraz haków, a ich całkowita długość w zasadzie nie przekraczała 20 cm (Harding 1984:134). W późniejszym okresie egzemplarze ornamentowane zaczęły zanikać na rzecz nowych form (Lewartowski 1989:151). Pojawiły się wówczas krótkie szpile, prawdopodobnie używane do upinania włosów. Z tego okresu znanych jest jedynie kilka przykładów o długości powyżej 20 cm (Kilian-Dirlmeier 1984:64-65).

Istotna zmiana nastąpiła w XII wieku p.n.e., czyli w okresie PH III C (Deshayes 1966:204-207; Hood, Coldstream 1968:214; Snodgrass 1971a:226-228; Desborough 1972:295; Lewartowski 1989:151). Pojawiły się wówczas szpile masywniejsze i większe, o grubszych iglicach, a ich długość wahała się pomiędzy 25-35 cm (znaleziska z cmentarzyska w Argos i Knossos), ale dochodziła również do 40-50 cm (przykład z submykeńskiego grobu w Atenach) (Harding 1984:134). W okresie od PH III C do protogeometrycznego, głównie w Atenach, ale także w Meseni i Argolidzie, w użyciu były szpile brązowe i żelazne z zakończeniami wykonanymi z pasty szklanej, kryształu górskiego i kości słoniowej oraz żelazne z główkami z brązu (Snodgrass 1971a:221; Desborough 1972:299; Lewartowski 1989:151). A. Harding (1984:134) informuje o istnieniu szpil z główkami wykonanymi z identycznych materiałów już w okresie grobów szybowych.

Biorąc pod uwagę kształt główki badacze opracowali kilka różnych typologii szpil (Snodgrass 1971a:226-227; Desborough 1972:66-76, 297; Kilian-Dirlmeier 1984:66-76; Bouzek 1985a:161-165; Ryc. 51). Zasadniczo wyróżnili oni typy: A – o podłużnej, pogrubionej główce, często z horyzontalnymi nacięciami lub z żeberkowaniem; B – z główką w kształcie kulki, której przedłużeniem jest pogrubiona iglica zakończona płaskim dyskiem oraz C – z prostym, pogrubionym zakończeniem iglicy, gładkiej lub z nacięciami oraz z

końcem zwiniętym w uszko (Desborough 1972:66-76). Analizy kontekstów znalezienia tych szpil wykazały, iż w świecie egejskim używano ich zasadniczo od okresu PH III C do protogeometrycznego (Snodgrass 1971a:226; Harding 1984:136; Lewartowski 1989:151).

Ryc. 51. Typologia szpil. Za: V. R. Desborough 1972, Fig. 32, 33. K. Lewartowski 1989:150, Fig. 30, 31.

Egzemplarze z późnej epoki brązu, znane z obszarów Grecji mykeńskiej, pochodzą głównie z pochówków (Tab. 10). Sugerując się ich ułożeniem (parami w okolicy ramion, pojedyncze zaś na piersi, niezależnie od płci) I. Kilian-Dirlmeier (1984:83) wysunęła tezę, iż służyły one do spinania szat niemykeńskiego typu. Jednak ich długość ewidentnie wskazuje, że były one kłopotliwe w użyciu i zapewne nie noszone na co dzień (Lewartowski 1989:152). W związku z powyższym nie można wykluczyć, iż szpile znane z pochówków służyły jedynie do spinania całunów lub były darami grobowymi (Kilian-Dirlmeier 1984:83).

Interesującym znaleziskiem jest szpila o kulistej główce (*globular pin*), którą zaliczono do typu B, zarejestrowana we wraku Uluburun (Pulak 1988:29-30). Kwestia jej pochodzenia nie została jednak ostatecznie rozstrzygnięta (por. Rozdz. IV. 11. 2.). Ustalenie

proweniencji pozostałych wzmiankowanych szpil również dostarcza wielu problemów, głównie dlatego, iż podobne egzemplarze znane są zarówno z Bałkanów, Italii oraz z Europy środkowej i wschodniej, jak również z obszarów bliskowschodnich, przede wszystkim z Anatolii (Desborough 1964:54; Snodgrass 1971a:226-227; Harding 1984:137; Bouzek 1985a:165-167).

Szpile typu A	Szpile typu B	Szpile typu C
Kerameikos, Mykeny, Korynt, Argos, Olimpia, antyczny Elis, Nichoria, Lefkandi, Diakata (Kefalonia), Babousti, Mouliana, Vergina, Knossos, Troja	Perati, Kerameikos, Argos, Itaka, antyczny Elis, Salamina, Lefkandi, Olimpia, Pherai, Karphi, Troja, Kaloriziki (Cypr), Uluburun	Argos, Korakou, Kerameikos, Mykeny, Salamina, Karphi, Diakata (Kefalonia), Mazarakata, Enkomi (Cypr), minojska Kreta (Palaikastro, Isopata, Gurnia, Koumasa)

Tab. 10. Szpile ze stanowisk w Grecji oraz w basenie Morza Śródziemnego. Za: J. Bouzek 1985a:162-165; C. Pulak 1988:29-30.

Długie szpile, wszystkich trzech wyróżnionych typów, były szczególnie popularne w Europie środkowej w XIV i XIII wieku p.n.e. (Bouzek 1985a:166). Wydaje się jednak, iż zabytki greckie z okresu submykeńskiego wykazują więcej analogii do egzemplarzy znanych z północno-zachodnich Bałkanów oraz północno-wschodniej Italii i zdaniem J. Bouzka (1985a:167) tam należy szukać ich pierwowzorów. Najprawdopodobniej szpile te, wraz z rozprzestrzenieniem się ludności kultury Protovillanova, mogiłowej i pól popielnicowych, dotarły do południowej Italii, Sycylii oraz Albanii i w XII wieku p.n.e. pojawiły się w Grecji mykeńskiej, gdzie ich formy zostały uproszczone, a styl nieco zmieniony (Snodgrass 1965:235-236; Hood, Coldstream 1968:215-218; Lewartowski 1989:152). Część z nich to importy z północy, jak np. egzemplarz z główką w kształcie podwójnej spirali z Kefalonii, wiele innych zaś to imitacje i lokalne naśladownictwa (Harding 1984:137).

W przypadku wzmiankowanej powyżej migracji kłopotliwą kwestią jest jednak niewielka liczba znalezisk szpil o cechach północnych, z terenów leżących na północ od Peloponezu (Snodgrass 1971a:227-228). Zdaniem części badaczy fakt, iż na obszarze Grecji mykeńskiej w XII wieku p.n.e. zarejestrowano znacznie mniej szpil niż zapinek (podobnie jak w Italii, z kolei odwrotnie niż w Europie środkowej oraz na Bałkanach), może być związane z tym, że były one głównie kobiecym elementem stroju (Bouzek 1985a:166-167). Z kolei zapinki używane były zarówno przez mężczyzn jak i kobiety. Zgodnie zaś z koncepcją „*warriors on the move*”, zaproponowaną przez K. Kristiansena oraz T. Larssona (2005:232-234, 2007), to przede wszystkim mężczyźni podróżowali na znaczne dystanse.

Według innej tezy pojawienie się nowego rodzaju szpil w Grecji mykeńskiej związane było ze zmianami w sposobie ubierania się, spowodowanymi ochłodzeniem klimatu

(Desborough (1964:54-8; 1972:300-3; Harding 1984:137; Lewartowski 1989:149), czego jednak nie potwierdziły badania paleoklimatyczne (Bryson et al. 1974:49; Drews 1993:78-79; Bouzek 1994:231-232).

Z informacji pozyskanych z publikacji J. Bouzka (1985a:162-165) wynika, iż w Śródziemnomorzu zarejestrowano 78 szpil, z czego typu A – 24 sztuki, B – 31 i C – 23.

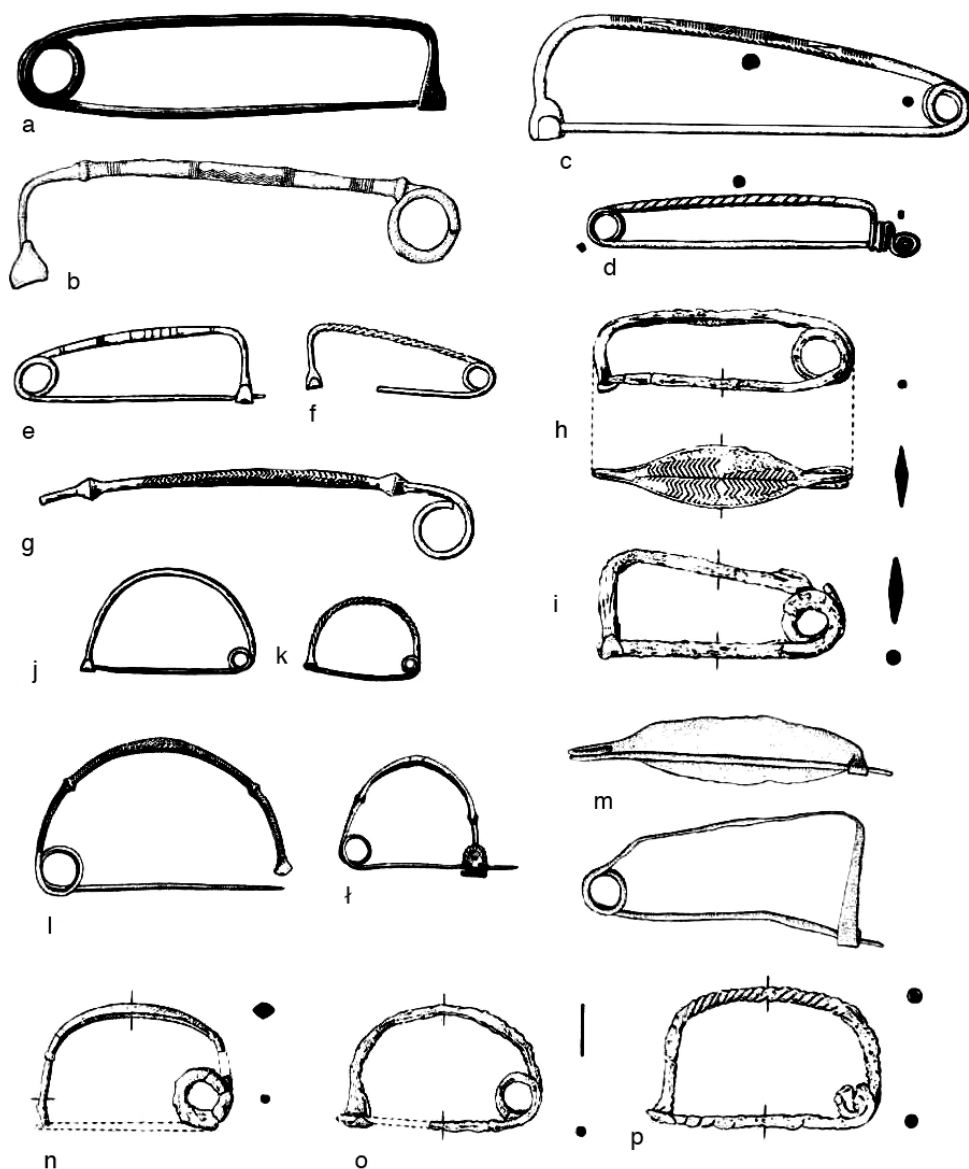
V. 4. 2. 3. 2. Zapinki

W odróżnieniu od szpil, zapinki nie były znane w Grecji mykeńskiej przed okresem PH III B (Lewartowski 1989:147). Ich pojawienie się wskazuje na istotne zmiany jakie zaszły w końcowej fazie późnej epoki brązu na wzmiankowanym obszarze. Dotyczyły one przede wszystkim sposobu ubierania się, ale również innych aspektów związanych z pojawieniem się w Grecji nowych typów przedmiotów, na przykład biżuterii, broni i narzędzi.

W Grecji mykeńskiej najwcześniej, bowiem już w końcowej fazie okresu PH III B, zarejestrowano zapinki smyczkowe (*violin-bow fibulae*, Ryc. 52, a-i, m), (Marinatos 1933:92-93; Morricone 1966:134; Kilian et al. 1981:176; Harding 1984:138; Lewartowski 1989:147). Najwięcej fibul tego typu pochodziło jednak z okresu PH III C. W okresie submykeńskim w zasadzie wyszły one z użycia, zaledwie jeden egzemplarz znaleziono na ateńskich cmentarzysku na Kerameikosie (Lewartowski 1989:148).

Spośród zapinek smyczkowatych, pochodzących z obszarów od Alp po Morze Śródziemne, wyróżniono ponad 30 różnych typów (Sundwall 1943). Analizy wykazały, iż wszystkie rodzaje zanotowane w Grecji, znane były również w północnej Italii, głównie w rejonie Peschiera. Zdaniem badaczy wskazuje to na specjalne powiązania pomiędzy wzmiankowanymi obszarami (Harding 1984:138). Należy w tym miejscu podkreślić, iż najwcześniejsze przykłady fibul z Europy kontynentalnej wydatowano na Br D, odpowiadający okresowi PH III B, co oznacza, iż zapinki smyczkowate pojawiły się w Italii, na Bałkanach i w Europie środkowej w zasadzie w tym samym czasie, co w Grecji mykeńskiej (Harding 1984:138; Bouzek 1985a:152).

Interesujące przykłady fibul zarejestrowano w grobach z Perati (Ryc. 52, n-p). Ich kabłąki były bowiem za wysokie, by można je uznać za smyczkowate i jednocześnie zbyt płaskie jak na zapinki łukowate. Badacze określili je więc jako formy przejściowe (Iakovidis 1970). Znaleziono je w kontekstach datowanych na okres PH III C (Bouzek 1985a:140), co potwierdza ogólnie przyjętą tezę, iż fibule smyczkowate zastąpione zostały w XI wieku p.n.e. przez D-kształtne egzemplarze łukowate (*arch fibulae*). Przyjmuje się ponadto, że oba typy są ze sobą powiązane genetycznie (Harding 1984:138; Bouzek 1985a:159). Badacze wskazują dodatkowo, iż większość zapinek smyczkowatych znanych z terenów Grecji mykeńskiej wykonano lokalnie (Bouzek 1985a:157).

Ryc. 52. Zapinki z Grecji mykeńskiej, Italii i z Bałkanów. Oznaczenia: a – Mykeny; b – Maraton; c – Split; d – Podumci; e-g, j-k – Peschiera; h-i, n-p – Perati; l-t – Vergina; m – Vardino. Za: H. Müller-Karpe 1959; S. Iakovidis 1970; A. Harding 1984:139, Fig. 38.

Wczesne typy zapinek łukowatych, o gładkich lub skręconych kabłąkach i prostym zapięciu, znane były z Bałkanów, Europy środkowej i Italii (wczesna fibula łukowata pochodzi również z Troi), co wskazuje na podobne tradycje produkcyjne oraz być może „odzieżowe” funkcjonujące na wzmiankowanym obszarze (Harding 1984:138, 140). W Egei pojawiły się one pod koniec późnej epoki brązu (Desborough 1964:58, 1972:300; Bouzek 1968:155-158). Najwcześniejsze ich egzemplarze zarejestrowano w Argos, Perati oraz w Moulia, w kontekstach wydатовanych na okres PH III C (Bouzek 1985a:159; Lewartowski 1989:148). Najwięcej D-kształtnych zapinek łukowatych znaleziono jednak w warstwach datowanych na okres submykeński, część również w fazie protogeometrycznej (Bouzek

1985a:159). Znaczne ilości fibul tego rodzaju pochodzą z cmentarzysk na Kerameikosie, Salaminie oraz z pozostałych rejonów Grecji mykeńskiej, co sugeruje, że były one wówczas istotnym elementem wyposażenia grobowego (Desborough 1965:225-226). W odróżnieniu od egzemplarzy smyczkowatych, zapinki łukowate były bardzo popularne we wschodnim Śródziemnomorzu (Bouzek 1985a:159).

Analizy funkcjonalne wykazały, iż fibule mogły służyć, podobnie jak szpile, do spinania całunów. Z kolei zanik biżuterii w grobach wraz z pojawieniem się w nich zapinek, sugeruje ich dekoracyjną rolę (Kilian 1985b:195). Natomiast egzemplarze znajdujące w budynkach mieszkalnych świadczą o tym, że używano ich też na co dzień, nosili je zarówno mężczyźni jak i kobiety (Snodgrass 1971a:224-225; Lewartowski 1989:148).

Pojawienie się w świecie egejskim zapinek smyczkowatych i łukowatych wiązano z napływem obcej etnicznie społeczności (Tab. 11). W literaturze przedmiotu wydarzenie to funkcjonuje pod określeniami: „*inwazja Dorów*” lub „*druga fala północnych wpływów w Grecji*” (Merhart 1942:73-76; Childe 1948:186-188; Milojčić 1948:49; Desborough, Hammond 1975:711). Zdaniem J. Bouzka (1973:172, 214) oraz A. Snodgrassa (1965:229-240) obecność zapinek (i szpil) na południu była efektem kontaktów pomiędzy Mykeńczykami a obszarami zajętymi przez ludność kręgu kultur pól popielnicowych lub też inwazją tych ugrupowań na tereny Grecji. Rozważając koncepcję północnego kierunku napływu fibul problematyczną kwestią jest niewielka ich ilość znana z Epiru i z Tesali (Kilian 1975:13-21; Lewartowski 1989:149).

Zapinki smyczkowate	Zapinki łukowate
Mykeny, Orchomenos, Argive Heraeum, Artemis Orthia, Korakou, Sparta, Karphi, Tiryns, Maraton, Delfy, Teby, Perati, Kerameikos, Olimpia, Araksos, Lefkandi, Moulia, Malia, Prosymna, Psychro, Dictaeon Cave, Gortyn, Vrokastro, Archanes, Phaistos, Aigion, Derveni, Langada (Kos), Emporia (Chios) Enkomi (Cypr), Metaxata (Kefalonia), Perachora, Ialysos, Praesos, Hama, Megiddo, Diakata, Tarsus, Vitsa Zagoriou, Vardina, Brod Saraj (Bitola)	Argos, Mykeny, Perati, Moulia, Tiryns, starożytny Elis, Korynt, Salamina, Kerameikos, Lefkandi, Vergina, Kavousi, Karphi, Kydonia, Atsipades, Dictaeon Cave?, Troja, Assarlik (Karia)

Tab. 11. Występowanie zapinek w Grecji oraz w basenie Morza Śródziemnego. Za: J. Bouzek 1985a:152-159; A. Harding 1984:149, przypis 81.

Funkcjonuje również teza, iż fibule smyczkowate przyniesione zostały do Grecji przez najeźdźców, a łukowate, które z nich wyewoluowały, produkowane były na miejscu przez Mykeńczyków lub zasymilowanych potomków imigrantów, ewentualnie przez nową

grupę przybyszów (Desborough 1965:225-226). Na „pokojołą wymianę” zapinek, głównie z Italią przez Wyspy Jońskie, wskazuje duża liczba egzemplarzy zarejestrowanych na obszarach Wielkiej Grecji, którym towarzyszyła ceramika mykeńska (Holloway 1981:74-78, 80-81).

Z informacji zawartych w publikacji J. Bouzka (1985a:152-159) wynika, iż w świecie egejskim zanotowano 161 zapinek (106 smyczkowatych oraz 55 łukowych).

V. 4. 2. 3. Pierścionki, bransoletki i kolczyki

Pierścionki były znane w kulturze mykeńskiej od jej początków, jednak nie używano ich powszechnie (Higgins 1961). Większość z nich wykonana była ze złota i postrzegana jako przedmioty prestiżowe, które umieszczano głównie w pochówkach (sygnety pochodzą przykładowo z grobów szybowych z Myken) (Harding 1984:140-141). W okresie późnomykeńskim zanikły misternie rzeźbione, złote sygnety na rzecz prostych pierścionków o owalnych lub migdałowych oczkach (Iakovidis 1970:82; Papadopoulos 1978:140), wykonanych głównie z brązu, ale także ze złota i srebra (Bouzek 1985a:167; Lewartowski 1989:154). Wówczas (PH III C) na terenie Grecji lądowej pojawiły się pierścionki (Tab. 12) i bransoletki wykonane z kawałka drucika o spiralnie zwiniętych końcach (Kilian-Dirlmeier 1980:249-269; Ryc. 53). Najwcześniejszy przykład takiego prostego pierścionka pochodzi z Perati (Lewartowski 1989:154). Ozdoby tego typu stały się bardzo popularne w okresie submykeńskim (występowały np. na cmentarzyskach w Attyce, Argolidzie i Elis) oraz protogeometrycznym (Bouzek 1985a:167; Lewartowski 1989:154). W użyciu były aż do VII wieku p.n.e. (Bouzek 1968:179).

Pierścionki i bransolety wykonane z drucików zwiniętych w spirale znane były w Europie środkowej już we wczesnej epoce brązu, szczególnie popularne były wśród społeczności mogiłowych z terenów Czech oraz Bawarii, gdzie przetrwały do okresu pól popielnicowych oraz na Bałkanach (Kilian-Dirlmeier 1980:251-268; Harding 1984:142; Bouzek 1985a:169; Lewartowski 1989:154). Wziąwszy powyższe pod uwagę oraz fakt, iż w Grecji mykeńskiej nie znane są ozdoby tego typu datowane wcześniej niż na okres PH III C, należy uznać obszary Europy środkowej za miejsce ich pochodzenia (Harding 1984:141). W literaturze przedmiotu funkcjonuje dodatkowo pogląd, że pierścionki i bransolety ze zwiniętego drutu dotarły do Grecji wraz z obcą etnicznie/kulturowo grupą przybyszów (Childe 1948:185; Milošćić 1948:25-35; Higgins 1961:92; Desborough 1965:224, 228, 1972:193-194). Nie wszyscy się jednak z tą tezą zgadzają. Przykładowo zdaniem I. Kilian-Dirlmeier (1980:251-268) pojawienia się pierścionków oraz innych elementów spiralnych w Grecji lądowej nie należy rozpatrywać z perspektywy inwazji z zewnątrz, ponieważ motywy te były popularne i bardzo rozpowszechnione w strefie egejskiej.

W Grecji w okresie późnomykeńskim pojawiły się także pierścienie z częścią

ozdobną w formie tarczy, przypominające sygnety mykeńskie (Higgins 1961:83-85; Ryc. 53). Również ich wykonanie, cechujące się prostymi technikami nitowania i repusowania oraz dekoracja (symbole solarne) były w Egei elementem obcym kulturowo. Ścisłe analogie do tych ozdób występują natomiast w środkowoeuropejskich grupach pól popielnicowych (Bouzek 1985a:169).

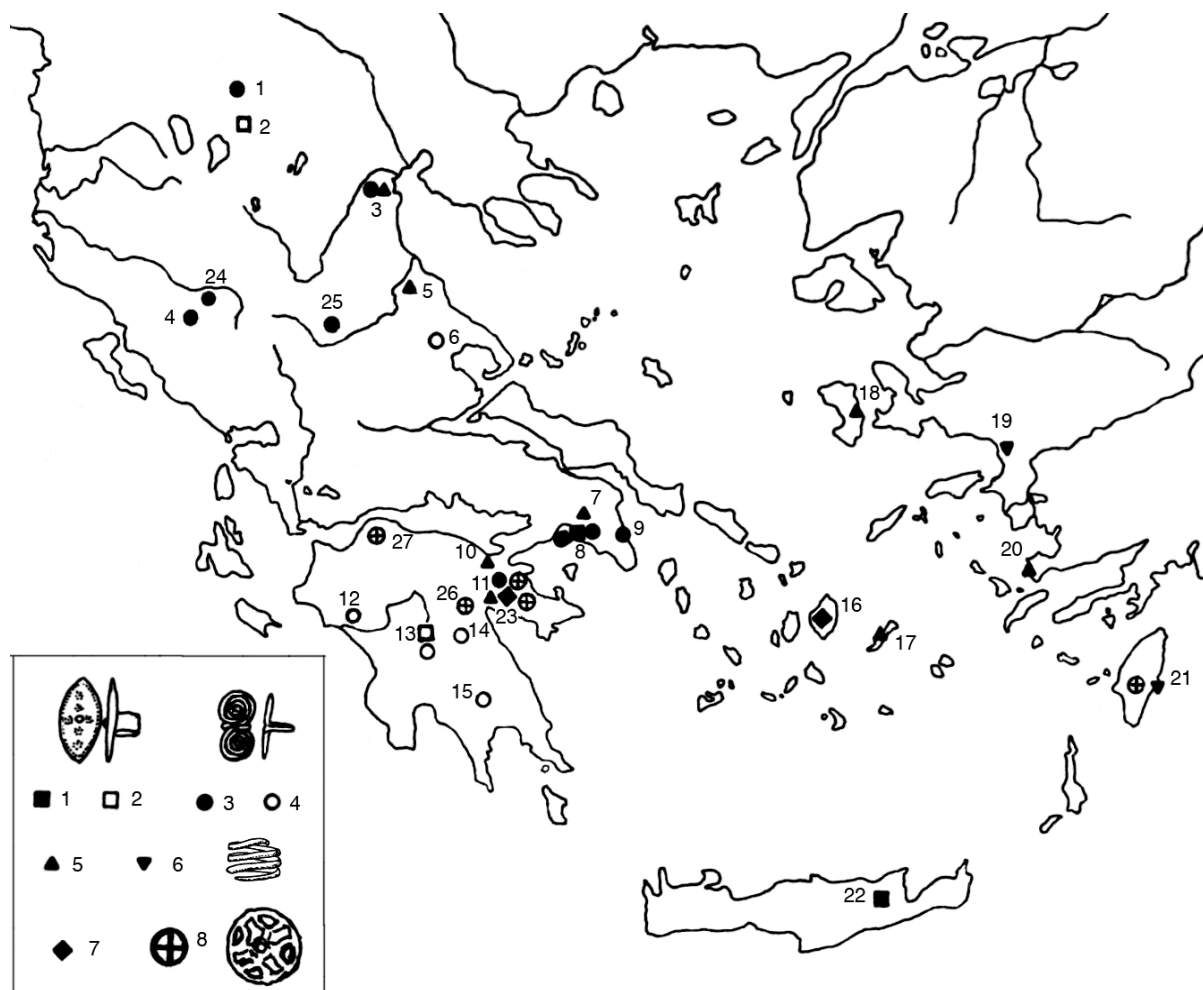
Z informacji dostępnych w literaturze wynika, iż w Grecji mykeńskiej zarejestrowano w sumie nie mniej niż 28 pierścieni, z czego 19 wykonanych z kawałka drutu i 9 w typie sygnetu (Bouzek 1985a:167-169).

Pierścionki ze zwiniętego drutu	Pierścionki w typie sygnetów
Kerameikos, Perati (z fibulą łukowatą), Mykeny, Kalbaki, Elaphotopos Zagoriou, Ateny?, Amphikleia (Lokryda), Salamina, Exalophos, Vergina, Papadin Dol niedaleko Prilep (z fibulą smyczkową i z kabłąkiem w kształcie liścia, prostą bransoletą i spiralną).	Kerameikos, Psychro, Jaskinia Dickaeon, Lousoi.

Tab. 12. Pierścionki w Grecji. Za: J. Bouzek 1985a:167-169.

W Europie środkowej występowały ponadto masywne bransolety odlewane z brązowych prętów, które jednak nie znane były w Grecji mykeńskiej, najprawdopodobniej z powodu dużych kosztów surowca, niezbędnego do ich produkcji (Bouzek 1985a:167). Najwcześniejsze zarejestrowane przykłady takich bransolet znaleziono w protogeometrycznym grobie dziewczynki z północnego Peloponezu (Bouzek 1985a:170).

Odrębną grupą przedmiotów są małe elementy ornamentacyjne w kształcie spirali, wykonywane z brązu, srebra i ze złota. W literaturze przedmiotu określane są one zarówno jako pierścienie jak i ozdoby do włosów (Bielefeld 1968:42-48; Bouzek 1985a:170), dlatego omówione zostaną w tym miejscu. Po raz pierwszy pojawiły się one w grobach skrzynkowych (Mykeny, Kefalonia) z okresu PH III C. Szczególnie popularne stały się jednak dopiero w okresie submykeńskim oraz we wczesnej epoce żelaza i funkcjonowały aż do okresu geometrycznego (Bouzek 1985a:170). W strefie śródziemnomorskiej przedmioty spiralne znaleziono m.in. w Mykenach, Tirynsie, Olimpii, Koryncie, na Kerameikosie, agorze ateńskiej, Salaminie, Amorgos oraz w Verginie, Efezie, Marmariani i w Assarlik w Karii (Bouzek 1985a:170, 232, przypis 13). Podobne ozdoby znane były również z różnych części Europy kontynentalnej, z kontekstów datowanych na XI-X wiek p.n.e. (Bouzek 1985a:170). Interesujący jest fakt, iż zabytki występujące w Macedonii są niemal identyczne z egzemplarzami zarejestrowanymi w Grecji mykeńskiej. Niemniej jednak trudno jest wskazać miejsce proveniencji spiralnych elementów dekoracyjnych.

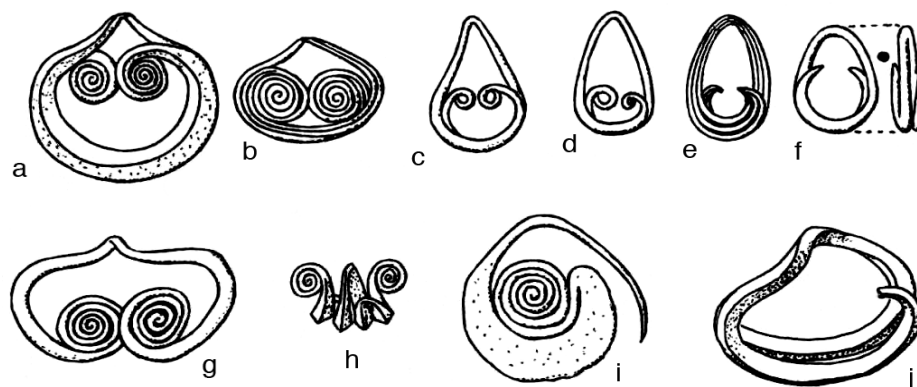

Ryc. 53. Dyspersja pierścionków, kół „czterosprychowych” oraz spiralnych elementów dekoracyjnych w Egei. Oznaczenia: kwadrat: 1 – wczesne pierścionki typu „sygnet”, 2 – późne „sygnety”; koło: 3 – wczesne pierścionki spiralne, 4 – pierścionki z okresu geometrycznego; trójkąt: 5 – spirale ze złota, 6 – spirale ze srebra; 7 – „koła tiryńskie”; 8 – koła „czterosprychowe”. Miejscowości: 1 – Papadin Dol., 2 – Saraj, koło Brod, 3 – Vergina, 4 – Kalbaki, 5 – Marmariani, 6 – Pherai, 7 – Ateny, 8 – Salamis, 9 – Perati, 10 – Korynt, 11 – Mykeny, 12 – Olimpia, 13 – Lousoi, 14 – Tegea, 15 – Sparta, 16 – Naksos, 17 – Sifnos, 18 – Chios, Emporion, 19 – Efez, 20 – Kos, 21 – Lindos, 22 – Psychro, 23 – Tiryń, 24 – Elephotopos, 25 – Exalophos, 26 – Argos, 27 – Teichos Dymaion. Za: J. Bouzek 1985a:168, Fig. 85.

Wśród przedmiotów, które wymieniane są w grupie elementów wykazujących powiązania na linii północ-południe znajdują się również proste, złote kolczyki ze zwiniętymi końcami, tzw. *Lockenringe* (Ryc. 54). Ozdoby te dokładnie przeanalizowała A. Mozsolics (1968:54-55, Pl. 2:7, 3:16, 15, 16:4; Fig. 21:3-4). Jest to praca niezwykle istotna, bowiem część z kolczyków, opracowanych przez wzmiankowaną autorkę, zaginęła.

Kilka egzemplarzy *Lockenringe* zlokalizowano w III i IV (?) grobie szybowym w okręgu A w Mykenach (Karo 1930a:51-52, 187-188; Bouzek 1966:254; Ryc. 54, a, b, g) oraz w pochówku *Omikron* w okręgu B (Mylonas 1973:200, 231; Ryc. 54, j). Zasadniczo badacze są zgodni co do ich obcego kulturowo pochodzenia (Evans 1929:47-48, 97-98; Karo 1930a:107-108; Bouzek 1966:254). Ich zdaniem analogii do tych zabytków należy szukać w inwentarzach społeczności Troady (Troja warstwa II i III) oraz Europy środkowej (przede

wszystkim Kotliny Karpackiej) i wschodniej (Rumunia, Mołdawia, strefa pontyjska, Kaukaz) (Evans 1929:47-48, 97-98, Fig. 37; Bouzek 1966:254; Harding 1984:112; Kristiansen, Larsson 2005:151-152). Do Grecji mykeńskiej, w opinii części ze wzmiankowanych autorów, *Lockenringe* dostały się w formie wiana obcych księżniczek (Evans Shaft Graves 97-98; Karo 1930a:107-108). Warto w tym miejscu podkreślić, iż w Europie środkowej i wschodniej, w Mezopotamii oraz Anatolii kolczyki tego typu znane były już w trzecim tysiącleciu p.n.e. (Bouzek 1966:254, 1985a:53).

Ryc. 54. Proste pierścionki typu z drutu typu *Lockenringe*. Oznaczenia: a-b, g, j – Mykeny, groby szybowe; c-e – Țufalău, Transylwania; f – Monteoru, Mołdawia; h – Kaukaz; i – Czechy. Za: J. Bouzek 1985a:54, Fig. 21.

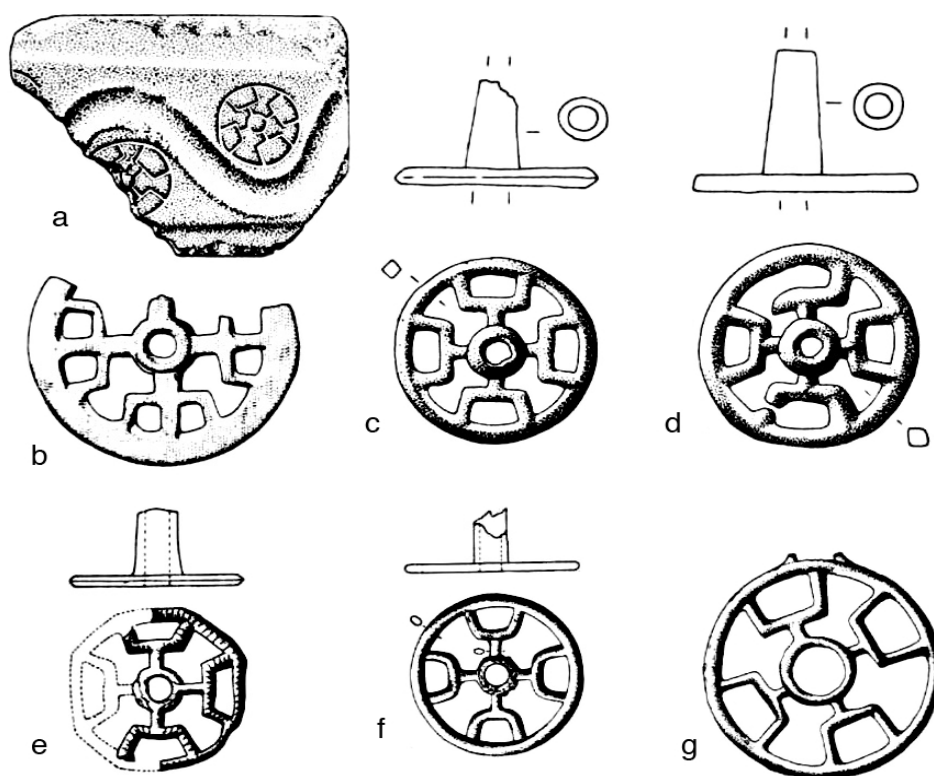
V. 4. 2. 3. 4. Koła „czteroszprychowe”

Koła „czteroszprychowe”, wykonane z brązu, ołowiu, kości oraz z kości słoniowej, pojawiły się w Grecji mykeńskiej już w okresie grobów szybowych (Harding 1984:143; Bouzek 1985a:171). Większość zabytków tego typu pochodziła jednak z kontekstów datowanych na okres PH III C (Kilian-Dirlmeier 1979:31; Kilian et al. 1981:157). W XII wieku p.n.e. przedmioty te produkowano już lokalnie, na co wskazuje forma do wyrobu kół z rozwidlonymi szprychami znaleziona w Macedonii (Harding 1984:143). W strefie egejskiej proste koła „czteroszprychowe” (w formie krzyża) znaleziono np. w Leukas, na *akropolis* ateńskim oraz w Argolidzie (?), rozgałęzione zaś w Tirynsie, w Mykenach, Argos, Mitopolis i na Lindos (Bouzek 1985a:171-172; Ryc. 53, 55).

Podobne egzemplarze występowały również w Europie środkowej, Italii i na Bałkanach, szczególnie popularne były wśród społeczności kultury Terremare, Protovillanova oraz pól popielnicowych (Kossack 1954:85; Carancini 1975:323; Woytowitsch 1978:38-39; Matthäus 1980b:128-129; Vagnetti 1982:170; Bouzek 1985a:171). Zdaniem badaczy właśnie na północy, najprawdopodobniej we wczesnobrązowych kulturach wschodnioalpejskich, należy szukać proveniencji kół „czteroszprychowych” (Kossack 1954:20).

Funkcja wzmiankowanych przedmiotów nie została ostatecznie wyjaśniona. Badacze interpretują je jako główki szpil, wisiorki lub elementy służące do ozdoby stroju i włosów (Carancini 1975:379). Według innej koncepcji były to znaki garncarskie lub pieczęci, którymi

znakowano lub ornamentowano ceramikę (Kilian et al. 1981:157-158). Potwierdzeniem tej tezy może być przykład pitosu znalezione w Mykenach i w Tirynsie (Ryc. 55, a).

Ryc. 55. Koła „czterosprychowe” z Grecji i z Italii. Oznaczenia: a – relief na pitosie, Tiryns; b – kość słoniowa, Mykeny; c – brąz, Argos; d – brąz, Tiryns; e – ołów, Porto Perone; f – brąz, Borgo Penigale; g – brąz, Tofla. Za: E. Woytowitsch 1978; A. Harding 1984:142, Fig. 40.

V. 4. 2. 4. Naczynia metalowe oraz ich gliniane imitacje

Technologia produkcji naczyń z blach metalu rozwinęła się najprawdopodobniej w północnym Lewancie lub w Anatolii, już w czwartym tysiącleciu p.n.e. (Sherratt, Taylor 1989:107). Pierwsze naczynia w tej technice pojawiły się na południu Europy (na Krecie) we wczesnej epoce brązu, wraz z najstarszymi śladami produkcji wina (Sherratt, Taylor 1989:107). Zapewne jako jeden z elementów życia charakterystycznego dla kształtujących się elit (por. Gomez de Soto 1993). Najprawdopodobniej kreteńskiej proveniencji był zestaw srebrnych naczyń do picia, pochodzący z egipskiego skarbu z El Tôd, datowanego na XII dynastię, czyli na około XIX wiek p.n.e. (Snape, Steel 2000:24; por. Rozdz. IV. 2. 2.). Na lądzie greckim zaś najwcześniejsze egzemplarze wykonane z blach metalu zarejestrowano pod koniec okresu środkowohelladzkiego, w grobach szybowych *Jotta*, *Delta*, *Gamma* i *Ni* w Mykenach (Harding 1984:106-107).

W Europie środkowej znaleziska naczyń wykonanych tą techniką są rzadkie, chociaż produkcja mniejszych przedmiotów, głównie ozdób strojów, miała miejsce (Harding 1984:107). Najwcześniejsze, złote naczynia pochodzą z Hajdú Bihar we wschodnich

Węgrzech, z horyzontu Hajdúsámson kultury Otomani, datowanego na 1800 p.n.e. (Mozsolics et al. 1968, Taf. 4-10; Furmánek 1970; Vladár 1973b; Sherratt, Taylor 1989:114). Z kolei w kulturze pól popielnicowych produkcja przedmiotów w technice blach metalowych rozpowszechniła się wtedy, gdy w Egei umiejętność to podupadła, co zapewne związane było z sytuacją polityczno-ekonomiczną w okresie PH III C (Sherratt, Taylor 1989:118). Pod koniec Br C i na początku Br D pojawiły się również w Europie środkowej naczynia kute, przeważnie z brązu (Bouzek 1985a:175).

V. 4. 2. 4. 1. Naczynia metalowe

W literaturze przedmiotu, opisującej inwentarz kultury materialnej w Europie kontynentalnej, funkcjonuje grupa naczyń metalowych, które traktowane są jako efekty inspiracji egejskiej. W części z nich widzi się wręcz importy z południa (Bouzek 1966:255; Harding 1984:108; Ryc. 56, 57).

Jednym z takich przykładów jest brązowe naczynie z Dohnsen w pobliżu Celle w Dolnej Saksonii. Oględziny tego zabytku wykazały, iż swoim ogólnym kształtem, formą uchwytu, dzióbkiem w bocznej części krawędzi wylewu oraz dekoracją przypomina egzemplarze mykeńskie (Ryc. 57, d, f) oraz minojskie, np. z Akrotiri z kontekstu PM I A (Sprockhoff 1961:11-22; Matthäus 1980a:224-226; Kristiansen, Larsson 2005:156; Ryc. 57, g). Zdaniem wielu badaczy naczynie z Dohnsen zostało wyprodukowane w strefie egejskiej i należy traktować je jako import (Sprockhoff 1961:11-22; Matthäus 1980a:224-226; Bouzek 1985a:51; Schauer 1985:170; Sherratt, Taylor 1989:113; Kristiansen, Larsson 2005:156), który dotarł do Europy środkowej zapewne w formie подарunku. Aczkolwiek w przypadku pucharu z Dohnsen należy mieć na uwadze niezwykle problematyczne okoliczności jego odkrycia. Znalazły go bowiem dzieci na powierzchni pomiędzy dwoma wkopami (Harding 1984:108). Badania przeprowadzone w okolicy nie potwierdziły istnienia żadnego pradziejowego osadnictwa, z kolei wywiad przeprowadzony wśród mieszkańców wykluczył, iż którykolwiek z nich przywiózł omawiane naczynie z południa.

Zdaniem K. Struve (1983) podobne kubki pochodziły z wyrobionego już w pradziejach kurhanu (grób A) w Ramsdorf (Owschlag, Schleswig-Holstein), datowanego na przełom I i II Okresu nordyjskiej epoki brązu (wg O. Monteliusa). Cytowany autor, z 250 fragmentów brązowych, zarejestrowanych we wzmiankowanym pochówku, zrekonstruował naczynia, dla których najbliższe analogie widział w srebrnych kubkach z IV grobu szybowego w Mykenach (Ryc. 57, a).

Kolejne naczynia – z Fritzdorf i Eschenz – wykazują zarówno inspiracje egejskie oraz być może anatolijskie, jak i cechy świadczące o ich lokalnej produkcji. Przykładowo złoty puchar znaleziony w Fritzdorf w pobliżu Bonn przypomina swym kształtem oraz formą

uchwyty naczyń mykeńskie (Uslar 1955:319-323; Taylour 1964:146; Piggott 1965:134; Gerloff 1975:107, 190; Ryc. 56, b). Z kolei romboidalne podkładki umieszczone pod nitowaną częścią mocującą uchwyt sugerują jego lokalną produkcję (Harding 1984:108).

W przypadku złotego pucharu z Eschenz, znalezione w Szwajcarii, na analogie do naczyń znanych ze strefy egejskiej wskazuje ukształtowanie uchwytu, zaś koncentryczna podstawa nawiązuje do inwentarzy anatolijskich oraz do kilku innych, złotych egzemplarzy znanych z Węgier (Gerloff 1975:192-194; Taylor 1980).

Wzmiankowane powyżej naczynia wydатовano zasadniczo na okres od 1800 do 1400 p.n.e. (Bouzek 1985a; Sherratt, Tylor 1989:116).

Ryc. 56. Metalowe naczynia do picia. Oznaczenia: a – Hajdú Bihar; b – Fritzdorf; c – kubki typu *Friedrichsruhe*: Meklemburgia; d – Pavlovka, Bessarabia. Za: M. Gimbutas 1965:130, Fig. 94, 131, Fig. 95:1; A. Harding 1984:109, Fig. 28; A. Sherratt, T. Taylor 1989:114, Fig. 17.6.

Interesującymi przykładami są również naczynia metalowe pochodzące z Kotliny Karpackiej. Przede wszystkim cztery złote „kubki” z Hajdú Bihar ze wschodnich Węgier (Ryc. 56, a), o powierzchni dekorowanej wertykalnymi kanelurami oraz nacinaną dekoracją w kształcie kół (Sherratt, Taylor 1989:114). Charakteryzują się one prostymi uchwytami w formie pasa foli wygiętego wprost z krawędzi wylewu, wykazującymi analogie do niektórych inwentarzy egejskich (Matthäus 1980a:301).

Kolejnym przykładem są złote naczynia z Biia (Magyarbánye), których uchwyty uformowane są w podobny sposób jak „kubków” z Hajdú Bihar. Dekoracja naczyń z Biia w postaci koncentrycznych kół, podwójnych spirali oraz nacięć i kropkowanych pasów wykonanych techniką repusowania jest analogiczna do złotych kubków z obszarów Francji i Niemiec, datowanych na Br C (–D) (Mozsolics et al. 1968, Taf. 12; Bouzek 1985a:52).

Do grupy karpackiej zaliczany jest również skarb z Šmig (Somogyon). W jego skład wchodziły złote ozdoby wykonane w technice metalowych foli oraz naczynie brązowe przypominające kociołek (Mozsolics et al. 1968:13-16; Sherratt, Taylor 1989:114; Bouzek 1985a:51). Zdaniem badaczy nawiązuje on do inwentarzy pontyjsko-kaukaskich (Žoržikašvili, Gogadze 1974:88, No 667, Pl. 77) oraz egejskich (Matthäus 1980a:345) lub anatolijskich (Sherratt, Tylor 1989:114).

Naczynia z Hajdú Bihar wydatowano zasadniczo na XVIII wiek p.n.e., natomiast przykłady z Biia oraz Šmig na okres od 1600 do 1400 p.n.e. (Mozsolics et al. 1968, Taf. 4-10; Vladár 1973b; Sherratt, Taylor 1989:114).

Ostatnim naczyniem, jakie należy omówić w tzw. grupie karpackiej, jest pochodzący z miejscowości Vel'ka Lomnica na Słowacji fragment brązowej misy, której cylindryczna krawędź wylewu została ozdobiona ukośnymi nacięciami w formie żebrowania (Novotná 1963:137-140). Najbliższe paralele do tego naczynia widać w metalowych kubkach mykeńskich z V i VI grobu szybowego z Myken oraz z Krety, z kontekstów datowanych na okres PM I (Karo 1930a:136, 1933; Bouzek 1966:255; Matthäus 1980a:218-219). Niestety okoliczności znalezienia tego fragmentu są niejasne, ponadto badania składu chemicznego wykazały ślady żelaza, co utrudnia jego datowanie (Harding 1984:107; Bouzek 1985a:49).

W XIII wieku p.n.e. (Br C/Br D) w Europie środkowej pojawiły się kute naczynia, wykonywane głównie z brązu (Bouzek 1985a:175). W przypadku jednej z form – kubków typu *Friedrichsruhe* (Ryc. 56, c, d), które stały się standardowym naczyniem do picia zarówno w Europie środkowej jak i w Skandynawii (Childe 1949; Thrane 1961; Mozsolics 1973:77-78) – wskazuje się na podobieństwa do inwentarzy egejskich. Rozważana jest przede wszystkim forma nawiązująca do naczyń typu *kyathos* (kubki z wysoko umocowanym, taśmowatym uchwytem – typ 213 wg A. Furumarka), mogących służyć jako modele dla przykładów europejskich (Childe 1948:188-189; Matthäus 1980a:287-289, 347).

V. 4. 2. 4. 2. Imitacje w glinie naczyń metalowych

Z obszarów Europy kontynentalnej pochodzi kilka przykładów ceramiki, w której można zauważyć pewne elementy wskazujące na imitację naczyń metalowych o cechach egejskich. Zdaniem J. Bouzka (1985a:51) społeczności zamieszkujące wschodnie Alpy oraz Kotlinę Karpacką, już we wczesnej epoce brązu, były świadome form i kształtów egejskich naczyń metalowych i próbowały je kopiować w glinie. Jednym z takich przykładów jest półokrągły fragment pokrywki z uchwytem przypominającym górną część egejskich naczyń typu *stirrup jars* (dzbany kabłąkowe), znaleziony na osadzie kultury weterowskiej w Olomouc w Czechach (Reichertová 1949:61-62; Harding 1984:111; Bouzek 1985a:49; Ryc. 57, c).

Również niektóre formy ceramiczne z kultury Otomani-Füzesabony, charakteryzujące się plastyczną dekoracją w formie spirali, wykazują podobieństwo do egejsko-anatolijskich naczyń metalowych (Bouzek 1985a:49). Jednym z takich przykładów jest misa z Suciu-de-Sus z Transylwanii (Bouzek 1966:255; Ryc. 57, e). Zarówno jej kształt jak i dekoracja roślinna nawiązuje do naczyń z mykeńskich grobów szybowych (Karo 1930a; 1933 Ryc. 57, a, d).

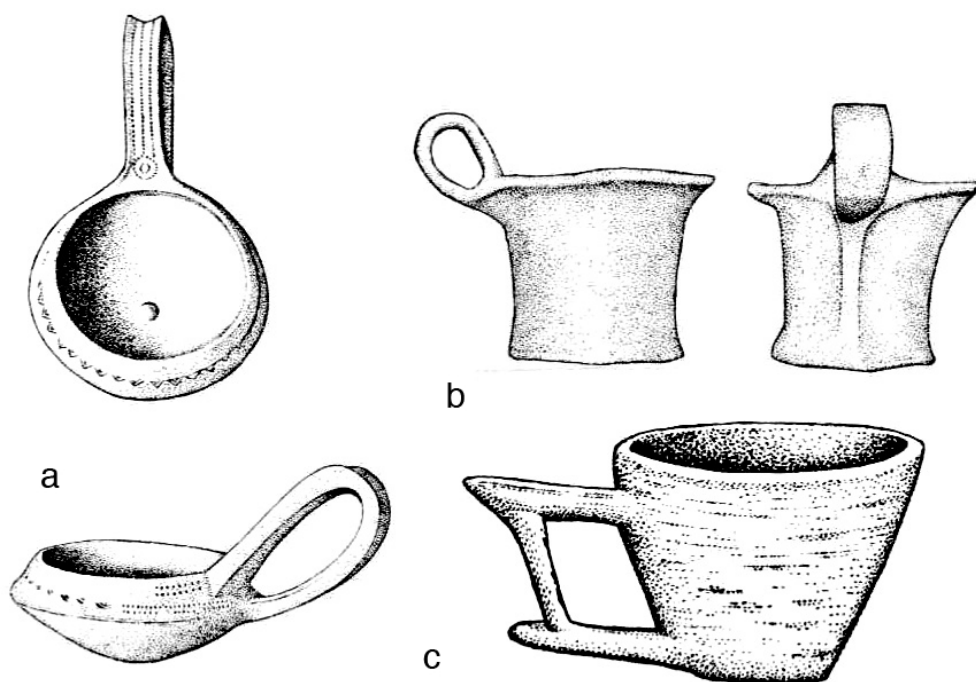
Ryc. 57. Naczynia metalowe i gliniane. Oznaczenia: a-b, d – Mykeny; c – Olomouc; e – Suciu de Sus; f – Dohnsen; g – Thera. Za: J. Bouzek 1985a:50, Fig. 19.

Innym istotnym przykładem jest kubek pochodzący z Nienhagen w Saksonii-Anhalt (Harding 1984:111; Sherratt, Taylour 1989:114). Charakteryzuje się on stożkowatym kształtem oraz uchwytem w formie słupka (Ryc. 58, c), który wykazuje ściśle analogie do późnominojskich kubków typu Vaphio oraz do naczyń znanych z IV i V grobu szybowego w Mykenach, np. słynnego pucharu Nestora (Evans 1928:175; Gimbutas 1965:57). Wzmiankowane powyżej paralele egejskie neguje jednak A. Harding (1984:111). Kubek z

Nienhagen wydatowano zasadniczo na okres kultury unietyckiej, jednak cmentarzysko z którego pochodzi jest wielokulturowe, a w grobie poza nim nie znaleziono innych przedmiotów ułatwiających jego datowanie (Matthäuse 1978:60-61).

Kolejne naczynie pochodzi z grobowca megalitycznego w Oldendorf (Lüneburg) w Dolnej Saksonii. Jest to kubek o wysokim taśmowatym uchwycie oraz niezwykle interesującej imitacji podkładki oraz nitów umieszczonych w miejscu mocowania ucha z krawędzią wylewu, co charakteryzowało naczynia metalowe (Harding 1984:111; Ryc. 58, a). Analogie dla tego egzemplarza widoczne są w ceramice minijskiej oraz we wczesnych naczyniach mykeńskich (Sprockhoff 1952:164-166; Gerloff 1975:194-195). Wskazywane są również paralele do inwentarzy kultury badeńskiej (Milojčić 1953:10-11).

W tym miejscu należy także wymienić kubek ze stanowiska nad brzegiem jeziora Ledro (Trento) w północnej Italii, datowanego na okres funkcjonowania kultury Polada (Barfield 1966:48-49). Charakteryzuje się on prostym kształtem o wklęsłych ściankach i wysoko umieszczonym uchu, którego opracowanie kopiuje egejskie, nitowane uchwyty w formie taśmy (Barfield 1966:48-49; Bouzek 1985a:49; Ryc. 58, b). Kształt tego naczynia zdaniem części badaczy imituje kubki typu Vaphio (Taylour 1964:146; Bouzek 1985a:49). Nie dla wszystkich jednak te paralele są przekonywujące (Dickinson, Harding 1972:316-317; Harding 1984:111).

Ryc. 58. Naczynia gliniane z Europy kontynentalnej. Oznaczenia: a – Oldendorf; b – Ledro; c – Nienhagen. Za: A. Harding 1984:112, Fig. 29.

V. 4. 2. 4. 3. Podsumowanie

Rozwój umiejętności technologicznych, dotyczących produkcji naczyń metalowych, należy niewątpliwie osadzić w kontekście społecznym, związanym z wykształceniem się elit i z uformowaniem przez nie własnego, indywidualnego stylu odmiennego od reszty społeczeństwa (obyczaj picia wina w Śródziemnomorzu i innych napojów alkoholowych, zapewne piwa lub miodu w Europie kontynentalnej). Na Krecie naczynia tego typu pojawiły się po raz pierwszy we wczesnej epoce brązu, z kolei w drugim tysiącleciu p.n.e. zaczęły występować także w Grecji lądowej oraz w Europie kontynentalnej. Co niezwykle istotne pomimo, iż funkcjonowały na rozległym terytorium cechowały się znaczną jednorodnością. Zdaniem badaczy wynikało to z faktu, iż rzemieślnicy kopiowali główne idee technologiczne ze znanych im wcześniejszych egzemplarzy, nadając im jednak lokalny charakter, który był podobny pomiędzy poszczególnymi grupami arystokratycznymi danego regionu (Sherratt, Taylor 1989:117). Naczynia metalowe imitowano również w ceramice (Sherratt, Taylor 1989:116).

Zdaniem wielu badaczy zestawy metalowych naczyń do picia, pochodzące z Europy kontynentalnej z drugiego tysiąclecia p.n.e., wykazują inspiracje modelami egejskimi, zarówno w formie jak i dekoracji (Harding 1984:107; Sherratt, Taylor 1989:107, 109). Również sposób ich wykonywania – w technice blach metalu – można rozpatrywać w tym kontekście (Sherratt, Taylor 1989:107). W późnej epoce brązu widać wyraźnie, że inspiracje płynęły także w odwrotnym kierunku, o czym świadczy pojawienie się na południu motywów symbolicznych i ornamentacyjnych charakterystycznych dla Europy środkowej i północnej Italii (m.in. ptasich głów) (Karo 1930b:130-131; Matthäus 1980a:252, 292-294; Bouzek 1985a:175).

Po roku 1200 p.n.e. na obu wzmiankowanych obszarach nastąpiła diametralna zmiana. W świecie egejskim, w związku z kryzysem społeczno-polityczno-ekonomicznym, ustała produkcja naczyń z metali szlachetnych. Zupełnie odwrotna sytuacja miała miejsce w Europie kontynentalnej, której kryzys w zasadzie nie dotknął, a metalurgia przedmiotów brązowych i złotych uległa intensyfikacji (naczynia, ozdoby, części zbroi i złote „kapelusze” np. z Schifferstadt i Ezelsdorf – Menghin, Schauer 1977). Interesującą koncepcję na temat rozprzestrzenienia się technologii produkcji przedmiotów z blach metalu w Europie środkowej po 1200 p.n.e. zaproponowali A. Sherratt i T. Taylor (1989:118-119). Uznali, iż na podstawie istniejących danych można założyć, że metalurgię naczyń do picia zmonopolizowały śródziemnomorskie ośrodki pałacowe, których upadek umożliwił (lub zmusił) wyspecjalizowanym rzemieślnikom podjęcie pracy u innych patronów, również na północy. W efekcie pod koniec drugiego tysiąclecia p.n.e. wykształciły się nowe ośrodki produkcji przedmiotów w technice blach metalu, np. w Kotlinie Karpackiej, skąd

eksportowano je na pozostałe tereny Europy kontynentalnej.

V. 5. Ceramika „barbarzyńska” w Grecji

Ceramika „barbarzyńska”, zwana również „grecką ceramiką północno-zachodnią”, „ręcznie lepioną ceramiką polerowaną” oraz w skrócie HMB lub HMBW (Harding 1984:216, Pilides 1994:11; Ryc. 59), pojawiła się w świecie mykeńskim w końcowej fazie okresu PH III B i funkcjonowała zasadniczo do początku III C (French 1969:136; Harding 1984:216; Lewartowski 1989:119). Przez większość badaczy uważana jest za element obcego, niemykeńskiego pochodzenia (French 1969:136; Desborough, Hammond 1975:707-709; Rutter 1975, 1990; Deger-Jalkotzy 1977:64-80; Lewartowski 1989:119; Bankoff et al. 1996:199-200). Występowała ona na wielu stanowiskach w Grecji lądowej, głównie środkowej i południowej (Mykeny, Tiryns, Iria, Asine, Menelaion, Pellana, Nichoria, Aigeira, Ateny, Perati, Korakou, Delfy, Kalapodhi, Teichos Dymaeon), ale również na Krecie (Kommos, Chania), na Wyspach Morza Egejskiego (Eubea) i Wyspach Jońskich (Kefalonia) oraz na Cyprze (Maa-Paleokastro, Kiton, Hala Sultan Tekke, Enkomi i Apliki?) (Lewartowski 1989:120, Fig. 2; Pilides 1991:141; Jung 2006). Przykłady ceramiki „barbarzyńskiej” z obszarów zachodniego Peloponezu, z wyjątkiem fragmentów z Nichori i Pylos, są nieznane (Schachermeyr 1980:231; Harding 1984:217; Lewartowski 1989:121-122). Należy tu podkreślić, iż liczba stanowisk na których pierwotnie występowała ceramika „barbarzyńska” była zapewne znacznie większa, jednak technologia jej wykonania przypominająca wyroby neolityczne lub środkowobrazowe sprawiła, iż nie poświęcano jej wiele uwagi.

Głównymi wyznacznikami ceramiki „ręcznie lepionej” są: gruboziarnista domieszka (w postaci tłuczni kamiennego lub miki) oraz polerowana powierzchnia (Harding 1984:217; Jung 2006:22). Kolorystyka naczyń jest różna, aczkolwiek zawsze w ciemnych odcieniach (Pilides 1994:11). Formy naczyń charakteryzują się szerokimi wylewami, a do najczęściej spotykanych w materiale archeologicznym kształtów należą dzbanki oraz misy szerokowylewowe, a także kubki i puchary (Bouzek 1985a:183-184). W kwestii zdobnictwa ceramika „barbarzyńska” cechuje się plastycznymi listwami, prostymi lub falistymi, umieszczanymi poniżej krawędzi wylewu, guzami i imaczami (często w kształcie podkowy), a ponadto nacięciami pionowymi i ukośnymi oraz rowkami (Harding 1984:217).

Ceramika „barbarzyńska” po raz pierwszy odkryta została w 1964 roku XX wieku przez E. French (French 1969, 1989:41, 44). Cytowana badaczka analizując materiał wykopaliskowy z Myken natknęła się, w warstwie stratygraficznej datowanej na okres PH III C, na specyficzną grupę naczyń, którą uznała za należącą do obcej grupy etnicznej (French 1969:136). Kolejne odkrycia i analizy cech fizycznych ceramiki typu „barbarzyńskiego”, znalezionej w Grecji mykeńskiej w okresie PH III B-C wskazały, iż należą one do szerokiego

horyzontu naczyń charakterystycznych dla Troi (Hood 1964:120-125; French 1969:136; Rutter 1975:29), kultur adriatyckich i italskich (Popham, Milburn 1971:338, Popham et al. 1980; Deger-Jalkotzy 1977; Kilian 1978:314, Kilian et al. 1981:180-181; Demakopoulou 1982:116-117; Smith 1987:30; Jung 2006:32-40, 46), bałkańskich i północnogreckich (Hood 1964:120-125; French 1969:136; Rutter 1975:17-32, 1990; Schachermeyr 1980:66; Catling, Catling 1981:71-82; Deger-Jalkotzy 1977:48, 53-54; Demakopoulou 1982:116-117) oraz środkowoeuropejskich (Deger-Jalkotzy 1977:51; Bouzek 1985a:184; Lewartowski 1989:123; Pilides 1994:4).

V. 5. 1. Przegląd stanowisk z ceramiką „barbarzyńską”

V. 5. 1. 1. Argolida

Naczynia znalezione w Mykenach w Argolidzie – o czym już wspomniano powyżej – stały się podstawą wydzielenia tej grupy ceramiki (French 1969, 1989; Pilides 1991:139). Fragmenty jakie wówczas zarejestrowano wykonane były z szarej gliny, z nacięciami na plastycznych listwach oraz z ornamentem palcowym (Lewartowski 1989:119). Cześć z nich wydatowano na okres PH III B (Wardle, French 1973:325; Deger-Jalkotzy 2003:466) pozostałe, np. z centrum kultowego, na okres PH III C (Taylour et al. 1981:10; French 1989:45). Naczynia z Myken wykazują bliskie analogie do ceramiki z Korakou (Rutter 1975:29) i do ceramiki guzowej z Troi (*Knobbed ware*) oraz z Vardaroftsa w północnej Grecji (Hood 1964:120-125; French 1969:136).

W Tirynsie ceramikę „barbarzyńską” zarejestrowano w warstwach stratygraficznych datowanych na okres PH III B-C (Kilian 1988:133; Lewartowski 1989:119). Zdaniem K. Kiliana (1978:311-320, Kilian et al. 1981:180-181) analogii do tych przykładów należy szukać w inwentarzu kultur adriatyckich. Podobne naczynia znaleziono również w północno-zachodniej części Grecji, zwłaszcza w Epirze i na Wyspach Jońskich (Lewartowski 1989:120). Analizując inwentarz z Tirynsu K. Kilian (Kilian et al. 1981:180-181, Kilian 1988, Fig. 6) wskazał na istnienie naczyń kuchennych wykonywanych na kole, wykazujących cechy ceramiki „barbarzyńskiej” oraz na naśladowanie kształtów mykeńskich, jak np. amfory, dzbany i pyksisy w ceramice ręcznie lepionej. Tiyns jest jedynym stanowiskiem w Grecji mykeńskiej gdzie zaistniała taka sytuacja (Pilides 1994:14), zdaniem badaczy świadczy ona o asymilacji nowej ludności ze społeczeństwem helladzkim (Rutter 1975:32; Hüttel 1980; Kilian 1985a:82).

W literaturze przedmiotu również Iria funkcjonuje jako stanowisko, na którym zlokalizowano naczynia ręcznie lepiące, pochodzące z kontekstu wydatowanego na wczesny okres PH III C (Schachermeyr 1980:85; Pilides 1994:17). Jedno z nich, kształtem przypominające amforę, ozdobione było ornamentem guzowym na uchwytych, drugie –

dwuuchy dzban – dekoracją nacinaną.

W Argolidzie ceramikę „barbarzyńską” znaleziono również w Asine, w warstwie kulturowej datowanej na schyłek okresu PH III B i początek III C (Frizell 1986:85; Pilides 1994:15). Interesujący jest fakt, iż na tym stanowisku nie zarejestrowano śladów zniszczeń, jak w Tirynsie czy w Mykenach. Badacze sugerują, iż może to być związane z późnym zasiedleniem tych obszarów przez obcą kulturowo grupę społeczną (Frizell 1986:83). Ponadto analizy inwentarza ceramicznego wykazały, że ceramika „barbarzyńska” z Asine była produkowana lokalnie wraz z tradycyjnymi naczyniami mykeńskimi (Frizell 1986:86).

V. 5. 1. 2. Achaja

W Achai ceramikę „barbarzyńską” znaleziono w Teichos Dymaeon (Deger-Jalkotzy 1977:38; Harding 1984:217) oraz w Aigeria (Deger-Jalkotzy 1977:31, 2003:460). Wśród zarejestrowanych kształtów przeważały misy, małe kubki, dzbany oraz garnki, wykonane ze słabo oczyszczonej gliny o gruboziarnistej domieszce, o powierzchni czernionej i polerowanej (Deger-Jalkotzy 2003:465). Ich dekoracja była charakterystyczna dla ceramiki typu „barbarzyńskiego” (ornament palcowy, plastyczne aplikacje, imacze, nacięcia).

Intrygujące jest, iż na stanowisku Aigeria ceramikę „barbarzyńską” znaleziono w warstwie stratygraficznej datowanej na wczesny okres PH III C, jednak nie zarejestrowano w niej żadnego materiału mykeńskiego (Deger-Jalkotzy 1977:25, 1983:168-169; Bouzek 1985a:183). W związku z tym uznaje się ją za niezależny poziom osadniczy. Powyżej tej warstwy materiał archeologiczny składał się już z naczyń z fazy PH III C oraz z ręcznie lepionej ceramiki „barbarzyńskiej”. Co istotne pomiędzy wzmiankowanymi poziomami stratygraficznymi nie zanotowano żadnych śladów zniszczeń (Pilides 1994:22). Niemniej jednak pewne wątpliwości co do możliwości wydatowania takiej warstwy, zawierającej wyłącznie ceramikę „barbarzyńską”, wysunął J. Rutter (1990:44). Z kolei S. Deger-Jalkotzy (1977:31) jest przekonana, iż naczynia „barbarzyńskie” z tego stanowiska są obce tradycji mykeńskiej. Ponadto odrzuca ona zdecydowanie tezę G. Walberga (1976), iż przykłady ceramiki „ręcznie lepionej” znane były w świecie egejskim wcześniej. S. Deger-Jalkotzy (1977:20) najwięcej analogii dla naczyń z Aigeria widzi w inwentarzach z Italii i Sycylii.

Naczynia z Achai wykazują analogie zarówno do inwentarzy ceramicznych z Bałkanów oraz z Italii (zwłaszcza z Liparii i Sycylii), jak również nawiązują do przykładów środkowoeuropejskich i naddunajskich (głównie misy typu *carinated*) (Deger-Jalkotzy 1977, 2003:466).

Ryc. 59. Ceramika „barbarzyńska” z Grecji. Oznaczenia: a-d – Sparta; e-h – Tiryns; i-k – Korakou; l – Lefkandi.
Za: A. Harding 1984:219, Fig. 52.

V. 5. 1. 3. Mesenia

W Meseni, w zachodniej części Peloponezu, ceramika „barbarzyńska” w zasadzie nie występuje. Jedyne cytowane w literaturze przedmiotu fragmenty naczyń guzowych pochodzą z Nichori oraz z Pylos. Znalezisko z Nichori nie posiada jednak kontekstu, dlatego nie sposób go wydatować (Schachermeyr 1980:231). Z kolei w Pylos znaleziono cylindryczny uchwyt zdobiony guzami, który prawdopodobnie naśladował naczynia metalowe. Fragment ten wydaje się być inspirowany tradycjami italskim (Blegen et al. 1973:362).

VI. 5. 1. 4. Attyka

W Attyce ceramikę „barbarzyńską” znaleziono w pochówku z Perati, w kontekście wydatowanym na wczesną lub środkową fazę okresu PH III C (Iakovidis 1970:157; Rutter 1975:29). Był to ręcznie lepiony dzban o asymetrycznym kształcie, z szerokim wylewem, dość krótką szyjką i spłaszczoną podstawą, nie najlepiej wypalony, wykonany z gliny z gruboziarnistą domieszką (Pilides 1994:25). Badacze wskazują analogie dla tego przykładu w inwentarzu ceramicznym z Troi (z warstwy stratygraficznej VIIb), jak również z Korakou i z Pellana (Iakovidis 1970:157; Rutter 1975:29; Demakopoulou 1982:117).

Fragmenty ręcznie lepionego dzbanka z szerokim wylewem wydobyto także ze studni na agorze ateńskiej. Wydatowano go na przełom okresu PH III B i III C (Immerwahr 1971:258). Wykazywał on paralele do ceramiki z Korakou oraz do inwentarzy kultur z terenów Rumunii (Rutter 1975:29).

VI. 5. 1. 5. Fokida

W Fokidzie, krainie leżącej w środkowej Grecji nad Zatoką Koryncką, naczynia ręcznie lepiące znaleziono w Delfach oraz Medeonie. Na stanowisku w Delfach był to fragmentarycznie zachowany garnek, umieszczony w pitosie (Rutter 1975:29) oraz miniaturowy dzbanek datowany na okres PH III C (Reber 1991:44). Z kolei w Medeonie ceramikę „barbarzyńską” znaleziono w pochówku. Były to cztery naczynia ręcznie lepiące pochodzące z warstwy stratygraficznej odpowiadającej wczesnemu lub środkowemu okresowi PH III C (Pilides 1994:27).

V. 5. 1. 6. Lokryda

W sąsiadującej z Fokidą Lokrydzie ceramikę „barbarzyńską” zarejestrowano w Kalapodhi, w warstwie datowanej na okres od wczesnej fazy okresu PH III C (Schachermeyr 1980:70, 86) do przełomu III C i okresu submykeńskiego (Pilides 1994:27). Analizy inwentarza ceramicznego z Lokrydy wykazały, iż w naczyniach ręcznie lepionych imitowano również kształty i formy mykeńskie (Jacob-Felsch 1987:31, Pl. 53-54).

V. 5. 1. 7. Lakonia

W Lakoni, leżącej w południowo-wschodniej części Półwyspu Peloponeskiego, ceramikę „barbarzyńską” zarejestrowano w Menelaionie (Sparta) oraz w Pellana (Catling, Catling 1981:72-82; Demakopoulou 1982:116-117; Harding 1984:217; Pilides 1994:19).

W Sparcie pojawiła się ona na poziomie stratygraficznym następującym po warstwie zniszczeń zanotowanych na osadzie, datowanych na schyłek okresu PH III B (Catling, Catling 1981:74; Lewartowski 1989:121). Analizy petrologiczne wykazały, iż naczynia wykonano lokalnie (Whitbread 1992:297-299), jednak reprezentują one tradycje obce dla garncarstwa mykeńskiego, ujawniające się w gruboziarnistej domieszce, dekoracji palcowej oraz w postaci listw plastycznych i imaczy (Catling, Catling 1981:72-82).

Przykłady ceramiki „barbarzyńskiej” z Pellana pochodzą z cmentarzyska datowanego na okres PH III C (Demakopoulou 1982:116-117, 176). Były to naczynia pokryte szarą angobą i dekoracją nacinaną w formie podwójnych zygzaków. Wykazują one podobieństwa do egzemplarzy z Perati oraz Tirynsu, jednak istotne analogie dla tej ceramiki znaleziono w inwentarzach italskich oraz bałkańskich (Demakopoulou 1982:116-117; Pilides 1994:21). W przypadku Pellana większość znalezisk ceramiki „barbarzyńskiej” pochodziła z osad, zaledwie kilka przykładów zlokalizowano w grobach (Pilides 1994:21).

V. 5. 1. 8. Koryntia

W Korynti, leżącej w północno-wschodniej części Peloponezu, ceramikę „barbarzyńską” znaleziono przede wszystkim w Korakou, w kontekstach datowanych na okres PH III C (Pilides 1994:17). Naczynia z tego stanowiska przyozdobiono nacięciami i plastycznymi listwami, w jednym przypadku dodano również dekoracje w formie zygzaka namalowane lśniąca, czarna farbą, ponadto dwa fragmenty pokryto angobą (Blegen 1921, Figs. 104-105; Rutter 1975; Pilides 1994:17).

J. Rutter (1975:12-32), który przeanalizował materiał z Korakou, uznał na podstawie technologii oraz dekoracji, iż część ceramiki z tego stanowiska była obca mykeńskim tradycjom garncarskim. Rozmiary naczyń oraz ich kruchość, a także analizy chemiczne składu gliny wskazały na ich lokalną produkcję (Wardle 1977:188-189; Catling, Catling 1981:74; Harding 1984:219). Analogie dla ceramiki „barbarzyńskiej” z Korakou cytowany badacz widział w inwentarzu z Troi z warstwy VIIb (w ceramice chropowatej – *Coarse Ware* oraz guzowej – *Knobbed Ware*), z terenów naddunajskich (głównie z kultury Noua, Sabatinovka i Coslogeni) oraz z Italii (Rutter 1975:30). Paralele naczyń ręcznie lepionych z Korakou do przykładów z Troi zanegowali jednak E. Bloedow (1985:175) oraz S. Deger-Jalkotzy (1977:53-54), wskazując jednocześnie na ich silne powiązania północnobałkańskie.

V. 5. 1. 9. Wyspy Morza Egejskiego

Przykłady ceramiki „barbarzyńskiej” znane są także z wysp Morza Egejskiego (Eubea), z Wysp Jońskich (Kefalonia, Itaka) oraz z Krety (Kammos, Chania). Przykładowo z Lefkandi na Eubei pochodzi kubek ręcznie lepiony z dekoracją w postaci plastycznej listwy z nacięciami, który znaleziony został w warstwie wydатовanej na wczesną fazę okresu PH III C, będącej jednocześnie poziomem zniszczenia osady I (Lewartowski 1989:123). Ponieważ pozostała część zarejestrowanej w Lefkandi ceramiki była wyprodukowana na kole garncarskim badacze uznali, iż wzmiankowany kubek był obcym elementem kulturowym (Popham, Sackett 1968:18). Najbliższe analogie dla tego naczynia – ich zdaniem – pochodzą z Italii (Popham, Sackett 1968:18; Popham, Milburn 1971:338). Pozostałe fragmenty z tego stanowiska wykazują również paralele do inwentarzy znanych z terenów Grecji północnej lub północno-zachodniej (Schachermeyr 1980:66) oraz z Troi (Rutter 1975:24).

Również ze stanowiska Emporia na wyspie Chios pochodzą naczynia przypominające ręcznie lepioną ceramikę „barbarzyńską” (Hood 1986:178). Jednak w tym przypadku pewnym utrudnieniem jest fakt, iż wykopaliska na wyspie prowadzono w czasie, kiedy naczynia „ręcznie lepiące” pojawiające się w kontekstach datowanych na okres PH III B-C, nie zostały jeszcze wydzielone jako odrębna grupa. Niemniej jednak liczne raporty z wykopalisk z Chios informują o fragmentach, które w technologii wykonania nie wykazywały cech mykeńskich (charakteryzowały się asymetrycznymi i nieregularnymi kształtami, z gruboziarnistą domieszką, były słabo polerowane i o ciemnej kolorystyce) i nawiązywały raczej do naczyń z wczesnej i środkowej epoki brązu. Ponadto część z nich była bardzo podobna do przykładów zarejestrowanych w Lefkandi oraz w warstwie VIIb w Troi. Zdaniem badaczy tego zagadnienia elementy wymienione powyżej sugerują, iż chodzi o naczynia typu „barbarzyńskiego” (Pilides 1994:31).

Ceramikę o charakterystycznych cechach „barbarzyńskich” znaleziono także na Wyspach Jońskich, na stanowiskach w Aestos i Polis na Itace (Bouzek 1985a:189-190). Towarzyszące im przykłady mykeńskie wydатовano na okres PH III A-B (Pilides 1994:35). Z kolei na Kefalonii idea wykonywania naczyń ręcznie lepionych miała długą tradycję, sięgającą aż do środkowej epoki brązu. Dlatego badacze uznali, że fragmenty znane z wyspy, m.in. ze stanowisk Metaxata, Diakata, Oikopeda i Lakithra, należy uznać za przedmioty lokalnej produkcji (Marinatos 1932; Pilides 1994:34; Jung 2006:40-43).

Ceramikę „barbarzyńską” zlokalizowano również na Krecie. Przykłady pochodzące z Kommos uważane są z importy włoskie, które miały potwierdzać istnienie kontaktów międzykulturowych pomiędzy Kretą a Italią. Zdaniem J. Shaw (1984:278) owe relacje były jednak bardziej handlowe niż osadnicze. Również L. V. Watrous (1992:163) wskazywał na bliskie analogie naczyń ręcznie lepionych z Kommos i Italii, zwłaszcza z Sardynii. Co

interesujące najwcześniejsze przykłady ceramiki tego typu z Kommos wydatowano na okres PM III A (Watrous 1992, Fig. 9).

Również z raportu z wykopalisk w Chania wynika, iż na stanowisku znaleziono ceramikę ręcznie lepioną, polerowaną o ciemnej kolorystyce, odbiegającą w wykonaniu od naczyń minojskich, a jednocześnie podobną do przykładów z Grecji lądowej (Hallager 1983:111). Większość z nich zlokalizowano w warstwie stratygraficznej datowanej na okres PM III B/C. Znane są jednak fragmenty pochodzące z okresu PM III A (Hallager 1983:112-113). Ceramika z Chania także wykazuje powiązania z inwentarzem południowoitalskim (Hallager 1983:112-115, 1985).

Znacznie więcej ceramiki „barbarzyńskiej” pochodziło z Cypru, m.in. z Kiton, Maa-Paleokastro, Hala Sultan Tekke, Enkomi i Apliki (Pilides 1991:141). Najwcześniejsze jej przykłady wydatowane zostały na przełom okresu PC II C i III A (Pilides 1991:141; 1994:49). Co istotne technologia wykonywania tych naczyń nie znana była na wyspie przed końcem okresu PC II C (Pilides 1994:107). Zasadniczo występowały one wraz z ceramiką z PH III C, często lokalnej produkcji (Pilides 1994:49). Wzmiankowany rodzaj ceramiki funkcjonował na Cyprze aż do okresu cypro-geometrycznego (CG) (Pilides 1994:60).

Należy w tym miejscu podkreślić pewne istotne różnice pomiędzy ceramiką „barbarzyńską” znaną z Grecji i z Cypru. Po pierwsze, pojawiła się ona na wyspie później niż na lądzie stałym (Warren, Hankey 1989:118; Pilides 1994:108). Po drugie, używana była znacznie dłużej (Pilides 1991:144, 1994:107). Po trzecie cypryjskie naczynia ręcznie lepiące charakteryzowały się większą różnorodnością form i kształtów, wśród których występowały m.in. płaskie talerze, misy oraz duża liczba kubków o płaskim dnie (Pilides 1991:144).

V. 5. 2. Podsumowanie

Ceramika „barbarzyńska” pojawiła się w Grecji mykeńskiej (poza Wyspami Jońskimi) dość nagle, u schyłku okresu PH III B i funkcjonowała w zasadzie do połowy PH III C (French 1969:136; Harding 1984:216; Lewartowski 1989:119). Technologia jej produkcji oraz dekoracji odbiegała znacznie od standardów garncarstwa mykeńskiego (Catling, Catling 1981:72-82; Bouzek 1985a:184), dlatego wielu badaczy uważa ją za wskaźnik obcej kulturowo grupy ludności, która pojawiła się w Śródziemnomorzu w późnej epoce brązu (French 1969:136; Desborough, Hammond 1975:707-709; Rutter 1975, 1990; Deger-Jalkotzy 1977:64-80; Lewartowski 1989:119; Bankoff et al. 1996:199-200).

Zdaniem części badaczy ceramika „barbarzyńska” została przyniesiona do Grecji przez migrujące społeczności z obszarów północnych Bałkanów, które zepchnięte zostały na południe przez ruchy ludnościowe zapoczątkowane w Europie środkowej (Deger-Jalkotzy 1977:64-80; Desborough, Hammond 1975:707-709; Bouzek 1985a:190-191). Wskazują na to

m.in. zniszczenia na osadach w północnej Grecji i na Bałkanach oraz zmiany w kulturze materialnej (potwierdzone zostało genetyczne podobieństwo ceramiki bałkańskiej z inwentarzem środkowoeuropejskich grup kultury pól popielnicowych) i w organizacji społeczno-gospodarczej. Taka sytuacja zaistniała na przykład w XII wieku p.n.e. na stanowisku w Kastanas (Hänsel 1982b, 1986; Hochstetter 1982a; Bouzek 1985a:190; por. Rozdz. IV. 8. 2.).

Inni badacze uznali, iż ceramika „barbarzyńska” była efektem skrzyżowania poszczególnych wpływów, stylów i technologii przyniesionych do Grecji przez niewolników z różnych części ówczesnego świata (Bankoff et al. 1996:199-200). Warto dodać, iż w tabliczkach z pismem linearnym B z Pylos wymieniono obce etniczne nazwy pracowników (niewolników?), głównie płci żeńskiej, które wskazują na ich obecność w centrach pałacowych Grecji mykeńskiej (Cline 1994:68; por. Rozdz. IV. 3. 5.). Osoby te (kobiety?) mogły być odpowiedzialne również za produkcję prostej ceramiki ręcznie lepionej według znanych im tradycji, zwanej obecnie w literaturze przedmiotu „barbarzyńską” (Pilides 1994:2).

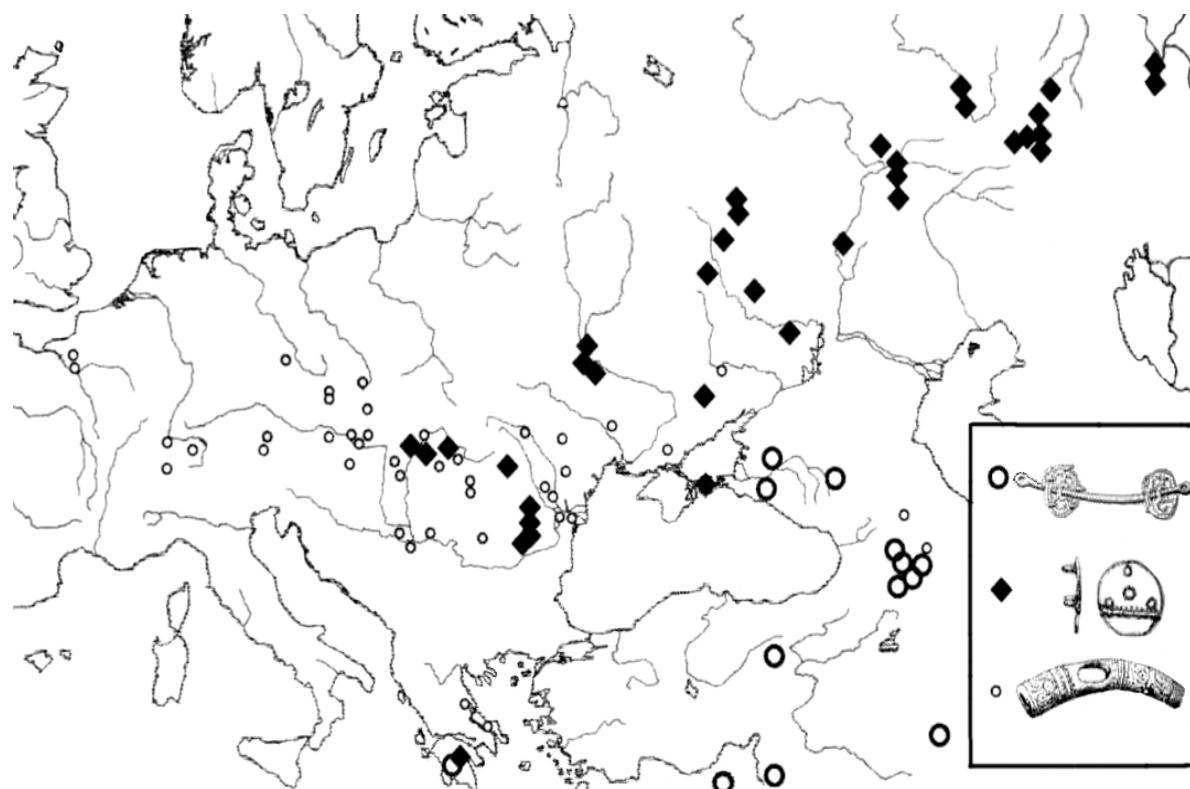
Pojawiły się również tezy odrzucające możliwość wytwarzania ceramiki „barbarzyńskiej”, znanej ze strefy egejskiej, przez obcą etnicznie ludność (Small 1990:2-38). Przykładowo N. Sandars (1978:192-195; 1983:60-63) i G. Walberg (1976:186-187) uznały, iż ten rodzaj naczyń do codziennych potrzeb wyrabiały kobiety mykeńskie. Lokalna produkcja wymuszona została zdaniem autorek sytuacją ekonomiczno-polityczną w końcowej fazie późnej epoki brązu. Wzmiankowane naczynia miały jednocześnie nawiązywać do tradycji garncarskich ze środkowej epoki brązu, gdzie wspólnymi elementami były: prosta technologia oraz ornamenty palcowe (Walberg 1976; Sandars 1978:192-195; 1983:60-63). Postulowane podobieństwa w dekoracji oraz w technologii produkcji ceramiki ręcznie lepionej pomiędzy środkową i późną epoką brązu są jednak zbyt odległe i nie wskazują na kontynuację kulturową w tej kwestii (Deger-Jalkotzy 1977:27-30; Lewartowski 1989:124).

Analizy chemiczne składu gliny wykazały bezsprzecznie, iż ceramikę „barbarzyńską” produkowano lokalnie (Wardle 1977:188-189; Catling, Catling 1981:74; Harding 1984:219; Frizell 1986:86; Whitbread 1992:297-299; Pilides 1994:49; Jung 2006:24). Sugeruje to również kruchość tych naczyń, która w zasadzie uniemożliwiała ich transport. Z kolei prymitywna technologia wyklucza handel nimi (Bouzek 1985a:184). W związku z powyższym najbardziej prawdopodobne wydaje się, iż obca etnicznie grupa społeczna wytwarzała swoją rodzimą ceramikę w nowym miejscu, czyli w Grecji mykeńskiej (Wardle 1977:188-189). Przybysze szybko zasymilowali się z ludnością helladzką, na co wskazuje występowanie ceramiki „barbarzyńskiej” wraz z mykeńską oraz imitacja kształtów greckich w naczyniach ręcznie lepionych (Rutter 1975:32; Kilian 1985a:82; Jacob-Felsch

1987:31, Pl.53-54). W Tirynsie ponadto zaobserwowano naśladownictwo pewnych cech ceramiki „barbarzyńskiej” (kształtów i elementów dekoracyjnych) w naczyniach mykeńskich, głównie kuchennych (Kilian et al. 1981:180-181, Kilian 1988, Fig. 6).

V. 6. Pobocznicze

Analizy radiowęglowe, datujące cmentarzyska z rydwanami z obwodu samarskiego (cmentarzysko kurhanowe Utyovka i Potapovo) oraz z południowej części Uralu (Sintashta i Krivoe Ozero) na 1950 do 1750 p.n.e. (± 50) potwierdzają, iż elementy związane z „pakietem konia i rydwanu” (np. uprząż oraz koła czteroszprychowe) znane były w Europie środkowej i wschodniej wcześniej niż w strefie egejskiej (Harding 2005:29; Kristiansen, Larsson 2005:178; Kuznetsov 2006:643). Początki wozów bojowych na Bliskim Wschodzie również datowane są podobnie, czyli na początek drugiego tysiąclecia p.n.e. lub nieco wcześniej (Harding 1984:194; Crouwel 1981, 2004:342). Następnie innowacje te bardzo szybko rozprzestrzeniły się na pozostałe obszary kontynentu.

Ryc. 60. Dyspersja trzech głównych typów wędzideł w Eurazji i w Śródziemnomorzu w pierwszej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. Za: Boroffka 1998; Penner 1998; K. Kristiansen, T. Larsson 2005:184, Fig. 79.

W Grecji lądowej pobocznicze wykonane głównie z poroża, ale także z kości słoniowej, terakoty oraz z brązu znaleziono przykładowo w IV i V grobie szybowym oraz komorowym (nr 15) w Mykenach, w *Domu Tarcz* i w wypełniku poza zachodnim murem cytadeli. Ponadto w tolosie w Kakovatos i w grobie (nr 7) w Dendra oraz w Tirynsie (?) i Pylos (?) (Karo 1930a:113, 1933; Wace 1960:40-44; Dickinson 1999:21; Kuznetsov

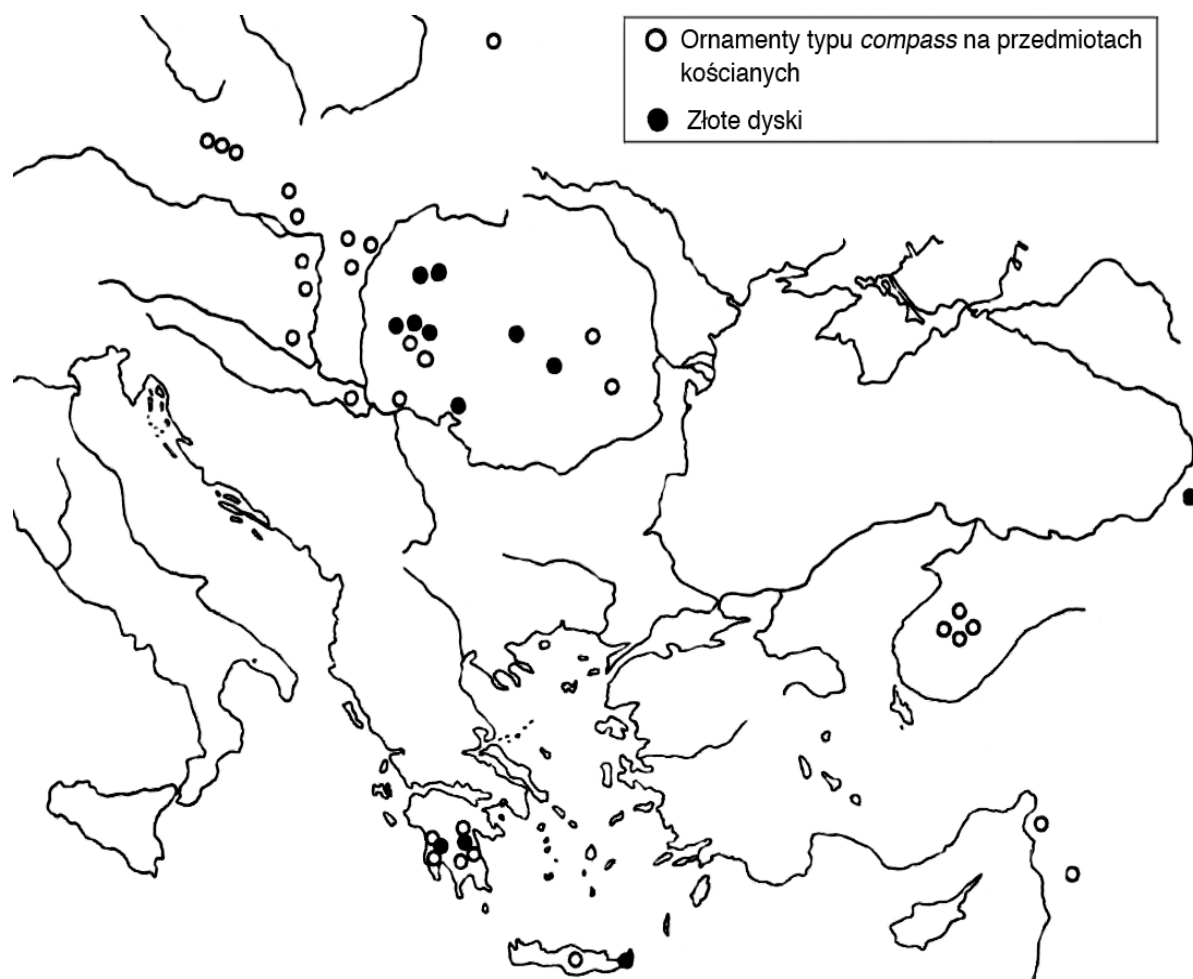
2006:639, Fig. 1). Przeprowadzone analizy morfologiczne wykazały liczne analogie tych przedmiotów do inwentarzy znanych z Kotliny Karpackiej i terenów naddunajskich oraz z obszarów stepów pontyjskich, Uralu (Sintašta) i Kazachstanu (Leskov 1964:299-303; Kuzmina 1980:8-21, 1994:171-189; Vasilev et al. 1995:33-34; Penner 1998:23-108; Makkay 2000:38-41). W Grecji mykeńskiej zdecydowanie najliczniejszą grupą były pobocznice okrągłe, nawiązujące do egzemplarzy kaukaskich i pontyjskich (Leskov 1964:298-300; Hüttel 1981:43-45). Zarejestrowano ponadto wędzidła bliskowschodnie. Z tych terenów znanych jest zaledwie kilka przykładów pobocznic podłużnych, które były bardzo popularne w Kotlinie Karpackiej.

W Europie środkowej wędzidła wykonywano przede wszystkim z rogu i z poroża (Bouzek 1985a:61; Ryc. 60). Część z nich ornamentowano motywami spiralnymi i meandrami w formie dekoracji pasmowej, pozostałe nie były zdobione w ogóle (Harding 1984:19). Oprócz egzemplarzy podłużnych, w Kotlinie Karpackiej funkcjonowały także pobocznice okrągłe. Oba wzmiankowane rodzaje występowały zasadniczo w kontekstach datowanych na Br A2 (Bouzek 1985a:53). Zdaniem badaczy dla wędzideł karpackich najbliższych analogii należy szukać w inwentarzach hetyckiej Anatolii oraz na stepach pontyjsko-kaukaskich (Vladár 1973b:295-303; Hüttel 1977:75-86, 1982; Bouzek 1985a:53).

Problematyczną kwestią są badania związane z kierunkiem napływu elementów „pakietu konia i rydwanu” do Grecji mykeńskiej. Niezwykle frapujący jest brak znalezisk jakichkolwiek pobocznic na południe od linii Dunaju, na terenie południowych Bałkanów oraz w północnej Grecji (Hüttel 1977:75; Penner 1998:48; Ryc. 60). Fakt ten zdaje się wykluczać możliwość, iż dotarły one do Grecji mykeńskiej z północy. Inną próbą wyjaśnienia tego zagadnienia była analiza motywów dekoracyjnych, którymi zdobiono wędzidła. Jednym z nich były znaki pasmowe oraz koła (*compass*), uznane przez część badaczy za proveniencji karpackiej lub rosyjsko-ukraińskiej (Penner 1998:15-22; Harding 2005:298; Ryc. 61). Zdaniem S. Penner (1998:15-22) uprzęż oraz sposoby jej ornamentowania dotarły do Grecji wraz z przemieszczającymi się niewielkimi grupami wojowników stepowych. W opinii cytowanej autorki odpowiedzialni oni byli nie tylko za rozprzestrzenienie się elementów „pakietu konia i rydwanu”, ale również za wykształcenie się elity mykeńskiej. Z tą koncepcją nie zgadza się jednak W. David (1997, 2001 a i b, 2007). Dekorację pasmową (*wellenbandornament*) uważa on za część szerokiego kręgu zdobniczego, obejmującego swym zasięgiem wschodnie Śródziemnomorze (Lewant i Anatolię) oraz Kotlinę Karpacką. Co istotne wzmiankowany autor wykazał, iż ornamentyka ze stepów rosyjskich i ukraińskich nie była jego częścią.

Niestety brak jest przekonujących dowodów, które potwierdziłyby bezsprzecznie kierunek napływu elementów związanych z „pakietem konia i rydwanu”. Kwestie te są

tematem nadal trwającej dyskusji.

Ryc. 61. Dyspersja ornamentyki w formie kół typu *compass* oraz złotych dysków zdobionych motywami spiralnymi. Za: J. Bouzek 1985a:67, Fig. 30.

V. 7. „Idole chlebkowate”

Niezwykłe interesującymi przykładami, rejestrowanymi zasadniczo w pierwszej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e., zarówno w Europie środkowej (Węgry, Słowacja, Niemcy, Austria, Polska), Italii, na Bałkanach (Rumunia i Jugosławia) oraz w strefie egejskiej i bliskowschodniej, były tzw. „idole chlebkowate”. Ich koncentracja na obszarze północnej Italii, wskazuje jednocześnie na miejsce ich pochodzenia (Fogel, Langer 1999:80, mapa 1).

Egzemplarze znane z materiałów źródłowych to przeważnie podługne lub owalne tabliczki z gliny z zaokrąglonymi końcami, starannie wykonane i dobrze wypalone (Coles, Harding 1979:183). Na ich powierzchni poprzecznie, równoległe względem siebie, wyryto żłóbki (zasadniczo w liczbie od 2 do 9), na których umieszczono różne znaki (dołki, trójkąty, krzyże, prostokąty, rozetki itp. część z nich dodatkowo wewnętrznie ornamentowano lub wypełniono), sporadycznie inkrustowane białą masą (Fogel, Langer 1999:81; Ryc. 62). Wzmiankowane egzemplarze przeważnie znakowano jednostronnie. Długość „idoli chlebkowatych” wahała się od 5 do 10 cm, szerokość od 1,5 do 5,5 cm, a grubość od 0,5 do

2,7 cm, co wskazuje na „*poręczność użytkową tych tabliczek*” (Fogel, Langer 1999:81). Pod względem chronologicznym wiąże się je z Br A2 oraz ze środkową epoką brązu, ale być może również z kręgiem kultur pól popielnicowych (Fogel, Langer 1999:82-83).

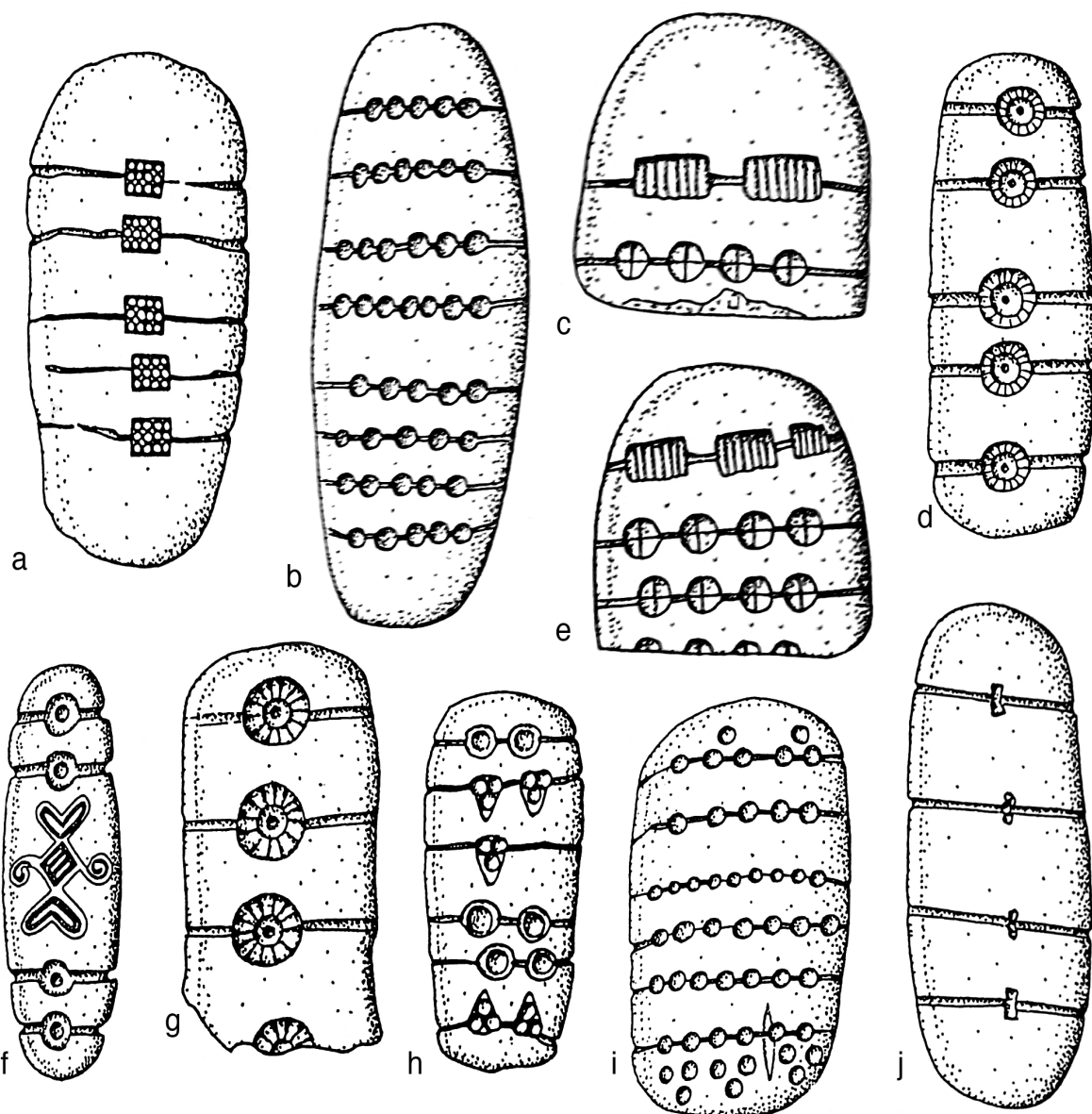
Funkcja „idoli chlebkowatych” nie jest jasna. Pojawiły się m.in. tezy, iż mogły one służyć jako formy do wyrobu pieczęci, obiekty kultu bądź elementy symboliki babilońskiej (Castiglioni 1976:135, 139-144; Trnka 1982:65) lub mykeńskiej (Vladár 1973b:321-323, 339, 1981:225). Zdaniem J. Vladára (1973b:323) omawiane przedmioty świadczą o „*intensywności kontaktów kultur europejskich oraz śródziemnomorskich we wczesnej fazie środkowej epoki brązu*”. Badacze wskazywali również na ich powiązania z wymianą dalekosiężną w ramach szlaku bursztynowego Bałtyk – Adriatyk, gdzie pełnić miały rolę rejestrów do zapisywania zakodowanych informacji (Bandi 1974:244-252). Zdaniem G. Bandiego idea ta zaczerpnięta została z obszarów mykeńskich i bliskowschodnich. Nie wszyscy jednak zgadzają się z tą koncepcją (Fogel 1977:103-107; Müller 1982a:123, 1982b:280; Trnka 1982:65). Aczkolwiek faktem jest, iż symbole na tabliczkach znanych z Europy środkowej, Italii oraz z Bałkanów przypominają graficzne oznaczenia liczebników stosowane w kulturze mykeńskiej, w piśmie linearnym B (być może również w A). W tym systemie kreski pionowe oznaczały jednostki, poziome – dziesiątki, kółka – setki, rozetki – tysiące, zaś rozetki z kreskami – dziesiątki tysięcy (Press 1972:35-36; Dickinson 1994:196, Fig. 5.45).

Z kolei D. W. Müller (1987) uznał „idole chlebkowate” za symbole prestiżu jednostek wybitnych lub nośniki informacji w zakresie norm prawnych, wierzeniowych i majątkowych, zapisywanych w formie zakodowanych symboli. Warto w tym miejscu dodać, że idea stosowania w rachunkowości systemu opartego na serii nacięć na dwóch deseczkach lub drążkach, służąca dwubiegunowej kontroli obrotu towarów, znana była w średniowiecznej i w nowożytnej Europie (Maisel 1982:176).

Analizy numeryczno-statystyczne znaków nanoszonych na „idole chlebkowate” z obszarów Europy środkowej, Italii i Bałkanów przeprowadzone zostały przez J. Fogla oraz J. J. Langerę (1999:87-98). Wykazały one celowość umieszczania tych symboli oraz ich uporządkowanie w zespoły. Dodatkowo, zdaniem wzmiankowanych badaczy, poszczególne znaki (proste i złożone) wyrażają wartości liczbowe, których jednostką podstawową była liczba 12. Podkreślenia wymaga jej rozbudowana symbolika zarówno w starożytnej Babilonii (system rachunkowy), w antycznym świecie śródziemnomorskim (rzymski system monetarny i mierniczy oparty o liczbę 12, 12 bogów i bogiń olimpijskich, 12 tytanów) jak i chrześcijańskim (12 plemion izraelskich, 12 synów Jakuba, 12 owoców drzewa życia, 12 Apostołów, 12 bram niebiańskiego Jeruzalem). Ponadto dodać należy 12 Znaków Zodiaku, 12 miesięcy w roku oraz 12 godzin dnia i nocy (Cooper 1986:226; Forstner 1990:77-78;

Oesterreicher-Mollwo 1992:37; Fredouille 1996:176; Kopaliński 1997:77-78).

Niestety na tym etapie naszej wiedzy nie jest możliwe ostateczne rozwiązanie kwestii funkcjonalnych „idoli chlebkowatych”, jednak ich analogie do strefy śródziemnomorsko-bliskowschodniej są wyraźne.

Ryc. 62. Przykładowe „idole chlebkowate”, a-c, e, h, i – Italia; f, g – Rumunia; d, j – Słowacja. Za: J. Fogel, J. J. Langer 1999:115, Tab. 1; 117, Tab. 3; 122, Tab. 8; 123, Tab. 9; 125, Tab. 11.

V. 8. Wybrane elementy dekoracyjne oraz motywy symboliczne

Analizy motywów dekoracyjnych oraz symbolicznych, funkcjonujących w epoce brązu, są bardzo popularną tematyką badań archeologicznych (np. Harrison 2004). W tej części pracy zaprezentowane zostaną te z nich, w których badacze widzą powiązania między strefą egejską i Europą środkową. Należą do nich: motywy spiralne (Ryc. 63), pasmowe (Ryc. 64), w formie lilii i bluszczu, tzw. elementy sercowate (Ryc. 65), ptasich głów (Ryc. 66) oraz dekoracje wykonywane techniką repusowania i grawerowania.

V. 8. 1. Ornamentyka spiralna i pasmowa

Dekoracje spiralne, w tym tzw. biegnącej spirali, meandry oraz motywy w formie koncentrycznych kół i punktów ułożone pasowo były bardzo popularne w drugim tysiącleciu p.n.e. (Harding 1984:189, 190-192). Na obszarach Europy środkowej, Egei oraz w Anatolii miały one długą tradycję, sięgającą aż neolitu (Tasić 1973:33; Harding 1984:197-198; Bouzek 1985a:60; Hiller 2005:259). Podobna ornamentyka występowała również, choć z mniejszym natężeniem, w strefie północnonadczarnomorskiej (David 2007:412).

Ryc. 63. Motywy spiralne i pokrewne z Kotliny Karpackiej. Oznaczenia: a – Malé Kosihy; b – Tiszafüred; c-d – Ťufaláu; e – Surčín; f – Vatinna; g – Velký Žernosek; h – Hajdúsámson; i-p – motywy dekoracyjne ceramiki kultury Wietenberg. Za: R. Hachmann 1957a; G.-H. Hüttel 1981; A. Harding 1984:191, Fig. 48.

W Europie środkowej najwięcej przykładów przedmiotów zdobionych w ten sposób pochodzi z Kotliny Karpackiej, z horyzontu Apa-Hajdúsámson kultury Otomani-Füzesabony, który odpowiada zasadniczo Br A2 (Bouzek 1985a:252; Harding 1984:197; Ryc. 63).

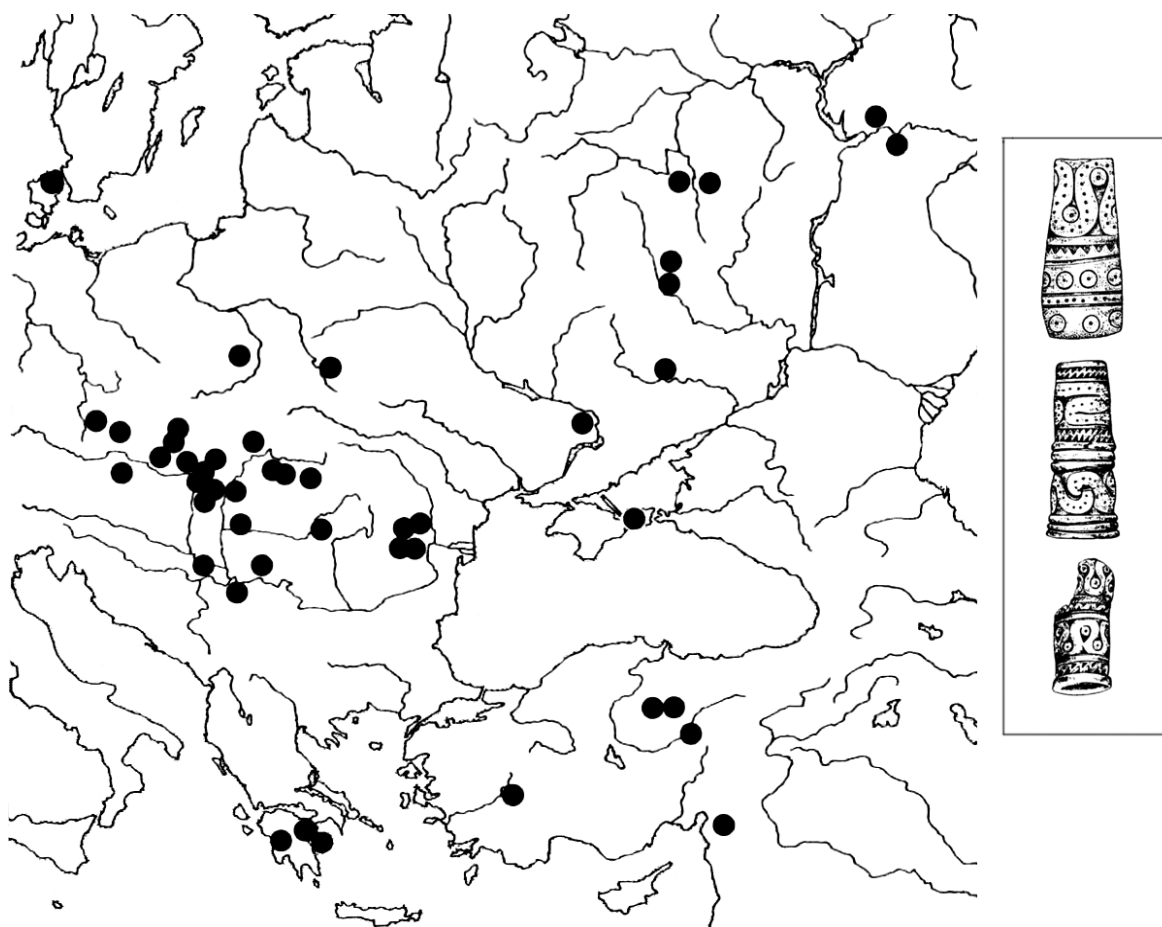
Zaliczają się do nich m.in. wykonane z kości i poroża formy cylindryczne i dyskoidalne, fragmenty podłużnych pobocznic oraz gałki (o niejasnej funkcji), jak również złote dyski (por. Ryc. 61), brązowe siekierki, miecze i sztylety, naczynia ceramiczne oraz niektóre elementy biżuterii (Holste 1953; Müller-Karpe 1961; Mozsolics 1957, 1967, 1985; Kilian-Dirlmeier 1980; Harding 1984:192-197; Bouzek 1966:254, 1985a:61-68; David 1997).

W kulturze minojskiej jak i mykeńskiej dekoracje w formie meandrów i spirali również były bardzo popularne, znane są one m.in. z naczyń ceramicznych i metalowych, z fresków i fryzów oraz ze zdobień architektonicznych, zwłaszcza w okolicach drzwi (na Krecie). Ponadto ze steli nagrobnych oraz wyrobów ze złota (głównie dysków – Ryc. 61), pasty szklanej, z broni i pieczęci (Karo 1930a, 1933; Bouzek 1966:253; Demakopoulou 1988; Hiller 2005:263; David 2007:412). Znaczna ilość zabytków charakteryzujących się stylistyką spiralną i pasmową pochodziła z grobów szybowych nr III, IV i V z okręgu A w Mykenach (np. złote dyski, pasta szklana oraz stele) (Karo 1930a:43-160, 258-290). Niezwykle interesujący jest fakt, iż szczegółowe analizy tej ornamentyki wykazały, że oprócz funkcji dekoracyjnej motywy spiralne, we wczesnej sztuce egejskiej i bliskowschodniej (Egipt, Lewant, Anatolia), cechowały się również specjalnymi afiliacjami, związanymi z przedmiotami „królewskimi” lub o tzw. wysokim statusie (Hiller 2005:267).

Tematyka wzajemnych powiązań w ramach motywów zdobniczych pomiędzy strefą egejską a Europą środkową stała się niezwykle popularna, ale jednocześnie kontrowersyjna. Część badaczy inspiracji dla karpackiej ornamentyki spiralnej szukała w kulturze mykeńskiej (Hachmann 1957a; Hänsel 1968; Vladár 1973b). Jak słusznie bowiem zauważył J. Bouzek (1985a:60) *„pomiędzy strefą egejską i Kotliną Karpacką istnieje zbyt wiele podobieństw, by rozpowszechnienie się dekoracji spiralnej i pasmowej na obu wzmiankowanych obszarach, traktować jedynie jako wydarzenia przypadkowe”*. Również zdaniem W. Davida (2007:414) *„morfologiczna i dekoracyjna charakterystyka niektórych przedmiotów zdobionych ornamentem pasmowym i spiralnym z obszarów naddunajskich, mykeńskich i anatolijskich jest tak ściśle powiązana, iż ich pojawienie się na wzmiankowanych obszarach musiało wynikać z bezpośrednich kontaktów pomiędzy nimi”* (Ryc. 63 i 64). Nie ma jednak wystarczających dowodów wskazujących na ilościowy i jakościowy udział czy to egejski czy anatolijski w pojawieniu się dekoracji pasmowej i spiralnej w Kotlinie Karpackiej (David 2007:414). Z drugiej jednak strony W. David (2007:415) podkreśla brak pewnych elementów ornamentacyjnych w kontekstach wczesnomykeńskich, który może wskazywać, iż bezpośrednie kontakty kulturowe pomiędzy strefą karpacko-dunajską i Anatolią, mogły wieść przez Morze Czarne (Bouzek 1985a; Lichardus, Vladár 1996:46-47, 55; Kristiansen, Larsson 2005:125; Suchowska 2009b). Kwestie te wymagają jednak dalszych badań.

A. Harding w pracy z roku 1984 twierdził, iż nie należy doszukiwać się powiązań

między dekoracją spiralną Kotliny Karpackiej i kultury mykeńskiej, zasadniczo z dwóch powodów (Harding 1984:198-199). Po pierwsze brak importów egejskich na północy przeczył istnieniu bezpośrednich kontaktów, funkcjonujących pomiędzy społecznościami Europy środkowej oraz Grecji we wczesnym okresie mykeńskim. Po drugie analizy morfologiczne wykazały, że karpacka ornamentyka spiralna nie przedstawiała ścisłych analogii do inwentarzy egejskich, odmienna była również technika jej wykonania (Harding 1984:198-199; Bouzek 1985a:66). W późniejszej publikacji, po dalszych badaniach nad motywami dekoracyjnymi oraz nad rozprzestrzenieniem się zdobionej uprzęży końskiej i innych zabytków z ornamentem spiralnym, cytowany autor zmienił zdanie uznając za fakt istnienie powiązań między Grecją mykeńską a Kotliną Karpacką w tej kwestii (Harding 2005:298-299).

Ryc. 64. Dyspersja ornamentyki pasmowej na przedmiotach kościanych. Za: W. David 1997, Taf. 7; K. Kristiansen, T. Larsson 2005:182, Fig. 77.

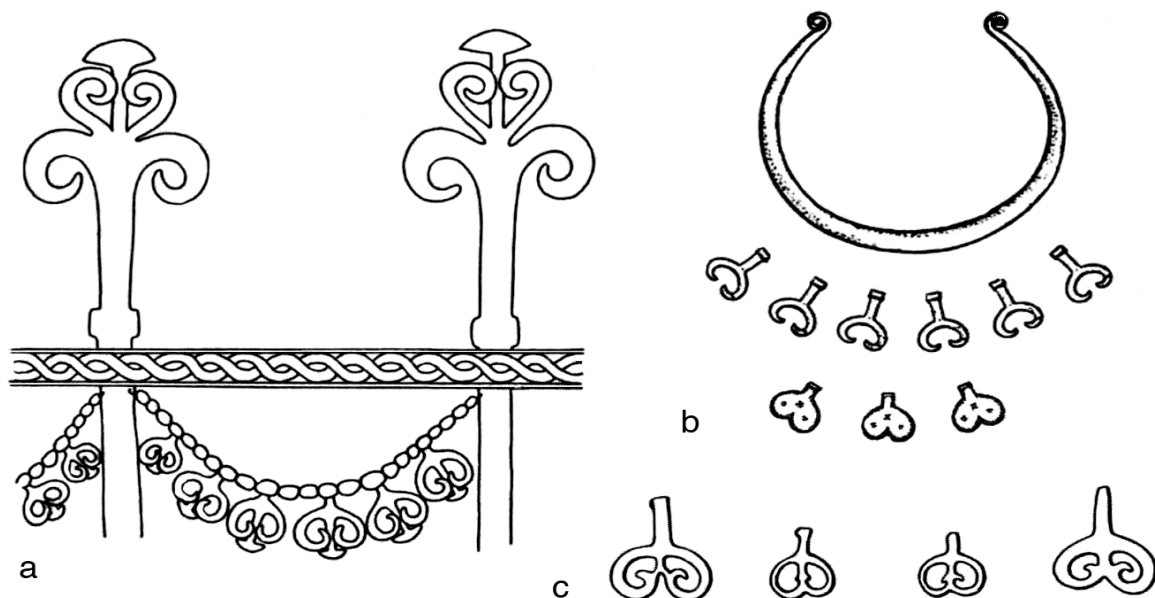
Ze wzmiankowanych analiz wynika ponadto, iż zdobienia na cylindrach (jak uchwyty, pyksisy, podłużne pobocznice) są porównywalne pomiędzy obszarami środkowego Dunaju i zachodniej Azji (David 1997:266-270, 277, 2001a:64-66, 69; 2007:412-413). Dekorowane przedmioty dyskooidalne koncentrują się prawie wyłącznie w regionie karpacko-dunajskim i na Peloponezie. Z kolei zabytki z motywami spiralnymi i falowymi z Anatolii i

Egei w zasadzie nie wykazują podobieństw. Dodatkowo okazało się, iż znaczne ilości zdobionych wyrobów z kości, ze strefy karpacko-dunajskiej i zachodnioazjatyckiej, zarejestrowano na osadach ufortyfikowanych, podczas gdy w Grecji głównie w pochówkach tolosowych i szybowych. Ponadto znaleziska tych zabytków ograniczają się w zasadzie do trzech miejscowości: Myken, Kakovatos i Staphylos (David 1997:266-270, 277, 2001a:64-66, 69; 2007:412-413).

V. 8. 2. Motywy zdobnicze w formie lilii oraz bluszczu (elementy sercowate)

W świecie egejskim ornamentyka roślinna, np. w formie lilii i liści bluszczu, była bardzo popularna. Występowała zarówno na freskach (np. w Knossos i Akrotiri), ceramice oraz wyrobach metalowych (głównie złotych), w tym na broni (np. niezwykle interesujący miecz ze złotymi liliami na rękojeści oraz srebrnymi, inkrustowanymi kwiatami na ostrzu pochodzi z Myken) jak i na steli nagrobnej w okręgu grobów szybowych B (Mylonas 1973; Vermeule 1975:46; Mylonas-Shear 1987; Davis E. N. 1995; Kristiansen, Larsson 2005:145).

W Europie środkowej wśród społeczności mogiłowych, głównie w Kotlinie Karpackiej, metalowe ozdoby w formie lilii oraz w kształcie sercowatych liści bluszczu były bardzo popularnym elementem stroju kobiet (Dąbrowski 2004:26, Fig. 20:10; Kristiansen, Larsson 2005:145). Ozdoby te występowały na wzmiankowanym obszarze w formie wisiorków, kolczyków oraz zawieszek (otwartych i zamkniętych), którymi dekorowano bransolety, elementy do upinania włosów i fragmenty stroju (Kristiansen, Larsson 2005:147; Ryc. 65).

Ryc. 65. Elementy zdobnicze w kształcie lilii oraz sercowate. Oznaczenia: a – freski z *Kabiny Kapitana* z Thery; b – obręcz i wisiorki ze skarbu z Węgier; c – środkowoeuropejskie formy metalowe. Za: G. Schumacher-Matthäus 1985, Taf. 42; V. Furmánek 1997, Fig. 6, 7

Pierwszym badaczem, który zwrócił uwagę na podobieństwa minojskich, mykeńskich oraz karpackich motywów roślinnych był V. G. Childe (1927:2-3, Fig. 3). Karpackie wisiorki w kształcie lilii charakteryzowały się jednak odmienną formą, nienawiązującą bezpośrednio do przykładów minojsko-mykeńskich. Odwrotnie było w przypadku dekoracji sercowatych (Kristiansen, Larssen 2005:145).

Kolejne badania nad tą tematyką wykazały, iż ozdoby w formie lilii i liści bluszczu z Kotliny Karpackiej (znane z pochówków oraz skarbów) występują w tym samym przedziale chronologicznym co symbole minojsko-mykeńskie, to znaczy w okresie od XVII do XV/XIV wieku p.n.e. (Schumacher-Matthäus 1985). Zdaniem części badaczy wzmiankowane analogie, widoczne przede wszystkim w podobnych tradycjach stroju kobiet zamieszkujących Kotlinę Karpacką oraz strefę egejską, należy rozpatrywać w kontekście społeczno-ceremonialnym (elementy stroju rytualnego przedstawicielek arystokratycznych rodów lub kapłanek?) (Kristiansen, Larssen 2005:149).

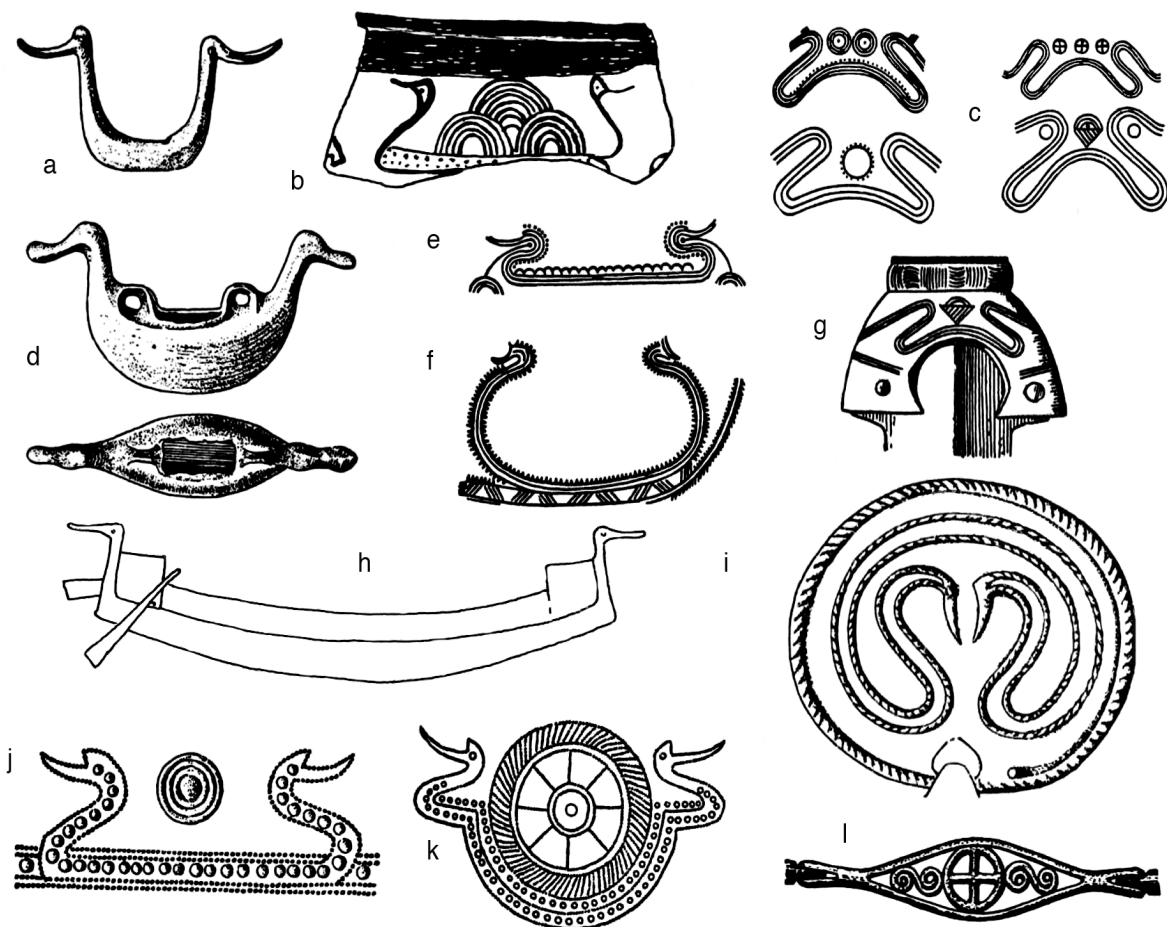
V. 8. 3. Motywy ptasich głów

Motywy dekoracyjne w formie ptasich głów i szyi (tzw. *birds protomae*) po raz pierwszy pojawiły się w Grecji w okresie środkowohelladzkim (np. na naczyniu z Eginy). Popularne stały się natomiast na przełomie okresu PH III B i III C (Furumark 1941a:250-254; Schachermeyr 1980:124-163; Harding 1984:205; Bouzek 1985a:178). Nie rozstrzygniętą kwestią jest jednak czy ich rozpowszechnienie związane było z trendami funkcjonującymi w późnej epoce brązu czy z faktem, iż dopiero malarstwo wazowe z okresu PH III A stało się ważną kategorią przedstawiającą figuratywną sztukę mykeńską (Rutter 1992:62).

Do najczęściej cytowanych w literaturze zabytków z omawianą dekoracją, datowanych na późną epokę brązu, należą kubek i trójnogi kocioł z tzw. skarbu tiryńskiego (Karo 1930b:131-132), brązowe naczynie z grobu komorowego w Pylos (Blegen et al. 1973:230-232), uchwyt noża z Perati (Iakovidis 1970:344-345) oraz fragmenty ceramiki z Argolidy i Ialysos (Bouzek 1969:60, Fig. 23; Matthäus 1980a:254-255, 292-294; Harding 1984:205). Nie ulega kwestii, iż motywy ptasich głów w kulturze mykeńskiej były obcym ikonograficznie elementem zdobniczym, niezwykle popularnym wśród społeczności kultury pól popielnicowych oraz Protovillanova (Kossack 1954:2-5; Bietti Sestieri 1973; Jockenhövel 1974:85).

W Europie środkowej ten typ dekoracji po raz pierwszy pojawił się na Węgrzech, w kontekstach datowanych na wczesny Br D (Kossack 1954:9, 28-29; Mozsolics 1973:52-53). Zdaniem badaczy jego początków należy jednak szukać w glinianych modelach ptaków, znanych z regionu naddunajskiego z warstw, które tam wydатовano na Br A2-B (Kossack 1954:9, 28-29; Mozsolics 1973:52-53). Analizy radiowęglowe potwierdziły, iż zabytki

środkowoeuropejskie z motywami ptasich głów są chronologicznie wcześniejsze niż egzemplarze egejskie, co dodatkowo wskazuje na północną proveniencję tej ornamentyki (Bouzek 1985a:178).

Ryc. 66. Dekoracje z motywami ptasich głów. Oznaczenia: a, d – Velem Szent Vid i Szamos, Węgry; b – Tiryns, ceramika z PH III C; c, g – miecz z Liptov, Słowacja; e – Emden, Kr. Meppen; f – Harefeld, Kr. Stade; h – statek Filistynów, fresk z Medinet Habu; i – Äketorp, Olandia; k – Rossin, Kr. Anklam; k – Siem, Amt Aalborg; l – szpila z O. Fransborg, Snastorp. Za: J. Bouzek 1985a:177, Fig. 88; 179, Fig. 89; 180, Fig. 90.

Jednym z wariantów wzmiankowanej dekoracji były ptasie głowy umieszczane na dziobach okrętów, tzw. *vogelbarke*, znane m.in. z modeli wykonanych z brązu z Węgier, glinianych z Asine, z rytów naskalnych ze Skandynawii, z fresku z Medinet Habu, obrazującego statek „Ludów Morza” oraz z naczyń ceramicznych, np. z Tirynsu (Sandars 1978:130-131; Bouzek 1985a:178; Wachsmann 2000:121; Ryc. 66). Motyw *vogelbarke* był szczególnie popularny w kulturze pól popielnicowych, w której powiązany był z ikonografią solarną, gdzie głównym elementem przedstawienia było słońce umieszczone w łodzi ciągniętej przez ptaki (tzw. *vogelsonnenbarke*) (Bouzek 1997:35). Pierwsze wizerunki *vogelbarke/vogelsonnenbarke* z Europy środkowej wydатовano również na wczesny Br D, w Skandynawii pojawiły się one już w II Okresie epoki brązu (czyli w Br C wg P. Reinecke), natomiast w strefie egejskiej wraz z inwazją tzw. „Ludów Morza”, czyli po 1200 p.n.e.

(Mozsolics 1973, Pl. 29:11; Bouzek 1985a:178).

Zaprezentowane powyżej elementy zdobnicze wskazują niewątpliwie na istnienie stylistycznego *koine* charakteryzującego Europę środkową, Italię oraz strefę egejską, które datować należy na przełom XIII i XII wieku p.n.e.

V. 8. 4. Technika repusowania i grawerowania

Podstawową różnicą technologiczną w produkcji przedmiotów metalowych pomiędzy Egeą a Europą środkową (oraz północną) było to, iż w kulturze mykeńskiej były one kute, podczas gdy w strefie kontynentalnej zasadniczo odlewane w formie (Bouzek 1985a:116-117). Gwałtowny rozwój technik kucia i wykonywania artefaktów z cienkich blach metalu, miał miejsce w Europie środkowej w Br D i związany był zapewne z innowacjami płynącymi z południa w kierunku północnym.

Z kolei techniki grawerowania poszczególnych zabytków mają dłuższą tradycję w Europie kontynentalnej (zwłaszcza w jej środkowej i północnej części) niż w strefie egejskiej (Bouzek 1985a:117). Repusowanie zaś, stosowane początkowo jedynie do ornamentowania przedmiotów ze złotych blach, szybko stało się dominującą techniką dekoracyjną Europy środkowej, Italii oraz Bałkanów. W Grecji była to natomiast metoda marginalna, wykazująca jednak wyraźne inspiracje i związki z północą (Bouzek 1985a:117).

V. 9. Podsumowanie

W zaprezentowanym rozdziale zebrane i omówione zostały przedmioty kultury materialnej oraz elementy zdobnicze, które w literaturze funkcjonują jako przykłady kontaktów kulturowych pomiędzy społecznościami Europy środkowej i strefy egejskiej. Obejmują one długi okres czasu, zasadniczo dotyczą bowiem całego drugiego tysiąclecia p.n.e. oraz prezentują niezwykle bogaty zestaw cech o różnej wiarygodności: od jednoznacznych (bursztyn, broń, szpile i zapinki, naczynia metalowe, pobocznice i ceramika „barbarzyńska”) do prawdopodobnych (fajans, narzędzia, ozdoby, „idole chlebkowate” oraz wybrane elementy zdobnicze).

Ponadto analizy poszczególnych kategorii zabytków ujawniły, iż niektóre elementy uzbrojenia z Europy środkowej, datowane na środkową epokę brązu, były inspirowane egzemplarzami egejskimi (Bouzek 1985a:41, 144; Gillis et al. 2004:87). Do tej grupy zaliczają się przede wszystkim wczesne miecze grupy *cut-and-thrust* (*Sombor*, *Smolenice* i *Boiu*), sztylety typu *flange-hilted* oraz broń defensywna (hełmy, pancerze, nagolenniki). Dalszy ich rozwój był już autonomiczny i miał miejsce w Europie środkowej.

Na przełomie XIII i XII wieku p.n.e. wzmiankowane elementy uzbrojenia pojawiły się w Grecji mykeńskiej w wyniku przemieszczania się ludności (Sandars 1964, 1978, 1983;

Bouzek 1973:172-173). Na migrację z północy wskazują również inne zabytki, przykładowo szpile (Snodgrass 1965:235-236; Hood, Coldstream 1968:215-218; Harding 1984:137; Lewartowski 1989:152), zapinki (Merhart 1942:73-76; Childe 1948:186-188; Milošević 1948:49; Desborough 1965:225-226; Snodgrass 1965:229-240; Bouzek 1973:172, 214; Desborough, Hammond 1975:711) oraz niektóre ozdoby (por. Rozdz. V. 4. 2. 3. 3. oraz V. 4. 2. 3. 4.). Ceramika „barbarzyńska” jest także świadectwem obecności nowej grupy ludzkiej na południu Europy (French 1969:136; Deger-Jalkotzy 1977:64-80; Desborough, Hammond 1975:707-709; Bouzek 1985a:190-191; Lewartowski 1989:119; Bankoff et al. 1996:199-200). Wskazuje na to przede wszystkim jej nagłe pojawienie się w Grecji mykeńskiej (tzn. u schyłku okresu PH III B) oraz dość krótki okres funkcjonowania (w zasadzie do połowy III C) (French 1969:136; Harding 1984:216; Lewartowski 1989:119). Ponadto pod względem technologicznym i zdobniczym ceramika „barbarzyńska” odbiegała znacznie od standardów garncarstwa mykeńskiego (Catling, Catling 1981:72-82; Bouzek 1985a:184).

Na podstawie zebranych danych można wyróżnić dwa główne etapy napływu zabytków północnych do Grecji i południowych do Europy środkowej. Pierwszy z nich (wczesny) związany był z początkiem kultury mykeńskiej i datowany jest zasadniczo na okres grobów szybowych (ŚH III/PH I-PH II). Wówczas w Europie środkowej pojawiły się sztylety o analogiach cypryjskich oraz metalowe naczynia do picia nawiązujące do egzemplarzy minojsko-mykeńskich. Spośród nich na szczególną uwagę zasługuje brązowy kubek z Dohnsen, który pomimo niejasnego kontekstu znalezienia, przez znaczną część badaczy interpretowany jest jako import egejski (Sprockhoff 1961:11-22; Matthäus 1980a:224-226; Bouzek 1985a:51; Schauer 1985:170; Sherratt, Taylor 1989:113; Kristiansen, Larsson 2005:156). Kolejnym elementem łączącym wzmiankowane obszary są pobocznice. W trakcie pierwszego z wyróżnionych etapów do Grecji mykeńskiej zaczął docierać również bursztyn bałtycki, co istotne zarejestrowano wówczas najwięcej jego przykładów na południu. Niewykluczone, iż społeczności helladzkie zainteresowane były też środkowoeuropejskimi złożami metalu.

Drugi etap napływu zabytków (późny) związany był z okresem PH III B-III C. Pomiędzy Europą środkową i północną, Italią, Bałkanami oraz Egeą na przełomie XIII i XII wieku p.n.e. rozwinęło się *koine*, które dotyczyło broni (miecze, helmy, pancerze, nagolenniki, tarcze), elementów stroju (np. fibule i zapinki), ozdób (pierścionki wykonane z kawałka drutu, kolczyki, koła „czterosprychowe”) oraz niektórych przedstawień symbolicznych (np. ptasich głów) i składało się z elementów stylistycznych i ikonograficznych wywodzących się z cywilizacji śródziemnomorskich, wschodnioalpejskich i północnoitalskich późnej epoki brązu (por. Bouzek 1966, 1973, 1985a i b, 1994, 1996; Harding 1975, 1984, 2005; Jung 2006). Niektóre z motywów zdobniczych stanowiły kontekst

dla społeczności wczesnej epoki żelaza w Grecji (okres geometryczny), Italii (kultura Villanova) oraz w Europie środkowej (kultura halsztacka) (Bouzek 1985a:241).

Podstawową różnicą między wczesnym i późnym etapem napływu zabytków na omawiane obszary jest to, iż większość kontaktów kulturowych na linii północ-południe, datowanych na okres PH III B-III C, można uznać za bezpośrednie. Transmisja nowych wzorców spowodowana była bowiem migracją ludności (rzemieślników, artystów, przedstawicieli arystokracji, najemnych wojowników oraz kobiet – małżeństwa dyplomatyczne). W tym okresie szczególną rolę w przemieszczaniu się grup ludzkich i poszczególnych zabytków odgrywał obszar Caput Adriae. Istotna była zapewne również strefa nadczarnomorska oraz Bałkany, niestety luka informacyjna dotycząca wzmiankowanych regionów spowodowana jest głównie niedostatecznym stanem badań.

Rozdział VI

Rozwój kontaktów kulturowo-handlowych pomiędzy społecznościami Europy środkowej i strefy egejskiej w drugim tysiącleciu p.n.e.

„Trade and exchange across cultural lines have played a crucial role in human history, being perhaps the most important external stimuli to change, leaving aside the unmeasurable and less-benign influence of military conquest. External stimulation, in turn, has been the most important single source of change and development in art, science and technology” (P. Curtin 1984:1)

VI. 1. Kontakty międzykulturowe i wymiana w pradziejach

Badania archeologiczno-chronometryczne wykazały, iż kontakty międzykulturowe, wymiana dóbr i handel towarzyszyły człowiekowi niemalże od początku. Spowodowane to było przede wszystkim nierównomiernym występowaniem różnych surowców takich jak: obsydian (por. Torrence 1986), krzemień (por. Domański, Webb 2000) oraz metal (por. Muhly 1973; Stos-Gale, Macdonald 1991). Nie ulega kwestii, iż ważnym etapem rozwoju powiązań międzykulturowych oraz wymiany regionalnej i dalekosiężnej było upowszechnienie się technologii obróbki brązu, która wymagała niezbędnych do jego produkcji surowców. Ponieważ zarówno miedź jak i cyna w zasadzie nie występują razem, w wielu przypadkach konieczne okazało się ich sprowadzanie (Muhly 1985; Dickinson 1977:103). Dotyczyło to również złota i srebra, ale także innych dóbr. Dane pozyskane ze źródeł archeologicznych, z badań interdyscyplinarnych (np. skład fizyko-chemiczny, petrologia i metaloznawstwo, metoda absorpcji w podczerwieni, fluorescencji, itp.) oraz z analiz dokumentów pisanych oraz malarstwa ściennego pozwalają wnioskować jakie towary i produkty wymieniano w epoce brązu.

W świecie egejskim zdecydowanie najpopularniejszym importem mykeńskim, znajdowanym na wielu stanowiskach w basenie Morza Śródziemnego, była ceramika pochodząca głównie z okresu PH III A i B (Immerwahr 1960:4; Dickinson 1977:103). Ponieważ była ona bardzo dobrej jakości szybko zaczęto ją lokalnie imitować (Warren 1975:133). Wymianie podlegały także naczynia metalowe i kamienne (por. Bevan 2007), tkaniny, płytki rzeźbione w kości słoniowej i hipopotamiej, przedmioty z brązu oraz ozdoby z

fajansu i lapis lazuli, z pasty szklanej i bursztynu oraz z innych minerałów (Vermeule 1964:257). O imporcie pewnych artykułów płynnych, takich jak wino i oliwa z oliwek świadczy obecność na stanowiskach ceramiki funkcjonalnej, do której zalicza się przede wszystkim duże dzbanki typu kananejskiego (Grace 1956:80-109). Z kolei mniejsze formy np. alabastrony, wskazują na transport olejków perfumowanych, opium (Merrillees 1962) oraz ziół i przypraw (Mountjoy 2001:163). Ich produkcję potwierdzają tabliczki z Myken i Tirynsu (Chadwick, Ventris 1973:221-231, 441-442; Chadwick 1976:119-121). Część badaczy sugeruje także wymianę inwentarza ruchomego oraz niewolników (Harding 1984:104; Dyczek 1994:154).

W Europie kontynentalnej nie dysponujemy niestety źródłami pisanymi i malarstwem ściennym, jednak nie ulega kwestii, iż wymianie podlegały produkty żywnościowe (głównie zboże i miód), sól (Daum 2000:120-121, 123), inwentarz ruchomy, ozdoby (z fajansu, bursztynu, gagatu, kości i metalu), futra i skóry, zapewne również broń i narzędzia oraz niewolnicy (Vermeule 1964:257; Evans 1991; Knapp 1991).

Kolejnym ważnym etapem rozwoju kontaktów międzykulturowych było powstanie zorganizowanego systemu wymiany handlowej, wyrażającego się w odpowiednich dla niego instytucjach, a w konsekwencji wykształcenie się klasy kupieckiej w ramach specjalizacji wewnątrz systemu ekonomicznego oraz społecznego. Procesy te ściśle związane były z pojawieniem się organizmów terytorialnych, takich jak centra osadnicze, państwa-miasta, państwa archaiczne oraz imperia (Schönfeld 1995:24-26; Kadrow 2001:143). Innymi słowy istnienie pewnych instytucji w ramach obszaru terytorialnego oraz występowanie w jego strukturach stratyfikacji społecznej dało podstawy do wykształcenia się handlu dalekosiężnego. Zapotrzebowanie na przedmioty uznawane za luksusowe dotyczyło bowiem przede wszystkim władcy oraz kształtujących się elit (Schönfeld 1995:24-26). Wzmiankowane procesy w poszczególnych częściach Europy, na pograniczu Europy i Azji oraz na Bliskim Wschodzie zaistniały w różnym czasie, miały również odmienny przebieg.

Pierwsze informacje dotyczące funkcjonowania „instytucji rynkowych” pochodzą z archiwów pałacowych Bliskiego Wschodu, głównie Mezopotamii oraz północnej Syrii, wydatowanych na połowę trzeciego tysiąclecia p.n.e. Z tych tekstów dowiadujemy się, iż w związku z zapotrzebowaniem, przede wszystkim na metale oraz kamienie szlachetne, doszło do wykształcenia się dalekosiężnej wymiany, która nadzorowana była przez centralne ośrodki władzy (Klengel 1995; Kadrow 2001:143). W dokumentach wymieniono ponadto różne wzory umów i transakcji handlowych, jakie można było wówczas zawrzeć, pojawiły się w nich między innymi takie pojęcia jak „sprzedaż”, „wynajem” czy „partnerstwo handlowe” (Lévy 1967:9). Dodatkowo w połowie trzeciego tysiąclecia p.n.e. doszło do wyodrębnienia się w społeczeństwach bliskowschodnich profesji kupca, a wymiana handlowa stała się

oddzielną sferą ekonomiczną (Klengel 1995:39, 43). Nadal jednak część osób zajmujących się kupiectwem traktowała je jako zajęcie uzupełniające.

Teksty późniejsze, datowane na pierwszą połowę drugiego tysiąclecia p.n.e. wskazują, iż kupcy zrzeszali się w „związki kupieckie”. Ponadto w tym okresie dość wyraźnie rysuje się podział na kupców działających z polecenia i w imieniu władcy oraz na handlarzy prywatnych, którzy pracowali na własnych rachunek (Klengel 1995:43-44). Dokumenty datowane na późną epokę brązu pełne są informacji potwierdzających istnienie zarówno rytualnej wymiany darów pomiędzy ówczesnymi władcami i przedstawicielami elit, jak i handlu w wymiarze ekonomicznym (Tournavitou, Sugerman 2000:71). Niemniej jednak najbardziej rozpowszechnioną formą handlu była prosta wymiana towarowa.

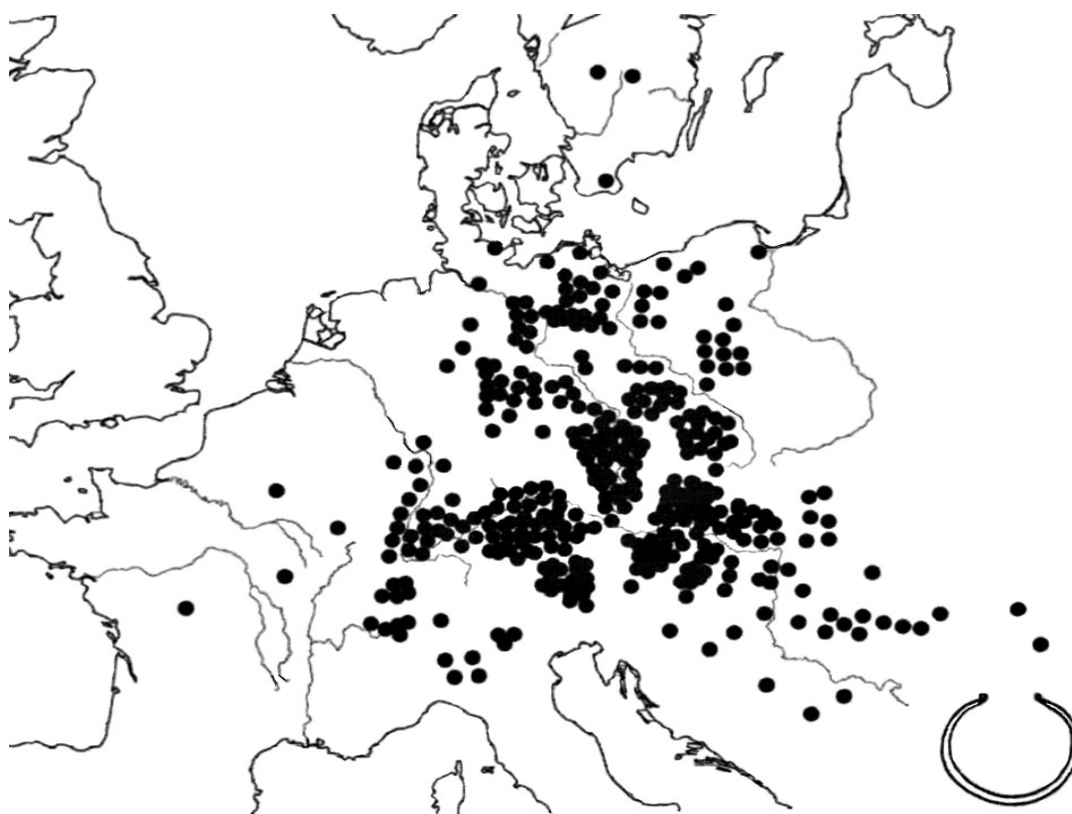
System gospodarki jaki wyłania się z bliskowschodnich źródeł pisanych wskazuje, iż w połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. był on bardzo podobny to tego, opisanego w mykeńskich tekstach linearnych B i składał się ze scentralizowanych ośrodków pałacowych, ekonomii typu świątynnego oraz z indywidualnych kupców i handlarzy (Tournavitou, Sugerman 2000:76).

Niezwykle interesujący jest fakt, iż obok prostej wymiany jednego towaru na drugi, używano także pieniądza symbolicznego lub przedmiotowego, który przez długi czas utrzymywał stałą wartość. Najczęściej „jednostką monetarną” było zboże. Pierwsze informacje o płaceniu zbożem pochodzą z tabliczek klinowych, datowanych na czwarte tysiąclecie p.n.e. (Snell 1995:1488). W tekstach z okresu starobabilońskiego oraz staroasyryjskiego pojawiają się kolejne dane wskazujące, iż obok zboża stosowano również srebrne pierścienie i złote kubki o identycznej wadze oraz trzodę chlewną, zwłaszcza bydło (Leemans 1960:130; Lévy1967:16; Veenhof 1972:351). Dokumenty nowoasyryjskie z kolei informują o stosowaniu brązowych ingotów (zwłaszcza na określenie dużych nominałów), o ustalonym odgórnie ciężarze oraz opieczętowanych przez odpowiednich urzędników (Snell 1995:1489). W Egipcie standardowe wartości w handlu dalekosiężnym wyrażane były przeważnie w złocie (uformowanym w pierścieniu), ale również w srebrze, miedzi, w zbożu i brązie. W Państwie Hetyckim natomiast podstawową „jednostką monetarną” była miedź, ale też złoto i srebro, a na terenie Europy środkowej – brąz (Snell 1995:1493). Informacje o istnieniu specyficznego rodzaju wymiany pierścieni i bransolet wykonanych z metali szlachetnych, które jak się wydaje pełniły funkcje płatnicze, zawarte są również w Biblii (Snell 1995:1493).

Nie ulega kwestii, iż formownie metalu w standardowe kształty, oprócz ujednoliconego systemu wagi i wartości miało także ewidentnie aspekt praktyczny, znacznie ułatwiało bowiem ich transport (Snell 1995:1488). Przykładowo miedź w basenie Morza Śródziemnego transportowana była w formie charakterystycznych sztabek, zwanych *oxhide*

ingots, których kształt powszechnie uważany jest za cypryjski i/lub syryjski (Dickinson 1994:251). *Oxhide ingots* występowały od Sardynii do Ugaryt oraz od Teb egipskich do Morza Czarnego. Cztery ich fragmenty zarejestrowano ponadto w Badении-Wirtembergii (Primas 1997; Primas, Pernicka 1998) oraz w Marsylii. Miedź oraz cynę w tej formie przewożono też we wrakach Uluburun i Gelidonya (Bass 1973; Pulak 1996, 2001). Kształt ten pojawił się również w tekstach z pismem linearnym B (Harding 1984:49).

Oxhide ingots nie są jedyną formą w jakiej transportowano metal. Na terenach położonych na północ od Alp w Br A2, czyli między 2000-1700/1600 p.n.e. stosowano w tym celu obręcze brązowe, znacznie mniejsze niż sztabki znane z basenu Morza Śródziemnego (Harding 1984:53; Ryc. 67). W Europie środkowej wykorzystywano również i inne kształty, jak siekierki z podniesionymi brzegami, sierpy oraz obręcze przypominające naramienniki lub torkwesy. Przedmioty te znajdowano przeważnie w skarbach liczących niekiedy po kilkadziesiąt, a nawet kilkaset sztuk (np. skarb z Brennewitz – Brunn 1959; Riederer 1978, Dieskau – Schmidt, Nitzschke 1980, z Gubina-Bresinchen – Breddin 1969; por. Rozdz. III. 3. 1. 3.).

Ryc. 67. Rozprzestrzenienie na terenie Europy skarbów z obręczami z końcami zwiniętymi w uszko. M. Bartelheim 1998, Karte 139.

Znaleziska te wskazują na funkcjonowanie w Europie środkowej, na wzór cywilizacji Bliskiego Wschodu i Anatolii, rodzaju „prapieniądza” czy pieniądza przedmiotowego (Shennan 1994; Sommerfeld 1994; Lenerz de-Wilde 1995; Kadrow

2000:135; Vandkilde 2007:117). Do wysuwania takich wniosków skłania standaryzacja w zakresie kształtu i ciężaru tych przedmiotów, z których wszystkie wykonane były z brązu. Nie ulega więc kwestii, iż pojęcie „wartości wymiennej” znane było społecznościom świata środkowoeuropejskiego (Shennan 1993b:66; Innerhofer 1997:56; Peroni 1998; Vandkilde 2007:160; Dzbyński 2008:163-178). Ponadto wydaje się, że w późnej epoce brązu funkcjonował już ustabilizowany system mierniczy w ramach wymiany dalekosiężnej, co sugeruje występowanie w skarbach z tego okresu różnych przedmiotów, często połamanych na mniejsze części (odwrotnie niż we wczesnej epoce brązu, gdzie depozyty składały się ze znacznej ilości obiektów o standardowym kształcie i ciężarze – Winghart 2002:174).

Niezwykle interesujący jest fakt, iż kilka obręczy z końcami zwiniętymi w uszko znaleziono na Bliskim Wschodzie m.in. w Troi (?), Alishar Hoyuk, El-Hmmam w Anatolii oraz Ugaryt, Hama, Byblos, Jezzine, Qalaat-er-Rouss w Lewancie, w warstwach datowanych na zasadniczo na 2000 p.n.e. (Zeitler 2000b:88, Abb. 16). Mimo, iż na wzmiankowanych obszarach zarejestrowano niewiele takich egzemplarzy, część badaczy uznaje je za przykład bezpośrednich powiązań z terenami środkowoeuropejskimi (Harding 1984:54).

VI. 2. Rozwój kontaktów kulturowo-handlowych w epoce brązu

Na podstawie analiz archeologicznych i chronometrycznych możliwe okazało się wyróżnienie czterech faz rozwoju kontaktów kulturowych pomiędzy wschodnimi terenami Śródziemnomorza, Egeą a pozostałą częścią Europy (Sherratt 1993b:22-38; Kristiansen 1998:363; Kristiansen, Larsson 2005:118-127). Pierwszą wydatowano na 2400/2300-2000 p.n.e., jej końcowa cezura wyznacza upowszechnienie użycia w Europie środkowej brązu cynowego. Druga faza, datowana na 2000-1700/1600 p.n.e., określa klasyczny etap rozwoju kultury unietyckiej. Trzecia, szczególnie istotna z perspektywy prezentowanej pracy, dotyczy zasadniczo okresu wczesno i klasycznomykeńskiego, czyli od 1700/1600 do 1300/1200 p.n.e. W Europie środkowej z kolei między 1700/1600-1500 p.n.e. „cywilizacyjnego znaczenia” nabrały społeczności Kotliny Karpackiej (Gašaj 2002a:94, Fig. 10; Gillis et al. 2004:66; Kristiansen, Larsson 2005:118). Ostatnią, czwartą fazę wydatowano na okres po 1300/1200 p.n.e. Cezura ta wyznacza okres późnomykeński, a w Europie środkowej rozwój kręgu kultur pól popielnicowych.

VI. 2. 1. Faza pierwsza (2400/2300-2000 p.n.e.)

Kontakty kulturowe (i handlowe?) pomiędzy społecznościami zamieszkującymi wschodnie Śródziemnomorze, Bałkany oraz Europę wschodnią i środkową rozpoczęły się już pod koniec trzeciego tysiąclecia p.n.e. (Gerloff 1993; Maran 1997, 1998, 2007; Kadrow 2007:324). Rozprzestrzenienie się szpil typu *Schleifennadeln* (*toggle pins*, funkcjonujące w

literaturze przedmiotu również pod nazwą *wound-wire pins*) z główką w kształcie zwiniętego drutu, a także ingotów w formie obręczy na obszarze Europy środkowej i Lewantu oraz sztyletów z nitami, pierścieni i zawieszek typu *Lockenring* i *Ösenring* (*Ösenhalsringbarren*) (Sherratt 1993b:22), może być dowodem na potwierdzenie tej tezy (Kristiansen, Larsson 2005:118-119). W Kotlinie Karpackiej znane są również naczynia ceramiczne w formie *kantarosów*. Interesujący egzemplarz ze ściętymi brzegami, przypominający jeden z typów ceramicznych z okresu ŚM I-II, znaleziono na Węgrzech w kontekście datowanym na około 2000 rok p.n.e. (Bouzek 1996:180). Ponadto zdaniem S. Kadrowa (2007:324) wpływy śródziemnomorskie widoczne są w ukośnie nacinanych krawędziach naczyń (głównie mis), znanych z południowo-wschodniej części Polski. Analogii do tych zabytków można doszukać się w inwentarzu społeczności południowo-wschodnich Bałkanów oraz Anatolii (Némejková-Pavúková 1999). W tym przypadku jednak ze względu na selektywny charakter analizowanych cech można przypuszczać, iż kontakty pomiędzy społecznościami zamieszkującymi omawiane tereny były pośrednie (Kadrow 2007:325).

Wymiana informacji pomiędzy społecznościami wschodniego Śródziemnomorza i Europy południowej oraz środkowej, dotyczyła przede wszystkim technologii wykonywania przedmiotów z blach metalu (głównie brązu) oraz innego sposobu ubierania się, na co wskazuje pojawienie się nowych typów szpil. Fakt, iż szpile powszechnie uznaje się za przedmioty osobiste, które nie podlegają wymianie, może sugerować istnienie bezpośrednich kontaktów kulturowych pomiędzy tymi społecznościami. Potwierdzałoby to sformułowaną wcześniej koncepcję o migracji mieszkańców wybrzeży Adriatyku (grup w ramach kultury Četina, Chorwacja) w kierunku Grecji i dalej ku wschodniemu Śródziemnomorzu w okresie 2200-2000 p.n.e. (Maran 1997, 1998, 2007:14; Kristiansen, Larsson 2005:119). Prawdopodobnie w tej bardzo wczesnej migracji brała również udział ludność zamieszkująca tereny naddunajskie i środkowoeuropejskie (Kristiansen, Larsson 2005:120). Ponieważ większość pochówków i skarbów, znanych z tego okresu z Syro-Palestyny i z Troi, znaleziono w kontekstach znajdujących się niewiele ponad warstwą zniszczeń, wielu badaczy jest przekonanych, że owo przemieszczanie się ludności nie miało charakteru pokojowego (Gerloff 1993).

Zdaniem S. Gerloff (1993) przedstawiona sytuacja obrazuje otwarcie się społeczeństw Bliskiego Wschodu na bardziej systematyczną wymianę kulturowo-handlową z ludnością środkowej Europy. Z kolei J. Maran (1997, 1998, 2007) widział część z przyczyn tej migracji, której konsekwencją była wymiana wzorców kulturowych, na Bałkanach. Wskazuje on na istnienie sieci komunikacyjnej wiążącej wczesnohelladzką społeczność Grecji, strefy wybrzeża adriatyckiego oraz Kotliny Karpackiej już od połowy trzeciego tysiąclecia p.n.e. Dowodem na potwierdzenie tej tezy, zdaniem cytowanego autora, jest podobieństwo w

formach naczyń ceramicznych oraz niektórych przedmiotów prestiżowych, których wymiana powiązana była prawdopodobnie z eksploatacją wczesnego szlaku cynowego. Ponadto pojawienie się na terenie Bałkanów oraz Kotliny Karpackiej osad obronnych, nawiązujących rozmiarami oraz strukturą zabudowy wewnętrznej do świata anatolijsko-egejskiego, uważane jest za wpływy ugrupowań wczesnohelladzkich typu Lerna i Poliochni (Hänsel 1998; por. Czebreszuk et al. 2008). W osadach tych widać wyraźny podział na gród (*akropolis*), zamieszkiwany przez elity (gdzie odbywała się produkcja metalurgiczna) oraz podgrodzie (*suburbium*).

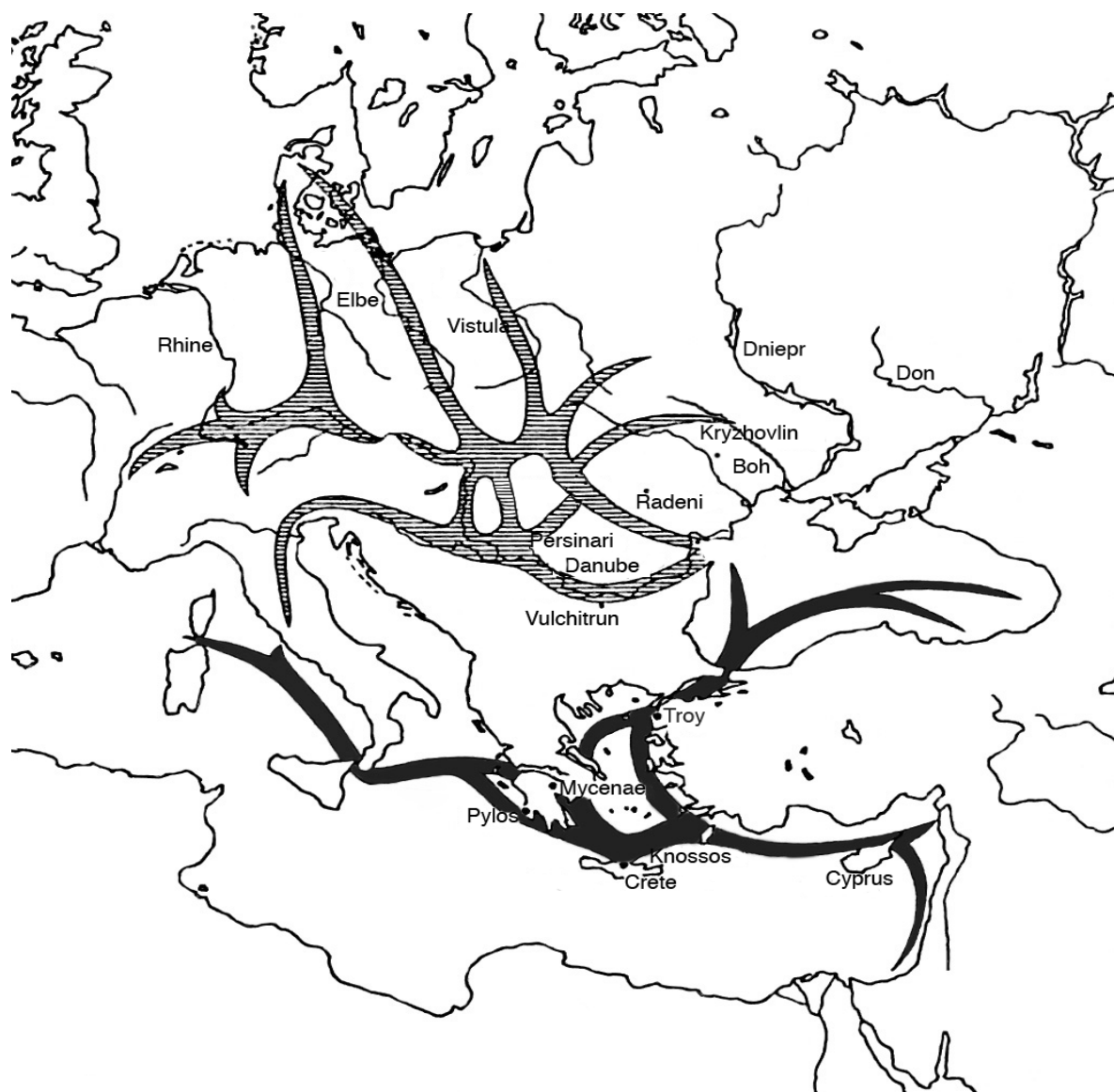
VI. 2. 2. Faza druga (2000-1700/1600 p.n.e.)

W drugiej fazie, datowanej zasadniczo na okres od 2000 do 1700/1600 p.n.e., nastąpiła intensyfikacja nawiązanych wcześniej kontaktów kulturowych, obejmujących niemal cały znany wówczas świat (Bouzek 1996; Lichardus, Vladár 1996; Kristiansen 1998; Kristiansen, Larsson 2005:120). Dobra, które legły u podstaw tej sieci wymiany to najprawdopodobniej cyna, miedź, bursztyn i złoto oraz zapewne inne produkty nietrwałe (por. Needham 2001).

W tym okresie w strefie egejskiej oraz na obszarach Europy kontynentalnej zaczęły intensyfikować się procesy stratyfikacji społecznej. W obu wzmiankowanych regionach pojawiły się bogate pochówki (w Grecji m.in. w Argolidzie, Meseni, na Eginie; w Europie kontynentalnej zaś w Leubingen, Helmsdorf, w Łękach Małych, Bush Barrow, Thun-Renzenbühl), w których oprócz wysokiej klasy przedmiotów lokalnej produkcji, znaleziono także znaczną ilość importów oraz elementy o charakterze insygnialnym (por. Rozdz. III. 3. 1. 2. oraz III. 3. 2. 2.). W drugiej fazie w Europie zachodniej i środkowej miała również miejsce intensyfikacja produkcji metalurgicznej, związana z upowszechnieniem się użycia brązu cynowego (Champion et al. 1984:198; Kristiansen 1998:364-365; Gillis et al. 2004:81; Kristiansen, Larssen 2005:116; Vandkilde 2007:95, 101, 105). Rozwój nowych technologii zaowocował powstaniem na kontynencie silnych ośrodków centralnych, zajmujących się obróbką tego surowca. W wielu przypadkach w celu dostępu do złóż metali konieczne okazało się nawiązanie nowych kontaktów międzykulturowych. Przykładowo to wówczas społeczności mykeńskie rozszerzyły sieć swych powiązań w kierunku Sycylii, Sardynii, południowej Italii oraz Wysp Liparii, a następnie skierowały się ku południowej Francji (Harding 1984:244-261; Hase 1990; Tusa 2000). Ten szlak eksploatowany był szczególnie intensywnie w XV i XIV wieku p.n.e. (Bietti Sestieri 1988, Vagnetti 1993, 1996).

W okresie datowanym na 1700/1600 (A2/B1) p.n.e. sieć wymiany objęła swym zasięgiem wybrzeża Morza Czarnego, obszary wzdłuż Dunaju, Kotlinę Karpacką oraz północną część Europy (Kristiansen, Larsson 2005:123, 125). Społeczności

środkowoeuropejskie szybko włączyły się w funkcjonowanie tej siatki kontaktów interregionalnych i dalekosiężnych, która rozciągnięta była od krajów skandynawskich po wschodnią część Morza Śródziemnego (Werbart 2001:3). Przykładowo badania wykopaliskowe wskazują na występowanie w tym okresie w Kotlinie Karpackiej licznych wyrobów brązowych, przede wszystkim sztyletów zdobionych ornamentem tzw. biegnącej spirali, przez część badaczy uważanych za naśladownictwa lub importy z obszarów kultury mykeńskiej (Bouzek 1985a:60-68; por. David 1997, 2001a i b, 2007). Z kolei w grobach szybowych w Mykenach od okresu ŚH III-PH I, datowanego na 1800-1600 p.n.e., zaczęły pojawiać się karpackie elementy rzędu końskiego i bursztyn bałtycki. Społeczności Kotliny Karpackiej oraz terenów Mołdawii były wówczas głównymi ośrodkami hodowli koni. Niewykluczone więc, iż zaopatrywały w nie również północno-zachodnią Anatolię oraz strefę egejską (Sherratt 1993b:26).

Ryc. 68. Szlaki komunikacji kulturowo-handlowej w Europie kontynentalnej (szafrowane) oraz w basenie Morza Czarnego i Śródziemnego (czarne), w okresie 2000-1500 p.n.e. Za: A. Sherratt 1987:62, Fig. 5.6.

Przeprowadzone analizy metalurgiczne wykazały, iż relacje pomiędzy centrami produkcji metalurgicznej Europy północno-zachodniej (zwłaszcza Bretanii i Wielkiej Brytanii – Wessex), środkowej (klasyczna faza kultury unietyckiej, kultura Otomani i Füzesabony), wschodniej oraz wschodniego Śródziemnomorza i wczesnej kultury mykeńskiej były obustronne (Lichardus, Vladár 1996; Kristiansen, Larsson 2005:120, 123; Ryc. 68).

VI. 2. 3. Faza trzecia (1700/1600-1300/1200 p.n.e.)

Trzecia faza rozwoju kontaktów kulturowo handlowych w epoce brązu – o czym już wzmiankowano powyżej – jest szczególnie istotna z perspektywy prezentowanej pracy. Wówczas w świecie śródziemnomorskim funkcjonowały dwa silne organizmy polityczne, na terenie Grecji lądowej – kultura mykeńska oraz w zachodniej Anatolii – Państwo Hetyckie. W Europie środkowej natomiast apogeum swojego rozwoju, przypadające na okres 1700/1600-1500 p.n.e., przeżywały społeczności Kotliny Karpackiej. Z kolei na obszarze zajmowanym przez kulturę unietycką procesy przemian, dokonujące się zarówno na płaszczyźnie gospodarczej jak i społeczno-kulturowej, doprowadziły do jej upadku oraz do rozprzestrzenienia się kultur kręgu mogiłowego (Sherratt 1993b:29; Kadrow 2001:231).

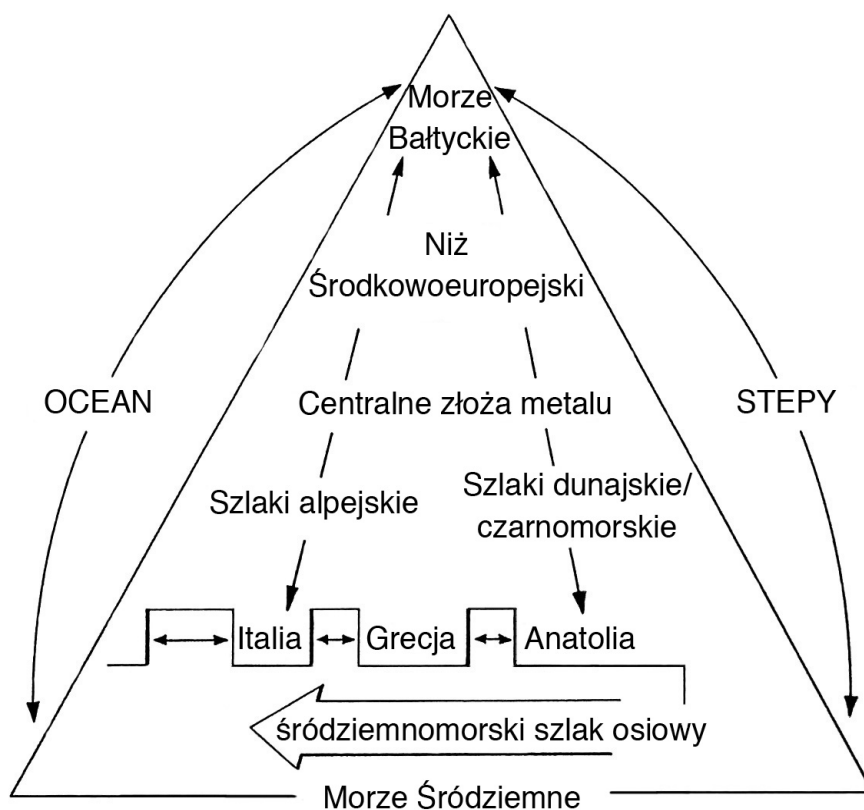
Na początku okresu PH I, czyli w 1700 p.n.e. uformowała się kultura mykeńska, która po upadku minojskiej Krety oraz przejęciu dalekosiężnych szlaków handlowych weszła w klasyczny etap swojego rozwoju (PH III A-B), charakteryzujący się dominacją społeczności helladzkich w basenie Morza Egejskiego (Immerwahr 1960:7). Rozpoczął się wówczas okres ekspansji kulturowo-ekonomicznej ludności mykeńskiej, ich celem było podtrzymywanie istniejących już relacji międzykulturowych, jak również nawiązanie nowych (Mylonas 1966:210).

W Europie środkowej okres pomiędzy 1700/1600-1300/1200 p.n.e. także charakteryzował się dalszym rozwojem kontakty kulturowo-handlowych (Sherratt 1993b:29-33; Kristiansen 1998:363-4; Kristiansen, Larsson 2005:127-130). Przykładowo dzięki dostępowi do nowych źródeł miedzi z Transylwanii i cyny z obszarów Czech, w okresie datowanym na 1700/1600 p.n.e., nastąpiło w centrach metalurgicznych Kotliny Karpackiej znaczne przyspieszenie (produkcja niemal na masową skalę) oraz polepszenie jakościowe produkowanych w nich przedmiotów (Sherratt 1993b:26; Gillis et al. 2004:85-88; Kristiansen, Larsson 2005:125). Rozwój kontaktów międzykulturowych w Transylwanii zbiegł się w czasie z upadkiem środkowoniemieckiego ośrodka w Górach Harzu, zaopatrującego społeczeństwa wczesnobrązowe w rudy miedzi i z przejęciem przez ludność Kotliny Karpackiej kontroli nad dalekosiężnym szlakiem wymiany (Sherratt 1993b:29). To z kolei zaowocowało rozwinięciem się w omawianym regionie wysoko zorganizowanych społeczności, które w tym kontekście można określić mianem cywilizacji (Vladár 1982;

Bader 1990).

Pod koniec wczesnej epoki brązu miały miejsce pierwsze kontakty społeczeństw karpackich z ludnością mykeńską, których celem było najprawdopodobniej poszukiwanie rud metali (Kristiansen, Larsson 2005:212; Gillis et al. 2004:88). Łącznikiem pomiędzy wielkimi cywilizacjami świata anatolijsko-egejsko-bałkańskiego, a obszarem Morza Bałtyckiego były społeczności Otomani-Füzesabony (Tasić 1973; Makkay 1999; Gancarski 2002a:8; David 2007; Kadrow 2007).

Z kolei szlak wymiany dalekosiężnej funkcjonujący w środkowej epoce brązu uległ już pewnej reorganizacji. Nastąpiło mianowicie przesunięcie centrum wymiany z Kotliny Karpackiej, bogatej w cynę, w kierunku Alp, zasobnych w miedź (Sherratt 1993b:31). Przekraczanie Alp nie stanowiło najmniejszego problemu, co potwierdza znalezisko ciała z mumifikowanego mężczyzny (tzw. Ötzi) w pobliżu przełęczy (na wysokości 3200 metrów) na granicy Austrii i Italii, datowane na okres chalkolitu (por. Egg, Spindler 1992; Leitner 1999).

Ryc. 69. Struktura kontaktów drogą morską oraz szlakami lądowymi na obszarze kontynentu europejskiego. Za: A. Sherratt 1993b:45, Fig. 14.

W Kotlinie Karpackiej w trakcie trzeciej fazy zarejestrowano także falę zniszczeń na osadach tellowych, co związane było z ekspansją w kierunku wschodnim społeczności mogiłowych (Davis 1998). Bałkany z kolei, jako peryferia świata mykeńskiego, stały się

miejszem politycznej i ekonomicznej ekspansji społeczeństw helladzkich (Hänsel 1982a; Hochstetter 1982a, b; Teržan et al. 1999; Hänsel, Teržan 2000). Relacje nawiązane zostały również z wysoko rozwiniętą kulturą Terremare z północnej Italii, która przez liczne przełęcze alpejskie otwarta była na Europę środkową (Brea et al. 1997; Pearce 1998; Ryc. 69). Z kolei obecność społeczno-ekonomicznych struktur zdolnych do podtrzymania odmiennych typów relacji, charakterystycznych dla Europy środkowej i północnej Italii, wskazuje na możliwość istnienia powiązań pomiędzy tymi obszarami, położonymi po przeciwnej stronie Alp (Artusson, Nicolis 2007:331). Wymiana towarów luksusowych (*prestige chain exchange*) pomiędzy elitami poszczególnych ugrupowań umożliwiła również rozwinięcie się bezpośrednich i pośrednich kontaktów z południową Skandynawią, a zwłaszcza z Jutlandią (Kristiansen 1987; Quillfeldt 1995; Gillis et al. 2004).

Dalekosiężne powiązania kulturowo-handlowe społeczności środkowoeuropejskich i śródziemnomorskich, a zwłaszcza egejskich, w okresie datowanym na 1700/1600-1300/1200 p.n.e., oparte były na poszukiwaniu źródeł metali oraz zakorzenione w funkcjonującym wówczas szlaku bursztynowym. Na początku trwania tej fazy, czyli zasadniczo w okresie PH I-II (1700-1430 p.n.e.) relacje te były pośrednie (Sherratt 1993b:33). Wówczas na południu pojawiły się podłużne pobocznicze karpackie oraz okrągłe w typie kaukaskim i pontyjskim (por. Rozdz. V. 6.). Ponadto w Grecji mykeńskiej zarejestrowano znaczne ilości bursztynu bałtyckiego, co ważne występował on zawsze w kontekście bogatych pochówków (por. Rozdz. V. 2. 3. 1.). W inwentarzu środkowoeuropejskim analogie egejskie wykazywały natomiast metalowe naczynia do picia (por. Rozdz. V. 4. 2. 4. 1.) oraz sztylety cypryjskie (por. Rozdz. V. 4. 2. 1. 3. 2.).

Z kolei kontakty na linii północ-południe, datowane na schyłek okresu PH III B (1300/1200 p.n.e.), należy uznać za bezpośrednie. W wyniku przemieszczania się ludności do Grecji mykeńskiej dotarły elementy uzbrojenia o cechach środkowoeuropejskich i północnoitalskich (por. Rozdz. V. 4. 2. 1.), elementy stroju i ozdoby (por. Rozdz. V. 4. 2. 3.) oraz ceramika „barbarzyńska” (por. Rozdz. V. 5.).

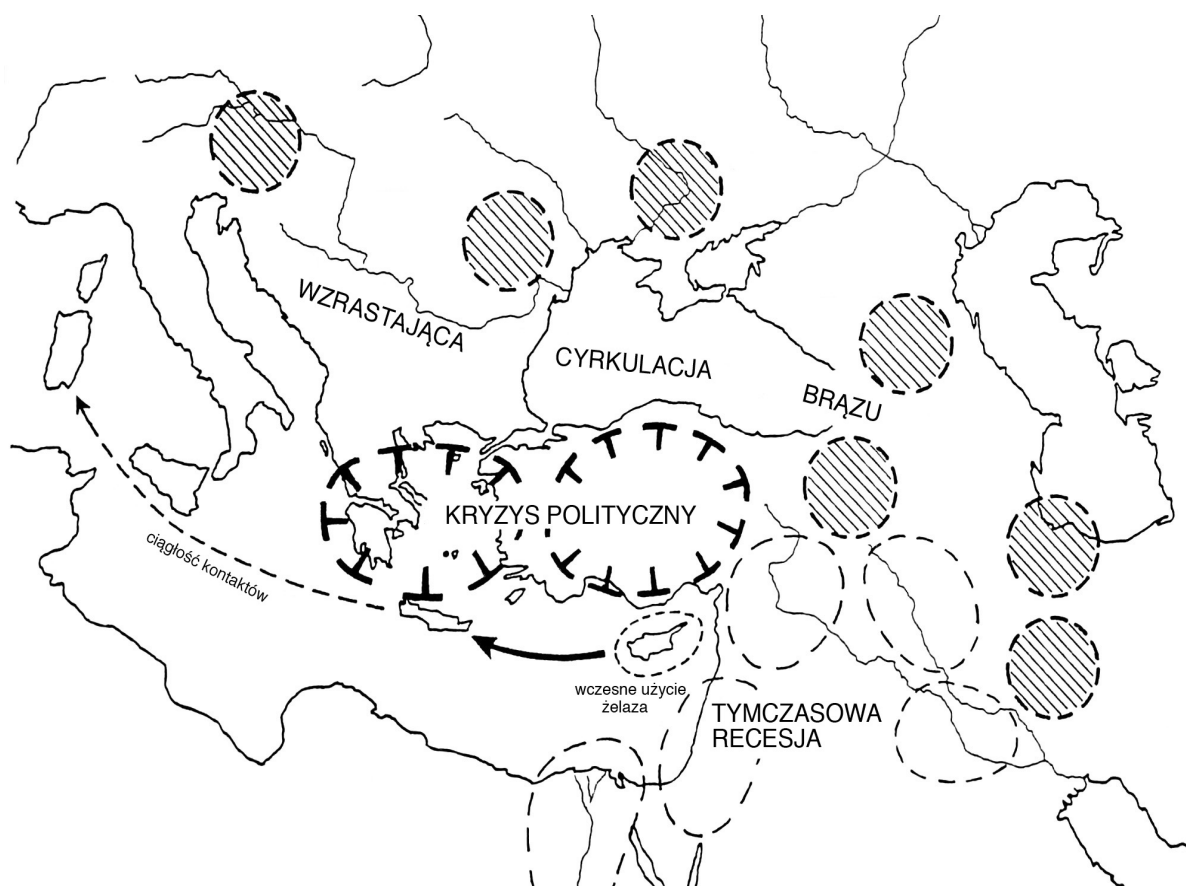
VI. 2. 4. Faza czwarta (po 1300/1200 p.n.e.)

Ostatnia z wyróżnionych faz datowana jest na okres po 1300/1200 p.n.e. (Sherratt 1993b:33). Europa środkowa weszła wówczas w okres późnej epoki brązu, natomiast w strefie egejskiej dobiegał końca okres PH III B i trwał III C.

W XIII/XII wieku p.n.e. społeczności mykeńskie wykazywały szczególne zainteresowanie rubieżami świata północnego. Podtrzymały nadal relacje z Italią, docierając aż do Niziny Padańskiej oraz nawiązały bardziej regularne kontakty z Grecją północną i Macedonią, widoczne na przykład na stanowiskach w Assiros i Kastanas (por. Rozdz. IV. 8.

2.). Z kolei w Europie środkowej znacznie wzrosła produkcja i konsumpcja brązów, intensyfikacji uległ handel dalekosiężny oraz wymiana innowacji technologicznych (np. technika blach metalowych) i niektórych elementów symbolicznych (motywy ptasich głów, dyski solarne), które dzięki społeczności pól popielnicowych rozprzestrzeniły się niemal na całą Europę (Müller-Karpe 1959; Plesl, Hrala 1987).

W XII wieku p.n.e. w świecie śródziemnomorskim nastąpiły istotne zmiany polityczne, społeczne i ekonomiczne, spowodowane migracjami tzw. „Ludów Morza” (Muhly 1992; Ward, Joukowsky 1992; Drews 1993; Popham 1994; Wolski 2000:68-69). Konsekwencją tych wydarzeń było częściowe przerwanie szlaków wymiany i załamanie się handlu dalekosiężnego oraz kryzys, który sprawił, iż wielkie cywilizacje basenu Morza Śródziemnego oraz Bliskiego Wschodu na długo zostały wyeliminowane z areny politycznej (Ryc. 70). Wówczas upadły centra pałacowe w Grecji mykeńskiej, Państwo Hetyckie, Ugaryt oraz miasta zachodniej i południowej Anatolii. Egipt uległ osłabieniu, Syria padła łupem plemion semickich, Asyria i Babilonia zaś pogrążone były w walkach obronnych i w zasadzie walczyły o swoją dalszą egzystencję.

Ryc. 70. Obszar kryzysu w świecie egejskim oraz rozwój ośrodków metalurgii brązowej na terenach marginalnych w późnej epoce brązu (pola szafrowane). Za: A. Sherratt 1993b:35, Fig. 10.

W okresie ekonomii post-pałacowej większość kontaktów kulturowo-handlowych społeczności mykeńskich uległa rozluźnieniu, nadal jednak funkcjonowały powiązania z południową i północną Italią. Na obszarze Niziny Padańskiej rolę głównego, regionalnego centrum skupiającego rzemieślników pełniła wówczas nadbrzeżna osada Frattesina, w której produkowano ceramikę, tkaniny, przedmioty z metalu, kości (w tym kości słoniowej) i rogu oraz z pasty szklanej i bursztynu (Negroni Catacchio 1986; Vianello 2005:90). Liczne zabytki, takie jak: paciorki bursztynowe typu *Tiryns* i *Allumiere*, sztylety typu *Peschiera*, kubek imitujący mykeńskie, metalowe naczynia do picia typu Vaphio z Lake Ledro w Trentino (Barfield 1966) oraz fragmenty ceramiki mykeńskiej z północnej Italii z kontekstów datowanych na XII-X wiek p.n.e. (Artusson, Nicolis 2007:335) wskazują, iż wzmiankowana osada pełniła istotną rolę w wymianie elementów kulturowych, zarówno proveniencji środkowoeuropejskiej (np. technologia odlewania przedmiotów z metalu oraz części stroju, ozdoby i broń) jak i śródziemnomorskiej (np. technika wykonywania przedmiotów z cienkich blach metalu czy nowych rodzajów kół czteroszprychowych) (Pare 1987; Vandkilde 2007:153).

VI. 3. Modele wymiany w Europie środkowej i strefie egejskiej

Analizy organizacji społecznej w Europie środkowej i strefie egejskiej (por. Rozdz. III. 3.) wykazały, iż zarówno na północy jak i na południu istniały prężne i dobrze zorganizowane elity, zdolne do podjęcia skomplikowanych przedsięwzięć takich jak: rozwój wymiany dalekosiężnej, kontrola szlaków handlowych, rozwinięcie systemu redystrybucyjnego i administracji, nadzór nad rzemieślnikami i specjalistyczną produkcją oraz budowa okazałych grobowców i ufortyfikowanych osad centralnych. Chęć wyróżnienia się wzmiankowanych elit zaowocowała nawiązaniem relacji interregionalnych i dalekosiężnych z arystokracją innych obszarów, w ramach których w obiegu znalazły się przedmioty prestiżowe (berła sztyletowe, inkrustowane miecze, zbroje, rydwany, wyrafinowana biżuteria, metalowe i kamienne naczynia, bursztyn) oraz pewne elementy ideologiczne i rytuały (sympozjony, przejażdżki rydwanami). Co istotne, powiązania regionalne łączące społeczności Europy środkowej (głównie Kotliny Karpackiej), północnej Italii, Bałkanów oraz Śródziemnomorza (w tym Egei) funkcjonowały już w trzecim tysiącleciu p.n.e. (por. Gerloff 1993; Maran 1997, 1998, 2007; Kadrow 2007:324).

Zależności pomiędzy wykształceniem się elit, a rozwojem handlu dalekosiężnego oraz pojawieniem się na danym terenie nowych technologii i obcych kulturowo przedmiotów potwierdzają badania etnologiczne (Helms 1988, 1991, 1992; Kristiansen, Larsson 2007:26). Wskazują one wyraźnie, iż podróżowanie do odległych miejsc, dostęp do luksusowych przedmiotów i surowców oraz do wiedzy (technologicznej, medycznej, geograficznej i

ezoterycznej) i mitów, jak również wymiana darów jest bardzo ważną częścią kultury i ideologii wodzowskiej. W źródłach archeologicznych z kolei o znacznej jednorodności cech charakterystycznych dla pradziejowych elit (kosmopolityzmie) świadczą podobieństwa w wyposażeniu grobowym bogatych pochówków (Schauer 1984, 1990; Kristiansen 1998; Vandkilde 1999:105; Kadrow 2001:13; Winghart 2002).

Wymiana darów dla społeczności epoki brązu była więc fundamentalną częścią sfery społeczno-ekonomicznej. To dzięki niej zapewne w Europie środkowej pojawiły się zestawy do picia (głównie z Kotliny Karpackiej – Mozsolics et al. 1968; Sherratt, Taylor 1989) lub pojedyncze naczynia (np. Dohnsen – Sprockhoff 1961:11-22; Matthäus 1980a:224-226; Bouzek 1985a:51; Schauer 1985:170; Sherratt, Taylor 1989:113; Kristiansen, Larsson 2005:156), a w świecie egejskim bursztyn (Hughes-Brock 1999:277, 290-291, 2005; Maran 2004:47-65). Z kolei w trakcie kontaktów interregionalnych i dalekosiężnych wymianie podlegały również technologie (np. w metalurgii), innowacje (np. w budownictwie i urbanistyce) oraz elementy religijno-symboliczne (np. motywy solarne) (por. Harding 1984; Bouzek 1985a; Hänsel 2003; Krause 2007).

W rozpowszechnianiu się nowych technologii i zabytków w drugim tysiącleciu p.n.e. nie bez znaczenia były dalekosieżne podróże wyspecjalizowanych rzemieślników oraz arystokracji wojskowej (Kristiansen 1998:388-389; Kristiansen, Larsson 2005:232-234, 2007:27; por. Rozdz. II. 3. 7.). Niemniej jednak należy podkreślić, iż przemieszczanie się wędrownych brązowników znacznie utrudnia możliwość rozróżnienia pomiędzy przedmiotami lokalnej produkcji, a importami. Szczególnie widoczne jest to w dyskusji nad pochodzeniem mieczy typu *Naue II*, zapinek oraz szpil znanych z Egei. Przykładowo zdaniem J. Bouzka (1985a:241) eksportowanie przedmiotów z jednego miejsca do drugiego było zjawiskiem wyjątkowym. Cytowany autor sugeruje, iż ponad 95% broni o cechach północnych, znalezionych w strefie egejskiej, wyprodukowano lokalnie. Nie sposób jednak dokonać weryfikacji tej tezy.

Nie ulega kwestii, iż proces społeczno-kulturowo-ekonomiczny przemieszczania się i wymiany wytworów wśród społeczności Europy środkowej oraz egejskiej, w drugim tysiącleciu p.n.e., był niezwykle skomplikowany, co umożliwia różne sposoby jego interpretacji.

Bazując na dotychczasowych wynikach badań i analiz można wnioskować, iż w Europie środkowej w epoce brązu najbardziej rozpowszechniona była wymiana dwustronna, po linii (*down the line*) oraz łańcuskowa (*prestige chain exchange*), w której operowano przedmiotami luksusowymi (Harding 2000:87). Analizy archeologiczne materiałów wykopaliskowych wskazały również na istnienie wymiany dalekosiężnej (*long distance exchange*), gdzie towary wydostawały się daleko poza lokalne granice terytorialno-kulturowe

(Harding 2000:87) oraz niezależnej, przez pośrednika/pośredników (*freelance exchange*). Niemniej jednak handel lokalny i regionalny był znacznie ważniejszy niż ten dalekosiężny, przede wszystkim dlatego, że jego główną funkcją było zapewnienie społeczeństwu podstawowych produktów, takich jak: żywność, surowce (metale, kamień), naczynia ceramiczne czy narzędzia itp. W tym kontekście bardzo istotny był dostęp do źródeł surowca/surowców, zapewne więc największe korzyści wynikające z położenia geograficznego czerpała ludność, która zajmowała obszar znajdujący się najbliżej poszczególnych złóż.

Wymiany handlowej funkcjonującej w Egei w okresie brązu nie należy postrzegać jako działalności komercyjnej w dzisiejszym rozumieniu tego słowa. Trzeba podkreślić, iż produkcja przedmiotów przeznaczonych na wymianę nigdy nie pełniła szczególnie istotnej roli ani w gospodarce minojskiej ani mykeńskiej (Renfrew 1972:473). Głównym jej celem było bowiem, podobnie jak w Europie środkowej, zapewnienie dostaw podstawowych surowców, czyli przede wszystkim metali.

Dominującym modelem ekonomii w świecie egejskim była redystrybucja oraz magazynowanie dóbr, sprawowane przez centralne ośrodki pałacowe (Halstead 1992, 2001; Fidio 2001:17), które dodatkowo kontrolowały produkcję rolną oraz wymianę handlową. Taki system organizacji wymagał znacznych nakładów pracy oraz specjalistycznych pracowników rzemieślniczych, tak, aby wyprodukowane przedmioty mogły trafić do pałacu, a stamtąd zostać rozproszane do innych podległych, lokalnych osad. Luksusowa część tej produkcji trafiała zapewne na dwór władców państw-miast mykeńskich oraz przeznaczona była na dary dla świątyń oraz prezenty dla innych królów i rodzin arystokratycznych basenu Morza Śródziemnego i Bliskiego Wschodu. Rola centrów pałacowych w systemie dystrybucyjnym wydaje się być oczywista, jednak w środowisku badaczy tego zagadnienia zdania są podzielone. Przykładowo S. Voutsaki (2001) podkreśla, iż jednym z podstawowych zadań centrów pałacowych było nadzorowanie dóbr prestiżowych, jako że pełniły one istotną rolę w procesie kontroli społeczeństwa i emancypacji władzy oraz prestiżu. Z kolei S. Sherratt (2001) twierdzi, iż ośrodki pałacowe nadzorowały tylko pewne fragmenty w ramach szlaków handlowych, nie zaś całe terytorium. Ponadto neguje ona udział władców mykeńskich w dyplomacji wschodniośródziemnomorskiej doby epoki brązu. Nie uznaje również powszechnego twierdzenia utożsamiającego Achajów ze znanym ze źródeł pisanych królestwem *Ahhiyawa*.

W świecie egejskim oprócz systemu redystrybucyjnego funkcjonowała też wymiana po linii, łańcuskowa oraz dalekosiężna. Istotne były również niezależne targowiska (*market place*), handel ukierunkowany, przez pośredników oraz obecność kupców helladzkich w tzw. *port of trade* np. Ugaryt. Ponadto elementem odróżniającym strefę egejską od Europy

środkowej, w kwestii dotyczącej organizacji handlu i wymiany, było zakładanie koloni przez społeczności mykeńskie. Pierwszą osadę handlową założono w okresie PH II w Trianda na Rodos (Mylonas 1966:211). Mykeńskie enklawy kolonialne funkcjonowały również na Kos oraz w Milecie (Immerwahr 1960:7-8; Mylonas 1966:211).

VI. 4. Relacje środkowoeuropejsko-mykeńskie – etapy napływu zabytków

Omówione w pracy zabytki oraz wybrane elementy zdobnicze są niewątpliwie wyznacznikami relacji na linii północ-południe. Niemniej jednak należy pamiętać, iż kontakty mykeńsko-kontynentalnoeuropejskie skoncentrowane były w strefie dunajsko-karpackiej oraz w rejonie Italii, Bretanii i Anglii. Zdaniem J. Bouzka (1985:240) dotyczy to aż 80% postulowanych powiązań. Ponadto analizy artefaktów – o czym już wzmiankowano – przedstawiają niezwykle bogaty zestaw cech, o różnym stopniu wiarygodności, od przedmiotów jednoznacznie odnoszących się do kontaktów i wymiany (tzn. elementów obcych kulturowo na danym terenie) do prawdopodobnych. Do tych pierwszych należą: bursztyn, broń (zwłaszcza miecze *Naue II*, sztylety cypryjskie i *Peschiera*), szpile i zapinki, naczynia metalowe, pobocznice oraz ceramika „barbarzyńska”. Natomiast do tych drugich zaliczają się: fajans, narzędzia, ozdoby, „idole chlebkowate” oraz wybrane elementy zdobnicze.

Na podstawie zebranych danych można wyróżnić dwa główne etapy napływu zabytków północnych do Grecji i południowych do Europy środkowej. Wskazują one ewidentnie na dwuetapowość relacji kultury mykeńskiej ze społecznościami środkowoeuropejskimi.

Pierwszy etap – wczesny – związany był z początkiem kultury mykeńskiej i datowany jest zasadniczo na okres grobów szybowych (ŚH III/PH I-PH II), czyli od 1800/1700 do 1430 p.n.e. Intrygujący jest fakt, iż przypada on na okres poprzedzający apogeum rozwoju społeczności mykeńskiej, które miało miejsce w PH III A-B.

W pierwszym etapie w Europie środkowej pojawiły się sztylety o analogiach cypryjskich oraz metalowe naczynia do picia nawiązujące do egzemplarzy minojsko-mykeńskich. Spośród wzmiankowanych zabytków na szczególną uwagę zasługuje brązowy kubek z Dohnsen, który pomimo niejasnego kontekstu znalezienia, przez znaczną część badaczy uznawany jest za import egejski (Sprockhoff 1961:11-22; Matthäus 1980a:224-226; Bouzek 1985a:51; Schauer 1985:170; Sherratt, Taylor 1989:113; Kristiansen, Larsson 2005:156). Na wczesny etap kontaktów na linii północ-południe datowane są również elementy rzędu końskiego (IV. 6.). Mimo, iż w strefie egejskiej zarejestrowano więcej egzemplarzy o analogiach kaukasko-pontyjskich niż karpackich (Leskov 1964:298-300; Hüttel 1981:43-45; Bouzek 1985a:61), powiązania z Europą środkową, przede wszystkim w

dekoracji pobocznie, są niezaprzeczalne (David 1997, 2001a i b, 2007; Harding 2005:298;). Kolejnym i być może najważniejszym wskaźnikiem kontaktów pomiędzy społecznościami mykeńskimi i środkowoeuropejskimi, jest bursztyn bałtycki, który w okresie ŚH III/PH I-PH II zaczął nagle i w dużych ilościach docierać do Grecji. Wówczas zarejestrowano najwięcej jego przykładów na południu (por. Rozdz. V. 2. 3. 1.). Niewykluczone, iż od początku funkcjonowania kultury mykeńskiej społeczności helladzkie zainteresowane były również środkowoeuropejskimi złożami metalu.

Drugi, późny etap napływu zabytków związany był ze schyłkiem okresu PH III B oraz III C i wydатовany został na 1300-1200/1100. Interesujący jest fakt, iż przypada on zasadniczo na fazę po szczytowym okresie rozwoju kultury mykeńskiej, czyli na moment jej osłabienia polityczno-ekonomicznego i wreszcie – upadku.

Na przełomie XIII i XII wieku p.n.e. pomiędzy Europą środkową i północną, Italią, Bałkanami oraz Egeą rozwinęło się *koine*, które dotyczyło broni (miecze, hełmy, pancerze, nagolenniki, tarcze), elementów stroju (np. fibule i zapinki), ozdób (pierścionki wykonane z kawałka drutu, kolczyki, koła „czteroszprychowe”) oraz niektórych przedstawień symbolicznych (np. ptasich głów) (Bouzek 1985a:241; Melas 1991:391). Wzmiankowane *koine* składało się ponadto z elementów stylistycznych i ikonograficznych wywodzących się z cywilizacji śródziemnomorskich, wschodnioalpejskich i północnoitalskich późnej epoki brązu (por. Bouzek 1966, 1973, 1985a i b, 1994, 1996; Harding 1975, 1984, 2005; Jung 2006). Niektóre z funkcjonujących wówczas motywów zdobniczych stanowiły kontekst dla społeczności wczesnej epoki żelaza w Grecji (okres geometryczny), Italii (kultura Villanova) oraz w Europie środkowej (kultura halsztacka) (Bouzek 1985a:241). Na późny etap napływu zabytków datowane jest również pojawienie się ceramiki „barbarzyńskiej” na południu. Kruchość naczyń ręcznie lepionych oraz analizy składu chemicznego gliny wykazały, iż produkowano ją na południu lokalnie. Jak już wielokrotnie wspomniano w literaturze funkcjonuje przekonanie, iż pierwsze egzemplarze ceramiki „barbarzyńskiej” dostały się do świata mykeńskiego wraz z nową ludnością, migrującą w kierunku południowym (French 1969:136; Deger-Jalkotzy 1977:64-80; Desborough, Hammond 1975:707-709; Bouzek 1985a:190-191; Lewartowski 1989:119; Bankoff et al. 1996:199-200).

Podstawową różnicą między wczesnym i późnym etapem napływu zabytków na omawiane obszary jest to, iż większość kontaktów kulturowych datowanych na późny etap można uznać za bezpośrednie. Wówczas bowiem transmisja nowych wzorców spowodowana była migracją ludności (np. rzemieślników, artystów, arystokracji wojskowej oraz kobiet – małżeństwa dyplomatyczne) z Europy kontynentalnej na południe. W tym etapie szczególną rolę w przemieszczaniu się grup ludzkich oraz poszczególnych zabytków i w transmisji wzorców odgrywał obszar Caput Adriae. Istotna była zapewne także strefa nadczarnomorska

oraz Bałkany, jednak luka informacyjna dotycząca tych obszarów spowodowana jest głównie niedostatecznym stanem badań.

Zastanawiający jest fakt, iż w okresie apogeum rozwoju kultury mykeńskiej, czyli w PH III A-B, nie zarejestrowano żadnych przykładów zabytków środkowoeuropejskich w Egei ani mykeńskich na północy. Wynikało to zapewne z faktu, iż wówczas elity mykeńskie zainteresowane były rozwijaniem kontaktów i relacji ze społecznościami wschodniego oraz centralnego Śródziemnomorza.

Badania materiału archeologicznego, zaprezentowanego w przedkładanej pracy, pozwoliły na przeprowadzenie analiz statystycznych zabytków środkowoeuropejskich znanych ze strefy egejskiej. Wynika z nich, iż w okresie od 1700 do 1050/1020 p.n.e., czyli w trakcie funkcjonowania kultury mykeńskiej, na rdzennych jej obszarach zanotowano wiele elementów o cechach północnych, które są wyznacznikami kontaktów kulturowych istniejących pomiędzy omawianymi regionami Europy. Bez wątpienia najliczniejszą grupą zabytków jest bursztyn bałtycki. W świecie egejskim znaleziono co najmniej 3411 jego fragmentów (Harding, Hughes-Brock 1974:148-149, Tab. 1, 1974:151, Tab. 2). W tym miejscu należy podkreślić, iż liczba ta jest zdecydowanie zaniżona, co wynika z faktu, iż bursztyn jest substancją organiczną szczególnie narażoną na niszczenie (Harding, Hughes-Brock 1974:145-146; Czebreszuk 2007a:363; por. Rozdz. V. 2. 3.). Ponadto na południu zarejestrowano 60 egzemplarzy mieczy typu *Naue II*, 37 noży, 58 grotów, 78 szpil (24 grupy A, 31 – B, 23 – C), 161 zapinek (106 smyczkowatych oraz 55 łukowatych), nie mniej niż 28 pierścionków (19 wykonanych z kawałka druty oraz 9 sygnetów), 14 sztyletów typu *Peschiera*. Reasumując: daje to 436 przedmiotów z metalu o wyraźnych cechach północnych, wraz z bursztynem liczba ta wzrasta do 3847 zabytków (por. Harding 1984; Bouzek 1985a; Sherratt 2000). Analizy statystyczne wykazały, iż w trakcie 680/650 lat funkcjonowania kultury mykeńskiej oznaczałoby to 5.7 lub 5.9 artefaktów środkowoeuropejskich na rok.

Wyliczenia te są niezwykle intrygujące, zwłaszcza gdy zestawione zostaną z ilością przedmiotów italskich i wschodniośródziemnomorskich pochodzących ze świata egejskiego. Na rdzennych terenach kultury mykeńskiej znaleziono bowiem 942 *orientalia* oraz *occidentalia*, co dało średnio 1.4 importu na rok (Cline 1994; Kristianen, Larssen 2005:105; Manning, Hulin 2005:283; por. Rozdz. IV. 1.). Z powyższych danych wynika, iż w Egei zanotowano zaskakująco dużo elementów o cechach północnych, znacznie więcej niż centralno i wschodniośródziemnomorskich. Niemniej jednak należy bezwzględnie podkreślić, że zabytki te charakteryzują się znacznie mniejszym stopniem wiarygodności, niż zaprezentowane w przedkładanej pracy *orientalia* i *occidentalia* (por. Rozdz. IV). Ponadto analizy metaloznawcze i petrologiczne potwierdziły, iż wiele przedmiotów o cechach północnych, pochodzących ze strefy egejskiej, wyprodukowano lokalnie. Co więcej część

artefaktów wykazuje podobieństwa do inwentarzy północnoitalskich, alpejskich oraz środkowoeuropejskich, co znacznie utrudnia wskazanie miejsca ich pochodzenia.

Podsumowując: wszystko wskazuje na to, iż kontakty pomiędzy społecznościami Europy środkowej a strefą egejską funkcjonowały od początku powstania kultury mykeńskiej. Powiązania te były jednak niewątpliwie mniej intensywne i regularne niż relacje helladzko-centralno i wschodniośródziemnomorskie. Powodem tego mogą być, z jednej strony, różnice kulturowe (zderzenie cywilizacji śródziemnomorskich i środkowoeuropejskich), z drugiej zaś utrudnienia natury komunikacyjnej. Co jednak szczególnie wymaga podkreślenia kontakty międzykulturowe oraz szeroko rozumiana wymiana na linii północ-południe istniała i była obustronna.

Zakończenie

Podjęta w prezentowanej pracy próba analizy archeologiczno-chronometrycznej kontaktów społeczności Europy środkowej i strefy egejskiej, a konkretnie kultury mykeńskiej w drugim tysiącleciu p.n.e., miała zasadniczo dwa cele. Po pierwsze przedstawienie aktualnych informacji o wzajemnych relacjach międzykulturowych ludności zamieszkującej wzmiankowane obszary, zaprezentowanie ich charakteru oraz dyspersji ich materialnych przykładów. Po drugie zarysowanie jak postulowane relacje zmieniały się w czasie i przestrzeni.

Nie ulega kwestii, iż kontakty kulturowo-handlowe jakie rozwinęły się w drugim tysiącleciu p.n.e. w basenie Morza Śródziemnego, cechowały się wyjątkowym stopniem zorganizowania i intensyfikacji. Przyjęły one różne formy: dwustronnej wymiany darów (tzw. prawa zwyczajowego), wymiany towarowej i handlowej, umów dyplomatycznych oraz małżeństw zawieranych dla celów politycznych pomiędzy elitami i władcami (Gillis et al. 2004:47). Wszystkie wyżej wymienione rodzaje są udokumentowane w źródłach pisanych, pochodzących przede wszystkim z archiwów królewskich, głównie bliskowschodnich (egipskich, ugaryckich, anatolijskich) oraz z egejskich centrów pałacowych (Knossos, Pylos). Potwierdzają je również wykopaliska archeologiczne oraz analizy metaloznawcze, petrologiczne, palinologiczne, mikro i makroszczątków itp. (Immerwahr 1960). Ponadto zważywszy na geografię basenu Morza Śródziemnego należy bezwzględnie podkreślić, iż obecność pojedynczych przedstawicieli lub całych grup ludzkich obcych kulturowo na danym obszarze w ramach wzmiankowanego terytorium była normą. Zupełnie inaczej kwestie te wyglądały w Europie kontynentalnej.

Społeczności Europy środkowej mimo, iż rozwijały się niezależnie od terenów wschodniego Śródziemnomorza, nie były jednak od niego zupełnie odizolowane. Wykształcone na Bliskim Wschodzie (zwłaszcza w Anatolii, Egipcie i Lewancie) wzorce urbanizacyjne, społeczno-ideologiczne oraz ekonomiczno-polityczne powoli, ale zasadniczo zmieniały oblicze tej części Europy (Werbart 2001:1). Procesy urbanizacyjne pociągnęły za sobą istotne zmiany w zakresie kultury materialnej (broń, tekstylia, środki transportu, wyposażenie gospodarstw domowych itp.), ideologii i symboliki (ornamentyka, obrzędowość, rytuały wspólnego ucztowania i picia), organizacji społecznej (wykształcenie się elit) oraz rozwoju metalurgii. Kontakty kulturowo-handlowe jakie rozwinęły się w drugim tysiącleciu p.n.e. w Europie środkowej cechowały się mniejszym stopniem zorganizowania i intensyfikacji niż w Śródziemnomorzu, niemniej jednak były różnorodne i skomplikowane. Przyjęły formy: wymiany darów, poszczególnych dóbr i surowców oraz małżeństw egzogamicznych, zapewne zawieranych dla celów politycznych.

Analizy zabytków zarejestrowanych zarówno w Europie środkowej jak i

południowej ewidentnie wskazują, iż relacje pomiędzy wzmiankowanymi obszarami funkcjonowały od początku powstania kultury mykeńskiej. Niezwykle intrygujący jest fakt, iż właśnie w momencie jej wykształcenia się oraz w okresie schyłku były one szczególnie intensywne. Nie ulega kwestii, iż kontakty kulturowe, które rozwinęły się w epoce brązu były istotne zarówno dla społeczności zamieszkującej tereny Europy środkowej, ale także dla ludności strefy egejskiej. Co bardzo istotne wzmiankowane relacje były obustronne. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można również założyć, że wartość przedmiotów z północy znanych ze strefy egejskiej była tak samo wysoka, jak towarów proveniencji południowej znajdujących w Europie kontynentalnej (Pydyn 1999:15).

Należy w tym miejscu powtórzyć, iż w prezentowanej pracy merytoryczne dociekania zostały zawężone do przedmiotów kultury materialnej oraz wybranych elementów zdobniczych, wskazujących na kontakty pomiędzy Mykeńczykami i społecznościami zamieszkującymi Europę środkową w epoce brązu. Baza źródłowa do analizowania tych relacji jest znacznie bardziej obszerna, obejmuje również elementy symboliczno-ceremonialne, które charakteryzują się jednak innymi mechanizmami kulturowymi oraz odmienną argumentacją procedur badawczych. Tematyka ta ewidentnie wzmacnia ogólną tezę prezentowanej pracy o istnieniu powiązań pomiędzy społecznościami Europy środkowej i strefy egejskiej w epoce brązu oraz o różnorodności (bogactwie) tych kontaktów. Co więcej mogłaby być tematem odrębnej analizy naukowo-badawczej.

AA – Archäologischer Anzeiger
AAA – Αρχαιολογικὰ Ἐπερὰ Ἀθηνῶν
AAC – Acta Archaeologica Carpathica
AAG – Annals of the Association of American Geographers
ActaArch – Acta Archaeologica
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ActaPraehistA – Acta praehistorica et archaeologica
Aephem – Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς/Archaiologikê Ephêmeris
AFD – Arbeits- und Forschungsberichte der Sächsischen Bodendenkmalpflege
AfO – Archiv für Orientforschung
AJA – American Journal of Archaeology
AJB – Archäologisches Jahr Bayern
AM – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AnatSt – Anatolian Studies
Anteaus – Mitteilungen des archäologischen Instituts der ungarischen Akademie der Wissenschaften
APS Yearbook – Yearbook of the American Philosophical Society
AR – Archeologické Rozhledy
ARA – Annual Review of Anthropology
ArchAustr – Archaeologia Austriaca
Archlug – Archaeologia Iugoslavica
ASAtene – Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente
BBB – Bericht der bayerischen Bodendenkmalpflege
BF – Badische Fundberichte
BIABulg – Izvestija na Arheologiceskija institut. Bulletin de l'Institut archéologique bulgare
BICS – Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London
Bjb – Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn
BPS – Baltic-Pontic Studies
BRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
BSA – The Annual of the British School of Archaeology at Athens
CA – Current Archaeology
CAJ – Cambridge Archaeological Journal

CommBalt – Commentationes Balticae: Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts

CurrAnthr – Current Anthropology

DialA – Dialoghi di archeologia

EA – Egyptian Archaeology: The Bulletin of the Egypt Exploration Society

EurAnt – Eurasia antiqua

FAP – Fontes Archaeologici Posnanienses

FBW – Fundberichte aus Baden-Württemberg

GJ – The Geographical Journal

GRL – Geophysical Research Letters

Godišnjak ANUBiH – Godišnjak, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo

GrRomByzSt – Greek, Roman and Byzantine Studies

IJNA – International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration

INA Newsletter – Institute of Nautical Archaeology Newsletter

JAA – Journal of Anthropological Archaeology

Jahrb. Bern. Hist. Mus. – Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums in Bern

JAOS – Journal of the American Oriental Society

JAS – Journal of Archaeological Science

JBB – Jahresbericht der bayerischen Bodendenkmalpflege

JbBernHistMus – Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums in Bern

Jber. Inst. Vorgesch. Frankfurt – Jahresbericht Instituts für Vorgeschichte, Universität Frankfurt a/M

JCS – Journal of Cuneiform Studies

JdI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts

JEA (1) – The Journal of Egyptian Archaeology

JEA (2) – Journal of European Archaeology

JFA – Journal of Field Archaeology

JGR – Journal of Geophysical Research

JGS – Journal of Glass Studies

JIES – Journal of Indo-European Studies

JMA – Journal of Mediterranean Archaeology

JMV – Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte

JNES – Journal of Near Eastern Studies

JPS – Journal of Peasant Studies

JRAI – Journal of the Royal Anthropological Institute

JRMZ – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz

JWP – Journal of World Prehistory

KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej

MAA – Mediterranean Archaeology and Archaeometry

MBAH – Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte

MDOG – Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin

MMJ – Metropolitan Museum Journal

OJA – Oxford Journal of Archaeology

OpArch – Opuscula Archaeologica

OpAth – Opuscula Atheniensia

PhysChemMiner – Physics and Chemistry of Minerals

PMZ – Prace Muzeum Ziemi

PPS – Proceedings of the Prehistoric Society

ProcCambrPhilSoc – Proceedings of the Cambridge Philological Society

PZ – Prähistorische Zeitschrift

RDAC – Report of the Department of Antiquities, Cyprus

RGZM – Römisch-Germanischen Zentralmuseums

SicA – Sicilia archeologica

SlArch – Slovenská archeológia

SMEA – Studi micenei ed egeo-anatolici

SovA – Sovetskaja archeologija

Študijné zvesti AÚ SAV – Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied

TAPS – Transaction of the American Philosophical Society

UF – Ugarit Forschungen

WAM – Wiltshire Archaeological Magazine

WorldArch – World Archeology

ZbSNM-Archeológia – Zborník Slovenského Národného Múzea – Archeológia

ZfA – Zeitschrift für Archäologie

ZschwArch - Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte

Bibliografia

- Adams, R. M. (1974), 'Anthropological perspectives on ancient trade', *Curr.Anthr* **15**, 239-258.
- Agouridis, C. (1997), 'Sea routes and navigation in the third millennium Aegean', *OJA* **16**(1), 1-24.
- Agouridis, C. (1999), *The late Bronze Age shipwreck at Point Iria: discovery and excavation*, in W. Phelps; Y. Lolos & Y. Vichos, ed., 'The Point Iria wreck: interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC (Athens)', pp. 25-42.
- Agricola, G. (1546), *De natura fossilium*.
- Aitken, M. J. (1985), *Thermoluminescence dating* (London).
- Aitken, M. J. (1998), *An introduction to optical dating* (Oxford).
- Alexandrescu, A. (1966), 'Die Bronzeschwerter aus Rumänien', *Dacia* **10**, 117-189.
- Alexiou, S. (1961), 'Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ βίου. Κρητομικηναϊκὸν ἐμπόριον', *Aephem* **1953-1954 III**, 135-145.
- Alexiou, S. (1987), *Minoan palaces as centres of trade and manufacture*, in R. Hägg & N. Marinatos, ed., 'The Function of the Minoan Palaces' (Stockholm), pp. 251-253.
- Andel, T. H. & Runnels, C. N. (1987), *Beyond the acropolis. A rural Greek past* (Stanford).
- Andreou, S.; Fotiadis, M. & Kotsakis, K. (1996), 'The Neolithic and Bronze Age of northern Greece', *AJA* **100**, 573-574.
- Andrieșescu, J. (1926), 'Consideratiuni asupra tezaurului dela Vălci-Trăn, lângă Plevna (Bulgaria)', *Memoriile Secțiunii Istorice* **5**, 7-48.
- Ankel, C. (1962), 'Siedlungsspuren der Hügelgräber-Bronzezeit in Hessen', *Fundberichte aus Hessen* **2**, 114-122.
- Annable, F. K. & Simpson, D. D. A. (1964), *Guide catalogue of the Neolithic and Bronze Age collections in the Devizes Museum* (Devizes).
- Apollodoros, *Βιβλιοθήκη/ Biblioteka*.
- Appadurai, A. (1986), *Introduction: commodities and the politics of value*, in A. Appadurai, ed., 'The social life of things. Commodities in cultural perspective' (Cambridge), pp. 3-63.
- Aravantinos, V. L. (1995), *Old and new evidence for the palatial society of Mycenaean Thebes: an outline*, in Laffineur, R. & W-D. Niemeier, ed., 'Politeia. Society and state in the Aegean Bronze Age.' (Liège), pp. 613-622.
- Artusson, M. & Nicolis, F. (2007), *Cultural relations between the Mediterranean and the Baltic Seas during the Bronze Age? The evidence from northern Italy and southern Scandinavia*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 331-342.
- Artzy, M. & Marcus, E. (1991), 'The MB II A coastal settlement at Tel Nami', *Michmanim* **5**, 5-16.
- Asaro, F.; Perlman, I. & Dothan, M. (1971), 'An introductory study of Mycenaean III C ware from Tell Ashdod', *Archaeometry* **13**(2), 169-175.
- Aslanidou, K. (2005), *The Minoan wall paintings from Tell El-Dab'a/Ezbet Helmi: the life-size male figures*, in R. Laffineur & E. Greco, ed., 'Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean' (Liège), pp. 463-469.
- Aspinall, A.; Warren, S. E. & Crummett, J. G. (1972), 'Neutron activation analysis of faience beads', *Archaeometry* **14**, 27-40.
- Astour, M. C. (1967), *Helleno Semitica. 2nd edition* (Leiden).
- Astour, M. C. (1981), *Ugarit and the great powers*, in Yound. G. D., ed., 'Ugarit in Retrospect' (Illinoy), pp. 3-29.

- Avila, R. A. J. (1983), *Bronzene-Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit* (München).
- Åström, L. (1967), *Studies in the arts and crafts of the Late Cypriote Bronze Age* (Lund).
- Åström, P. (1973), *Comments on the corpus of Mycenaean pottery in Cyprus*, in V. Karageorghis, ed., 'The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean' (Nicosia), pp. 122-127.
- Åström, P. & Verdelis, N. (1977), *The Cuirass Tomb and other finds at Dendra, Vol. I. The chamber tombs* (Göteborg).
- Bachhuber, C. (2003), 'Aspects of Late Helladic sea trade', Master's thesis, Texas A&M University.
- Bader, T. (1982), *Die Entstehung der Bronzezeitlichen Kulturen in Nordwestrumänien*, Symposia Thracia.
- Bader, T. (1990), *Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum*, in T. Bader, ed., 'Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit' (Bonn), pp. 181-205.
- Bader, T. (1998), 'Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken. Otomani/Füzesabony-Komplex', *JMV* **80**, 43-108.
- Bailey, A. & Llobera, J. R. (1981), *The Asiatic mode of production* (London).
- Baillie, M. G. L. (1989), 'Do Irish oaks date the Shang dynasty?', *CA* **117**, 310-313.
- Baillie, M. G. L. (1995), *A slice through time: dendrochronology and precision dating* (London).
- Baillie, M. G. L. (1996), *Extreme environmental events and the linking of the tree-ring and ice-core records*, in J. S. Dean; D. M. Meko & T. W. Swetnam, ed., 'Tree rings, environment and humanity (Tucson)', pp. 703-711.
- Baillie, M. G. L. & Munro, M. A. R. (1988), 'Irish tree rings, Santorini and volcanic dust veils', *Nature* **332**, 344-346.
- Blanton, R. E. (1983), *Factors underlying the origin and evolution of market system*, in S. Ortiz, ed., 'Economic Anthropology. Topics and Theories' (Lanham), pp. 51-66.
- Balter, M. (2006), 'New carbon dates support revised history of ancient Mediterranean', *Science* **312**, 508-509.
- Bandi, G. (1974), 'Über den Ursprung und die historische Beziehungen der Tonstempel der bronzezeitlichen Gruppen: Madarovče und Polada', *Preistoria Alpina* **10**, 237-252.
- Bankoff, H. A.; Mayer, N. & Stefanovich, M. (1996), 'Handmade Burnished Ware and the Late Bronze Age of the Balkans', *JMA* **9**, 193-209.
- Banks, E. C. (1967), 'The Early and Middle Helladic small objects from Lerna', PhD thesis, University of Cincinnati.
- Barag, D. (1970), *Mesopotamian core-formed glass vessels (1500-500 B.C.)*, in A. L. Oppenheim; R. H. Brill; D. Barag & A. von Saldern, ed., 'Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia' (Corning-New York), pp. 129-199.
- Barber, E. J. W. (1991), *Prehistoric textiles* (Princeton).
- Barfield, L. (1966), 'A Bronze Age cup from Lake Ledro (Trento)', *Antiquity* **45**, 48-49.
- Barfield, L. (1991), 'Wessex with and without Mycenae: new evidence from Switzerland', *Antiquity* **65**, 102-107.
- Bartelheim, M. (1998), *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur: Chronologische und chorologische Untersuchungen* (Bonn).
- Bartoněk, A. & Vladár, J. (1987), 'Zu den Beziehungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die Ausstrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer', *SLArch* **25**, 371-402.
- Bass, G. F. (1967), *Cape Gelidonya: a Bronze Age shipwreck* (Philadelphia).

- Bass, G. F. (1973), *Cape Gelidonya and Bronze Age maritime trade*, in H. A. Hoffner, ed., 'Orient and Occident' (Kevelaer), pp. 29-38.
- Bass, G. F. (1986), 'A Bronze Age shipwreck at Uluburun: 1984 campaign', *AJA* **90**(3), 269-296.
- Bass, G. F. (1988), 'Return to Cape Gelidonya', *INA Newsletter* **15**(2), 3-5.
- Bass, G. F. (1991), *Evidence of trade from Bronze Age shipwrecks*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age Trade in the Mediterranean' (Goteborg), pp. 69-82.
- Baume, W. I. (1935), *Zur Naturkunde und Kulturgeschichte des Bernsteins* (Gdańsk).
- Beck, C. W. (1964), 'Determination of the provenance of archaeological amber by chemical analysis', *APS Yearbook*, 241-243.
- Beck, C. W. (1966), 'Bemerkungen zur infrarotspektroskopischen Herkunftsbestimmung von Bernstein', *JRMZ* **13**, 292-295.
- Beck, C. W. (1967), 'The provenience of Mycenaean amber', *APS Yearbook*, 456-458.
- Beck, C. W. (1974), 'The provenience of amber in the Bronze Age Greece', *BSA* **69**, 170-172.
- Beck, C. W. & Beck, L. Y. (1995), 'Analysis and provenience of Minoan and Mycenaean amber, V: Pylos and Messenia', *GrRomByzSt* **36**, 119-135.
- Beck, H. C. & Stone, J. F. S. (1936), 'Faience beads of the British Bronze Age', *Archaeologia* **85**, 1936, 203-252.
- Beckman, G. M. (1983), 'Mesopotamians and Mesopotamian learning at Hattusa', *JCS* **35**, 97-114.
- Bednarski, J. (1987), *Dyfuzja*, in Z. Staszczak, ed., 'Słownik etnologiczny. Terminy ogólne' (Warszawa-Poznań), pp. 63-66.
- Bell, C. (2005), *Wheels within wheels? A view of Mycenaean trade from the Levantine emporia*, in R. Laffineur & E. Greco, ed., 'Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean' (Liège), pp. 363-370.
- Benkert, A.; Carazzetti, R.; Gollnisch, H.; Rageth, J. & M., S. (1998), *Siedlungswesen*, in S. Hochuli; U. Niffeler & V. Rychner, ed., 'Die Schweiz vom Paläolithikum bis zum frühen Mittelalter. Vom Neandertaler bis zu Karl dem Grossen' (Basel), pp. 193-229.
- Bennet, J. (1995), *Space through time: diachronic perspectives on the spatial organization of the Pylian state*, in R. Laffineur & W.-D. Niemeier, ed., 'Politeia. Society and state in the Aegean Bronze Age' (Liège), pp. 587-602.
- Berciu, D. (1964), 'Sur les débuts de l'âge du bronze au bas-Danube', *Dacia* **8**, 313-318.
- Berezanskaja, S. & Kločko, V. (1998), *Das Gräbelfeld von Hordeevka.*, *Archäologie in Eurasien* **5** (Mainz am Rhein).
- Bergerbrant, S. (2007), *Bronze Age identities: costume, conflict and contact in Northern Europe 1600-1300 BC* (Lindome).
- Bergoffen, C. J. (1990), 'A comparative study of the regional distribution of Cypriote pottery in Canaan and Egypt in the Late Bronze Age', PhD thesis, New York University Institute of fine Arts.
- Bernal, M. (1991), *Black Athena: the afroasiatic roots of classical civilisation. Vol. II: the archaeological and documentary evidence* (New Brunswick).
- Besborodov, M. A. & Zadneprovsky, J. A. (1965), 'Early stages of glass making in the USSR', *Slavia Antiqua* **12**, 127-142.
- Betancourt, P. P. (1987), 'Dating the Aegean Late Bronze Age with radiocarbon', *Archaeometry* **29**, 45-49.
- Betancourt, P. P. (2008), *Minoan trade*, in C. W. Shelmerdine, ed., 'The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age' (Cambridge, New York), pp. 209-229.
- Bettelli, M. (2002), *Italie meridionale e mondo miceneo: ricerche su dinamiche di acculturazione e aspetti*

archeologici, con particolare riferimento ai versanti adriatico e ionico della penisola italiana, with a summary in English, *Grandi contesti e problemi della protostoria italiana* (Frienze).

Bevan, A. (2007), *Stone vessels and values in the Bronze Age Mediterranean* (London).

Bianco Peroni, V. (1970), *Die Schwerter in Italien/Le Spade nell'Italia continentale* (Monachium).

Biel, J. (1987), *Vorgeschichtliche Höhensiedlungen in Südwürttemberg-Hohenzollern* (Stuttgart).

Bielefeld, E. (1968), *Schmuck*, *Archaeologia Homerica I C* (Gottingen).

Bienkowski, P. (1986), *Late Bronze Age Jericho* (London).

Bietak, M. (1992), 'Minoan wall-painting unearthed at ancient Avaris', *EA* **2**, 26-28.

Bietak, M. (1994), 'Die Wandmalereien aus Tell el-Dab'a/Ezbet Helmi: erste Eindrücke', *Ägypten und Levante* **4**, 44-58.

Bietak, M. (1996), *Avaris, the capital of the Hyksos, recent excavations at Tell el-Dab'a* (London).

Bietak, M. (1998), *The Late Cypriot White Slip I-Ware as an obstacle of the high Aegean chronology*, in M. S. Balmuth & R. H. Tykot, ed., 'Sardinian and Aegean chronology: towards the resolution of relative and absolute dating in the Mediterranean' (Oxford), pp. 321-322.

Bietti Sestieri, A. M. (1973), 'The metal industry of continental Italy, 13th to the 11th century B.C. and its connections with the Aegean', *PPS* **39**, 383-424.

Bietti Sestieri, A. M. (1988), 'The 'Mycenaean connection' and its impact on the central Mediterranean societies', *DialA* **6:11**, 23-51.

Bintliff, J. (1982), *Settlement patterns, land tenure and social structure: a diachronic model*, in C. Renfrew & S. Shennan, ed., 'Ranking, Resource and Exchange. Aspects of the Archaeology of Early European Society' (Cambridge), pp. 106-111.

Bintliff, J. (1984), *The Neolithic in Europe and social evolution*, in J. Bintliff, ed., 'European social evolution. Archaeological perspectives' (Bradford), pp. 83-121.

Blajer, W. (1990), *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich* (Wrocław).

Blajer, W. (1996), *Prinzessinnen und Schmiede. Einige Bemerkungen zur regionalen Differenzierung des Ringschmucks in der frühen Phase der Lausitzer Kultur*, in J. Chochorowski, ed., 'Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi' (Kraków), pp. 83-110.

Blegen, C. W. (1921), *Korakou: a prehistoric settlement near Corinth* (Boston).

Blegen, C. W. (1975), *The expansion of the Mycenaean civilization*, in I. E. S. Edwards; C. J. Gadd; N. G. L. Hammond & E. Sollberger, ed., 'The Middle East and the Aegean Region, c.1380-1000 BC' II/2 (Cambridge), pp. 165-187.

Blegen, C. W.; Rawson, M.; Taylour, W. & Donovan, W. (1973), *The palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Acropolis and lower town, tholoi, grave circle, and chamber tombs. Discoveries outside the citadel* 3 (Princeton).

Bloedow, E. F. (1985), 'Handmade Burnished Ware or "Barbarian" pottery and Troy VII B', *La Parola Del Passato - Rivista Di Studi Antichi* **22**, 161-199.

Bloedow, E. F. (1988), 'The Trojan War and Late Helladic III C', *PZ* **63**, 23-53.

Bloedow, E. F. (1999), *"Hector is a lion": new light on warfare in the Aegean Bronze Age from the Homeric simile*, in R. Laffineur, ed., 'Problemos. Le contexte guerrier en Égée à l'Age du Bronze' (Liège), pp. 285-293.

Bolohan, N. (2005), *The Danube, Balkans, and Northern Aegean. Trade routes, influences and buffer zones in the Late Bronze Age*, in R. Laffineur & E. Greco, ed., 'Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean' (Liège), pp. 161-171.

- Bonev, A. (1995), *The gold treasure from the Vulchitrun Village (Pleven District) and the problems of cultural contacts in southeast Europe in the second half of the second millennium BC*, in W. Bailey & I. Panayotov, ed., 'Prehistoric Bulgaria' (Madison), pp. 277-289.
- Boos, A. (1999), *The chieftain's grave of Hagenau and related warrior graves*, in J. Jensen, ed., 'Gods and heroes of the Bronze Age. Europe at the time of Ulysses' (London), pp. 106-107.
- Borchhardt, J. (1972), *Homerische Helme* (Mainz).
- Borchhardt, J. (1977a), *Helme*, Archaeologia Homerica (Göttingen).
- Borchhardt, J. (1977b), *Frühe griechische Schildformen*, Archaeologia Homerica (Göttingen).
- Boroffka, N. (1998), 'Bronze- und früheisenzeitlichen Geweihtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen. Alte Funde aus dem Museum für Geschichte Aiud', *EurAnt* 4, 81-135.
- Boroffka N., Ciemy J., Lutz J., Parzinger H., Pernicka E., Weisgerber G. (2002), *Bronze Age tin from central Asia*, in K. Boyle, C. Renfrew & M. Levine, eds. 'Ancient interactions: east and west in Eurasia' (Cambridge), pp. 135-159.
- Baudrillard, J. (1981), *For a critique of the political economy of the sign* (St. Louis 1981).
- Bourdieu, W. (1977), 'Symbolic power', *Annales* 32, 405-411.
- Bouzek, J. (1966), 'The Aegean and Central Europe: an introduction to the study of cultural interrelations, 1600-1300 BC', *Pamatky Archeologické* VIII, 242-276.
- Bouzek, J. (1968), *Homerské Řecko a střední Evropa* (Prague).
- Bouzek, J. (1969), *Homerisches Griechenland* (Prague).
- Bouzek, J. (1973), *Bronze Age Greece and Balkan: problem of migration*, in R. A. Crossland & A. Birchall, ed., 'Bronze Age Migrations in the Aegean: Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory' (London), pp. 169-177.
- Bouzek, J. (1985a), *The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the second millennium BC* (Göteborg).
- Bouzek, J. (1985b), *Relation between barbarian Europe and the Aegean civilizations* (New York).
- Bouzek, J. (1993), *The shifts of the amber route*, in C. W. Beck & J. Bouzek, ed., 'Amber in Archaeology. Proceedings of the second international conference on amber in archaeology' (Prague), pp. 141-146.
- Bouzek, J. (1994), 'Late Bronze Age Greece and the Balkans: a review of the present picture', *BSA* 89, 217-234.
- Bouzek, J. (1996), 'Greece and the Aegean area and its relation with continental Europe', *ActaArch* 67, 175-181.
- Bouzek, J. (1997), *Greece, Anatolia and Europe: cultural interrelations during the Early Iron Age* (Göteborg).
- Bouzek, J. (2007), *The amber route, Apollo and the Hyperboreans*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 357-362.
- Boyadziev, Y. D. (1995), *Chronology of prehistoric cultures in Bulgaria*, in W. Bailey & I. Panayotov, ed., 'Prehistoric Bulgaria' (Madison), pp. 149-191.
- Bočkarov, V. S. (1968), 'Problema Borodinskogo klada', *Problemy Archeologii* 1, 129-154.
- Bradley, R. (1990), *The passage of arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits* (Cambridge).
- Branigan, K. (1970), 'Wessex and Mycenae – some evidence reviewed', *WAM* 65, 89-107.
- Branigan, K. (1971), 'An Early Bronze Age metal source in Crete', *SMEA* 13, 10-24.
- Branigan, K. (1972), 'The Surbo bronzes - some observations', *PPS* 38, 276-285.

- Branigan, K. (1974), *Aegean metalwork of the Early and Middle Bronze Age* (Oxford).
- Branigan, K. (1981), 'Minoan colonisation', *BSA* **76**, 23-35.
- Branigan, K. (1984), *Minoan community colonies in the Aegean?*, in R. Hägg & N. Marinatos, ed., 'Myth and Reality' (Stockholm), pp. 49-53.
- Branigan, K. (1987), *The economic role of the first palaces*, in R. R. Hägg & N. Marinatos, ed., 'The Function of the Minoan Palaces' (Stockholm), pp. 245-249.
- Branigan, K. (1989), *Minoan relations in transition*, in R. Laffineur, ed., 'Transition. Le monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent' (Liège), pp. 65-72.
- Brea, M. B.; Cardarelli, A. & Cremasche, M. (1997), *La Terramare* (Milan).
- Bredden, R. (1969), 'Der Aunjetitzer Bronzehortfund von Bresinchen, Kr. Guben', *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* **5**, 15-56.
- Briard, J. (1965), *Les Dépôts Bretons et l'Age du Bronze Atlantique* (Rennes).
- Briggs, C. S. (1973), 'Double-axe doubts', *Antiquity* **46**, 318-320.
- Brill, R. H. (1963), 'Ancient Glass', *Scientific American* **209**, 120-130.
- Brinkman, J. A. (1974), *The monarchy in the time of the Kassite Dynasty*, in P. Garelli, ed., 'La palais et la royauté' (Paris), pp. 395-408.
- Brinkman, J. A. (1981), 'The western Asiatic seals found at Thebes in Greece: a preliminary edition of the inscriptions', *AfO* **28**, 73-77.
- Brinkman, J. A. (1987), *Twenty minas of copper*, in F. Rochberg-Halton, ed., 'Language, literature, and history: philological and historical studies presented to Erica Reiner' (New Haven), pp. 35-36.
- Broodbank, C. (2008), *The Early Bronze Age in the Cyclades*, in C. W. Shelmerdine, ed., 'The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age' (Cambridge, New York), pp. 47-76.
- Brunn, W. A. v. (1959), *Bronzezeitliche Hortfunde. Die Hortfunde der frühen Bronzezeit aus Sachsen-Anhalt, Sachsen, Thüringen* (Berlin).
- Brun, P. & Mordant, C. (1988), *Cartographie des principaux types du Rhin-Suisse-France orientale, Le groupe Rhin-Suisse-France orientale et la notion de civilisation des Champs d'Urnes, sous la direction de Patrice Brun et Claude Mordant*, in 'Actes du colloque international de Nemours 1986', Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, APRAIF 1 (Nemours), pp. 627-773.
- Bryson, R. A.; Lamb, H. H. & Donley, D. L. (1974), 'Drough and decline of Mycenae', *Antiquity* **48**, 46-50.
- Buchholz, H.-G. (1959), 'Keftiubarren und Erzhandel im zweiten vorchristlichen Jahrtausend', *PZ* **37**, 1-40.
- Buchholz, H.-G. (1960), 'Die Doppelaxt - eine Leitform auswärtiger Beziehungen des ägäischen Kulturkreises?', *PZ* **38**, 61-71.
- Buchholz, H.-G. (1962), 'Der Pfeilglätter aus dem VI Schachtgrab von Mykene und die helladischen Pfeilspitzen', *JdI* **77**, 1-58.
- Buchholz, H.-G. (1983), *Doppeläxte und die Frage der Balkanbeziehungen des Ägäischen Kulturkreises*, in A. Poulter, ed., 'Ancient Bulgaria' (Nottingham), pp. 43-134.
- Bukowski, Z. (1979), *Problemy osadnictwa*, in J. Dąbrowski & Z. Rajewski, ed., 'Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego', *Prahistoria ziem polskich IV* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk), pp. 221-246.
- Bukowski, Z. (1982), *Offene Siedlungen und Burgen nördlich der Karpaten und Sudeten an der Wende der Bronze- zur frühen Eisenzeit*, in H. Prückner, ed., 'Palast und Hütte. Beiträge zum Bauern und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Führgeschichtlern' (Mainz).

- Bukowski, Z. (1989), *Szlaki handlowe z Południa na Pomorze w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*, in T. Malinowski, ed., 'Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu' (Słupsk), pp. 185-208.
- Bukowski, Z. (1990), 'Zum Stand der demographischen und siedlungsgeschichtlichen Forschung zur Lausitzer Kultur im Stromgebiet von Oder und Weichsel', *Acta PraehistA* **22**, 85-119.
- Bukowski, Z. (1992), *Tzw. szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza na obszarach na południe od Sudetów i Karpat w świetle importów pochodzenia południowego*, in S. Czopek, ed., 'Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami' (Rzeszów), pp. 39-54.
- Burghardt, A. F. (1971), 'A hypothesis about gateway cities', *AAG* **61**, 269-285.
- Burney, C. (2004), *Historical dictionary of the Hittites* (Lanham, Toronto, Oxford).
- Bátora, J. (1981), 'Die Anfänge der Bronzezeit in der Ostslowakei', *SlArch* **29**(1), 7-16.
- Bátora, J. (1995), *Fayence und Bernstein im nördlichen Karpatenraum während der Frühbronzezeit*, in B. Hänsel, ed., 'Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa' (München-Berlin), pp. 187-196.
- Bóna, I. (1975), *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen* (Budapest).
- Bóna, I. (1992a), *Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn*, in Meier-Arendt W., ed., 'Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell Siedlungen an Donau und Theiss' (Frankfurt am Main), pp. 9-39.
- Bóna, I. (1992b), *Bronzeguss und Metallbearbeitung bis zum Ende der mittleren Bronzezeit*, in W. Meier-Arendt, ed., 'Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss' (Frankfurt am Main), pp. 48-65.
- Carancini, L. P. (1975), *Die Nadeln in Italien/Gli Spilloni nell'Italia continentale* (Monachium).
- Carney, T. F. (1973), *The economies of antiquity: controls, gifts and trade* (Colorado Press).
- Carrasco, P. (1983), *Some theoretical considerations about the role of the market in ancient Mexico*, in S. Economic Anthropology: Topics Ortiz & Theories. Monographs in Economic Anthropology 1:67-82, ed., 'Economic Anthropology: Topics and Theories' (Lanham), pp. 67-82.
- Carter, H. & Mace, A. C. (1928), *The tomb of Tutankhamen* (London).
- Cartledge, P. (2002), *Sparta and Lakonia. A regional history 1300 to 362 BC* (New York).
- Castiglioni, O. C. (1976), 'I "talismani a tavoletta" del bronzo Europeo. Egsegesi della problematica ed inventario dei reperti italiani', *Natura. Rivista di Scienze Naturali. Società Italiana di Scienze Naturali, Museo Civico di Storia Naturale di Milano, Acquario Civico di Milano* **67**, 135-170.
- Catling, H. W. (1956), 'Bronze cut-and-thrust swords in the Eastern Mediterranean', *PPS* **22**, 102-125.
- Catling, H. W. (1961), 'A new bronze sword from Cyprus', *Antiquity* **35**, 115-122.
- Catling, H. W. (1964), *Cypriot bronzework in the Mycenaean world* (Oxford).
- Catling, H. W. (1968), 'Late Minoan vases and the bronzes in Oxford', *BSA* **63**, 89-131.
- Catling, H. W. (1977a), *Beinschienen*, in H.-G. Buchholz & J. Wiesner, ed., 'Kriegswesen I: Schutz Waffen und Wehrbauten' (Göttingen), pp. 143-161.
- Catling, H. W. (1977b), *Panzer*, in H.-G. Buchholz & J. Wiesner, ed., 'Kriegswesen I: Schutz Waffen und Wehrbauten' (Göttingen), pp. 74-118.
- Catling, H. W. & Catling, E. A. (1981), 'Barbarian' pottery from the Mycenaean settlement at the Menelaion, Sparta', *BSA* **76**, 71-82.
- Catling, H. W.; Richards, E. E. & Blin-Stoyle, A. E. (1963), 'Correlations between composition and provenance of Mycenaean and Minoan pottery', *BSA* **58**, 94-115.

- Cavanagh, W. G. (1978), 'A Mycenaean second burial custom?', *BSA* 71-172.
- Chadwick, J. (1976), *The Mycenaean world* (Cambridge).
- Chadwick, J. & Ventris, M. (1956), *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge).
- Chadwick, J. & Ventris, M. (1973), *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge).
- Champion, T. C. (1989), *Centre and periphery. Comparative studies in archaeology*, ed. (London-New York).
- Champion, T. C.; Gamble, C.; Shennan, S. & Whittle, A. (1984), *Prehistoric Europe* (London).
- Childe, V. G. (1925), *The dawn of European civilization* (London).
- Childe, V. G. (1927), *The Minoan influence on the Danubian Bronze Age*, in 'Essays in Aegean Archaeology Presented to Sir Arthur Evans in honour of his 75th birthday' (Oxford), pp. 1-4.
- Childe, V. G. (1929), *The Danube in prehistory* (Oxford).
- Childe, V. G. (1930), *The Bronze Age* (Cambridge).
- Childe, V. G. (1948), 'The final Bronze Age in the Near East and in temperate Europe', *PPS* 14, 177-195.
- Childe, V. G. (1949), 'The first bronze vases to be made in Central Europe', *ActaArch* 20, 257-270.
- Childe, V. G. (1957), *The dawn of European civilisation* (London).
- Childe, V. G. (1960), *An Italian axe-mould from Mycenae*, in 'Civiltà del Ferro. Documenti e Studi' 6, pp. 575-578.
- Chippindale, C. (2004), *Stonehenge complete* (London 2004).
- Chochorowski, J.; Kovaljuch, N. & Skripkin, V. (1998), 'Subkalibrowane datowane radiowęglowe grobowca „księcia” scytyjskiego z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego', *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 19, 99-117.
- Choińska-Bochdan, E. (2003), *Bursztyn w kulturze*, in B. Kosmowska-Ceranowicz & E. Choińska-Bochdan, ed., 'Z bursztynem przez tysiąclecia' (Gdańsk), pp. 29-147.
- Chętnik, A. (1981), *Mały słownik odmian bursztynu polskiego* (Warszawa).
- Cichocki, O. (2000), *Methods and aims of dendrochronology. Dating wooden objects from the eastern Mediterranean in the second millennium BC (absolute chronology IV)*, in M. Bietak, ed., 'The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium BC' (Vien), pp. 62-67.
- Cieszewska, J. (2010), 'Ludy Morza na tle przeobrażeń kulturowych w strefie bałkańskiej', PhD thesis, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
- Claessen, H. J. M. & Skalnik, P. (1978), *The early state: models and reality*, in H. J. M. Claessen & P. Skalnik, ed., 'The early state' (Hague-Paris-New York), pp. 637-650.
- Clark, J. G. D. (1952), *Prehistoric Europe. The economic basis* (London).
- Clarke, D. L. (1973), 'Archaeology: the loss of innocence', *Antiquity* 47, 6-18.
- Clausen, H. B.; Hammer, C.; Hvidberg, C.; Dahl-Jensen, D.; Steffensen, J.; Kipfstuhl, J. & Legrand, M. (1997), 'A comparison of the volcanic records over the past 4000 years from the Greenland Ice Core Project and Dye 3 Greenland Ice Cores', *JGR* 102, 26707-26723.
- Cline, E. H. (1987), 'Amenhotep III and the Aegean: a reassessment of Egypto-Aegean relations in the 14th Century BC', *Orientalia* 56, 1-36.
- Cline, E. H. (1990), 'An unpublished Amenhotep III faience plaque from Mycenae', *JAOS* 110(2), 200-212.
- Cline, E. H. (1991a), 'A possible Hittite embargo against the Mycenaeans', *Historia Einzelschrift* XL, 1-9.

- Cline, E. H. (1991b), 'Hittite objects in the Bronze Age Aegean', *AnatSt* **41**, 133-143.
- Cline, E. H. (1991c), 'Monkey business in the Bronze Age Aegean: the Amenhotep II figurines at Mycenae and Tiryns', *BSA* **86**, 29-42.
- Cline, E. H. (1991d), 'Contacts and trade or colonization: Egypt and the Aegean in the 14th-13th Centuries BC', *Minos* **25-26**, 7-36.
- Cline, E. (1991e), 'Orientalia in the Late Bronze Age Aegean: a catalogue and analysis of trade and contact between the Aegean and Egypt, Anatolia, and the Near East', PhD thesis, University of Pennsylvania.
- Cline, E. H. (1994), *Sailing the wine-dark sea. International trade and the Late Bronze Age Aegean* (Oxford 1994).
- Cline, E. H. & Cline, M. J. (1991), 'Of shoes and ships and sealing wax: international trade and the Late Bronze Age Aegean', *Expedition* **33**(3), 46-54.
- Coblenz, W. (1986), 'Ein frühbronzezeitlicher Verwahrfund von Kyhna, Kr. Delitzsch', *AFD* **30**, 37-88.
- Coles, J. M. (1962), 'European Bronze Age shields', *PPS* **28**, 156-190.
- Coles, J. M. & Harding, A. (1979), *The Bronze Age in Europe. An introduction to the prehistory of Europe c. 2000-700 BC* (London).
- Collon, D. (1994), 'Bull leaping in Syria', *Ägypten und Levante* **4**, 81-88.
- Comşa, E. (1966), 'Le dépôt en bronze de Cioclovina (Carpates Méridionales)', *AAC* **8**, 169-174.
- Conrad, H. G. & Rothenberg, B. (1980), *Antikes Kupfer in Timna-Tal. 4000 Jahre Bergbau und Verhüttung in der Arabah (Israel)* (Bochum).
- Cooper, J. C. (1986), *Lexikon alter Symbole* (Leipzig).
- Cowen, J. D. (1955), 'Einführung in die Geschichte der bronzenen Griffzungenschwerter in Süddeutschland', *BRGK* **33**, 52-155.
- Cowen, J. D. (1961), *The flange-hilted cutting swords of Bronze: was it first developed in Central Europe, or in the Aegean area?*, in G. Bersu & W. Dehn, ed., 'Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte' (Berlin 1961), pp. 207-214.
- Cowen, J. D. (1966), 'The origins of the flange-hilted sword of bronze in Continental Europe', *PPS* **32**, 262-312.
- Crouwel, J. H. (1981), *Chariots and other means of land transport in Bronze Age Greece* (Amsterdam).
- Crouwel, J. H. (2004), *Wagen in Griechenland*, in M. Fansa & S. Burmeister, ed., 'Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation. Wagen im Vorderen Orient und Europa' (Oldenburg), pp. 341-346.
- Curtin, P. (1984), *Cross-cultural trade in world history* (Cambridge).
- Czebreszuk, J. (2001), *Schylek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)* (Poznań).
- Czebreszuk, J. (2007a), *Amber between the Baltic and the Aegean in the third and second millennia BC (an outline of major issues)*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 363-370.
- Czebreszuk, J. (2007b), *The role of the Sambian center in creating cultural meaning of amber in the third and second millennium BC. The outline of major problems*, in J. Baron & I. I. Lasak, ed., 'Long Distance Trade in the Bronze Age and Early Iron Age' (Wrocław), pp. 179-193.
- Czebreszuk, J. (2009), 'Ways of amber in the Northern Pontic area. An outline of issues', *BPS* **14**, 87-102.
- Czebreszuk, J.; Ducke, B.; Müller, J. & Silska, P. (2004), *Die Siedlungsstrukturen und Siedlungstopographie/Struktura i topografia osiedla*, in J. Czebreszuk & J. Müller, ed., 'Bruszczevo. Ausgrabungen und Forschungen in einer prähistorischen Siedlungskammer Großpolens/Badania mikroregionu

osadnicznego z terenu Wielkopolski' (Poznań-Kiel-Rahden), pp. 71-77.

Czebreszuk, J. & Kadrow, S. (1998), 'Bericht von den Ausgrabungen in Bruszczewo, gm. Śmigiel, woj. Leszno (Großpolen)', *Beiträge zum Oder-Projekt* 4, 63-68.

Czebreszuk, J.; Kadrow, S. & Müller, J. (2008), *Defensive structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennium BC* (Poznań-Bonn).

Czebreszuk, J. & Müller, J. (2004a), *Bruszczewo. Ausgrabungen und Forschungen in einer prähistorischen Siedlungskammer Großpolens/Badania mikroregionu osadniczego z terenu Wielkopolski* (Poznań-Kiel-Rahden).

Czebreszuk, J. & Müller, J. (2004b), *Zusammenfassung und Ausblick/Zakończenie*, in J. Czebreszuk & J. Müller, ed., 'Bruszczewo. Ausgrabungen und Forschungen in einer prähistorischen Siedlungskammer Großpolens/Badania mikroregionu osadniczego z terenu Wielkopolski' (Poznań-Kiel-Rahden 2004b), pp. 311-313.

Černiakov, I. T. (1981), 'Zolotaya chasha vulchetrunskogo tipa iz Severo-Zapadnogo Pricheronmor'ya', *SovA* 1, 151-161.

Černych, E. N. (1975), 'Ai-Bunar - a copper mine of the fourth millennium', *SovA* 4, 132-153.

Černych, E. N. (1976), *Drevnyaya metalloobrabotka na Yuko-Zapade SSSR* (Moskva).

Černych, E. N. (1978), *Gornoye delo i metallurgiya v drevneyshey Bolgarii* (Sofia).

Dabney, M. & Wright, J. (1990), *Martuary customs, palatial societies and state formation in the Aegean area: a comparative study*, in R. Hägg & G. Nordquist, ed., 'Celebration death and divinity in the Bronze Age Argolid' (Stockholm), pp. 175-180.

Dalton, G. (1978), 'Comments on ports of trade in early medieval Europe', *Norwegian Archaeological Review* 11, 102-108.

Daniel, G. & Evans, J. D. (1975), *The Western Mediterranean*, in I. E. S. Edwards; C. J. Gadd; N. G. L. Hammond & E. Sollberger, ed., 'The Middle East and the Aegean Region, c.1380-1000 BC' II/2 (Cambridge), pp. 713-772.

Daum, M. (2000), *Salz und andere wichtige Handelsgüter der Bronzezeit*, in B. Mühldorfer & J. P. Zeitler, ed., 'Mykene-Nürnberg-Stonehenge - Handel und Austausch in der Bronzezeit' (Nürnberg), pp. 119-132.

David, W. (1997), *Altbronzezeitliche Beinobjekte des Karpatenbeckens mit Spiralwirbel oder Wellenbandornament und ihre Parallelen auf der Peloponnes und in Anatolien in frühmykenischer Zeit*, in P. Roman, ed., 'The Thracian World at the Crossroads of Civilization' (Bucarest), pp. 247-305.

David, W. (2001a), 'Zu den Beziehungen zwischen Donau-Karpatenraum, osteuropäischen Steppengebieten und ägäisch-anatolischen Raum zur Zeit der mykenischen Schachtgräber unter Berücksichtigung neuerer Funde aus Südbayern', *Anados. Studies of Ancient World* 1, 51-80.

David, W. (2001b), 'Silvia Penner, Schliemanns Schachtgräber und der europäische Nordosten', *Germania* 79(2), 443-448.

David, W. (2007), *Gold and bone artefacts as evidence of mutual contact between the Aegean, the Carpathian Basin and southern Germany in the second millennium BC*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 411-420.

Davidson, H. E. (1969), *The chariot of the sun and other rites and symbols of the northern Bronze Age* (London).

Davis, E. N. (1995), *Art and politics in the Aegean: the missing ruler*, in P. Rehak, ed., 'The role of the ruler in the prehistoric Aegean' (Liège), pp. 11-22.

Davis, J. L. (1995), 'An Aegean prehistory textbook for the 1990s?', *AJA* 99, 732-735.

Davis, W. (1998), *Zum Ende der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, in J. Küster; A. Lang & P. Schauer, ed., 'Archaeologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften: Festschrift für Georg Kossak zum 75. Geburtstag' (Regensburg), pp. 231-267.

- Dayton, J. E. (1980), *Geology, archaeology and trade*, in J. G. P. Best & N. M. W. de Veries, ed. 'Interaction and acculturation in the Mediterranean' (Amsterdam), pp. 153-168.
- Deger-Jalkotzy, S. (1977), *Fremde Zuwanderer im späthmykenischen Griechenland: zu einer Gruppe handgemachten Keramik aus d.Myk. III C* (Vien).
- Deger-Jalkotzy, S. (1978), *E-QE-TA. Zur Rolle des Gefolgschaftwesens in der Sozialstruktur mykenischer Reiche* (Vien).
- Deger-Jalkotzy, S. (1983), *Das problem der "Handmade Burnished Ware" von Myk. III C*, in S. Deger-Jalkotzy, ed., 'Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Age", vom 12 bis zum 9 Jh. v. Chr.' (Vien), pp. 161-178.
- Deger-Jalkotzy, S. (2003), *Work in progres: report on the "End of the Mycenaean Civilization" Projects for years of 1999-2001*, in M. Bietak, ed., 'The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. (Vien), pp. 455-470.
- Deger-Jalkotzy, S. (2008), *Decline, destruction, aftermath*, in C. W. Shelmerdine, ed., 'The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age' (Cambridge, New York), pp. 387-415.
- Demakopoulou, K. (1982), *To mikenaike hiero sto Amyklaio kai i YE III C periodos ste Lakonia* (Athens).
- Demakopoulou, K. (1988), *The Mycenaean world - five centuries of early Greek culture (1600-1100 BC)* (Athens).
- Demakopoulou, K. (1990), *Palatial and domestic architecture in Mycenaean Thebes*, in P. Darcque & R. Treuil, ed., 'L'habitat égéen préhistorique' (Paris).
- Demakopoulou, K. (1995), 'Mycenaean citadels. Recent excavations on the acropolis of Midea in the Argolid', *BICS* **40**, 151-176.
- Demakopoulou, K. (1996), *The Aidonia treasure. Seals and jewellery of the Aegean Bronze Age* (Athens).
- Demakopoulou, K. (1999), *Shipwrecks in the Eastern Mediterranean*, in J. Jensen, ed., 'Gods and heroes of the Bronze Age. Europe at the time of Ulysses' (London), pp. 35-37.
- Demakopoulou, K.; Eluère, C.; Jensen, J.; Jockenhövel, A. & Mohen, J.-P. (1999), *Introduction: gods and heroes of the Bronze Age. Europe at the Ulysses time*, in J. Jensen, ed., 'Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the time of Ulysses' (London), pp. 5-9.
- Desborough, V. R. d. (1964), *The Last Mycenaeanes and their successors: an archaeological survey c.1200-c.1000 B.C.* (Oxford).
- Desborough, V. R. d. (1965), 'The Greek Mainland c. 1150-1000 B.C.', *PPS* **31**, 213-228.
- Desborough, V. R. d. (1972), *The Greek Dark Ages* (London).
- Desborough, V. R. d. & Hammond, N. G. L. (1975), *The end of Mycenaean civilization and the Dark Age*, in 'Cambridge Ancient History' II/2 (Cambridge), pp. 658-712.
- Deshayes, J. (1960), 'Les Origines de la métallurgie danubienne', *ActaArchHung* **12**, 69-81.
- Deshayes, J. (1966), *Argos. Les fouilles de la Deiras* (Paris).
- Deubner, O. (1957), *Die Griechischen Scherben von Babylonian*, in F. Wetzel; E. Schmidt & A. Mallwitz, ed., 'Das Babylon der Spätzeit' (Berlin), pp. 51-58.
- Dickinson, O. T. P. K. (1972), 'Mycenaean seminar 1971-72: the shaft graves and Mycenaean origins', *BICS* **19**, 146-147.
- Dickinson, O. T. P. K. (1977), *The origins of Mycenaean civilisation* (Göteborg).
- Dickinson, O. T. P. K. (1982), 'Parallels and contrasts in the BA of the Peloponnese', *OJA* **1**(2), 125-137.
- Dickinson, O. T. P. K. (1989), *The origins of Mycenaean civilisation revisited*, in R. Laffineur, ed., 'Transition. Le

monde égéen du Bronze moyen au Bronze récent' (Liège), pp. 131-136.

Dickinson, O. T. P. K. (1994), *The Aegean Bronze Age* (Cambridge).

Dickinson, O. T. P. K. (1999), *Robert Drew's theories about the nature of warfare in the Late Bronze Age*, in: R. Laffineur, ed., 'Problemos. Le contexte guerrier en Egée à l'Age du Bronze' (Liège), pp. 21-26.

Dickinson, O. T. P. K. & Harding, A. F. (1972), 'Notes and news' *Antiquity* **46**, 316-317.

Dietler, M. (1998), *Consumption, agency and cultural entanglement: theoretical implications of a Mediterranean colonial encounter*, in J. G. Cusick, ed., 'Studies in culture contact: interaction, culture change and archaeology' (Carbondale), pp. 295-301.

Dietz, S. (1991), *The Argolid in the transition to the Mycenaean Age: studies in the chronology and cultural development in the Shaft Grave period* (Kopenhaga).

Diodor Sycylijski, *Βιβλιοθήκη Ἱστορική/ Biblioteka historyczna*.

Domański, M. & Webb, J. M. (2000), 'Flaking properties and use of Polish flint', *Antiquity* **74**, 822-832.

Domergue, C. & Rico, C. (2002), *À propos de deux lingots de cuivre antiques trouvés en Mer sur la Côte Languedocienne*, in 'Vivre, produire et échanger: reflets Méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou' (Montagnac), pp. 141-152.

Dowerth, M. (2000), *Die mykenische Gesellschaft*, in B. Mühldorfer & J. P. Zeitler, ed., 'Mykene-Nürnberg-Stonehenge - Handel und Austausch in der Bronzezeit' (Nürnberg), pp. 205-218.

Drews, R. (1993), *The end of the bronze age. Changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 BC* (Princeton).

Driessen, J. M. (1985), 'La 'grande tablette' (As 1516) de Cnossos', *Minos* **19**, 169-193.

Drower, M. S. (1973), *Syria c. 1550-1400 BC*, in I. E. S. Gadd; C. J.; N. G. L. Hammond & E. Sollberger, ed., 'Cambridge Ancient History' II/1 (Cambridge), pp. 417-525.

Ducke, B. & Müller, J. (2004), *Die geomagnetische Prospektion/Prospekcja geomagnetyczna*, in J. Czebreszuk & J. Müller, ed., 'Bruszczewo. Ausgrabungen und Forschungen in einer prähistorischen Siedlungskammer Großpolens/Badania mikroregionu osadniczego z terenu Wielkopolski' (Poznań-Kiel-Rahden), pp. 61-68.

Duhoux, Y. (1988), 'Les contacts entre Mycéniens et Barbares d'après le vocabulaire du Linéaire B', *Minos* **23**, 75-83.

Durczewski, D. & Olczak, J. (1966), 'Uwagi o technologii i pochodzeniu paciorków szklanych z grodziska kultury łużyckiej w Smuszewie, pow. Wągrowiec', *FAP* **17**, 55-64.

Dyczek, P. (1994), *Pylos in the Bronze Age. Problems of culture and social life in Messenia* (Warszawa).

Dzbyński, A. (2008), *Rytuał i porozumienie: regionalne podstawy komunikacji i wymiany w pradziejach Europy Środkowej/Ritual and understanding: rational bases of communication and exchange in prehistoric Central Europe* (Rzeszów).

Dąbrowski, J. (1979), *Struktury społeczne*, in J. Dąbrowski & Z. Rajewski, ed., 'Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego', *Prahistoria ziem polskich IV* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk), pp. 290-308.

Dąbrowski, J. (1997), *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce* (Białystok).

Dąbrowski, J. (2004), *Ältere Bronzezeit in Polen/Starsza epoka brązu w Polsce* (Warszawa).

Earle, T. (1978), *Economic and social organization of a complex chiefdom: the Halela District, Kaua'i, Hawaii* (Michigan).

Earle, T. (1987), 'Chiefdoms in archaeological and ethnohistorical perspective', *ARA* **16**, 279-308.

Earle, T. & Ericson, J., ed. (1977), *Exchange systems in prehistory* (Nowy Jork).

- Eastwood, W. J.; Tibby, J.; Roberts, N.; Birks, H. J. B. & Lamb, H. F. (2002), 'The environmental impact of the Minoan eruption of Santorini (Thera): statistical analysis of palaeoecological data from Gölhisar, southwest Turkey', *The Holocene* **12**, 431-444.
- Ecsedy, I. (1979), *The people of the Pit-grave kurgans in Eastern Hungary* (Budapest).
- Eder, B. (2007), *The power of seals: palaces, peripheries and territorial control in the Mycenaean world*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 35-43.
- Egg, M. & Spindler, K. (1992), 'Die gletschermumie vom ende der Steinzeit aus den Öztaler Alpen. Vorbericht', *JRMZ* **39**(1), 58-61.
- Eigen, M. (1973), *The origin of biological information*, in J. Mehra, ed., 'The Physicist's Conception of Nature' (Dordrecht), pp. 594-632.
- Engels, F. (1891), *Familiens, privatejendommens og statens oprindelse* (Kopenhaga).
- Evans, A. J. (1914), 'The Tomb of the Double Axes and associated group and the Pillar Rooms and ritual vessels of the Little Palace at Knossos', *Archaeologia* **65**, 1-94.
- Evans, A. J. (1921), *The palace of Minos I* (London).
- Evans, A. J. (1928), *The palace of Minos II* (London).
- Evans, A. J. (1929) *The Shaft Graves and Bee-Hive Tombs of Mycenae and their Interrelation* (London).
- Evans, A. J. (1935), *The palace of Minos IV* (London).
- Evans, J. (1991), *Organic traces and their contribution to the understanding of trade in N. H. Gale*, ed., 'Bronze Age Trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 289-294.
- Fadda, M. A. (2003), *The discovery of tin near the 'Megaron Temple' of S'Arcu'e is Forras (Villagrande Strisaili, Nuoro)*, in A. Giumlia-Mair & F. F. LoSchiavo, ed., 'The problem of early tin' (Oxford), pp. 133-138.
- Ferguson, Y. (1991), *Chiefdoms to city-states: the Greek experience*, in T. Earle, ed., 'Chiefdoms: Power, Economy and Ideology' (Cambridge), pp. 175-180.
- Fernández-Castro, M. C. (1995), *Iberia in prehistory* (Oxford).
- Fidio, P. de (2001), *Centralization and its limit in the Mycenaean palatial system*, in S. Voutsaki & J. Killen, ed., 'Economy and Politics in the Mycenaean Palace States' (Cambridge), pp. 15-24.
- Fields, N. (2004), *Mycenaean citadels c. 1350-1200 BC* (Oxford).
- Filov, B. (1925), 'Zlatnite sudove ot Vulchitrun', *Izvestiya na Bulgarskiya Arkheologicheski Institut* **3**, 230-233.
- Finley, M. I. (1982), *Politics in the ancient world* (Cambridge).
- Flannery, K. V. (1972), *Evolutionary trends in social exchange and interaction*, in E. Wilmsen, ed., 'Sociale exchange and interaction. Museum of Anthropology' (Michigan), pp. 21-45.
- Fogel, J. (1977), 'Z badań nad kontaktami społeczeństw ziem polskich wczesnej epoki brązu z kręgiem egejskim', *Archeologia Polski* **22**, 97-109.
- Fogel, J. (1988), *"Import" nordyjski na ziemiach polskich u schyłku epoki brązu* (Poznań).
- Fogel, J. & Langer, J. J. (1999), 'Europejskie "idole chlebkowate" z wczesnej epoki brązu. Próba nowej interpretacji treści metodami matematycznymi', *Folia Praehistorica Posnaniensia* **9**, 79-133.
- Fol, A. & Schmitt, R. (2000), 'A Linear A Text on Clay Reel from Drama, South-East Bulgaria?', *PZ* **75**, 56-62.
- Foltiny, S. (1964), 'Flange-hilted cutting swords of Bronze in Central Europe, Northeast Italy, and Greece', *AJA* **68**, 247-258.

- Forrer, E. O. (1924), 'Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazköi', *MDOG* **63**, 1-22.
- Forstner, D. (1990), *Świat symboliki chrześcijańskiej* (Warszawa).
- Foster, B. R. (1987), *The Late Bronze Age palace economy: a view from the west*, in N. Hägg, R. and Marinatos, ed., 'The Function of the Minoan Palaces' (Stockholm), pp. 11-16.
- Foster, D. A. (1979), *Aegean faience of the bronze age* (New Haven).
- Foster, K. & Ritner, R. K. (1996), 'Texts, storms and the Thera eruption', *JNES* **55**, 1-14.
- Frank, G. A. (1990), 'A theoretical introduction to 5000 years of world-system history', *Review* **14**, 155-248.
- Frank, A. G. & Gills, B. K. (1993), *The 5000-year world system: an interdisciplinary introduction*, in A. G. Frank & B. K. Gills, ed., 'The World System: five hundred years of five thousand?' (London), pp. 5-55.
- Frankfort, H. (1954), *The art architecture of ancient Orient* (London).
- Fredouille, J. C. (1996), *Słownik cywilizacji rzymskiej* (Katowice).
- French, E. (1967), 'Pottery from Late Helladic III B1 destruction context at Mycenae', *BSA* **62**, 149-193.
- French, E. (1969), 'The first phase of LH II IC', *AA* **84**, 133-136.
- French, E. (1971), 'The development of Mycenaean terracotta figurines', *BSA* **66**, 101-87.
- French, E. (1989), *Possible Northern Intrusions at Mycenae*, in J. G. P. Best & N. M. W. de Vries, ed., 'Thracians and Mycenaean' (Rotterdam), pp. 39-51.
- French, E. (2002), *Mycenae, Agamemnon's capital* (Stroud).
- Fried, M. H. (1960), *On the evolution of social stratification and the state*, in S. Diamond, ed., 'Culture in History' (New York), pp. 713-731.
- Fried, M. H. (1967), *The evolution of political society* (New York).
- Friedman, J. & Rowlands, M. (1977), *Notes towards an epigenetic model of the evolution of civilisation*, in J. Friedman & M. Rowlands, ed., 'The Evolution of Social System' (London), pp. 201-276.
- Friedrich, W. L.; Kromer, B.; Friedrich, M.; Heinemeier, J.; Pfeiffer, T. & Talamo, S. (2006), 'Santorini eruption radiocarbon dated to 1627-1600 B.C.', *Science* **312**, 548.
- Frizell, B. S. (1986), *Asine II: results of the excavations east of the acropolis 1970-1974. The Late and Final Mycenaean period* (Stockholm).
- Furmánek, V. (1970), 'Hromadný nález bronzových předmětů v Litpovské Ondrašové', *SlArch* **18**, 451-468.
- Furmánek, V. (1977), 'Pilinyer Kultur', *SlArch* **25**(2), 251-370.
- Furmánek, V. (1997), *Bronzeanhänger als Belege für Kontakte des Karpatenbeckens mit dem östlichen Mittelmeerraum*, in C. Becker; M-L. Dunkelman; C. Metzner-Nebelsick; H. Peter-Röcher; M. Roeder & B. Teržan, ed., 'Studia honoraria: Festschrift für Bernhard Hänsel' (Leidorf), pp. 313-324.
- Furmánek, V. & Horst, F. (1990), *Beiträge zur Geschichte und Kultur der Mitteleuropäischen Bronzezeit* (Berlin-Nitra).
- Furmánek, V.; Ruttkay, A. & Siska, S. (1991), *Dejiny davnovekeho Slovenska* (Bratislava).
- Furmánek, V.; Veliačik, L. & Vladár, J. (1999), *Die Bronzezeit im slowakischen Raum* (Rahden).
- Furumark, A. (1941a), *The Mycenaean pottery: analysis and classification* (Stockholm).
- Furumark, A. (1941b), *The chronology of Mycenaean pottery* (Stockholm).
- Furumark, A. (1950), 'The settlement at Ialysos and Aegean history c. 1550-1400 B.C.', *OpArch* **6**, 150-271.

- Gadamer, H.-G. (1975), *Truth and method* (London).
- Gale, N. H. (1991), *Copper oxhide ingots: their origin and their place in the Bronze Age metals trade in the Mediterranean*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 197-239.
- Gale, N. H. & Stos-Gale, Z. A. (1981), 'Cycladic lead and silver metallurgy', *BSA* **76**, 169-224.
- Gale, N. H. & Stos-Gale, Z. A. (1985), 'Lead isotope analysis and Alashiya: 3', *RDAC* 83-99.
- Gale, N. H. & Stos-Gale, Z. A. (1986), 'Oxhide copper ingots in Crete and Cyprus and the Bronze Age metals trade', *BSA* **81**, 81-100.
- Gale, N. H. & Stos-Gale, Z. A. (1987), *Oxhide ingots from Sardinia, Crete and Cyprus*, in M. Balmuth, ed., 'Studies in Sardinian archaeology' (Oxford), pp. 135-178.
- Gale, N. H. & Stos-Gale, Z. A. (1990), *The role of Thera in the Bronze Age trade in metals*, in D. A. Hardy; C. G. Doumas; J. A. Sakellarakis & Warren P. M., ed., 'Thera and the Aegean world III' I (London 1990), pp. 72-92.
- Gale, N. H. & Z. A. Stos-Gale (1992), *New light of the provenience of Sardinian copper oxhide ingots*, in R. H. Tykot & T. Andrews, ed., 'Sardinia in the Mediterranean: a footprint in the sea' (Sheffield), pp. 327-346.
- Gancarski, J. (2002a), *Introduction/Wstęp*, in J. Gancarski, ed., 'Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture/ Między Mykenami i Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony' (Krosno-Warszawa), pp. 7-10.
- Gancarski, J. (2002b), *The Otomani-Füzesabony Culture on the northern side of the Carpathians/Kultura Otomani-Füzesabony po północnej stronie Karpat*, in J. Gancarski, ed., 'Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture/ Między Mykenami i Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony' (Krosno-Warszawa), pp. 103-124.
- Gardin, C. d. (1993), *The circulation of amber in prehistoric Europe*, in Ch. Scarre & F. Healy, ed., 'Trade and exchange in Prehistoric Europe' (Oxford), pp. 131-133.
- Gardin, C. d. (1998), 'Le campaniforme et l'ambre: mythe ou réalité?', *Bulletin de la Société préhistorique française* **95**(3), 343-350.
- Gardin, C. d. (2002), *L'ambre et sa circulation dans l'Europe protohistorique*, in J. Guilaine, ed., 'Matériaux, productions, circulations du Néolithique à l'âge du bronze' (Paris), pp. 213-235.
- Gardin, C. d. (2003), *Amber spacer beads in the Neolithic and Bronze Age in Europe*, in C. W. Beck; I. Loze & J. M. Todd, ed., 'Amber in Archaeology' (Riga), pp. 180-197.
- Gašaj, D. (2002a), *Chronology/Chronologia*, in J. Gancarski, ed., 'Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture/ Między Mykenami i Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony' (Krosno-Warszawa), pp. 95-101.
- Gašaj, D. (2002b), *Fortified settlements and their economic life/Osady warowne i życie gospodarcze*, in J. Gancarski, ed., 'Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture/ Między Mykenami i Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony' (Krosno-Warszawa), pp. 21-51.
- Gašaj, D. (2002c), *Between Mycenae and the Baltic Sea/Między Mykenami a Bałtykiem*, in J. Gancarski, ed., 'Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture/ Między Mykenami i Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony' (Krosno-Warszawa), pp. 11-14.
- Gašaj, D. & Olexa, L. (1996), *Nižná Myšľa in der Bronzezeit* (Košice).
- Gediga, B. (1963), 'Cmentarzyska kultury łużyckiej w badaniach stosunków społecznych', *Archeologia Polski* **8**, 1963, 7-43.
- Gediga, B. (1978), *Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu "kultury przedłużyckiej"*, in A. Gardawski & J. Kowalczyk, ed., 'Prahistoria ziem polskich. Wczesna epoka brązu' III (Wrocław), pp. 137-172.
- Gedl, M. (1980), *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie* (Kraków).

- Gedl, M. (1985), *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie* (Kraków).
- Gellner, E. (1991), *Narody i nacjonalizm* (Warszawa).
- Gening, V. F. (1979), 'The cemetery at Sintashta and the early Indo-Iranian peoples', *JIEA* **7**, 1-30.
- Gening, V. F.; Ždanovič, G. B. & Gening, V. V. (1992), *Sintašta. Archeologičeskie pamjatniki arijских plemen Uralo-Kazachstanskich stepej* (Čeljabinsk).
- Georgiev, G. & Angelov, N. (1952), 'Razkopki na selisnata mogila do Ruse prez 1948-1949 godina', *BIABulg* **18**, 119-194.
- Georgiev, G. & Angelov, N. (1957), 'Razkopki na selisnata mogila do Ruse prez 1950-1953 godina', *BIABulg* **21**, 41-127.
- Gerbhar, R. & Rieder, K. H. (2002), 'Zwei bronzezeitliche Bernsteinobjekte mit Bild- und Schriftzeichen aus Bernstorf (Ldkr. Freising)', *Germania* **80**, 115-134.
- Gergova, D. (1987), *The Thracian-Caucasian relations and the Thracian tribe Trerae*, in E. Plesl & Hrala, J., ed., 'Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas' (Praha), pp.409-420.
- Gerloff, S. (1975), *The Early Bronze Age daggers in Great Britain and a reconsideration of the Wessex Culture* (Munich).
- Gerloff, S. (1993), 'Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa', *PZ* **68**, 58-102.
- Giardino, C. (1992), *Nuragic Sardinia and the Mediterranean: metallurgy and maritime traffic*, in R. H. Tykot & T. Andrews, ed., 'Sardinia in the Mediterranean: a footprint in the sea' (Sheffield), pp. 304-316.
- Giardino, C. (1995), *The West Mediterranean between the 11th and 8th centuries BC* (Oxford).
- Gillis, C. (1995), *The trade in the Late Bronze Age*, in C. Gillis; Ch. Risberg & B. Sjöberg, ed., 'Trade and Production in Premonetary Greece: Aspects of Trade' (Göteborg), pp. 61-86.
- Gillis, C.; Olausson, D. & Vandkilde, H. (2004), *Dawn of Europe* (Lund).
- Gilman, A. (1991), *Trajectories towards social complexity in the later prehistory of the Mediterranean*, in T. Earle, ed., 'Chiefdoms: Power, Economy and Ideology' (Cambridge), pp. 146-168.
- Gimbutas, M. (1956), 'Borodino, Selma and their contemporaries: key sites for the Bronze Age chronology of Eastern Europe', *PPS* **22**, 143.
- Gimbutas, M. (1965), *Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe* (London).
- Godelier, M. (1977), *Perspectives in Marxist anthropology* (Cambridge).
- Gogăltan, F. (2008), *Fortified Bronze Age tell settlements in the Carpathian Basin. A general overview*, in J. Czebreszuk; S. Kadrow & J. Müller, ed., 'Defensive structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennium BC' (Poznań-Bonn), pp. 39-56.
- Goldmann, K. (1981), 'Die mitteleuropäische Schwertentwicklung und die Chronologie der Altbronzezeit Europas', *ActaPraehistA* **11-12**, 131-181.
- Gomez de Soto, J. (1993), *Cooking for the elite: feasting equipment in the Late Bronze Age*, in Ch. Scarre & F. Healy, ed., 'Trade and exchange in prehistoric Europe' (Oxford), pp. 191-197.
- Gordon, C. H. (1965), 'The Greeks and the Hebrews', *Scientific American* **212**(2), 102-111.
- Gordon, D. (1953), 'Swords, rapiers and horse-riders', *Antiquity* **27**, 67-78.
- Goren, Y.; Bunimovitz, S.; Finkelstein, I. & Na'aman, N. (2003), 'The location of Alashiya: new evidence from petrographic investigation of Alashiyan tablets from El-Amarna and Ugarit', *AJA* **107**, 233-255.

- Grace, V. R. (1956), *The Canaanite jar*, in S. S. Weinberg, ed., 'The Aegean and the Near East: Studies presented to Hetty Goldman' (New York), pp. 80-109.
- Graziadio, G. (1991), 'The process of social stratification at Mycenae in the Shaft Grave Period: a comparative examination of the evidence', *AJA* **95**(3), 1991, 403-440.
- Gregori, B. & Palumbo, G. (1986), *Presenze Micenee in Siria-Palestina*, in S. Marazzi; S. Tusa & L. Vagnetti, ed., 'Traffici Micenei Nel Mediterraneo: Problemi storici e documentazione archeologica' (Taranto), pp. 365-383.
- Griffin, J. (1999), *Homer* (Warszawa).
- Grimaldi, D. (1996), *Amber – window to the past* (New York).
- Grudd, H.; Briffa, K. R.; Gunnarson, B. E. & Linderholm, H. W. (2000), 'Swedish tree rings provide new evidence in support of a major, widespread environmental disruption in 1628 BC', *GRL* **27**, 2957-2960.
- Guido, C. M. (1978), *The glass beads of the prehistoric and Roman periods in Britain and Ireland*, Society of Antiquaries, Research Report 35 (London).
- Guido, M.; Henderson, J.; Cable, M.; Bayley, J. & Biek, L. (1984), 'A Bronze Age glass bead from Wilsdorf, Wiltshire: Barrow G42 in the Lake group', *PPS* **50**, 245-254.
- Görsdorf, J.; Markova, K. & Furmánek, V. (2004), 'Some new C14 data to the Bronze Age in the Slovakia', *Geochronometria* **23**, 79-91.
- Güterbock, H. G. (1983), 'The Hittites and the Aegean world: 1. The Ahhiyawa problem reconsidered', *AJA* **87**, 133-138.
- Głosik, J. (2008), *Bursztyn w dawnym świecie* (Toruń).
- Hachmann, R. (1957a), *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen* (Hamburg).
- Hachmann, R. (1957b), 'Bronzezeitliche bernsteinschieber', *Bayerische Vorgeschichtsblätter* **22**, 1-36.
- Haevernick, T. E. (1953), 'Einige Glasperlen der Lausitzer Kultur in Sachsen', *AFD* **3**, 52-56.
- Haevernick, T. E. (1965), 'Beiträge zur Geschichte des antiken Glases, XIII, Nuzi-Perlen', *JRMZ* **12**, 35-40.
- Haevernick, T. E. (1978), 'Urnenfelderzeitliche Glasperlen', *ZschwArch* **35**, 145-157.
- Hafford, W. B. (2001), 'Merchants in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean: tools, texts and trade', PhD thesis, University of Pennsylvania.
- Haider, P. W. (1988), 'Zu den ägyptisch-ägyptischen Handelsbeziehungen zwischen ca. 1370 und 1200 v. Chr.: Das Handelssystem', *MBAH* **7**, 12-26.
- Haldane, C. (1993), 'Direct evidence for organic cargoes in the Late Bronze Age', *World Archaeology* **29**, 248-260.
- Hall, J. M. (2006), *Dorians: ancient ethnic group*, in W. Nigel, ed., 'Encyclopedia of ancient Greece' (New York), pp. 240-242.
- Hallager, P. B. (1983), *A new social class in Late Bronze Age Crete: foreign traders in Khania*, in O. Krzyszkowska & L. Nixon, ed., 'Minoan Society' (Bristol), pp. 111-119.
- Hallager, P. B. (1985), 'Crete and Italy in the Late Bronze Age III period', *AJA* **89**, 293-305.
- Halstead, P. (1992), 'The Mycenaean palatial economy: making the most of the gaps in the evidence', *ProcCambrPhilSoc* **38**, 57-86.
- Halstead, P. (1993), 'Spondylus shell ornaments from Late Neolithic Dimini Greece: specialized manufacture or unequal accumulation?', *Antiquity* **67**, 603-609.
- Halstead, P. (2001), *Mycenaean wheat, flax and sheep: palatial intervention in farming and its implications for*

rural society, in S. Voutsaki & J. Killen, ed., 'Economy and Politics in the Mycenaean Palace States' (Cambridge), pp. 38-50.

Hammer, C. U. (1980), 'Acidity of polar ice cores in relation to absolute dating, past volcanism, and radioechoes', *Journal of Glaciology* **25**, 359-372.

Hammond, N. G. L. (1971), 'Dating some burials in tumuli in South Albania', *BSA* **66**, 229-241.

Hammond, N. G. L. (1977), *Dzieje Grecji* (Warszawa).

Hankey, V. (1967), 'Mycenaean pottery in the Middle East: notes on finds since 1951', *BSA* **62**, 107-147.

Hankey, V. (1973), *The Aegean deposit at el Amarna*, in V. Karageorghis, ed., 'The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean' (Nicosia), pp. 128-136.

Hankey, V. (1981), 'The Aegean interest in ElAmarna', *JMA* **1**, 38-49.

Hankey, V. (1982), 'Pottery and people of the Mycenaean III C period in the Levant', *Archéologie au Levant, Recueil R. Saidah. CMO'12, Arch.* **9**, 167-171.

Harden, D. B. (1981), *Catalogue of Greek and Roman glass in the British Museum I* (London).

Harding, A. (1971), 'The earliest glass in Europe', *AR* **23**, 188-200.

Harding, A. F. (1975), 'Mycenaean Greece and Europe: the evidence of bronze tools and implements', *PPS* **41**, 183-202.

Harding, A. F. (1982), *Soziale Beziehungen und die Siedlungsform in der europäischen Bronzezeit*, in H. Prückner, ed., 'Palast und Hütte. Beiträge zum Bauern und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Führerschaftlern' (Mainz), pp. 173-183.

Harding, A. (1984), *Myceneans and Europe* (London-New York).

Harding, A. F. (2000), *European societies in the Bronze Age* (Cambridge).

Harding, A. F. (2005), *Horse-harness and the origins of the Mycenaean civilisation*, in A. Dakouri-Hild & S. Sherratt, ed., 'Autochthon. Papers presented to O. T. P. K. Dickinson on the occasion of his retirement' (Oxford), pp. 296-300.

Harding, A. & Hughes-Brock, H. (1974), 'Amber in the Mycenaean world', *BSA* **69**, 145-172.

Harding, A.; Ostaja-Zagórski, J.; Palmer, C. & Rackham, J. (2004), *Sobiejuhy: a fortified site of the Early Iron Age in Poland* (Warszawa).

Harding, A. & Warren, S. E. (1973), 'Early Bronze Age faience beads from Central Europe', *Antiquity* **47**, 64-66.

Harrison, R. J. (1980), *The Beaker folk. Cooper Age archaeology in western Europe* (London).

Harrison, R. J. (1988), *Spain at the dawn of history* (London).

Harrison, R. J. (2004), *Symbols and warriors. Images of the European Bronze Age* (Bristol).

Harrison, R. J. & Gilman, A. (1977), *Trade in the second and third millennium BC: between the Magreles and Iberia*, in V. Markotic, ed., 'Ancient Europe and the Mediterranean: Studies in honour of Hugh O. Hencken' (Warminster), pp. 90-104.

Hartmann, G.; Kappel, I.; Grote, K. & Arndt, B. (1997), 'Chemistry and technology of prehistoric glass from Lower Saxony and Hesse', *JAS* **24**, 547-459.

Hase, F.-W. v. (1990), *Ägäische Importe im zentralen Mittelmeergebiet in späthelladischer Zeit (SH I-SH III C)*, in T. Bader, ed., 'Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit' (Bonn), pp. 80-108.

Hauptmann, A. (1989), *The earliest period of copper metallurgy in Feinan/Jordan*, in A. Hauptmann; E. Pernicka & G. A. Wagner, ed., 'Archäometallurgie der Alten Welt' (Bochum), pp. 119-136.

- Hauser, A. (1974), *Společná historia sztuki i literatury* (Warszawa).
- Hawkes, C. F. C. (1961), 'Gold earrings of the Bronze Age', *East and West. Folklore* **72**, 438-474.
- Hawkes, C. F. C. (1974), 'Double-axe testimonies', *Antiquity* **48**, 206-212.
- Healey, C. (1990), *Maring hunters and traders* (California).
- Hedges, R. E. M.; Housley, R. A.; Bronk, C. R. & van Klinken, G. J. (1991), 'Radiocarbon dates from the Oxford AMS system', *Archaeometry* **33**, 121-134.
- Helck, W. (1979), *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.* (Darmstadt).
- Helms, M. W. (1988), *Ulysses sails. An ethnographic Odyssey of power, knowledge and geographical distance* (Princeton).
- Helms, M. W. (1991), Esoteric knowledge, geographical distance and the elaboration of leadership status: dynamics of resource control, in T. A. Rambo & K. Gillogly, ed., 'Profiles in cultural evolution', pp. 333-350.
- Helms, M. W. (1992), *Thoughts on public symbols and distant domains relevant to the chiefdoms of Lower Central America*, in F. W. Lange, ed., 'Wealth and hierarchy in Lower Central America' (Washington, D. C. 1992), pp. 317-329.
- Heltzer, M. (1988), 'Sinaranu, son of Siginu, and the trade relations between Ugarit and Crete', *Minos* **23**, 7-13.
- Heltzer, M. (1989), 'The trade of Crete and Cyprus with Syria and Mesopotamia and their Eastern tin-sources in the XVIII-XVII centuries B. C', *Minos* **24**, 7-28.
- Hencken, H. (1952), 'Beitzsch and Knossos', *PPS* **18**, 36-46.
- Hencken, H. (1971), *The earliest European helmets, Bronze Age and Early Iron Age* (Harvard).
- Henderson, J. (1988), 'Glass production and Bronze Age Europe', *Antiquity* **62**, 435-451.
- Herodot, 'Ἱστορίαι/ Dzieje, w przekładzie Seweryna Hammera (Warszawa 1954).
- Heurtley, W. (1939), *Prehistoric Macedonia* (Cambridge).
- Heyd, V. (1998), *Die Glockenbeckerkultur in Süddeutschland - Zum Stand der Forschung einer Regionalprovinz entlang der Donau*, in M. Benz & S. van Willingen, ed., 'Some new approaches to the Bell Beaker "phenomenon"' (Oxford), pp. 87-106.
- Hezjod, 'Ἔργα καὶ Ἡμέραι/ Prace i dni.
- Hicks, J. (1969), *A theory of economic history* (Oxford).
- Hiesel, G. (1990), *Späthelladische Hausarchitektur* (Mainz).
- Higgins, R. A. (1961), *Greek and Roman jewellery* (London).
- Hiller, S. (1991), *The Mycenaeans and the Black Sea*, in R. Laffineur & L. Basch, ed., 'Thalassa: L'Egee Prehistorique et la Mer' (Liège), pp. 207-216.
- Hiller, S. (2005), *The spiral as a symbol of sovereignty and power*, in A. Dakouri-Hild & S. Sherratt, ed., 'Autochthon. Papers presented to O. T. P. K. Dickinson on the occasion of his retirement' (Oxford), pp. 259-270.
- Hochstetter, A. (1981), 'Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken', *Germania* **59**, 239-259.
- Hochstetter, A. (1982a), *Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum*, in B. Hänsel, ed., 'Südosteuropa zwischen 1600-1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa' (Berlin), pp. 99-118.

- Hochstetter, A. (1982b), 'Die mattbemalte Keramik in Nordgriechenland, ihre Herkunft und lokale Ausprägung', *PZ* 57(2), 201-219.
- Hodder, I. A. (1980), *Trade and exchange: definitions, identityfication and function*, in R. E. Fry, ed., 'Models and Methods in Regional Europe' (Washington), pp. 151-156.
- Hodder, I. A. (1987), *The Archaeology of contextual meanings. New direction in archaeology* (Cambridge).
- Hodder, I. (1995), *Czytanie przeszłości* (Poznań).
- Hodges, R. (1982), *The evolution of gateway communities: their socio-economic implications*, in C. Renfrew & S. Shennan, ed., 'Ranking, resource and exchange. Aspects of the archaeology of early European society' (Cambridge), pp. 117-123.
- Hole, F. & Heizer, R. (1973), *An introduction to prehistoric archaeology* (New York).
- Holloway, R. R. (1981), *Italy and the Aegean 3000-700 B.C.* (Louvain-la-Neuve).
- Holste, F. (1953), *Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter Bayerns* (Munich).
- Homer, 'Ὀδύσσεια/ Odyseja, w przekładzie Lucjana Siemieńskiego (Kraków 2002).
- Homer, 'Ἰλιάς/ Iliada, w przekładzie Franciszka Ksawerego Dmochowskiego (Kraków 2002).
- Hood, M. S. F. (1996), *Back to Basics with Middle Minoan IIIB*, in D. Evelyn; I. S. Lemos & S. Sheratt, ed., 'Minotaur and Centaur. Studies in the archaeology of Crete and Euboea presented to Mervyn Popham' (Oxford), pp. 10-16.
- Hood, M. & de Jong, P. (1952), 'Late Minoan Warrior Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital Site at Knossos', *BSA* 47, 243-277.
- Hood, S. (1964), *Buckelkeramik at Mycenae?*, in W. C. Brice, ed., 'Europa. Studien zur Geschichte und Epigraphik der Frühen Aegaeis. Festschrift für Ernst Grumach' (Berlin), pp. 120-131.
- Hood, S. (1986), *Mycenaeans in Chios*, in J. Boardman & Vaphopoulou-Richardson, ed., 'Chios: a conference at the Homereion in Chios' (Oxford), pp. 169-180.
- Hood, S. & Coldstream, J. N. (1968), 'A Late Minoan tomb at Ayios Ioannis near Knossos', *BSA* 63, 205-218.
- Hooker, J. T. (1967), 'The Mycenae siege rhyton and the question of Egyptian influence', *AJA* 71, 269-281.
- Hooker, J. T. (1977), *Mycenaeae Greece* (London).
- Hope-Simpson, R. & Dickinson, O. T. P. K. (1979), *A gazetteer of Aegean civilization in the Bronze Age*, Studies in Mediterranean Archaeology 52 (Göteborg).
- Hope Simpson, R. & Lazenby, J. R. (1970), *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad* (Oxford).
- Hughes-Brock (1999), 'Mycenaeae beads: gender and social context', *OJA* 18(3), 277-296.
- Hughes-Brock, H. (2005), *Amber and some other travellers in the Bronze Age Aegean and Europe*, in A. Dakouri-Hild & S. Sherratt, ed., 'Autochthon. Papers Presented to O. T. P. K. Dickinson on the Occasion of his Retirement' (Oxford), pp. 301-316.
- Humphreys, S. C. (1969), 'History, economics and anthropology: the work of Karl Polanyi', *History and Theory* 8, 165-212.
- Hunt, M. L. (1972), 'Toponyms in the Linear B archives of Knossos', Master's thesis, Ancient History and Mediterranean Archaeology, U.C. Berkeley.
- Huxley, G. (1996), 'Language and migration: Greek, Indo-Iranian, and the rise of Mycenae', *BICS* 41, 146.
- Hägg, R. (1984), *Degree and charakter of the Minoan influence on the Mainland*, in R. Hägg & N. Marinatos, ed., 'The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality' (Stockholm), pp. 119-122.

- Hägg, R. & Marinatos, N. (1987), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm).
- Hänsel, B. (1968), *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken* (Bonn).
- Hänsel, B. (1970), 'Bronzene Griffzungeschwerter aus Bulgarien', *PZ* **45**, 26-41.
- Hänsel, B. (1979), 'Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975-1978', *JRMZ* **26**, 106-202.
- Hänsel, B. (1982a), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, in B. Hänsel, ed., 'Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.' (Berlin), pp. 1-38.
- Hänsel, B. (1982b), *Burgenbau und Zentrumsbildung im späbronzezeitlichen Südosteuropa nördlich der Ägäis*, in V. Furmánek & Horst. F., ed., 'Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa' (Berlin-Nitra).
- Hänsel, B. (1986), *Kastanas - Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979: die Grabung und der Baubefund* (Berlin).
- Hänsel, B. (1989), *Kastanas - Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979: die Grabung und der Baubefund* (Berlin).
- Hänsel, B., ed. (1995), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa* (München-Berlin).
- Hänsel, B. (1998), *Die als erste europäische Epoche*, in B. Hänsel, ed., 'Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas' (Kiel), pp. 19-26.
- Hänsel, B. (2003), 'Stationen der Bronzezeit zwischen Griechenland und Mitteleuropa', *BRGK* **83**, 69-97.
- Hänsel, A. & Hänsel, B. (1997), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas* (Berlin).
- Hänsel, B. & Medovic, P. (1991), 'Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mosorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990.', *BRGK* **72**, 45-203.
- Hänsel, B. & Teržan, B. (2000), 'Ein bronzezeitliches Kuppelgrab in Norden der Adria', *PZ* **75**, 62-183.
- Häusler, A. (1998), *Tumuli, Schachtgräber und der Ursprung der Griechen*, in B. Fritsch; M. Moute; J. Matuschik; J. Müller & C. Wolf, ed., 'Tradition und Innovation. Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft' (Radhen), pp. 275-289.
- Höckmann, O. (1980), 'Lanze und Speer im späminoischen und mykenischen Griechenland', *JRMZ* **27**, 13-158.
- Hüttel, H.-G. (1977), 'Altbronzezeitliche Pferdetranssen', *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main*, 75-86.
- Hüttel, H.-G. (1980), 'Ein mitteleuropäische Fremdling in Tiryns?', *JRMZ* **27**, 159-165.
- Hüttel, H.-G. (1981), *Bronzezeitliche Trassen in Mittel- und Osteuropa* (Munich).
- Hüttel, H.-G. (1982), *Zur Abkunft des danubischen Pferd-Wagen-Komplexes der Altbronzezeit*, in B. Hänsel, ed., 'Südosteuropa zwischen 1600-1000 v. Chr.' (Berlin), pp. 39-63.
- Iakovidis, S. E. (1970), *Perati. To nekrotapheion ton tymon* (Athens).
- Iakovidis, S. E. (1983), *Late Helladic citadels on Mainland Greece* (Leiden).
- Iakovides, S. (1995), 'Glas kai Orchomenos', *Epeteris tes Etaireias Boiotikon Meleton* **2**, 1995, 69-81.
- Iakovidis, S. E. (2001), *Gla and the Kopais in the 13th century BC* (Athens).
- Ignaczak, M. (2002), *Ze studiów nad genezą kultury łużyckiej w strefie Kujaw* (Poznań).
- Immerwahr, S. A. (1960), 'Mycenaean trade and colonization', *Archaeology* **13**(1), 4-13.
- Immerwahr, S. A. (1971), *Athenian agora XIII: the Neolithic and Bronze Age* (Princeton).

- Immerwahr, S. A. (1990), *Aegean paintings in the Bronze Age* (Pennsylvania).
- Ingram, R. S. (2005), 'Faience and glass beads from their Late Bronze Age shipwreck at Uluburun', Master's thesis, Texas A&M University.
- Innerhofer, F. (1997), *Frühbronzezeitliche Barrenhortfunde. Die Schätze aus dem Boden kehren zurück*, in A. Hänsel & B. Hänsel, ed., 'Graben und die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas' (Berlin), pp. 53-59.
- Irwin-Williams, C. (1977), *A network model for the analysis of prehistoric trade*, in T. K. Earle & J. E. Ericson, ed., 'Exchange systems in prehistory' (New York, San Francisco, London), pp. 141-151.
- Jacob-Felsch, M. (1987), 'Kalapodi. Bericht zur spätmykenischen und submykenischen Keramik', *AA*, 26-35.
- Jacobsthal, P. (1956), *Greek pins and their connection with Europe and Asia* (Oxford).
- Jameson, M. H.; Runnels, C. N. & Andel, T. H. (1994), *A Greek countryside. The southern Argolid from prehistory to the present day* (Stanford).
- Jansen, A. G. (2002), *A study of the remains of Mycenaean roads and stations of Bronze-Age Greece*, *Mellen Studies in Archaeology* 1 (New York 2002).
- Jasink, A. M. (2005), *Myceaeen means of communication and diplomatic relations with foreign royal courts*, in R. Laffineur & E. Greco, ed., 'Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean' (Liège), pp. 59-67.
- Jockenhövel, A. (1974), *Ein reich verziertes Protovillanova-Rasiermesser. Ein Beitrag zum urnenfelderzeitlichen Symbolgut*, in 'Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunden' (Monachium), pp. 81-88.
- Jockenhövel, A. (1990), *Bronzezeitliche Burgenbau im Mitteleuropa: Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften*, in T. Bader, ed., 'Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit' (Bonn), pp. 209-228.
- Jockenhövel, A. (1991), 'Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa', *Germania* **69**, 1991, 49-62.
- Jockenhövel, A. (2007), *Zu Mobilität und Grenzen in der Bronzezeit*, in S. Rieckhoff & U. Sommer, ed., 'Auf der Suche nach Identitäten: Volk - Stamm - Kultur - Ethnos' (Oxford), pp. 95-106.
- Jockenhövel, A. & Kubach, W. (1994), *Die Bronzezeit in Deutschland* (Hamburg).
- Johnson, A. W. & Earle, T. (1987), *The evolution of human societies: from foraging group to agrarian state* (Stanford).
- Johnstine, P. (1988), *The sea-craft of prehistory* (London-New York).
- Jones, M. R. (2007), 'Oxhide ingots, copper production and the Mediterranean trade in copper and other metals in the Bronze Age', Master's thesis, Texas A&M University.
- Jones, R. E. & Vagnetti, L. (1991), *Traders and craftsmen in the central Mediterranean: archaeological evidence and archaeometric research*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age Trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 127-148.
- Jovanovic, B. (1971), *Metallurgy of the Eneolithic period in Yugoslavia* (Belgrade).
- Jung, R. (2006), *ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ COMPARATA. Vergleichende Chronologie von Südgriechenland und Süditalien von ca. 1700/1600 bis 1000 v. u. Z* (Wien).
- Kaczanowski, P. & Kozłowski, J. K. (1998), *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)* (Kraków).
- Kadrow, S. (1995), *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce* (Kraków).
- Kadrow, S. (2000), *Badania nad wczesnym okresem epoki brązu*, in M. Kobusiewicz & S. Kurnatowski, ed., 'Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu' (Poznań), pp. 133-138.
- Kadrow, S. (2001), *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej* (Kraków).

- Kadrow, S. (2007), *North of the Carpathians - the outskirts of the Aegean world?*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 323-329.
- Kadrow, S.; Machnik, A. & Machnik, J. (1992), *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, część II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu* (Kraków).
- Kaiser, E. (1997), *Der Hord von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfunde aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet* (Bonn).
- Kaiser, E. (2003), *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut* (Moguncja).
- Kalicz, N. (1968), *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.z.u.* (Budapest).
- Kantor, E. (1947), 'The Aegean and the Orient in the second millennium BC', *AJA* **51**, 1-103.
- Kapitän, G. (1999), *What was the Early Bronze Age ship wrecked at Dokos?*, in H. Tzalas, ed., 'Tropis V: 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Nauplia 1996' (Athens), pp. 225-236.
- Karo, G. (1930a), *Die Schachtgräber von Mykenai 1* (Munich).
- Karo, G. (1930b), 'Schacht von Tiryns', *AM* **55**, 119-140.
- Karo, G. (1933), *Die Schachtgräber von Mykenai 2* (Munich).
- Katinas, V. (1971), *Amber and amber-bearing deposits of Southern Baltic land* (Vilnius).
- Kazanskiene, V. P. (1995), *Land tenure and social position in Mycenaean Greece*, in Laffineur, R. & W-D. Niemeier, ed., 'Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age' (Liège), pp. 603-611.
- Keefer, E. (1990), 'Die "Siedlung Forschner" am Federsee und ihre mittelbronzezeitlichen Fund', *BRGK* **71**, 38-51.
- Keller, E. (1980), 'Ein Dorf der Urnenfelderzeit in Unterhaching, Landkreis München, Oberbayern', *AJB* **1980**, 72-73.
- Kemp, B. & Merrillees, R. S. (1980), *Minoan pottery in second millennium Egypt* (Mainz am Rhein).
- Kendall, T. (1981), *Gurpsiu sa aweli: the helmets of the warriors at Nuzi*, in M. A. Morrison & D. I. Owen, ed., 'Studies on the civilization and culture at Nuzi and the Hurrians in honor of Ernest R. Lacheman' (Winona Lake), pp. 201-231.
- Kiefer, C. & Allibert, A. (1971), 'Pharaonic blue ceramics: the process of self-glazing', *Archaeology* **24**, 107-117.
- Kilian, K. (1975), *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zu archaischen Zeit* (München).
- Kilian, K. (1976), 'Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit', *Jber. Inst. Vorgesch. Frankfurt* 112-129.
- Kilian, K. (1978), *Nordwestgriechische Keramik aus der Argolis und ihre Entsprechungen in der Subapenninfacies*, in 'Atti della XX Riunione Scientifica dell' Istituto Italiano di Preistoria e Protohistoria in Basilicata' (Florence), pp. 311-320.
- Kilian, K. (1981), *Zeugnisse mykenischer Kultausbübung in Tiryns*, in R. Hägg & N. Marinatos, ed., 'Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age' (Stockholm), pp. 49-58.
- Kilian, K. (1985a), *La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archeologici*, in D. Musti, ed., 'Le Origini dei Greci: Dori e mondo Egeo' (Roma), pp. 73-95.
- Kilian, K. (1985b), 'Violinbogen Fibeln und Blattbögenfibeln des griechischen Festlands aus mykenischer Zeit', *PZ* **60**, 145-204.
- Kilian, K. (1988), *Mycenaeans up to date, trends and recent research*, in E. French & K. Wardle, ed., 'Problems in Greek prehistory' (Bristol), pp. 115-152.

- Kilian, K.; Podzuweit, C. & Weisshaar, H.-J. (1981), 'Ausgrabungen in Tiryns, 1978, 1979. Bericht zu den Grabungen', *AA* **2**, 149-194.
- Kilian-Dirlmeier, I. (1979), *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit: griechisches Festland, Ionische Inseln, dazu Albanien und jugoslawisch Mazedonien* (Monachium).
- Kilian-Dirlmeier, I. (1980), 'Bemerkungen zu den Fingerringen mit Spiralenden', *JRMZ* **27**, 249-269.
- Kilian-Dirlmeier, I. (1984), *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes* (München).
- Kilian-Dirlmeier, I. (1993), *Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb des Peloponnes), Bulgarien und Albanien* (Stuttgart).
- Kilian-Dirlmeier, I. (1997), *Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina. Alt-Ägina* (Mainz).
- Killen, J. T. (1985), *The Linear B tablets and the Mycenaean economy*, in A. Morpurgo-Davies & Y. Duhoux, ed., 'Linear B: a 1984 survey (Cabay-Louvain-La-Neuve)', pp. 241-305.
- Killen, J. T. (1995), *Some further thoughts on 'collectors'*, in Laffineur, R. & W.-D. Niemeier, ed., 'Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age' (Liège), pp. 212-227.
- Killen, J. T. (1999), *Critique: a view from the tablets*, in M. L. Galaty & W. A. Parkinson, ed., 'Rethinking Mycenaean Palaces' (Los Angeles), pp. 87-90.
- Killen, J. T. (2004), *Wheat, barley, flour, olives and figs on Linear B tablets*, in P. Halstead & J. C. Barrett, ed., 'Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece' (Oxford), pp. 155-173.
- Kimmig, W. (1992), *Die "Wasserburg Buchau" – eine spätbronzezeitliche Siedlung. Forschungsgeschichte – Kleinfunde* (Stuttgart).
- King, C. W. (1867), *The natural history of gems or decorative stones* (Cambridge).
- Kislev, M. E.; Artzy, M. & Marcus, E. (1993), 'Import of an Aegean food plant to a Middle Bronze Age II A coastal site in Israel', *Levant* **25**, 145-154.
- Kitchen, K. A. (1996), 'The historical chronology of ancient Egypt: a current assessment', *ActaArch Supplementa* **67**, 1-13.
- Kitchen, K. (2000), *Regnal and genealogical data of ancient Egypt (absolute chronology I). The historical chronology of ancient Egypt, a current assessment*, in M. Bietak, ed., 'The synchronisation of civilisations in the Eastern Mediterranean in the second millennium BC' (Vien), pp. 39-52.
- Kitchen, K. A. (2002), 'An ancient Egyptian chronology for Aegeanists', *MAA* **2**(2), 5-12.
- Klengel, H. (1979), *Handel und Händler im Alten Orient* (Vien).
- Klengel, H. (1984), *Near Eastern trade and the emergence of interaction with Crete in the third millennium B.C.* (Roma).
- Klengel, H. (1995), *Handel und Tausch in den Schriftquellen des Alten Orients*, in B. Hänsel, ed., 'Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa' (München-Berlin), pp. 39-49.
- Kling, B. (1989), *Mycenaean III C:1b and related pottery in Cyprus* (Göteborg 1989).
- Kločko, V. I. (1990), "Narody Morya" ta Pivnichne Prichernomorya', *Arkheologiya* **1**, 10-14.
- Kločko, V. I. (1993), 'Weapons of the tribes of the Sabatinovka culture', *Culture et Civilisation au Bas Danube* **10**, 43-55.
- Kločko, V. I. (2001), *Weaponary of societies of the Northern Pontic Cultures circles: 5000-700* (Poznań).
- Kločko, V. I. (2002), 'Maces of the Neolithic-Bronze Age of the Northern Pontic region', *BPS* **11**, 22-30.
- Knapp, A. B. (1985), 'Alashiya, Caphtor/Keftiu, and Eastern Mediterranean trade: recent studies in Cypriote archaeology and history', *JFA* **12**, 231-250.

- Knapp, A. B. (1986), 'Production, exchange, and socio-political complexity on Bronze Age Cyprus', *OJA* **5**, 35-60.
- Knapp, A. B. (1988), *Cooper production and eastern Mediterranean trade: the rise of complex society on Cyprus*, in J. Gledhill; B. Bender & M. T. Larsen, ed., 'State and Society. The Emergence and Development of Social Hierarchy and Political Centralization' (London).
- Knapp, A. B. (1990a), 'Cypriote Archaeology: a review of recent symposia', *JAOS* **110**: 71-78. **110**, 71-78.
- Knapp, A. B. (1990b), 'Copper production and Mediterranean trade: the view from Cyprus', *OpAth* **18**, 109-116.
- Knapp, A. B. (1991), *Spice, drugs, grain and grog: organic goods in Bronze Age East Mediterranean trade*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age Trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 21-68.
- Knapp, A. B. (1993), 'Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean trade: making and breaking a myth', *WorldArch* **24**, 332-347.
- Knapp, A. B. (1995), *Island cultures: Crete, Thera, Cyprus, Rhodes and Sardinia*, in J. M. Sasson; J. Baines; G. Beckman & K. S. Robinson, ed., 'Civilizations of the Ancient Near East' (New York), pp. 1433-1449.
- Knapp, A. B. & Cherry, J. F. (1994), *Provenience studies and Bronze Age Cyprus. Production, exchange and politico-economic change* (Madison).
- Kolendo, J. (1981), 'Wyprawa po bursztyn bałtycki za Nerona', *Pomorania Antiqua* **10**, 25-63.
- Kolendo, J. (1985), 'Miejsca występowania bursztynu według Pliniusza Starszego', *PMZ* **37**, 5-26.
- Konstantinidi-Sybridi, E. (2003), 'Σφαιρικές Κοκκιδωτές Χάντρες της Μυκηναϊκής, Εποχής Προϊόντα Κρητικού Εργαστηρίου', *τό Μουσείον* **3**, 90-91.
- Kopaliński, W. (1997), *Słownik symboli* (Warszawa).
- Kopcke, G. (1987), *The Cretan palaces and trade*, in R. Hägg & N. Marinatos, ed., 'The Function of the Minoan Palaces' (Stockholm), pp. 255-260.
- Kosmowska-Ceranowicz, B. (1982), *Bursztyn w złożach pierwotnych i wtórnych*, in B. Kosmowska-Ceranowicz & T. Pietrzak, ed., 'Znaleziska i dawne kopalnie bursztynu w Polsce' (Warszawa), pp. 13-25.
- Kosmowska-Ceranowicz, B. (1983), *Bursztyn i jego geneza*, in B. Kosmowska-Ceranowicz; R. Kulicka; K. Leciejewicz; P. Mierzejewski & T. Pietrzak, ed., 'Bursztyn w przyrodzie' (Warszawa), pp. 17-18.
- Kosmowska-Ceranowicz, B. & Gierłowski, W. (2005), *Bursztyn – poglądy i opinie. Materiały z seminariów Amberif 1994-2004* (Gdańsk).
- Kossack, G. (1954), *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas* (Berlin).
- Kostourou, M. (1972), 'Mycenaean offensive weapons', *AAA* **5**, 331-333.
- Kovács, T. (1981), 'Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn', *SlArch* **29**(1), 87-96.
- Kovács, T. (1982), *Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v.u.Z. in Mittelungarn*, in V. Furmanek & F. F. Horst, ed., 'Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa' (Berlin-Nitra).
- Kowiańska-Piaszykowska, M. (1957), 'Wyniki badań archeologicznych kurhanu III kultury unietyckiej w Łękach Małych, w pow. kościańskim', *FAP* **7**, 116-138.
- Kowiańska-Piaszykowska, M. (1968), 'Wyniki badań archeologicznych kurhanu IV kultury unietyckiej w Łękach Małych, w pow. kościańskim', *FAP* **19**, 6-31.
- Kowiańska-Piaszykowska, M. & Kurnatowski, S. (1954), 'Kurhany kultury unietyckiej w Łękach Małych', *FAP* **4**, 43-76.
- Koško, A. (2002), 'Fluted maces in culturł systems of the borderland od Eastern and Western Europe: 2350-800 BC. Taxonomy, genesis, function', *BPS* **11**, 31-81.

Krauss, A. (1968), 'Cmentarzysko i osada kultury mierzanowskiej w Pieczenigach, pow. Miechów, *Materiały Archeologiczne* 9, 59-166.

Krause, R. (1989), *Early tin and copper metallurgy in south-western Germany at the beginning of the Early Bronze Age*, in A. Hauptmann; E. Pernicka & G. Wagner, ed., 'Archäometallurgie der Alten Welt' (Böschung).

Krause, R. (1996), 'Zur Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit Süddeutschlands, der Schweiz und Österreichs', *ActaArch Supplementum* 67, 73-85.

Krause, R. (1998), *Zur Entwicklung der frühbronzezeitlichen Metallurgie nördlich der Alpen*, in B. Hänsel, ed., 'Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas (Kiel)', pp. 163-192.

Krause, R. (2007), 'Mediterrane Einflüsse in der Früh- und Mittelbronzezeit Mitteleuropas. Interaktionsräume und Kulturwandel', *BBB* 47/48, 53-64.

Krause, R. & Pernicka, E. (1998), *Frühbronzezeitliche Kupfersorten in Alpenvorland und ihre archäologischer Kontext*, in C. Mordant; M. Pernicka & Rychner, V., ed., 'L'atelier du bronze en Europe du XX au VIII siècle avant notre ère' (Paris), pp. 191-202.

Kristiansen, K. (1984), 'Krieger und Häuptlinge in der Bronzezeit Dänemarks. Ein Beitrag zur Geschichte des bronzezeitlichen Schwertes', *JRMZ* 31, 187-205.

Kristiansen, K. (1985), 'The place of chronological studies in archaeology. A view from the Old World', *OJA* 4, 251-266.

Kristiansen, K. (1987), *From stone to bronze: the evolution of social complexity in northern Europe 2300-1200 BC*, in E. M. Brumfiel & T. Earle, ed., 'Specialization, Exchange, and Complex Societies' (Cambridge), pp. 30-52.

Kristiansen, K. (1991), *Chiefdoms, states and systems of social evolution*, in T. Earle, ed., 'Chiefdoms: power, economy and ideology' (Cambridge-New York), pp. 16-43.

Kristiansen, K. (1994), *The emergence of the European World System in the Bronze Age: divergence, convergence and social evolution during the first and second millennia BC in Europe*, in K. Kristiansen & J. Jensen, ed., 'Europe in the First Millennium BC' (Sheffield).

Kristiansen, K. (1998), *Europe before history* (Cambridge).

Kristiansen, K. & Larsson, T. (2005), *The rise of Bronze Age society. Travels, transmissions and transformations* (Cambridge).

Kristiansen, K. & Larsson, T. (2007), *Contacts and travels during the 2nd millennium BC. Warriors on the move*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 25-33.

Krzyszowska, O. (1997), *Cult and craft: ivories from the Citadel House area, Mycenae*, in R. Laffineur & P. Betancourt, ed., 'TEXNH. Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age' (Liège), pp. 145-150.

Kubach-Richter, I. (1990), *Verbreitungsbilder bronzezeitlichen Arm- und Beinschmucks am Übergang von der Hügelgräber – zur Urnenfelderzeit – Beispiele für regional begrenztes Bronzehandwerk und weiträumige Kontakte*, in V. Furmanek & F. F. Horst, ed., 'Beiträge zur Geschichte und Kultur der Mitteleuropäischen Bronzezeit' (Berlin-Nitra), pp. 229-247.

Kucharska, M. & Kwiatkowski, A. (1978), 'Metody badań składu chemicznego żywic kopalnych a problemy pochodzenie bursztynu', *PMZ* 29, 147-156.

Kuckenburg, M. (1994), *Siedlungen der Vorgeschichte in Deutschland, 3000 000 bis 15 v. Chr.* (Köln).

Kuniholm, P. I. (1996), 'The prehistoric Aegean: dendrochronological progress as of 1995', *ActaArch Supplementa* 67, 327-335.

Kuniholm, P. I. & Striker, C. L. (1987), 'Dendrochronological investigations industry the Aegean and neighboring regions, 1983-1986', *JFA* 14, 385-398.

- Kutschera, W. & Stadler, P. (2000), *C14 dating for absolute chronology of eastern Mediterranean cultures in the second millennium BC with accelerator mass spectrometry (absolute chronology V)*, in M. Bietak, ed., 'The synchronisation of civilisations in the Eastern Mediterranean in the second millennium BC' (Vien), pp. 68-81.
- Kurtz, D. C. & Boardman, J. (1971), *Greek burial customs* (London).
- Kuzmina, E. E. (1980), 'Isho raz o diskovidnih psaliyah evraziyskikh stepej', *Kratkie Soobshcheniya* **161**, 8-21.
- Kuzmina, E. E. (1994), *Otkudy prishli Indoarii?* (Moscow).
- Kuznetsov, P. F. (2006), 'The emergence of BronzeAge chariots in eastern Europe', *Antiquity* **80**, 638-645.
- Küpper, M. (1996), *Mykenische architektur* (Espelkamp).
- Laffineur, R. (1995), *Craftsmen and craftsmanship in Mycenaean Greece: for a multimedia approach*, in Laffineur, R. & W-D. Niemeier, ed., 'Politeia. Society and State in the Aegean BronzeAge' (Liège), pp. 189-200.
- Lamberg-Karlovsky, C. C. (1963), 'Amber and Faience', *Antiquity* **37**, 301-302.
- Lambrou-Phillipson, C. (1987), 'A model for the identification of enclave colonies', paper delivered at the 6th International Colloquium on Aegean Prehistory, 30 August-5 September, 1987.
- Lambrou-Phillipson, C. (1990a), *Hellenorientalia: the Near Eastern presence in the Bronze Age Aegean, ca. 3000-1000 BC* (Göteborg).
- Lambrou-Phillipson, C. (1990b), *Thera in the mythology of the classical tradition: an archaeological approach*, in D. A. Hardy & C. A. Renfrew, ed., 'Thera and the Aegean world III' I (London), pp. 162-169.
- Lambrou-Phillipson, C. (1993), *The limitation of the pottery model in the identification of trading colonies*, in P. Zerner; Zerner C. & J. Winder, ed., 'Proceedings of the International Conference Wace and Blegen. Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989' (Amsterdam), pp. 365-368.
- Lang, M. L. (1969), *The palace of Nestor at Pylos in western Messenia* (Princeton).
- Larsson, T. B. (1986), *The Bronze Age metalwork in southern Sweden. Aspects of social and spatial organization 1800-500 BC* (Umeå).
- Lasak, I. (1989), *Rozwój społeczno-gospodarczy ludności wczesnej epoki brązu na Dolnym Śląsku a zmiany form osadniczych*, in B. Gediga, ed., 'Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej' (Wrocław), pp. 29-47.
- Lasak, I. (1991), 'Uwagi o pozostałościach konstrukcji drewniano-ziemnych na osadzie wczesnobrązowej (stan. 22) w Radłowicach', *Studia Archeologiczne* **20**, 23-45.
- Lasak, I. (2001), *Epoka brązu na pograniczu Śląsko-Wielkopolskim* (Wrocław).
- Lasak, I. (2007), *Glass beads from the cemetery in Miłostawice in Silesia. Possible interpretations*, in J. Baron & I. I. Lasak, ed., 'Long distance trade in the Bronze Age and Early Iron Age' (Wrocław), pp. 141-157.
- Leciejewicz, K. & Mierzejewski, P. (1983), *Odmiany bursztynu i jego struktura*, in B. Kosmowska-Ceranowicz; R. Kulicka; K. Leciejewicz; P. Mierzejewski & T. Pietrzak, ed., 'Bursztyn w przyrodzie' (Warszawa), pp. 34-38.
- Leemans, W. F. (1960), *Foreign trade in the Old Babylonian period as revealed by texts from Southern Mesopotamia* (Leiden).
- Lehečková, E. (1972), *Vorgeschichtliche Glasperlen aus Böhmen und Mähren*, in 'Annales du 5e Congrès de l'Association International pour l'Histoire du Verre' (Liège), pp. 31-40.
- Lehmkuhler, S. (1991), 'Heiratskreise in der Vorgeschichte', *Archäologische Informationen* **14**, 155-159.
- Lehmkuhler, S. (1990), 'Das archäologische Konzept der fremden Frau als Grundlage für Paläopopulationsgenetik', Master's thesis, Eberhard-Karl-Universität.
- Leitner, W. (1999), *Ötzi - the man in the ice*, in J. Jensen, ed., 'Gods and heroes of the Bronze Age. Europe at the time of Ulysses' (London), pp. 24-26.

Lenerz-de Wilde, M. (1995), 'Prämonetäre Zahlungsmittel in der Kupfer- und Bronzezeit Mitteleuropas', *FBW* **20**, 229-327.

Leonard, A. J. (1985), *An index to the Mycenaean pottery from the Southeastern Mediterranean littoral* (Tucson).

Leonard, R. (1992), *Mycenaean pottery in Cyprus and Syria-Palestine*, in 'Acta Cypria' III (Göteborg), pp. 184-191.

Leskov, A. M. (1964), 'Drevnejšije rogovyje psalija iz Trachtomirova', *SovA*, 299-303.

Lewartowski, K. (1989), *Decline of the Mycenaean civilization. An archaeological study of events in the Greek Mainland* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk).

Lewartowski, K. (1995), *Mycenaean social structure: a view from simple graves*, in Laffineur, R. & W.-D. Niemeier, ed., 'Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age' (Liège), pp. 103-114.

Lewartowski, K. & Ulanowska, A. (1999), *Archeologia egejska. Grecja od epoki paleolitu po wczesną epokę żelaza* (Warszawa).

Lichardus, V. J. (2001), 'Die Geweihaxt von Dudarkov und die spätmykenischen Einflüsse im ukrainischen Raum', *EurAnt* **7**, 75-93.

Lichardus, V. J.; Echt, R.; Iliev, I. K. & Christov, C. J. (2002), 'Die Spätbronzezeit an der Unteren Tundža und die ostägäischen Verbindungen in Südostbulgarien', *EurAnt* **8**, 160-167.

Lichardus, M. & Vladár, J. (1996), 'Karpätenbecken-Sintasta-Mykeene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historische Epoke', *SlArch* **44**(1), 25-93.

Lindgren, M. (1973), *The people of Pylos II* (Uppsala).

Linick, T. W.; Sues, H. E. & Becker, B. (1985), 'La Jolla measurements of radiocarbon in South Germany oak tree-ring chronologies', *Radiocarbon* **27**, 20-32.

Liverani, M. (1987), *The collapse of the Near Eastern regional system at the end of the Bronze Age: the case of Syria*, in M. Rowlands; M. T. Larsen & K. Kristiansen, ed., 'Centre and periphery in the ancient world' (Cambridge), pp. 66-73.

Lo Schiavo, F. (1989), *Early metallurgy on Sardinia*, in A. Hauptmann; E. Pernicka & G. A. Wagner, ed., 'Archäometallurgie der Alten Welt' (Bochum), pp. 33-38.

Lo Schiavo, F. (2003), *The problem of early tin from the point of view of Nuragic Sardinia*, in A. Giumlia-Mair & F. LoSchiavo, ed., 'The problem of early tin' (Oxford), pp. 121-132.

Loader, N. C. (1998), *Building in Cyclopean masonry, with special reference to the Mycenaean fortifications on Mainland Greece* (Göteborg).

Lolos, Y. G. (1995), *Late Cypro-Mycenaean seafaring: new evidence from sites in the Saronic and the Argolic Gulfs*, in V. Karageorghis & D. Michaelides, ed., 'Cyprus and the Sea' (Nicosia), pp. 65-87.

Lolos, Y. G. (1998), *The capital of Nestor and its environs* (Athens).

Lolos, Y. G. (1999), *The cargo of pottery from the Point Iria wreck: character and implications*, in W. Phelps; Y. Lolos & Y. Vichos, ed., 'The Point Iria wreck: interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC' (Athens), pp. 43-58.

Lorimer, H. L. (1950), *Homer and the monuments* (London).

Loze, I. B. (1993), *Stone Age amber in the Eastern Baltic*, in C. W. Beck & J. Bouzek, ed., 'Amber in Archaeology' (Praga), pp. 125-140.

Lucas, G. (2005), *The archaeology of time* (Abingdon-New York).

Lucas, A. & Harris, J. R. (1962), *Ancient Egyptian materials and industries* (London).

- Luce, J. V. (1987), *Homer i epoka heroiczna* (Warszawa).
- Lévy, J.-P. (1967), *The economic life of the ancient world* (Chicago).
- Łuka, L. J. (1959), 'Importy italskie i wschodnioeuropejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury "łużyckiej" okresu halsztackiego w Polsce', *Slavia Antiqua* **6**, 1-99.
- Machnik, J. (1978), *Wczesny okres epoki brązu*, in A. Gardawski & J. Kowalczyk, ed., 'Prahistoria ziem polskich. Wczesna epoka brązu' III (Wrocław), pp. 9-136.
- Machnik, J. (1987), *Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej* (Wrocław).
- Maisel, W. (1982), *Archeologia prawna Polski* (Warszawa-Poznań).
- Makkay, J. (1982), 'The earliest use of helmets in south east Europe', *ActaArchHung* **34**, 3-22.
- Makkay, J. (1985), 'The crisis of prehistoric chronology', *Anteaus* **14**, 1985, 53-70.
- Makkay, J. (1992), 'Funerary sacrifices of the Yamna-complex and their Anatolian (Hittite) and Aegean (Mycenaean and Homeric) parallels', *ActaArchHung* **44**, 213-237.
- Makkay, J. (1996), 'C-14 chronology: Eastern Europe', *ActaArch* **67**, 219-225.
- Makkay, J. (1999), *The Mycenaean world, the Mycenaean periphery and the Carpathian Basin*, in 'H periphēria tou mykenaïkou kosmou' (Lamnia), pp. 47-54.
- Makkay, J. (2000), *The early Mycenaean rulers and the contemporary early Iranians of the northeast* (Budapest).
- Malamat, A. (1965), *Campagins to the Mediterranaen by Iahdunlim and other Early Mesopotamian rulers*, in H. G. Güterbock & T. Jacobsen, ed., 'Studies in honor of Benno Landsberger on his seventy-fifth birthday, April 21, 1965' (Chicago), pp. 365-373.
- Malinowski, B. (1922), *Argonauts of the Western Pacyfic* (London).
- Malinowski, T. (1991), 'Badania przedmiotów szklanych kultury łużyckiej i pomorskiej', *Archeologia* **18**, 31-42.
- Malmer, M. (1992), 'Weight systems in the Scandinavian Brozne Age', *Antiquity* **66**, 377-387.
- Malmer, M. P. (1993), *Bronsåldershandelns struktur och sociala fiunktion*, in L. Forsberg & T. B. Larsson, ed., 'Ekonomi och näringsformer i nordisk bronsålder' (Umeå), pp. 117-125.
- Manning, S. W. (1990), 'The Thera eruption: the third congress and the problem of the date', *Archaeometry* **32**(1), 255-274.
- Manning, S. W. (1992a), 'Thera, sulphur and climatic anomalies', *OJA* **11**, 245-253.
- Manning, S. W. (1992b), 'Santorini, ice-cores and tree rings: resolutions of the 1645 or 1628 BC debate?', *Nestor* **19**, 2511-2512.
- Manning, S. W. (1995), *The absolute chronology of the Aegean Early Bronze Age: archaeology, history and radiocarbon* (Sheffield).
- Manning, S. W. (1996), 'Dating the Aegean Bronze Age: without, with , and beyond radiocarbon', *ActaArch* **67**, 15-37.
- Manning, S. W. (1999), *A test of time. The volcano of Thera and the chronology and history of the Aegean and East Mediterranean in the mid second millenium BC* (Oxford).
- Manning, S. W. (2008), *Formation of the palaces*, in C. W. Shelmerdine, ed., 'The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age' (Cambridge, New York), pp. 105-120.
- Manning, S. W. & Hulin, L. (2005), *Maritime commerce and geographies of mobility in the Late Bronze Age of the Eastern Mediterranean: problema*, in E. Blake & A. B. Knapp, ed., 'The Archaeology of Mediterranean Prehistory' (Oxford), pp. 270-302.

- Manning, S. W.; Ramsey, C. B.; Doulas, C.; Marketou, T.; Cadogan, G. & Pearson, C. L. (2002), 'New evidence for an early date for the Aegean Late Bronze Age and the Thera eruption', *Antiquity* **76**, 733-744.
- Manning, S. W.; Ramsey, C.; Kutschera, W.; Higham, T.; Kromer, B.; Steier, P. & M., W. E. (2006), 'Chronology for the Aegean Late Bronze Age 1700-1400 B.C', *Science* **312**, 565-569.
- Maran, J. (1987), 'Die Silbergefäße von El-Tod und die Schachtgräberzeit auf dem griechischen Festland', *PZ* **6**, 221-227.
- Maran, J. (1995), *Structural changes in the pattern of settlement during the Shaft Grave period in the Greek Mainland*, in R. Laffineur & W.-D Niemeier, ed., 'Politeia. Society and state in the Aegean Bronze Age' (Liège), pp. 67-72.
- Maran, J. (1997), *Neue Ansätze für die Beurteilung der Balkanisch-Ägäischen Beziehungen im 3. Jahrtausend v. Chr.*, in P. Roman, ed., 'The Thracian World at the Crossroads of Civilizations' (Bucarest), pp. 171-192.
- Maran, J. (1998), *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Kr.* (Bonn).
- Maran, J. (2004), *Wessex und Mykene. Zur Deutung des Bernstein in der Schachtgräberzeit Südgiichenlands*, in B. Hänsel & E. Studenikova, ed., 'Zwischen Karpaten und Äräis. Neolithikum und älter Bronzezeit. Gedenkschrift für Vera Nêmejcová-Pavúková' (Rahden), pp. 47-65.
- Maran, J. (2007), *Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranaen in the 3rd Millennium BC: the unfolding of the Mediterranaen world*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 3-21.
- Marcus, J. (1974), 'The iconography of power among the Classic Maya', *World Archaeology* **6**, 83-94.
- Marinatos, S. (1932), 'Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία', *Aephem*, 1-47.
- Marinatos, S. (1933), 'Αι εν Κεφαλληνία ανασκαφαί Goekoop', *Aephem*, 68-100.
- Marinatos, N. (1988), *The fresco from Room 31 at Mycenae: problems of method and interpretation*, in E. B. French & K. A. Wardle, ed., 'Problems in Greek Prehistory' (Bristol), pp. 245-248.
- Marks, K. (1959), *Capital III* (Moscow).
- Martin, G. T. (1978), 'Excavations of the Memphite Tomb of Horemheb, 1977: preliminary report', *JEA* (2) **64**, 5-9.
- Martin, G. T. (1979), 'Excavations of the Memphite Tomb of Horemheb, 1978: preliminary report', *JEA* (2) **70**, 5-12.
- Martin, G. T. (1989), *The memphite tomb of Horemheb commander-in-chief of Tut'ankhamun I: the reliefs, inscriptions and commentary* (London).
- Martin, G. T. (1991), *The hidden tombs of Memphis: new discoveries from the time of Tutankhamun and Ramesses the Great* (London).
- Martín Cruz, J. C. d. I. (1990), 'Die erste mykenische Keramik von der Iberischen Halbinsel', *PZ* **65**, 49-52.
- Martín Cruz, J. C. d. I. (1994), *El Tránsito del Neolítico al Calcolítico en el Litoral del Suroeste Peninsular* (Madrid).
- Masson, E. (2007), *Cypro-minoan scripts*, in M. Christidēs, A. and Arapopoulou & M. Chritē, ed., 'A history of ancient Greek: from the beginnings to late antiquity' (Cambridge), pp. 235-238.
- Matthäus, H. (1978), 'Neues zur Bronzetasche aus Dohnsen, Kr. Celle', *Die Kunde* **28-29**, 51-69.
- Matthäus, H. (1980a), *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur* (Monachium).
- Matthäus, H. (1980b), 'Italien und Griechenland in der ausgehenden Bronzezeit. Studien zu einigen Formen der Metallindustrie beider Gebiete', *Jdl* **95**, 109-139.

- Matthäus, H. (1995), 'Representations of Keftiu in Egyptian tombs and the absolute chronology of the Aegean Late Bronze Age', *BICS* **40**, 177-194.
- Mauss, M. (1925), *The gift* (London).
- Mauss, M. (1966), *The gift. Forms and functions of exchange in Archaic societies* (New York).
- Mauss, M. (1973), *Szkic o darze*, in M. Mauss, ed., 'Socjologia i antropologia' (Warszawa), pp. 211-415.
- McCaslin, D. E. (1980), *Stone anchors in antiquity: coastal settlements and maritime trade-routes in the eastern Mediterranean ca 1600-1050 BC* (Göteborg).
- McDonald, W. A. & Rapp, G. (1972), *The Minnesota Messenia Expedition*. (Minneapolis).
- McGovern, P. E. (1985), *Late Bronze Palestinian pendants: innovation in a cosmopolitan age* (Sheffield).
- McKerrell, H. (1972), 'On the origins of British faience beads and some aspects of the Wessex-Mycenae relationship', *PPS* **38**, 286-301.
- McKerrell, H. (1976a), *Prehistoric trade in blue faience*, in *Applicazione dei metodi nucleari nel campo delle opere d'arte* (Roma-Venezia), pp. 297-316.
- McKerrell, H. (1976b), *The application of X-ray fluorescence and neutron activation analysis in archaeological research*, in 'Proceedings of the Nordic Conference on Thermoluminescence and other Archaeometric Methods' (Uppsala), pp. 117-133.
- Mee, C. (1978), 'Aegean trade and settlement in Anatolia in the second millennium BC', *AnatSt* **28**, 121-155.
- Mee, C. (2008), *Mycenean Greece, the Aegean and beyond*, in C. W. Shelmerdine, ed., 'The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age' (Cambridge, New York), pp. 362-386.
- Mee, C. & Cavanagh, W. (1984), 'Mycenaean tombs as evidence for social and political organization', *OJA* **3**, 45-64.
- Meillassoux, C. (1960), 'Essai d'interprétation du phénomène économique dans les sociétés traditionnelles d'auto-subsistance', *Cahiers d'Études africaines* **4**, 38-67.
- Melas, M. (1991), *Mediterranean trade in the Bronze Age - a theoretical perspective*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 387-398.
- Mellink, M. J. (1981), 'Archaeology in Asia Minor', *AJA* **85**, 463-479.
- Menghin, W. & Schauer, P. (1977), *Magisches Gold- Kultgerät der späten Bronzezeit (Ausstellung des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg)* (Nürnberg).
- Menke, M. (1982), 'Studien zu den frühbronzezeitlichen Metalldepots Bayerns', *JBB* 19/20, 5-305.
- Mercer, R. (1970), 'Metal arrowheads in the European Bronze and early Iron Ages', *PPS* **36**, 171-213.
- Merhart, G. v. (1942), 'Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelitaliens', *Bjb* **147**, 277-298.
- Merhart, G. v. (1954), *Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropas* (Mainz).
- Merhart, G. v. (1970), *Hallstatt und Italien. Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropas* (Mainz).
- Merrillees, R. S. (1962), 'Opium trade in the Bronze Age Levant', *Antiquity* **36**, 287-292.
- Merrillees, R. S. (1968), *The Cypriote Bronze Age pottery found in Egypt* (Göteborg).
- Merrillees, R. S. (1973), *Mycenaean pottery from the time of Akhenaten in Egypt*, in V. Karageorghis, ed., 'The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean' (Nicosia), pp. 175-186.

- Merrillees, R. S. (1974), *Trade and Transcendence in the Bronze Age Levant* (Göteborg).
- Mierziński, A. (1994), *Przemiany osadnicze społeczności kultury łużyckiej na Śląsku* (Wrocław).
- Mikov, V. (1958), *Zlatoto s'krovišče ot V'ličit'n* (Sofia).
- Miller, D. (1987), *Material culture and mass consumption* (Oxford).
- Miller, D. (1995), 'Consumption and commodities', *ARA* **24**, 141-161.
- Milojević, V. (1948), 'Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde', *AA* **63-64**, 12-36.
- Milojević, V. (1953), 'Tezaur de piiese de aur.', *Germania* **31**, 7-11.
- Minc, L. D. (2006), 'Monitoring regional market systems in prehistory: models, methods, and metrics', *JAA* **25**, 82-116.
- Mitrevski, D. (1998), *New aspects of the Bronze Age sites on the Northern periphery of the Mycenaean world*, in B. Hänsel, ed., 'Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas' (Kiel), pp. 449-456.
- Montelius, O. (1885), *Om tidsbestämning inom bronsaldern med särskild hänsyn till Skandinavien* (Stockholm).
- Montelius, O. (1910), 'Der Handel in der Vorzeit', *PZ* **2**, 249-291.
- Montelius, O. (1986), *Dating in the Bronze Age with special reference to Scandinavia* (Stockholm).
- Moorey, P. R. S. (1994), *Ancient Mesopotamian materials and industries: the archaeological evidence* (Oxford).
- Moorey, P. R. S. (2001), *The mobility of artisans and opportunities for the technological transfer between western Asia and Egypt in the Late Bronze Age*, in A. J. Shortland, ed., 'The social context of technological change. Egypt and the Near East 1650-1550 BC' (Oxford), pp. 1-14.
- Moran, W. L. (1992), *The Amarna letters* (Baltimore).
- Morricone, L. (1966), 'Eleone e Langada: sepolcreti della tarda età del bronzo a Coo', *ASAtene* **27-28**, 5-312.
- Morris, H. J. (1986), 'An economic model of the Late Mycenaean Kingdom of Pylos', PhD thesis, University of Minnesota, University Microfilms.
- Morris, H. J. (1987), 'Markets as a secondary means of exchange in the Kingdom of Pylos', *AJA* **91**(2), 295-296.
- Morris, S. P. (1989), 'Daidalos and Kadmos: classicism and "orientalism"', *Arethusa*, 39-54.
- Morris, S. P. (1990), 'Greece and the Levant', *JMA* **3**(1), 57-66.
- Mountjoy, P. A. (1995), *Mycenaean Athens* (Göteborg).
- Mountjoy, P. A. (2001), *Myceanean pottery. An introduction* (Exeter).
- Mozsolics, A. (1957), 'Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung', *ActaArchHung* **8**, 119-157.
- Mozsolics, A. (1967), *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdusamson und Kosziderpadlas* (Budapest).
- Mozsolics, A. (1968), 'Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdusámson', *BRGK* **46-47**, 1-73.
- Mozsolics, A. (1971), *Some remarks on 'Peschiera' bronzes in Hungary*, in J. Boardman; M. A. Brown & T. G. E. Powell, ed., 'The European community in later prehistory' (London), pp. 59-76.
- Mozsolics, A. (1973), *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forro und Opalyi* (Budapest).
- Mozsolics, A. (1985), *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely* (Budapest).

- Mozsolics, A.; Hartmann, A.; Schubert, F. & E., S. (1968), 'Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson', *BRGK* **46-47**, 1-76.
- Muhly, J. D. (1973), *Copper and tin. The distribution of mineral resources and the nature of the metal trade in the Bronze Age* (New Haven).
- Muhly, J. (1979), *On the Shaft Graves at Mycenae*, in M. A. Powell & R. R. Sack, ed., 'Studies in Honor of Tom B. Jones' (Kevelear), pp. 311-323.
- Muhly, J. D. (1985), 'Sources of tin and the beginnings of bronze metallurgy', *AJA* **89**, 275-291.
- Muhly, J. D. (1988), *The beginnings of metallurgy in the Old World*, in R. Maddin, ed., 'The beginning of the use of metals and alloys' (Cambridge), pp. 2-20.
- Muhly, J. D. (1989), *The organisation of the copper industry in Late Bronze Age Cyprus*, in E. J. Peltenburg, ed., 'Early Society in Cyprus' (Edinburgh), pp. 298-314.
- Muhly, J. D. (1991), *The development of copper metallurgy in Late Bronze Age Cyprus*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age Trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 180-196.
- Muhly, J. D. (1992), *The crisis years in the Mediterranean world: transition or cultural disintegration?*, in W. A. Ward & M. S. Joukowsky, ed., 'The crisis years: the 12th century B.C' (Kendal, Iowa), pp. 10-26.
- Muhly, J. D.; Maddin, R. & Karageorghis, V. (1982), *Early metallurgy in Cyprus 4000-500 BC* (Nicosia).
- Muhly, J. D.; Maddin, R. & Stech, T. (1988), 'Cyprus, Crete and Sardinia: copper ox-hide ingots and the Bronze Age metal trade', *RDAC* **1**, 281-298.
- Mylonas, G. E. (1966), *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton).
- Mylonas, G. E. (1973), *Ho taphikos kyklos B ton Mykinon* (Athens).
- Mylonas-Shear, I. (1987), *The Panagia House at Mycenae* (Philadelphia).
- Mylonas-Shear, I. (2004), *Kingship in the Mycenaean world and its reflections in the oral tradition* (Philadelphia).
- Müller, D. W. (1982a), 'Die späte Aunjetizer Kultur des Saalgebietes im Spannungsfeld des Südostens Europas', *JMV* **65**, 107-127.
- Müller, D. W. (1982b), *Südöstliche Einflüsse bei der späten Aunjetizer Kultur zwischen Harz und Thüringer Wald*, in 'Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell' Età del Bronzo in Europa' (Verona), pp. 275-282.
- Müller, D. W. (1987), 'Early stamps seals in South-East Europe', *ZfA* **21**(1), 121-123.
- Müller, J. (1994a), 'Zur sozialen Gliederung der Nchbestattungsgemeinschaft vom Magdalenenberg bei Villingen', *PZ* **69**, 175-221.
- Müller, J. (1994b), 'Bestattungsformen als Spiegel dualer Organisation in prähistorischen Gesellschaften', *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* **15**, 81-88.
- Müller, J. (1997), *Zur Struktur archäologischer Daten und der Anwendung multivarianter Verfahren*, in J. Müller & A. Zimmermann, ed., 'Archäologie und Korrespondenzanalyse. Beispiele, Fragen, Perspektiven' (Espelkamp), pp. 3-7.
- Müller, J. (2004), *Die östlichen Feuchtbodenareale: Stratigraphien und Architektur/Strefa torfowa stanowiska: stratygrafia i architektura*, in J. Czebreszuk & J. Müller, ed., 'Bruszczewo. Ausgrabungen und Forschungen in einer prähistorischen Siedlungskammer Großpolens/Badania mikroregionu osadniczego z terenu Wielkopolski' (Poznań-Kiel-Rahden), pp. 99-134.
- Müller, J. & Bernbeck, R. (1996), *Prestige und Prestigegüter aus kulturanthropologischer und archäologischer Sicht*, in J. Müller & R. Bernbeck, ed., 'Prestige-Prestigegüter-Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen vorderasiatischen Neolithikum' (Bonn), pp. 1-27.

- Müller-Karpe, H. (1950), 'Grünwalder Gräber', *PZ* **34-35**, 313-325.
- Müller-Karpe, H. (1959), *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen* (Berlin).
- Müller-Karpe, H. (1961), *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern* (Munich).
- Müller-Karpe, H. (1962a), 'Zur späbronzezeitliche Bewaffnung in Mitteleuropa und Griechenland', *Germania* **40**, 225-287.
- Müller-Karpe, H. (1962b), 'Die Metallbeigaben der frühbronzezeitlichen Kerameikosgräber', *Jdl* **77**, 59-129.
- Müller-Karpe, H. (1980), *Handbuch der Vorgeschichte* 4 (München).
- Nafplioti, A. (2008), "'Mycenaean'" political domination of Knossos following the Late Minoan IB destructions on Crete: negative evidence from strontium isotope ratio analysis ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$)', *JAS* **35**, 2307-2317.
- Naue, J. (1894), *Die Bronzezeit in Oberbayern* (Munich).
- Naue, J. (1903), *Die vorromischen Schwerter aus Kupfer, Bronze und Eisen (Pre-Roman Swords of Copper, Bronze and Iron)* (Munich).
- Navarro, J. M. d. (1925), 'Prehistoric routes between Northern Europe and Italy defined by the amber trade', *GJ LXVI*(6), 481-507.
- Needham, S. (2001), 'When expediency broaches ritual intention: the flow of metal between systemic and buried domains', *JRAI* **7**, 275-298.
- Negbi, O. (1994), 'The 'Libyan landscape' from Thera: a review of Aegean enterprises overseas in the Late Minoan I A period', *JMA* **7**, 101-140.
- Negroni Catacchio, N. (1986), 'La problematica dell'ambra nella protostoria italiana: ancora sulle ambre di Frattesina di Fratta Polesine', *Padusa* **XX**, 141-153.
- Nekhrizov, G. (1995), *Late Bronze Age pottery in the Eastern Rhodopes*, in W. Bailey & I. Panayotov, ed., 'Prehistoric Bulgaria' 22/Monographs in World Archaeology (Madison), pp. 309-325.
- Nelson, M. C. & Cooper, F. A. (1998), 'Minnesota Archaeological Researches at Pylos, 1996-1997 Seasons', *AJA* **102**, 399-400.
- Neugebauer, J.-W. (1991), *Die Nekropole F von Gemeinlebarn, Niederösterreich. Untersuchungen zu den Bestattungssitten und Grabraub in der ausgehenden Frühbronzezeit in Niederösterreich südlich der alten Donau zwischen Enns und Wienerwald* (Mainz).
- Neugebauer, J.-W. (1994), *Bronzezeit in Ostösterreich* (Vien).
- Neugebauer, C. & Neugebauer, J.-W. (1997), *Franzhausen. Das frühbronzezeitliche Gräbelfeld I* (Vien).
- Neuninger, H. & Pittioni, R. (1959), 'Woher stammen die blauen Glasperlen der Urnenfelderkultur?', *ArchAustr* **26**, 52-66.
- Newton, R. G. & Renfrew, A. C. (1970), 'British faience beads reconsidered', *Antiquity* **44**, 199-206.
- Niemeier, W.-D. (1991), *Minoan artists travelling overseas: the Alalakh frescoes and the painted plaster floor at Tell Kabri (western Galilee)*, in R. Laffineur & L. Basch, ed., 'Thalassa. L'Égée Préhistorique et la Mer' (Liège), pp. 189-201.
- Niemeier, W.-D. (1998), *The Mycenaeans in western Anatolia*, in S. Gittin; A. Mazar & E. Stern, ed., 'Peoples in Transition' (Jerusalem), pp. 17-65.
- Niemeier, W.-D. (2005), *The Minoans and Myceaeans in Western Asia Minor: settlement, emporia or acculturation?*, in R. Laffineur & E. Greco, ed., 'Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean' (Liège), pp. 199-204.
- Niesiołowska-Wędzka, A. (1974), *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej* (Wrocław).

- Niesiołowska-Wędzka, A. (1991), *Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej*, in J. Jaskanisa, ed., 'Prahistyczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza' (Waszawa), pp. 57-80.
- Noble, J. V. (1969), 'The technique of Egyptian faience', *AJA* **73**, 1969, 435-439.
- Nosch, M.-L. B. (2003), *Center and periphery in the linear A archives*, in N. Kyparissi-Apostolika & M. Papakonstantinou, ed., 'The periphery of the Mycenaean world' (Athens), pp. 63-69.
- Novotná, M. (1963), 'Nález najstaršej bronzovej nádoby na Slovensku', *Sborník Československé společnosti archeologické* **3**, 137-139.
- Novotná, M. (1988), 'Zu einigen terminologischen Fragen der Bronzezeit', *Zbornik Fil. Ped. Fak. Univ. Kom. Musaica* **XXI**, 127.
- Nowicka, E. (1991), *Świat człowieka świat kultury* (Warszawa).
- Némeková-Pavúková, V. (1999), 'Bemerkungen zur Frühbronzezeit in Westbulgarien und Nordgriechenland (im Licht der "Importe" aus dem Karpatenbecken)', *SlArch* **47**, 41-65.
- Oczkowski, H. L. (2002), 'Datowanie luminescencyjne', *Postępy fizyki* **53(D)**, 112-118.
- Oesterreicher-Mollwo, M. (1992), *Leksykon symboli* (Warszawa).
- Olexa, L. (1987), 'Gräber von Metallgiessern in Nižná Myšľa', *AR* **39**, 255-275.
- Olexa, L. (2002), *Burial grounds and funeral ceremonies/ Cmentarzyska i ceremoniał pogrzebowy*, in J. Gancarski, ed., 'Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani-Füzesabony Culture/ Między Mykenami i Bałtykiem. Kultura Otomani-Füzesabony' (Krosno-Warszawa), pp. 53-88.
- Olivier, J.-P. (2001), *Les 'Collecteurs': leur distribution spatiale et temporelle*, in S. Voutsaki & J. Killen, ed., 'Economy and politics in the Mycenaean palace state' (Cambridge), pp. 139-159.
- Oppenheim, A. L. (1973a), 'Towards a history of glass in the ancient Near East', *JAOS* **93**, 259-266.
- Oppenheim, A. L. (1973b), 'A note on research in Mesopotamian glass', *JGS* **15**, 9-11.
- Ordentlich, J. (1969), 'Probleme der Befestigungsanlagen in der Siedlungen der Otomanikultur in deren rumänischen Verbreitungsgebiet', *Dacia* **14**, 457-474.
- Ostoja-Zagórski, J. (1989), 'Refleksje na temat roli czasu i przestrzeni w badaniach archeologicznych', *KHKM* **37(1)**, 163-173.
- Owidiusz, *Metamorphoseon*.
- Ozdani, O. (1986), 'Zur Problematik der Entwicklung der Hügelgräberkulturen in der Südwestslowakei', *SlArch* **34(1)**, 5-96.
- Palaima, T. G. (1991), *Maritime matters in the Linear B tablets*, in R. Laffineur & L. Basch, ed., 'Thalassa: L'Egée préhistorique et la mer' (Liège), pp. 273-310.
- Palaima, T. G. (1995), *The nature of the Mycenaean wanax: non-Indo-European origins and priestly functions*, in P. Rehak, ed., 'The role of the ruler in the prehistoric Aegean', *Aegean 11* (Liège), pp. 119-142.
- Palavestra, A. (1997), 'Prehistoric amber and glass beads from Kosovo', *Balkanica* **28**, 15-43.
- Palavestra, A. (2007), *Was there an amber route?*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 349-357.
- Palmer, L. R. (1955), 'Mycenaean texts from Pylos', *TAPS*, 18-53.
- Palmer, L. R. (1963), *The interpretation of Mycenaean Greek texts* (Oxford).
- Panagl, O. (1995), *Handel, Händler und Verkehr im Spiegel griechischer Texte von Linear B bis Homer*, in B. Hänsel, ed., 'Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa' (München-Berlin),

pp. 49-52.

Panayotov, I. (1980), 'Bronze rapiers, swords and double axes from Bulgaria', *Thracia* **5**, 173-180.

Papadopoulos, T. (1978), *Mycenaean Achaea* (Göteborg).

Papathanasopoulos, G.; Vichos, Y. & Lolos, Y. (1995), 'Dokos: 1991 campaign' *Enalia Annual* **3**, 17-37.

Parandowski, J. (1992), *Mitologia* (Kraków).

Pare, C. (1987), 'Wheels with thickened spokes, and the problem of cultural contact between the Aegean and Europe in the late Bronze Age', *OJA* **6**(1), 43-62.

Parkinson, R. & Schofield, L. (1993), 'Akhenaten's army?', *JEA (1)* **3**, 34-35.

Parkinson, R. & Schofield, L. (1994), 'Of helmets and heretics: a possible Egyptian representation of Mycenaean warriors on a papyrus from El-Amarna', *BSA* **89**, 157-170.

Paschalidis, C. (2007), *Euboea at the crossroads of the metal trade: the Aegean and the Black Sea in the Late Bronze*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Zagreb), pp. 433-445.

Patterson, T. & Gailley, C. (1987), *Power relations and state formation* (Washington).

Paulík, J. (1968), 'Panzer der jüngeren Bronzezeit aus der Slowakei', *BRGK* **49**, 41-61.

Paulík, J. (1988), 'K bojovnickemu vstroju v mladšej dobe bronzovej (Kriegerausrüstung in der jüngeren Bronzezeit)', *ZbSNM* **82**.

Pauzaniusz, *Periegesis tes Hellados/ Wędrówki po Helladzie*.

Payne, S. (1990), *Field report on the Dendra horses*, in R. Hägg & G. Nordquist, ed., 'Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid' (Stockholm), pp. 85-106.

Pearce, M. (1998), 'New research on the "terramare" of northern Italy', *Antiquity* **72**, 743-746.

Pearson, C. L.; Dale, D. S.; Brewer, P. W. & Kuniholm, P. I. Jeffrey Lipton b, S. W. M. (2009), 'Dendrochemical analysis of a tree-ring growth anomaly associated with the Late Bronze Age eruption of Thera', *JAS* **36**, 2009, 1206-1214.

Pearson, G. W.; Pilcher, J. R.; Baillie, M. G. L.; Cobet, D. M. & Qua, F. (1986), 'High-precision 14-C measurement of Irish oaks to show the natural 14-C variations from AD 1840 to 5210 BC', *Radiocarbon* **28**, 911-934.

Peltenburg, E. J. (1986), *Ramesside Egypt and Cyprus*, in V. Karageorghis, ed., 'Cyprus Between the Orient and the Occident' (Nicosia), pp. 149-179.

Peltenburg, E. J. (1987), The oriental character of faience vessels from the House of Shields, Mycenae, paper presented at the Sixth International Congress of Aegean Prehistorians, Athens, September 1987.

Peltenburg, E. J. (1991), *Greeting gifts and luxury faience: a context for orientalising trends in Mycenaean Greece*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age Trade in the Aegean' (Göteborg), pp. 162-179.

Penkala-Gawęcka, D. (1987a), *Grupa krewniacza*, in Z. Staszczak, ed., 'Słownik etnologiczny. Terminy ogólne' (Warszawa-Poznań), pp. 150.

Penkala-Gawęcka, D. (1987b), *Grupa pochodzeniowa*, in Z. Staszczak, ed., 'Słownik etnologiczny. Terminy ogólne' (Warszawa-Poznań), pp. 153-155.

Penner, S. (1998), *Schliemanns Schachtgräber und der europäische Nordosten* (Bonn).

Peroni, R. (1956), 'Zur Gruppierung mitteleuropäischer Griffzungendolche der späten Bronzezeit', *BF* **20**, 69-92.

Peroni, R. (1979), *From bronze age to iron age: economic, historical and social considerations*, in D. Ridgway & F. Ridgway, ed., 'Italy before the Romans: the iron age, orientalizing and Etruscan periods' (London), pp. 7-30.

- Peroni, R. (1998), *Bronzezeitliche Gewichtssysteme im Metallhandel zwischen Mittelmeer und Ostsee*, in B. Hänsel, ed., 'Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas' (Kiel 1998), pp. 217-224.
- Phillips, J. (1990), *Egypt in the Aegean during the Middle Kingdom*, in 'Akten des Vierten Internationalen Ägyptologen Kongresses München 1985', BSAK 4 (Hamburg), pp. 319-333.
- Phillips, J. & Cline, E. (2005), *Amenhotep III and Mycenae: further evidence*, in A. Dakouri-Hild & S. Sherratt, ed., 'Autochthon. Papers presented to O. T. P. K. Dickinson on the occasion of his retirement' (Oxford), pp. 317-328.
- Pieczyński, Z. (1985), *Umocnienia obronne osady z wczesnej epoki brązu w Bruszczewie, woj. leszczyńskie, stan. 5*, in M. Gedl, ed., 'Frühbronzezeitliche befestigte Siedlungen in Mitteleuropa' (Warszawa), pp. 167-177.
- Pieczyński, Z. (1978), 'Badania Muzeum Archeologicznego w Poznaniu nad wczesną epoką brązu', *Fontes Archaeologici Posnaniensis* 27, 24-27.
- Piggott, S. (1953), 'Bronze double-axes in the British Isles', *PPS* 19, 224-226.
- Piggott, S. (1965), *Ancient Europe* (Edinburgh).
- Piggott, S. (1966), 'Mycenae and barbarian Europe: an outline survey', *Historie* 20, 117-125.
- Piggott, S. (1983), *The earliest wheeled transport from the Atlantic coast to the Caspian Sea* (London).
- Pilcher, J. R.; Baillie, M. G. L.; Schmidt, B. & Becker, B. (1984), 'A 7,272-year tree-ring chronology for western Europe', *Nature* 312, 150-152.
- Pilides, D. (1991), *Handmade Burnished Wares of the Later Bronze Age: toward a clearer classification system*, in J. A. Barlow; D. L. Bolger & B. Kling, ed., 'Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record' (Filadelfia), pp. 139-150.
- Pilides, D. (1994), *Handmade Burnished Wares of the Late Bronze Age Cyprus* (Goteborg).
- Pini, I. (1983), 'Mitanni-Rollsiegel des "Common Style" aus Griechenland', *PZ* 58, 114-126.
- Platon, N. (1958), 'Η ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τό ἔτος', *Κρητικὰ Χρονικὰ* 12, 459-483.
- Pleiner, R. (1978), *Pravěké dějiny Čech* (Praha).
- Plesl, E. & Hrala, J. (1987), *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas* (Praha).
- Plinius (1981), *Naturalis Historia/ Historia Naturalna*, w przekładzie J. Kolendo 1981).
- Podzuweit, C. (1982), *Die mykenische Welt und Troja*, in B. Hänsel, ed., 'Südosteuropa zwischen 1600-1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa' (Berlin), pp. 65-88.
- Polanyi, K. (1957a), *The great transformation: the political and economic origins of our time* (Boston).
- Polanyi, K. (1957b), *The economy as instituted process*, in K. Polanyi; C. Arensberg & H. Pearson, ed., 'Trade and market in the early empires' (New York 1957b), pp. 243-270.
- Polanyi, K. (1963), 'Ports of trade in early societies', *The Journal of Economic History* 23, 30-45.
- Popham, M. (1994), *The collapse of Aegean civilization at the end of the Late Bronze Age*, in B. Cunliffe, ed., 'The Oxford illustrated prehistory of Europe' (Oxford-New York), pp. 277-303.
- Popham, M. R. & Milburn, E. (1971), 'The LH III C pottery of Xeropolis (Lefkandi). A summary', *BSA* 66, 332-352.
- Popham, M. R. & Sackett, L. H. (1968), *Excavations at Lefkandi, Euboea, 1964-1966. A preliminary report* (London).
- Popham, M. R.; Sackett, L. H. & Themelis, P. G. (1980), *Lefkandi I* (Oxford).
- Popović, V. (1965), 'Sur la chronologie de l'age du bronze en Serbie et en Bulgarie', *ArchIug* 6, 37-54.

- Porada, E. (1981), 'The cylinder seals found at Thebes in Boeotia', *AfO* **28**, 1-70, 77.
- Press, L. (1972), *Życie codzienne na Krecie w państwie króla Minosa* (Warszawa).
- Preziosi, D. & Hitchcock, L. A. (1999), *Aegean art and architecture* (Oxford).
- Primas, M. (1997), 'Bronze Age economy and ideology: central Europe in focus', *JEA* (2) **5**(1), 115-130.
- Primas, M. & Pernicka, E. (1998), 'Der Depotfund von Oberwilflingen. Neue Ergebnisse zur Zirkulation von Metallbarren', *Germania* **76**, 25-65.
- Probst, E. (1996), *Deutschland in der Bronzezeit. Bauern, Bronzegießer und Burgherren zwischen Nordsee und Alpen* (München).
- Puhvel, J. (1991), *Homer and Hittite* (Innsbruck).
- Pulak, C. (1988), 'The Bronze Age shipwreck at Uluburun, Turkey: 1985 campaign', *AJA* **92**, 1-37.
- Pulak, C. (1996), 'Analysis of the weight assemblages from the Late Bronze Age shipwrecks at Uluburun and Cape Gelidonya, Turkey', PhD thesis, Texas A&M University.
- Pulak, C. (1997), *The Uluburun shipwreck*, in S. Swiny; R. Hohlfelder & H. W. Swiny, ed., 'Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity' (Atlanta), pp. 233-257.
- Pulak, C. (1998), 'The Uluburun shipwreck: an overview', *IJNA* **27**, 188-224.
- Pulak, C. (2001), *The cargo of the Uluburun ship and evidence for trade with the Aegean and beyond*, in L. Bonfante & V. Karageorghis, ed., 'Italy and Cyprus in Antiquity 1500-450 B.C' (Nicosia), pp. 13-60.
- Pulak, C. (2005), *Who were the Myceaeans aboard the Uluburun ship?*, in R. Laffineur & E. Greco, ed., 'Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean' (Liège), pp. 295-309.
- Pydyn, A. (1999), *Exchange and cultural interactions. A study of long-distance trade and cross-cultural contacts in the Late Bronze Age and Early Iron Age in Central and Eastern Europe* (Oxford).
- Pyle, D. (1997), 'The global impact of the Minoan eruption of Santorini, Greece', *Environmental Geology* **30**, 59-61.
- Píř, J. L. (1899), *Čechy předhistorické I-II* (Prague).
- Quillfeldt, I. v. (1995), *Die Vollgriffschwerter in Süddeutschland* (Stuttgart).
- Randsborg, K. (1967), 'Aegean' bronzes in a grave in Jutland', *ActaArch* **38**, 1-27.
- Randsborg, K. (1996), 'The Nordic Bronze Age: chronological dimensions', *ActaArch Supplementa* **67**, 61-72.
- Rapp, G. & Aschenbrenner, S. E. (1978), *Excavations at Nichoria in south-western Greece. Site, environment and techniques I* (Minneapolis).
- Reber, K. (1991), *Untersuchungen zur Handgemachten Keramik Griechenlands in der Submykenischen, Protogeometrischen und der Geometrischen Zeit* (Jonsö).
- Redford, D. B. (1984), *Akhenaten* (Princeton).
- Rehak, P. (1984), 'New observations on the Mycenaean "WarriorGoddess"', *AA* **1984**, 535-545.
- Rehak, P. (1995), *Enthroned figures in Aegean art and the function of the Mycenaean megaron*, in P. Rehak, ed., 'The role of the ruler in the prehistoric Aegean' (Liège), pp. 95-118.
- Rehak, P. (1998), *Aegean natives in the Theban tomb paintings: The Kefiu revisited*, in E. H. Cline & D. Harris-Cline, ed., 'The Aegean and the orient in the second millennium' (Liège), pp. 39-50.
- Rehak, P. & Younger, J. G. (2001), *Review of Aegean prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete*, in T. Cullen, ed., 'Aegean prehistory: a review.' (Boston), pp. 383-465.

- Reichertová, K. (1949), 'Přemyslovský hrad a předhradí v Olomouci', *AR* **1**, 60-67.
- Reimer, P. J.; Baillie, M. G. L.; Bard, E.; Bayliss, A.; Beck, J. W.; Bertrand, C.; Blackwell, P. G.; Buck, C. E.; Burr, G. S.; Cutler, K. B.; Damon, P. E.; Edwards, R. L.; Fairbanks, R. G.; Friedrich, M.; Guilderson, T. P.; Hogg, A. G.; Hughen, K. A.; Kromer, B.; McCormac, G.; Manning, S.; Ramsey, C. B.; Reimer, R. W.; Remmele, S.; Southon, J. R.; Stuiver, M.; Talamo, S.; Taylor, F.; van der Plicht, J. & Weyhenmeyer, C. E. (2004), 'IntCal04 terrestrial radiocarbon age calibration, 0–26 Cal Kyr BP', *Radiocarbon* **46**, 1029-1058.
- Reinecke, P. (1924), 'Zur chronologischen Gliederung der süddeutschen Bronzezeit', *Germania* **8**, 24-44.
- Reinecke, P. (1926), 'Ein neuer Goldfund aus Bulgarien', *Germania* **9**, 50-54.
- Reinecke, P. (1965), *Mainzer Aufsätze. Zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit* (Bonn).
- Renfrew, A. C. (1967), 'Cycladic metallurgy and the Aegean Early Bronze Age', *AJA* **71**, 1-20.
- Renfrew, A. C. (1968), 'Wessex without Mycenae', *BSA* **63**, 277-285.
- Renfrew, A. C. (1969a), 'The autonomy of the south-eastern European Copper Age', *PPS* **35**, 12-47.
- Renfrew, A. C. (1969b), 'Trade and culture process in Europe prehistory', *CurrAnthr* **10**(2-3), 151-169.
- Renfrew, A. C. (1972), *The emergence of civilisation. The Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C* (London).
- Renfrew, A. C. (1975), *Trade as an action at a distance: questions of integration and communication*, in J. Sabloff & C. C. Lamberg-Karlovsky, ed., 'Ancient Civilization and Trade' (Albuquerque), pp. 3-59.
- Renfrew, A. C. (1977), *Alternative models for exchange and spatial distribution*, in T. K. Earle & J. E. Ericson, ed., 'Exchange systems in prehistory' (New York-San Francisco-London), pp. 71-90.
- Renfrew, A. C. (1984), *Approaches to social archaeology* (Edinburgh).
- Renfrew, A. C. (1986), *Introduction: Peer-Polity Interaction and Socio-Political Change*, in C. Renfrew & J. F. Cherry, ed., 'Peer-Polity Interaction and Socio-Political Change' (London), pp. 1-18.
- Renfrew, A. C. (1998), 'Words of Minos: the Minoan contribution to Mycenaean Greek and the linguistic geography of the Bronze Age Aegean', *CAJ* **8**(2), 239-264.
- Renfrew, A. C. (2001), *Archeologia i język. Łamigłówna pochodzenia Indoeuropejczyków* (Warszawa-Poznań).
- Renfrew, A. C. & Cherry, J. F. (1986), *Peer-polity interaction and socio-political change* (London).
- Renfrew, A. C. & Bahn, P. (2004), *Archaeology. Theories, methods and practice* (London).
- Rhodes, D. (1957), *Clay and glazes for the pottery* (London).
- Ridgway, D. (1992), *The first western Greeks* (Cambridge).
- Riederer, J. (1978), 'Metallanalysen der Randleistenbeile eines Hortfundes von Bennewitz', *Archäometrie* **3**, 43-49.
- Roaf, M. (1998), *Wielkie kultury świata - Mezopotamia* (Oxford).
- Romey, K. (2003), 'The Vogelbarke of Medinet Habu', Master's thesis, Texas A&M University.
- Rowlands, M. (1984), *Conceptualizing the European Bronze and Early Iron Ages*, in J. Bintliff, ed., 'European social evolution. Archaeological perspectives' (Bradford), pp. 147-156.
- Ruiz-Gálvez Priego, M. (2003), *Investigating weight systems in Nuragic Sardinia*, in A. Giumlia-Mair & F. Lo Schiavo, ed., 'The problem of early tin' (Oxford), pp. 149-158.
- Rutter, J. (1975), 'Ceramic evidence for northern intruders in southern Greece at the beginning of the Late Helladic III C Period', *AJA* **79**, 17-32.

- Rutter, J. B. (1990), 'Some comments on interpreting the dark-surfaced Handmade Burnished pottery of the 13th and 12th century B.C. Aegean', *JMA* **3**, 29-49.
- Rutter, J. B. (1992), *Cultural novelties in the post-palatial Aegean world: indices of vitality or decline?*, in W. A. Ward & M. S. Joukowsky, ed., 'The Crisis Years: The 12th Century B. C' (Kendal, Iowa), pp. 61-78.
- Rutter, J. (1993), 'Review of Aegean prehistory II: prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland', *AJA* **97**, 1993, 745-797.
- Rychner, V. (1998), *Chronologie*, in S. Hochuli; U. Niffeler & V. Rychner, ed., 'Die Schweiz vom Paläolithikum bis zum frühen Mittelalter. Vom Neandertaler bis zu Karl dem Grossen' (Basel), pp. 13-19.
- Safronov, V. A. (1968), 'Datirovka Borodinskogo klada', *Problemy Archeologii* **1**, 75-128.
- Sahlins, M. (1972), *Stone Age Economics* (Chicago).
- Sanders, N. K. (1955), 'The antiquity of the one-edged bronze knife in the Aegean', *PPS* **21**, 174-197.
- Sanders, N. K. (1961), 'The first Aegean swords and their ancestry', *AJA* **65**, 17-29.
- Sanders, N. K. (1963), 'Later Aegean bronze swords', *AJA* **67**, 117-153.
- Sanders, N. K. (1964), 'The last Mycenaeans and the European Late Bronze Age', *Antiquity* **38**, 258-262.
- Sanders, N. K. (1978), *The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C.* (London).
- Sanders, N. K. (1983), 'North and South at the end of Mycenaean Age: an aspects of an old problem', *OJA* **2**(1), 43-68.
- Sanders, N. K. (1985), *The Sea People* (London).
- Sarnowska, W. (1969), *Kultura unietycka w Polsce 1* (Wrocław-Warszawa-Kraków).
- Sasson, J. M. (1966), 'Canaanite maritime involvement in the second millennium BC', *JAOS* **86**, 126-138.
- Savkevich, S. S. (1970), *Jantar* (Leningrad).
- Savkevich, S. S. (1980), *New developments in amber and other fossil resins mineralogical studies*, in 'Samotsvety (Gem Minerals). Proceedings of the XI General Meeting of IMA, Novosibirsk, 4-10 sept., 1978. Leningrad' (Moscow), pp. 17-27.
- Savkevich, S. S. (1981), 'Physical methods used to determine the geological origin of amber and other fossil resin: some critical remarks', *PhysChemMiner* **7**, 1-4.
- Scarre, C. (1990), *Weltatlas der Archäologie* (München).
- Schaar, K. W. (1979), 'An interpretation of the palaceplans at Mycenae', PhD thesis, Cornell University.
- Schachermeyr, F. (1980), *Die ägäische Frühzeit IV: Griechenland im Zeitalter der Wanderungen vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier* (Vien).
- Schaeffer, C. F. A. (1933), 'Les fouilles de Minet el-Beidha et de Ras Shamra', *Syria* **14**, 93-127.
- Schaeffer, C. F. A. (1935), 'Les Fouilles de Ras Shamra Sixième campagne. Rapport sommaire', *Syria* **17**, 105-148.
- Schaeffer, C. F. A. (1939), *Ugaritica I. Mission de Ras Shamra 5* (Paris).
- Schauer, P. (1971), *Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungenschwerter)* (München).
- Schauer, P. (1975), 'Die Bewaffnung der 'Adelskrieger' während der späten Bronze- und frühen Eisenzeit. Ausgrabungen in Deutschland', *RGZM* **3**, 305-311.
- Schauer, P. (1980), 'Der Rundschild der Bronze- und frühen Eisenzeit', *JRMZ* **27**, 196-248.

- Schauer, P. (1984), 'Überregionale Gemeinsamkeiten bei Waffengräbern der ausgehenden Bronzezeit und älteren Urnenfelderzeit des Voralpenraums', *JRMZ* **31**, 209-235.
- Schauer, P. (1985), 'Spuren orientalischen und ägäischen Einflusses im bronzezeitlichen Nordischen Kreis', *JRMZ* **32**, 123-195.
- Schauer, P. (1990), *Schutz- und Angriffswaffen bronzezeitlicher Krieger im Spiegel ausgewählter Grabfunde Mitteleuropas*, in V. Furmanek & F. Horst, ed., 'Beiträge zur Geschichte und Kultur der Mitteleuropäischen Bronzezeit' (Berlin, Nitra 1990), pp. 381-410.
- Schickler, H. (1974), 'Review of Hänsel 1968', *FBW* **1**, 705-734.
- Schliemann, H. (1877), *Mykenä* (Leipzig).
- Schmidt, B. & Nitzschke, W. (1980), 'Ein frühbronzezeitlicher "Fürstenhügel" bei Dieskau im Saalkreis', *Ausgrabungen und Funde* **25**, 179-183.
- Schneider, J. (1977), 'Was there a pre-capitalist world-system', *JPS* **6**(1), 20-29.
- Schofield, L. (2007), *The Mycenaeans* (London).
- Schulman, A. R. (1979), 'Diplomatic marriage in the Egyptian New Kingdom', *JNES* **38**, 177-193.
- Schumacher-Matthäus, G. (1985), *Studien zu Bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken* (Mainz).
- Schöbel, G. (2005), *Pfahlbaumuseum Unteruhldingen, Führer durch das Museum* (Markdorf).
- Schönfeld, R. (1995), *Tausch, Handel und Verkehr in wirtschaftshistorischer Sicht*, in B. Hänsel, ed., 'Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa' (München-Berlin), pp. 21-29.
- Service, E. R. (1962), *Primitive social organization: an evolutionary perspective* (New York).
- Shanks, M. & Tilley, C. (1987), *Re-constructing archaeology: theory and practice. New studies in archaeology* (Cambridge).
- Shanks, M. & Tilley, C. (1992), *Re-construction archaeology* (London 1992).
- Shaw, J. (1984), 'Excavations at Kommos, (Crete) during 1982-1983', *Hesperia* **53**, 251-287.
- Shelmerdine, C. W. (1987), 'Architectural change and economic decline at Pylos', *Minos* **20-22**, 557-568.
- Shelmerdine, C. W. (1997), 'Review of Aegean prehistory VI: the Palatial Bronze Age of the southern and central Greek Mainland', *AJA* **101**, 537-585.
- Shelmerdine, C. W. (2001), *Review of Aegean prehistory VI: the Palatial Bronze Age of the southern and central Greek Mainland*, in T. Cullen, ed., 'Aegean Prehistory: a review' (Booston), pp. 329-381.
- Shelmerdine, C. W. (2008a), *The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age* (Cambridge-New York).
- Shelmerdine, C. W. (2008b), *Background, sources and methods*, in C. Shelmerdine, ed., 'The Aegean Bronze Age' (Cambridge-New York 2008), pp. 1-18.
- Shennan, S. E. (1975), 'The social organization at Branč', *Antiquity* **49**, 279-288.
- Shennan, S. J. (1986a), 'Central Europe in the third millennium BC: an evolutionary trajectory for the beginning of the European Bronze Age', *JAA* **5**, 115-146.
- Shennan, S. J. (1986b), *Interaction and change in third millennium BC western and central Europe*, in C. Renfrew & J. Cherry, ed., 'Peer Polity Interaction and Socio-political Change' (Cambridge), pp. 137-148.
- Shennan, S. J. (1993a), 'Settlement and social change in Central Europe 3500-1500 BC', *JWP* **7**(2), 121-161.
- Shennan, S. J. (1993b), 'Commodities, transactions, and growth in the Central European Early Bronze Age', *JEA* (2) **1**(2), 59-72.

- Shennan, S. J. (1994), 'Commodities, transactions and growth in the Central European Early Bronze Age', *JAA* **1**(2), 59-72.
- Shennan, S. J. (1998), *Producing copper in the eastern Alps during the second millennium BC*, in A. B. Knapp; V. C. Pigott & E. W. Herbert, ed., 'The Archaeology and Anthropology of Mining' (London-New York), pp. 191-204.
- Shennan, S. J. & Beck, C. (1991), *Amber in prehistoric Britain* (Oxford).
- Shepherd, R. (1980), *Prehistoric mining and allied industries* (London-New York).
- Sherratt, A. G. (1987), *Warriors and traders: Bronze Age chiefdoms in Central Europe*, in B. Cunliffe, ed., 'Origins – The Roots of Europe Civilisation' (London), pp. 54-66.
- Sherratt, A. G. (1990), 'The genesis of megaliths: monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic north-west Europe', *World Archaeology* **22**(2), 147-167.
- Sherratt, A. G. (1993a), *Who are you calling peripheral?: dependence and independence in European prehistory*, in Ch. Scarre & F. Healy, ed., 'Trade and Exchange in Prehistoric Europe' (Oxford), pp. 245-255.
- Sherratt, A. G. (1993b), 'What would a Bronze Age world system look like? Relations between temperate Europe and the Mediterranean in late prehistory', *JEA* (2) **1**(2), 1-57.
- Sherratt, A. (1994), *The transformation of early agrarian Europe: the later Neolithic and Copper Ages 4500-2500 BC*, in B. Cunliffe, ed., 'The Oxford illustrated prehistory of Europe' (Oxford 1994), pp. 163-201.
- Sherratt, A. G. (1995), 'Electric gold: reopening the amber route', *Antiquity* **69**, 200-203.
- Sherratt, A. G. & Sherratt, E. S. (1991), *From luxuries to commodities: the nature of Mediterranean Bronze Age trading system*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age Trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 351-386.
- Sherratt, A. & Taylor, T. (1989), *Metal vessels in Bronze Age Europe and the context of Vulchetrun*, in J. P. P. Best & N. M. W. de Vries, ed., 'Thracians and Mycenaeans' (Leiden), pp. 106-131.
- Sherratt, E. S. (1980), 'Regional variation in the pottery of Late Helladic III B', *BSA* **75**, 175-202.
- Sherratt, E. S. (2001), *Potemkin Palace and route-based economics*, in S. Voutsaki & J. Killen, ed., 'Economy and Politics in the Mycenaean Palace States' (Cambridge), pp. 214-238.
- Sherratt, E. S. (2000), *Circulation of metals and the end of the Bronze Age in the eastern Mediterranean*, in C. F. E. Pare, ed., 'Metals make the world go round. The supply and circulation of metals in Bronze Age Europe' (Oxford), pp. 82-95.
- Simon, K. (1990), 'Höhensiedlungen der älteren Bronzezeit im Elbsaalegebiet', *JMV* **73**, 287-330.
- Small, D. B. (1990), '"Barbarian Ware" and prehistoric Aegean economics: an argument for indigenous appearance', *JMA* **3**, 3-28.
- Smith, C. A. (1974), 'Economics of marketing systems: models form economic geography', *ARA* **3**, 167-201.
- Smith, C. A. (1976), *Exchange systems and the spatial distribution of elites: the organization of stratification in agrarian societies*, in C. A. Smith, ed., 'Regional analysis. Vol.2: social system' (New York), pp. 309-374.
- Smith, D. W. (1989), *Mycenaean penetration into Northern Greece*, in J. G. P. Best & N. M. W. De Vries, ed., 'Thracians and Mycenaeans' (Leiden-New York-Kopenhagen-Köln), pp. 174-180.
- Smith, T. R. (1987), *Mycenaean trade and interaction in the West Central Mediterranean 1600-1000 B.C.* (Oxford).
- Snape, S. & Steel, L. (2000), *Skarb z Tod*, in P.G. Bahn, ed., 'Skarby przeszłości' (Warszawa), pp. 24-25.
- Snell, D. C. (1995), *Methods of exchange and coinage in ancient Western Asia*, in J. M. J.M. Sasson; J. Baines; G. Beckman & K. S. Robinson, ed., 'Civilizations of the ancient Near East' (New York), pp. 1487-1497.
- Snodgrass, A. M. (1962), 'Iron Age Greece and Central Europe', *AJA* **66**, 408-410.

- Snodgrass, A. M. (1964), *Early Greek armour and weapons from the end of the Bronze Age to 600 B.C* (London).
- Snodgrass, A. M. (1965), 'Barbarian Europe and the early Iron Age', *PPS* **31**, 229-240.
- Snodgrass, A. M. (1971a), *The Dark Age of Greece: An archaeological survey of the eleventh to eighth centuries B.C.* (Edinburgh).
- Snodgrass, A. M. (1971b), *The first European body-armour*, in J. Boardman; M. A. Brown & T. G. E. Powell, ed., 'The European Community in Later Prehistory' (London), pp. 31-50.
- Snodgrass, A. M. (1980), *Iron and Early metallurgy in the Mediterranean*, in T. A. Wertime & J. D. Mulhy, ed., 'The coming of the Age of Iron' (New Haven), pp. 335-374..
- Snodgrass, A. M. (1991), *Bronze Age exchange: a minimalist position*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 15-20.
- Sommerfeld, C. (1994), *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzzeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa* (Berlin-New York).
- Spaer, M. (2001), *Ancient glass in the Israel Museum: beads and other small objects* (Jerusalem).
- Sprockhoff, E. (1931), *Die germanische Griffzungenschwerter* (Berlin).
- Sprockhoff, E. (1930), *Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit* (Berlin).
- Sprockhoff, E. (1952), 'Ein Grabfund der nordischen Megalithkultur von Oldendorf, Kr. Lüneburg', *Germania* **30**, 164-174.
- Sprockhoff, E. (1954), 'Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum', *JRMZ* **1**, 28-110.
- Sprockhoff, E. (1961), 'Eine mykenische Bronzetasche von Dohnsen, Kr. Celle', *Germania* **39**, 11-22.
- Stein, G. J. (1998), *World systems theory and alternative modes of interaction in the archaeology of culture contacts*, in J. G. Cusick, ed., 'Studies in culture contact: interaction, culture change and archaeology' (Carbondale), pp. 225-232.
- Steiner, G. (1989), 'Schiffe von Ahhijawa oder Kriegsschiffe von Amurru im Sauskamuwa-Vertrag?', *UF* **21**, 393-411.
- Stjernquist, B. (1966), *Models of commercial diffusion in prehistoric times*, Scripta Minora (Lund 1966).
- Stolpiak, B. (1988), *Szkło w kulturze społeczeństw przeworskich Kujaw - aspekt technologiczny*, in A. Cofta-Broniewska, ed., 'Kontakty społeczeństw pradziejowych Kujaw z innymi ludami Europy' (Inowrocław), pp. 229-265.
- Stolpiak, B. (1991), 'Stan i perspektywy badań nad szkłem pradziejowym w Polsce', *Archeologia* **18**, 17-29.
- Stone, J. F. S. & Thomas, L. C. (1956), 'The use and distribution of faience in the ancient East and prehistoric Europe', *PPS* **22**, 37-85.
- Stos-Gale, Z. A. (1993), *Metal used for making weapons in Early and Middle Minoan Crete*, in Ch. Scarre & F. Healy, ed., 'Trade and exchange in prehistoric Europe' (Oxford), pp. 115-129.
- Stos-Gale, Z. A. (2000), *Trade in metals in the Bronze Age Mediterranean: an overview of lead isotope data for provenance studies*, in C. F. E. Pare, ed., 'Metals make the world go round: the supply and circulation of metals in Bronze Age Europe' (Oxford), pp. 56-69.
- Stos-Gale, Z. A. & Macdonald, C. F. (1991), *Sources of metal and trade in the Bronze Age Aegean*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age trade in the Mediterranean' (Göteborg 1991), pp. 249-288.
- Strabo, *Γεωγραφικά/ Geografia*.
- Strahm, C. (1966), 'Renzenbühl und Ringoldswil. Die Fundgeschichte zweier frühbronzezeitlicher Komplexe', *Jahrb. Bern. Hist. Mus.* **45/46**, 321-371.

- Strange, J. (1980), *Caphtor/Keftiu* (Leiden).
- Struve, K. W. (1983), 'Zwei getriebene Bronzetassen der älteren Bronzezeit aus Schleswig-Holstein', *Offa* **40**, 241-256.
- Stubbings, F. H. (1951), *Mycenaean pottery in the Levant* (Cambridge).
- Stubbings, F. H. (1973), *The rise of Mycenaean civilization, IV 'Danaans and the Hyksos'*, in I. E. S. Edwards, ed., 'The Cambridge ancient history: the Middle East and the Aegean region, c.1800-1380 BC' 2/1 (Cambridge), pp. 635-638.
- Stuiver, M. & Becker, B. (1986), 'High-precision decadal calibration of the radiocarbon time scale, AD 1950-2500 BC', *Radiocarbon* **28**, 863-910.
- Stuiver, M.; Reimer, P. J.; Bard, E.; Beck, J. W.; Burr, G. S.; Hughen, K. A.; Kromer, B.; McCormac, G.; Plicht, J. & Spurk, M. (1998), 'INTCAL98 radiocarbon age calibration, 24,000-0 cal BP', *Radiocarbon* **40**, 1041-1083.
- Stäuble, H. (1997), *Die frühbronzezeitliche Siedlung in Zwenkau, Lkr. Leipziger Land*, in J. J. Assendorp, ed., 'Symposium zur bronzezeitlichen Besiedlung' (Espelkamp), pp. 129-147.
- Subbotin, L. V. & Černiakov, I. T. (1982), 'Novotroyanovskiy skarb ta pytannya obminu metalom za doby piznioy bronzы', *Arkheologiya* **39**, 5-23.
- Suchowska, P. (2005), 'Kontrowersje z chronologią. Wybuch wulkanu na Therze, a stan debaty nad datowaniem początku późnego okresu epoki brązu w strefie egejskiej', Master's thesis, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Suchowska, P. (2009a), 'Kontrowersje z chronologią: wybuch wulkanu na wyspie Thera (Cyklady) a datowanie początku późnego okresu epoki brązu w strefie egejskiej', *Folia Praehistorica Posnaniensia* **15**, 125-146.
- Suchowska, P. (2009b), 'Communication space of the Northern Pontic area as viewed by Aegeans', *BPS* **14**, 156-175.
- Sulimirski, T. (1971), *Aegean trade with eastern Europe and its consequences. Mélanges offerts a André Varagnac*, in (Paris), pp. 707-728.
- Sundwall, J. (1943), *Die alteren italischen Fibeln* (Berlin).
- Symeonoglou, S. (1985), *The topography of Thebes: from the Bronze Age to modern times* (Princeton).
- Sztetyło, J. (1961), 'Handel a wymiana. Z problemów spornych ekonomiki starożytnej i wczesnośredniowiecznej', *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* **IX**(4), 1961, 809-818.
- Śliwa, J. (2005), *Wielka Historia Świata. Stary i Nowy Świat od rewolucji neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego 2* (Kraków).
- Śliwiński, B. (1997), *Zarys dziejów bursztyniarstwa na Pomorzu Gdańskim w średniowieczu*, in 'Bursztynowa komnata - fakty i mity' (Gdańsk).
- Ślusarska, K. (2006), *Funeral rites of the Catacomb community: 2800-1900 BC. Ritual, thanatology and geographical origins* (Poznań).
- Ślusarska, K. (2007), *Some remarks of the possibility that there existed an 'Eastern branch' in the system of amber routes in the Late Bronze and Early Iron Ages*, in I. Galanaki; H. Tomas; Y. Galanakis & R. Laffineur, ed., 'Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders' (Liège), pp. 371-375.
- Ślusarska-Michalik, K. (2003), 'Radiocarbon chronology of the 'Hordeevka type'', *BPS* **12**, 365-382.
- Šturms, E. (1954), 'Der ostbaltische Bernsteinhandel in der vorchristlichen Zeit', *CommBalt* **1**, 167-205.
- Tacyt (98), *De Origine et situ Germanorum*.
- Tallgren, A. M. (1926), *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux* (Helsinki).
- Tandy, D. W. (2001), *Prehistory and history: ethnicity, class and political economy* (Montreal).

- Tasić, N. (1973), 'The problem of „Mycenean influences” in the in the middle bronze age cultures in the southeastern part of the Carpathian Basin', *Balkanica* **4**, 19-39.
- Taylor, J. J. (1980), *Bronze Age goldwork of the British Isles* (Cambridge).
- Taylor, J. J. (1985), *Gold and silver*, in D. V. Clarke & A. Cowie, T. G. Foxon, ed., 'Symbols of power at the time of Stonehenge' (Edinburgh), pp. 182-192.
- Taylour, W. D. (1958), *Mycenaean pottery in Italy and adjacent areas* (Cambridge).
- Taylour, W. D. (1964), *The Mycenaean* (London).
- Taylour, W. D. (1983), *The Mycenaean* (London).
- Taylour, W. D.; French, E. & Wardle, K. A. (1981), *Well-built Mycenae: the Helleno-British excavations within the citadel at Mycenae, 1959-1969 I: the excavations* (Warminster).
- Teržan, B.; Mihovilić, K. & Hänsel, B. (1999), *Eine protourbane Siedlung der älteren Bronzezeit im istrischen Karst* (Berlin).
- Thomas, C. G. (1995), *The components of political identity in Mycenaean Greece*, in Laffineur, R. & W-D. Niemeier, ed., 'Politeia. Society and state in the Aegean Bronze Age' (Liège), pp. 349-354.
- Thrane, H. (1961), 'The earliest bronze vessels in Denmark's Bronze Age', *ActaArch* **33**, 109-163.
- Thrane, H. (1990), *The Mycenaean fascination: a northerner's view*, in T. Bader, ed., 'Orientalisch-ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit' (Bonn), pp. 165-179.
- Threpsiades, I. (1962), 'Kopais: Arne-Glas', *Ergon* **1961**, 39-48.
- Tober, W. (1970), 'A computer movie simulating urban growth in the Detroit region', *Economic Geography* **46**, 235-240.
- Torrence, R. (1986), *Production and exchange of stone tools, prehistoric obsidian in the Aegean* (Cambridge-New York).
- Touloupa, E. (1964), 'Bericht über neuen Ausgrabungen in Theben', *Kadmos* **3**, 25-27.
- Tournaviton, I. (1995), *The Shaft Grave phenomenon. A dead end?*, in C. Gillis; Ch. Risberg & B. Sjöberg, ed., 'Trade and production in premonetary Greece: aspects of trade' (Göteborg), pp. 111-121.
- Tournavitu, I. & Sugerman, M. (2000), *Metals to metalworkers: a view to the East*, in C. Gillis; Ch. Risberg & B. Sjöberg, ed., 'Trade and production in premonetary Greece. Acquisition and distribution of raw material and finished products' (Jonsered), pp. 63-83.
- Točík, A. (1964), *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom* (Bratislava).
- Točík, A. (1981a), *Malé Kosihy: osada zo staršej doby bronzovej* (Nitra).
- Točík, A. (1981b), *Nitriansky Hrádok-Zámaček: bronzzeitliche befestigte Ansiedlung der Madarovce Kultur* (Nitra).
- Točík, A. (1982), *Beitrag zur Problematik befestigter Siedlungen in der Südwestslowakei während der älteren und zu Beginn der mittleren Bronzezeit*, in V. Furmanek & F. Horst, ed., 'Beiträge zum bronzzeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa' (Berlin-Nitra).
- Točík, A. (1994), 'Poznámky k problematike opevneného sídliska otomanskej kultúry v Barci pri Košiciach', *Študijné zvesti AÚ SAV* **30**, 59-65.
- Točík, A. & Paulík, J. (1960), 'Výskum mohyly v Čake v rokoch 1950-1951', *SlArch* **8**, 59-124.
- Trigger, B. (1974), 'The archaeology of government', *World Archaeology* **6**, 95-106.
- Trigger, B. (1989), *A history of archaeological thought* (Cambridge-New York).

- Trnka, G. (1982), '"Brotlaibidole" in Österreich', *ArchAustr* **66**, 61-80.
- Tuckij, W. (2005), *Złoża bursztynu na Ukrainie i ich wykorzystanie*, in B. Kosmowska-Cyranowicz & W. Gierłowski, ed., 'Bursztyn. Poglądy, opinie' (Gdańsk), pp. 36-39.
- Tuckij, W. & Stepanjuk, L. (1999), *Geologie und Mineralogie des Bernsteins von Klessow, Ukraine*, in B. Kosmowska-Cyranowicz & H. Paner, ed., 'Investigations into Amber' (Gdańsk 1999), pp. 53-60.
- Tukidydes, *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου/ Wojna peloponeska*.
- Tusa, S. (2000), 'La società siciliana e il 'contatto' con il mediterraneo centro-orientale dal II millennio a.C. agli inizi del primo millennio a.C', *SicA* **33**, 10-39.
- Ullrich, M. (2004), *Das urnenfelderzeitliche Gräberfeld von Grundfeld/Reundorf, Lkr. Lichtenfels, Oberfranken* (Bayer).
- Uslar, R. v. (1955), 'Der Goldbecher von Fritzdorf bei Bonn', *Germania* **33**, 319-323.
- Ünal, A. (1991), *Two people on both sides of the Aegean Sea: did the Achaeans and the Hittites know each other?*, in Prince Takahito Mikasa, ed., 'Essays on ancient Anatolian and Syrian studies in the 2nd and 1st millennium B.C' (Wiesbaden), pp. 16-44.
- Vagnetti, L. (1980), *Mycenaean imports in central Italy*, in E. Peruzzi, ed., 'Mycenaeans in Early Latium' (Roma), pp. 151-167.
- Vagnetti, L. (1982), *L'Egeo, la Calabria e l'ambiente tirrenico nel tardo II millennio*, in 'Temesa e il suo territorio (Perugia-Trevi)' (Taranto), pp. 167-174.
- Vagnetti, L. (1993), *Mycenaean pottery in Italy: fifty year of study*, in P. Zerner; Zerner C. & J. Winder, ed., 'Proceedings of the International Conference Wace and Blegen. Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989' (Amsterdam), pp. 143-154.
- Vagnetti, L. (1996), *The first contacts between the Minoan-Mycenaean and the western Mediterranean worlds*, in G. P. Carratelli, ed., 'The Greek world. Art and civilization in Magna Graecia and Sicily' (Milan), pp. 109-116.
- Vagnetti, L. & Lo Schiavo, F. (1989), *Late Bronze Age long distance trade in the Mediterranean. The role of the Cyprus*, in E. Peltenburg, ed., 'Early society in Cyprus' (Edinburgh), pp. 117-143.
- Vandkilde, H. (1996), *From stone to bronze. The metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark* (Moesgard).
- Vandkilde, H. (1999), *The princely burials of the Unetice Culture*, in Jørgen Jensen, ed., 'Gods and heroes of the Bronze Age. Europe at the time of Ulysses' (London), pp. 103-105.
- Vandkilde, H. (2007), *Culture and change in Central European prehistory. 6th to 1st millennium BC* (Aarhus).
- Vandkilde, H.; Rahbek, U. & Rasmussen, K. L. (1996), 'Radiocarbon dating and the chronology of Bronze Age southern Scandinavia', *ActaArch.* **67**, 183-198.
- Vasilev, I. B.; Kuznetsov, P. F. & Semenova, A. P. (1995), *Pamyatniki Semenovskovo tipa*, in *Drevnie indoiranskije kultury Volga-Urala* (Samara).
- Veenhof, K. R. (1972), *Aspects of Old Assyrian trade and its terminology* (Leiden).
- Venclová, N. (1990), *Prehistoric glass in Bohemia* (Prague).
- Venedikov, I. (1987), *The Vulchitrun Treasure* (Sofia).
- Venedikov, I. & Gerasimov, T. (1973), *Trakijskoto Iskustvo* (Sofia).
- Verdelis, N. (1963), 'Neue geometrische Gräber in Tiryns', *AM* **78**, 1-62.
- Verdelis, N. (1967), 'Neue Funde aus Dendra', *AM* **82**, 1-53.
- Vermeule, E. (1964), *Greece in the Bronze Age* (Chicago).

- Vermeule, E. (1972), *Greece in the Bronze Age* (Chicago).
- Vermeule, E. T. (1975), *The art of the Shaft Graves of Mycenae* (Norman).
- Vermeule, E. (1987), 'Baby Aigisthos and the Bronze Age', *ProcCambrPhilSoc* **213**, 122-152.
- Veyne, P. (1976), *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique* (Paris).
- Vianello, A. (2005), *Late Bronze Age Mycenaean and Italic products in the West Mediterranean. A social and economic analysis* (Oxford).
- Villard, P. (1986), 'Un roi de Mari a Ugarit', *UF* **18**, 387-412.
- Vincentelli, I. & Tiradritti, F. (1986), *La Presenza Egea in Egitto*, in M. Marazzi; S. Tusa & L. Vagnetti, ed., 'Traffici Micenei Nel Mediterraneo: Problemi storici e documentazione archeologica' (Taranto), pp. 327-332.
- Virolleaud, C. (1953), 'Les nouveaux textes alphabétiques de Ras-Shamra', *Syria* **30**, 187-195.
- Vladár, J. (1973a), *Pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Branči* (Bratislava).
- Vladár, J. (1973b), 'Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit', *SlArch* **21**, 253-357.
- Vladár, J. (1981), 'Zur Problematik osteuropäischer und südöstlicher Einflüsse in der Kulturentwicklung der älteren Bronzezeit in Gebiet der Slowakei', *SlArch* **29**(1), 217-233.
- Vladár, J. (1982), *Die frühbronzezeitliche Entwicklung der Slowakei und das Aufkommen der befestigten Siedlungen*, in V. Furmanek & F. Horst, ed., 'Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa' (Berlin-Nitra), pp. 437-453.
- Vorbrich, R. (1987), *Acefaliczne społeczeństwo*, in Z. Staszczak, ed., 'Słownik etnologiczny. Terminy ogólne' (Warszawa-Poznań), pp. 13-14.
- Voutsaki, S. (1995a), *Value and exchange in pre-monetary societies: anthropological debates and Aegean archaeology*, in C. Gillis; Ch. Risberg & B. Sjöberg, ed., 'Trade and production in premonetary Greece: aspects of trade' (Göteborg), pp. 7-17.
- Voutsaki, S. (1995b), *Social and political processes in the Mycenaean Argolid: the evidence from the mortuary practices*, in Laffineur, R. & W-D. Niemeier, ed., 'Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age' (Liège), pp. 55-66.
- Voutsaki, S. (1997), 'The creation of value and prestige in the Aegean Late Bronze Age', *JEA* (2) **5**(2), 34-52.
- Voutsaki, S. (1998), *Mortuary evidence, symbolic meanings and social change: a comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean Period*, in K. Branigan, ed., 'Cemetery and society in the Aegean Bronze Age' (Sheffield), pp. 41-58.
- Voutsaki, S. (2001), *Economic control, power and prestige in the Mycenaean world: the archaeological evidence*, in S. Voutsaki & J. Killen, ed., 'Economy and politics in the Mycenaean palace states' (Cambridge), pp. 195-213.
- Voutsaki, S. & Killen, J. (2001), *Economy and politics in the Mycenaean palace state* (Cambridge).
- Wace, A. J. B. (1953), 'Mycenae 1939-1952: the house of the Oil Merchant', *BSA* **48**, 9-15.
- Wace, A. J. B. (1960), 'A Mycenaean mystery', *Archaeology* **13**, 40-44.
- Wace, A. J. B. & Blegen, C. W. (1939), 'Pottery as evidence for trade and colonisation in the Aegean Bronze Age', *Klio* **32**, 131-147.
- Wachsmann, S. (1986), 'Is Cyprus ancient Alashiya? New evidence from an Egyptian tablet', *The Biblical Archaeologist* **49**(1), 37-40.
- Wachsmann, S. (1987), *Aegeans in the Theban tombs*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 20 (Leuven).

- Wachsmann, S. (1998), *Seagoing ships and seamanship in the Bronze Age Levant* (Texas).
- Wachsmann, S. (2000), *To the sea of the Philistines*, in E. D. Oren, ed., 'In the Sea Peoples and their world: a reassessment' (Philadelphia), pp. 103-143.
- Wagner, G. A.; Oztunali, O. & Eibner, C. (1989), *Early copper in Anatolia. Archaeometallurgical field evidence*, in A. Hauptmann; E. Pernicka & G. A. Wagner, ed., 'Archäometallurgie der Alten Welt' (Bochum), pp. 299-306.
- Walanus, A. & Goslar, T. (2004), *Wyznaczanie wieku metodą C14 dla archeologów* (Rzeszów).
- Walberg, G. (1976), 'Northern intruders in Myc. IIIC?', *AJA* **80**, 186-187.
- Wallerstein, I. (1974), *The modern World System 1* (New York).
- Wallerstein, I. (1984), *The politics of the world-economy* (Paris).
- Wallerstein, I. (1993), *World System versus World-Systems: a critique*, in A. G. Frank & B. K. Gills, ed., 'The World System: five hundred years of five thousand?' (London), pp. 292-296.
- Ward, W. A. & Joukowsky, M. S. (1992), *The crisis years: the 12th century B.C* (Kendal, Iowa).
- Wardle, K. A. (1977), 'Cultural groups of the Late Bronze and Early Iron Age in Northwest Greece', *Godišnjak ANUBiH* **15**, 153-199.
- Wardle, K. A. (1980), 'Excavations at Assiros, 1975-1979. A settlement site in central Macedonia and its significance for the prehistory of south-east Europe', *BSA* **5**, 229-267.
- Wardle, K. A. (1993), *Mycenaean trade and influence in Northern Macedonia*, in C. Zerner; P. Zerner & J. Winder, ed., 'Proceedings of the International Conference Wace and Blegen. Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989' (Amsterdam), pp. 117-141.
- Wardle, K. A. & French, E. B. (1973), 'A group of Late Helladic III B2 pottery from within the citadel at Mycenae: "The Causeway Deposit"', *BSA* **68**, 297-348.
- Warnier, J. P. (1985), *Bamenda Précolonial* (Paris).
- Warren, P. (1975), *The Aegean civilization* (Oxford).
- Warren, P. (1987), 'Absolute dating of the Aegean Late Bronze Age', *Archaeometry* **29**, 205-211.
- Warren, P. (1995), *Minoan Crete and Pharaonic Egypt*, in W. V. Davies & L. Schofield, ed., 'Egypt, the Aegean and the Levant: interconnections in the second millennium BC' (London), pp. 1-18.
- Warren, P. M. (1998), *Aegean late bronze age 1-2 absolute chronology-some new contribution*, in M. S. Balmuth & R. H. Tykot, ed., 'Sardynian and Aegean chronology: towards the resolution of relative and absolute dating in the Mediterranean' (Oxford), pp. 323-331.
- Warren, P. & Hankey, V. (1989), *Aegean Bronze Age chronology* (Bristol).
- Wason, P. K. (1994), *The archaeology of rank* (Cambridge).
- Watkins, T. (1976), *Wessex without Cyprus: 'Cypriot daggers' in Europe*, in J. V. S. Megaw, ed., 'To illustrate the monuments, essays on archaeology presented to Stuard Piggott' (London), pp. 136-143.
- Watrous, L. V. (1992), *Late Bronze Age pottery. Kommos III: an excavation on the South coast of Crete* (Princeton).
- Watrous, L. V. (2005), *Cretan international relations during the Middle Minoan I A period and the chronology of Seager's finds from the Mochlos tombs*, in R. Laffineur & E. Greco, ed., 'Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean' (Liège), pp. 107-115.
- Webb, M. C. (1974), 'Exchange networks: prehistory', *ARA* **3**, 357-383.
- Webb, T. (1992), 'The Early Helladic shipwreck at Dokos', *Hydra* **10**, 1-3.

- Webster, G. (1996), *A prehistory of Sardinia 2300-500 BC* (Sheffield).
- Weche, M. J. (2003), *Planet of the Greeks. The great time warp of history* (Kanada).
- Weidner, E. F. (1952), 'Das Reich Sargon von Akkad', *AfO* **XVI**, 1-24.
- Wels-Weyrauch, U. (1989), *Mittelbronzezeitliche Fauentrachten in Süddeutschland (Beziehungen zur Haguenauer Gruppierung)*, in C. Mordant, ed., 'Dynamique du bronze moyen en Europe occidentale' (Paris), pp. 117-134.
- Werbart, B. (2001), *Introduction: cultural interactions in Europe and the eastern Mediterranean during the Bronze Age (3000-500 BC)*, in B. Werbart, ed., 'Cultural integrations in Europe and the Eastern Mediterranean during the Bronze Age (3000-500 BC)' (Oxford), pp. 1-5.
- Werner, W. M. (1987), 'Klappschemel der Bronzezeit', *Germania* **65**(1), 29-65.
- West, M. L. (1995), *Ancient Near Eastern myths in classical Greek religious thought*, in J. M. Sasson; J. Baines; G. Beckman & K. S. Robinson, ed., 'Civilizations of the ancient Near East' (New York), pp. 33-42.
- Whitbread, I. (1992), *Petrographic analysis of Barbarian Ware from the Menelaion, Sparta*, in J. M. Sanders, ed., 'Φιλολόκων, Laconian studies in honour of Hector Catling' (London), pp. 297-306.
- Whiting, J. W. M. & Ayres, B. (1968), *Inferences from the shape of buildings*, in K. C. Chang, ed., 'Settlement archaeology' (California), pp. 117-133.
- Wickham, C. (1985), *The uniqueness of the East*, in T. J. Byres & H. Mukhia, ed., 'Special Issue on feudalism and non-European societies', *JPS* **12**, 166-196.
- Wiener, M. H. (1987), *Trade and rule in palatial Crete*, in R. Hägg & N. Marinatos, ed., 'The function of the Minoan palaces' (Stockholm), pp. 261-267.
- Wiener, M. H. (1990), *The isles of Crete? The Minoan thalassocracy revisited*, in D. A. Hardy; C. Doumas; J. A. Sakellarakis & P. M. Warren, ed., 'Thera and the Aegean world III' I (London 1990), pp. 128-161.
- Wiener, M. H. (1991), *The nature and control of Minoan foreign trade*, in N. H. Gale, ed., 'Bronze Age trade in the Mediterranean' (Göteborg), pp. 325-350.
- Wijngaarden, G. J. v. (1999), 'An archaeological approach to the concept of value. Mycenaean pottery at Ugarit (Syrie)', *Archaeological Dialogues* **6**(1), 2-46.
- Wijngaarden, G. J. v. (2002), *Use and appreciation of Mycenaean pottery in the Levant, Cyprus and Italy (ca. 1600-1200 BC)* (Amsterdam).
- Wilkinson, R. H. (2002), *Complete temples of ancient Egypt* (London).
- Willroth, K.-H. (1989), *Nogle betragtninger over de regionale forhold i Slesvig og Holsten i Bronzealderens periode II*, in J. Poulsen, ed., 'Regionale forhold i Nordisk Bronzealder' (Århus).
- Wilmsen, E. N. (1972), 'Elemental analysis of pottery in the study of its provenance: a review', *JAS* **5**, 219-236.
- Winghart, S. (2002), *Die Eliten der mittleren und späten Bronzezeit. Grundlagen, Entstehung und Vorstellungswelt*, in W. Menghin & D. Planck, ed., 'Menschen-Zeiten-Räume. Archäologie in Deutschland' (Stuttgart), pp. 174-185.
- Winter, L. (2001), *Cultural encounters. Symbols from the Mediterranean world in the South Scandinavian rock art carving tradition during the Bronze Age*, in Werbart, B., ed., 'Cultural integrations in Europe and the Eastern Mediterranean during the Bronze Age (3000-500 BC)' (Oxford), pp. 9-27.
- Wolski, J. (2000), *Historia powszechna. Starożytność* (Warszawa).
- Woytowitsch, E. (1978), *Die Wagen der Bronze- und frühen Eisenzeit in Italien* (Monachium).
- Wright, J. C. (1987), *Death and power at Mycenae: changing symbols in mortuary practice*, in R. Laffineur, ed., 'Thanatos. Les coutûmes funéraires en Égée à l'âge du Bronze' (Liège), pp. 171-184.

- Wright, J. C. (1995), *From chief to king in Mycenaean society*, in P. Rehak, ed., 'The role of the ruler in prehistoric Aegean' (Liège), pp. 63-80.
- Yalouris, N. (1960), 'Mykenische Bronzeschutzwaffen', *AM* **75**, 1960, 42-67.
- Yalçın, Ü.. (2005), *Das Schiff von Uluburun. Welthandel von 3000 Jahren* (Bochum).
- Yon, M. (2005), *The city of Ugarit at Tell Ras Shamra* (Indiana).
- Younger, J. G. (1995), *The iconography of rulership in the Aegean: a conceptus*, in P. Rehak, ed., 'The role of the ruler in the prehistoric Aegean' (Liège), pp. 151-211.
- Younger, J. (2005), *Some similarities in Mycenaean palace plans*, in A. Dakouri-Hild & S. Sherratt, ed., 'Autochthon. Papers presented to O. T. P. K. Dickinson on the occasion of his retirement' (Oxford), pp. 185-190.
- Younger, J. G. & Rehak, P. (2008), *The material culture of Neopalatial Crete*, in C. W. Shelmerdine, ed., 'The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age' (Cambridge, New York), pp. 140-164.
- Zaccagnini, C. (1983), 'Patterns of mobility among ancient Near Eastern craftsmen', *JNES* **42**, 245-264.
- Zaccagnini, C. (1987), *Aspects of ceremonial gift exchange in the Near East during the Late second millennium BC*, in M. Rowlands; M. T. Larsen & K. Kristiansen, ed., 'Centre and periphery in the ancient World' (Cambridge), pp. 47-56.
- Zaccagnini, C. (1990), 'The transition from Bronze to Iron in the Near East and the Levant: marginal notes', *JAOS* **110**, 493-502.
- Zalewska, Z. (1974), *Bursztyn w Polsce. Przewodnik po wystawie* (Warszawa 1974).
- Zangger, E. (1994), 'Landscape changes around Tiryns during the Bronze Age', *AJA* **98**, 189-212.
- Zeitler, J. P. (2000a), *Häuser, Weiler, Dörfer - das Siedlungsbild in Süddeutschland im zweiten vorchristlichen Jahrtausend*, in B. Mühldorfer & J. P. Zeitler, ed., 'Mykene-Nürnberg-Stonehenge - Handel und Austausch in der Bronzezeit' (Nürnberg), pp. 173-188.
- Zeitler, J. P. (2000b), *Handel und Austausch in der Bronzezeit Süddeutschland*, in B. Mühldorfer & J. P. Zeitler, ed., 'Mykene-Nürnberg-Stonehenge - Handel und Austausch in der Bronzezeit' (Nürnberg), pp. 75-94.
- Zielinski, G. A.; Mayewski, P. A.; Meeker, L. D.; Gronvold, K.; Germani, M. S.; Whitlow, S.; Twickler, M. S. & Taylor, K. (1997), 'Volcanic aerosol records and tephrochronology of the summit, Greenland ice-cores.', *JGR* **102**, C12, 26625-26640.
- Zvelebil, M. (2006), 'Mobility, contact and exchange in the Baltic Sea basine 6000-2000', *JAA* **25**, 178-192.
- Žoržikašvili, D. & Gogadze, E. (1974), *Pamjatniki Trialeti epochi ranej i srednej bronzy, katalog* (Tbilisi).